

SIASI 'O SĪSŪ KALAISI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NĪ • MĒ 2015

Liahona

Ngaahi Lea 'o e Konifelenisi Lahi

Uiui'i ha Kau Fitungofulu fo'ou,
Kau Palesitenisi Lahi 'o e Kau
Talavou mo e Tokoni 'i he kau
Palesitenisi Lahi 'o e Palaimeli

Fanongonongo 'o ha
Tempale Fo'ou 'e Tolu

© GREG OLSEN, 'IKAI INGOFUA KE HIKI TATAU

Ko e Hala ki 'Emeasí, tā 'e Greg Olsen

“Pea vakai, na’e ō ‘a honau toko ua [‘o e kau ākongá] ‘i he ‘aho ko iá ki he [kolo] na’e ui ko ‘Emeasí. . . .

“Pea lolotonga ‘a e fai ‘ena talanoá mo ‘ena fakakaukau, mo ‘ene ‘unu’unu atu ‘a Sīsū ‘o fononga mo kinaua. . . .

“Pea na’e hoko ‘o pehē, ‘i he’enau nofo mo ia ‘i he kaí, na’e to’o ‘e ia ‘a e maá ‘o ne tāpuaki’i, peá ne tofi ‘o ‘atu kiate kinaua.

“Pea ‘ā ai hona matá ‘o na ‘ilo ia; pea ‘iloange, kuo mole ia [mei] hona ‘aó.

“Pea na’á na fepehē’aki, ‘Ikai na’e vela hota lotó ‘iate kitaua, ‘i he’ene talanoa mai ‘i he halá kiate kitauá mo ‘ene fakahā ‘a e [folofolá] kiate kitauá?” (Luke 24:13, 15, 30–32).

Fakahokohoko 'o e Tohi Mē 2015

Volume 39 • Fika 5

Fakataha Lahi 'a e Kakai Fefiné

- 8 Ko Hono Fakafonu Hotau 'Apí 'aki e
Māmá mo e Mo'oni
Cheryl A. Esplin
- 11 'Oku 'a e 'Otuá 'a e Fāmili
Carole M. Stephens
- 14 Kau Taukapo 'o e Fanongonongo ki
he Fāmili
Bonnie L. Oscarson
- 17 Ko e Fakafiemalié
Palesiteni Henry B. Eyring

Fakataha 'o e Pongipongi Tokonaki

- 22 "'Ikai Ko 'Eni 'a e 'Aukai Kuó u Filí?"
Palesiteni Henry B. Eyring
- 26 Ko e Palani 'o e Fiefiá
Palesiteni Boyd K. Packer
- 29 Te Ta Kaka Fakataha
Linda K. Burton
- 32 Ko e Talanoa Fakatātā 'o e Tangata
Tūtūu'í
'Eletā Dallin H. Oaks
- 36 Fili ke Tui
'Eletā L. Whitney Clayton
- 39 'UHINGA 'Oku Mahu'inga ai e Malí
mo e Fāmili—He Feitu'u Kotoa pé 'o
e Māmaní
'Eletā L. Tom Perry

Fakataha 'o e Ho'atā Tokonaki

- 43 Ko Hono Hikinima'i e Kau 'Ōfisa
'o e Siasí
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 45 Lipooti 'a e Potungāue 'Aotita 'a e
Siasí, 2014
Kevin R. Jergensen
- 45 Lipooti Fakasitetisitika, 2014
Brook P. Hales
- 46 Ko la Na'a Nau Ta'ofi 'Enau Ilifiá
'Eletā David A. Bednar
- 50 'UHINGA 'o e Malí, 'UHINGA 'o e Fāmili
'Eletā D. Todd Christofferson
- 54 Ko e Hiva 'o e Ongoongooleí
'Eletā Wilford W. Andersen
- 56 Kāingalotu 'Oua Na'a Tuku e Feingá
'Eletā Dale G. Renlund
- 59 Lelei Mo'oni pea 'Ikai Ha Kākā
'Eletā Michael T. Ringwood
- 62 Ko e 'Eikí ko 'Eku Maama
'Eletā Quentin L. Cook

Fakataha lahi 'a e Lakanga Fakataula'eikí

- 67 Ko e To'u Tangata Ma'ongo'onga
Taha 'o e Kakai Lalahi Kei Talavou
'Eletā M. Russell Ballard
- 70 'Io, Te Tau Lava Pea Te Tau Ikuna!
'Eletā Ulysses Soares
- 77 Ko e Fatongia Fakatamai—Hotau
Iku'anga Ta'engatá
Larry M. Gibson
- 80 Ko e Fakamātoato Mo'oni
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 84 Lakanga Fakataula'eikí mo e Lotu
Fakafo'ituitui
Palesiteni Henry B. Eyring
- 88 Ko e Lakanga Fakataula'eikí—ko ha
Me'aofa Toputapu
Palesiteni Thomas S. Monson

Fakataha 'o e Pongipongi Sāpaté

- 91 Ngaahi Tāpuaki 'o e Temipalé
Palesiteni Thomas S. Monson
- 93 Ko e Toe Foki ki he Tuí
Rosemary M. Wixom
- 96 Ko e Fekumi Ki he 'Eikí
'Eletā José A. Teixeira
- 98 'Oku Kei Fakafo Nai Kiate Koe?
Pisope Gérald Caussé
- 101 Ko e Tatali ki he Foha Maumau
Koloá
'Eletā Brent H. Nielson
- 104 Feluteni Ai e Fakamaau Totonú,
'Ofá, mo e 'Alo'ofá
'Eletā Jeffrey R. Holland
- 107 Ko e Me'aofa 'o e 'Alo'ofá
Palesiteni Dieter F. Uchtdorf

Fakataha 'o e Ho'atā Sāpaté

- 111 Paotoloaki 'o e Tau'atāina ke Filí,
Malu'i 'o e Tau'atāina Fakalotú
'Eletā Robert D. Hales
- 114 Nofo Ma'u 'i he Fu'u 'Akaú
'Eletā Kevin W. Pearson

- 117 Ko e Tafa'aki Ta'engata 'o e
Ongoongooleí
'Eletā Rafael E. Pino
- 119 Ke Hoko Mai Ho Pule'angá
'Eletā Neil L. Andersen
- 123 Kapau Te ke Fatongia'aki la
'Eletā Jorge F. Zeballos
- 126 Tupulaki, Fakatokolahi mo Pule ki
he Māmaní
'Eletā Joseph W. Sitati
- 129 'Oku Fakafiefia 'a e 'Aho Sapaté
'Eletā Russell M. Nelson
- 72 Kau Taki mo e Kau 'Ōfisa Mā'olunga
'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau
Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
- 133 Fakahokohoko Fakamotu'alea 'o e
Ngaahi Talanoa 'o e Konifelenisí
- 134 Na'a Nau Lea Kiate Kitautolu:
Ko Hono 'Ai ke Tau Mo'ui 'aki e
Konifelenisí
- 136 Ongoongo 'o e Siasí

Konifelenisi Lahi Fakata'u Hono 185

Fakataha Lahi Kakai Fefine 'o e Efiaki Tokonaki, 'aho 28 Mā'asi 2015

Pule'i: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tataki: Linda K. Burton.

Fua lotu: Beverly Tingei.

Lotu Tukú: Reyna I. Aburto.

Hivá ne fai 'e he kuaea fakatahataha 'a e Palaimeli, Kau Finemuí, mo e Fine'ofá mei he ngaahi siteiki 'i Söleki, Murray, Kamas, mo Park City, 'Iutā; fai hiva 'a Erin Pike Tall; tā 'ökani 'a Linda Margetts: "E Kāinga Kuo Langa ha Tu'ungā," *Ngaahi Himi*, fika 37; fakamatala ki he hiva, "The Family is of God," Neeley, arr. Zabriskie, te'eki ai pulusi; "From Homes of Saints Glad Songs Arise," *Hymns*, te'eki ai pulusi 'a e fika 297, arr. Wilberg, Medley: "Ofa 'i 'Apí," *Ngaahi Himi*, fika 187; "Kapau te Tau Fe'ofa'ofani," *Ngaahi Himi*, fika 142; "Ko e 'Ofa 'a e Fakamo'ui," *Ngaahi Himi*, te'eki ai pulusi 'a e fika 56, arr. 'e Tall/Margetts.

Fakataha Lahi 'o e Pongipongi Tokonaki, 4 'Epeleli 2015

Pule'i: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tataki: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf.

Fua lotu: 'Eletā Timothy J. Dyches.

Lotu tukú: 'Eletā Larry J. Echo Hawk.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Tāpanekalé; fai hiva 'a Mack Wilberg mo Ryan Murphy; tā 'ökani 'a Andrew Unsworth mo Clay Christiansen: "E Sihova Haofaki," *Ngaahi Himi*, fika 43; "Kololia ki he 'Otua," *Ngaahi Himi*, fika 42; "Kuo u Fai Ha Lelei?" *Ngaahi Himi*, fika 129, arr. Zabriskie © HolySheetMusic.com; "Vakai 'e Kāingā," *Ngaahi Himi*, fika 4; "Come Unto Jesus," *Hymns*, te'eki pulusi 'a e fika 117, arr. Murphy; "Oku ou Tui kia Kalaisi," *Ngaahi Himi*, fika 66, arr. Wilberg, pulusi 'e Jackman.

Fakataha Lahi 'o e Ho'atā Tokonaki, 4 'Epeleli 2015

Pule'i: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tataki: Palesiteni Henry B. Eyring.

Fua lotu: Jean A. Stevens.

Lotu tukú: 'Eletā Randy D. Funk.

Hivá ne fai 'e ha kuaea fakatahataha mei he kau tāutaha kei talavou he ngaahi siteiki 'i Davis mo e Weber Counties, Tutā; fai hiva 'a Sonja Sperling; tā 'ökani 'a Bonnie Goodliffe mo Linda Margetts: "Praise to the Lord," *Hymns*, no. 72, arr. Wilberg, pulusi 'e Oxford; "Oku Fakaofa," *Ngaahi Himi*, te'eki pulusi, fika 102, arr. Murphy; "Fakamālō Ki he 'Otua," *Ngaahi Himi*, fika 10; "Tuku ke Tau Faimālohi," *Ngaahi Himi*, fika 149, arr. Elliott, pulusi 'e Jackman.

Fakataha Lakanga Fakataula'eiki 'o e Efiaki Tokonaki, 4 'Epeleli 2015

Pule'i: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tataki: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf.

Fua Lotu: David L. Beck.

Lotu Tukú: 'Eletā Robert C. Gay.

Hivá ne fai 'e ha kuaea 'a e lakanga fakataula'eiki mei he 'Univēsi Pilikihami 'Tongi; fai hiva 'a Ronald Staheli; tā 'ökani 'a Richard Elliott mo Andrew Unsworth: "I he Mālohi 'o e Mo'ungā," *Ngaahi Himi*, fika 35, arr. Tom Durham, pulusi 'e Jackman; "On This Day of Joy and Gladness," *Hymns*, te'eki ai pulusi 'a e fika 64, arr. Staheli; "Ke fiefia 'a Māmani!" *Ngaahi Himi*, fika 164; "Na'e Tala pē 'e Sisū," *Ngaahi Himi*, te'eki ai pulusi 'a e fika 105, arr. Staheli.

Fakataha Lahi 'o e Pongipongi Sāpaté, 5 'Epeleli 2015

Pule'i: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tataki: Palesiteni Henry B. Eyring.

Fua Lotu: Linda S. Reeves.

Lotu Tukú: 'Eletā Kevin S. Hamilton.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Tāpanekalé; fai hiva 'a Mack Wilberg; tā 'ökani 'a Clay Christiansen mo Richard Elliott: "Fiefia ko e 'Eiki ko e Tu'i!" *Ngaahi Himi*, fika 31; "Kuo Toe Tu'u!" *Ngaahi Himi*, te'eki ai pulusi 'a e fika 108, arr. Wilberg; "Consider the Lilies," Hoffman, arr. Lyon, pulusi 'e Jackman; "Oku Mo'ui Hoku Huhu'i," *Ngaahi Himi*, fika 68; "Kuo Toetu'u 'a Sisū," *Tohi Hiva 'a e Fānau*, 44, arr. Murphy, te'eki pulusi; "Kuo Toe Tu'u 'a e 'Eiki," *Ngaahi Himi*, te'eki ai pulusi 'a e fika 200, arr. Wilberg.

Fakataha Lahi 'o e Ho'atā Sāpaté, 5 'Epeleli 2015

Pule'i: Palesiteni Thomas S. Monson.

Tataki: Palesiteni Dieter F. Uchtdorf.

Fua Lotu: 'Eletā S. Gifford Nielsen.

Lotu Tukú: 'Eletā Koichi Aoyagi.

Hivá ne fai 'e he Kuaea Tāpanekalé; fai hiva 'a Mack Wilberg mo Ryan Murphy; tā 'ökani 'a Bonnie Goodliffe mo Linda Margetts: "Ko Hoku Huhu'i," *Ngaahi Himi*, te'eki ai pulusi 'a e fika 67, arr. Wilberg; "Na'á Ne Fekau Hono 'aló," *Tohi Hiva 'a e Fānau*, 20, arr. Hofheins, te'eki pulusi; "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i," *Ngaahi Himi*, fika 23; "Talamai 'a e Ngaahi Talanoa 'o Sisū," *Tohi Hiva 'a e Fānau*, 36, arr. Murphy, te'eki pulusi; "Eiki, Te u Muimui Atu" *Ngaahi Himi*, na'e te'eki ai pulusi, fika 127, arr. Murphy.

Ma'u Atu 'o e Ngaahi Lea Konifelenisi

Ke ma'u 'a e ngaahi lea 'o e konifelenisi lahi 'i he 'Initaneti' i he ngaahi lea fakafonua lahi, hū ki he conference.lds.org pea fili e lea fakafonua. 'Oku toe ma'u atu 'a e ngaahi lea 'i he Gospel Library mobile app. Ko e angamaheni 'oku ma'u e hiki tataui vitiō mo e ongo 'o e konifelenisi lahi 'i he lea faka-Pilitāniā 'i he ngaahi senitā tufaki'anga nāunaū. 'Oku malava ke ma'u e fakamatala ki he konifelenisi lahi 'i ha founga faingofua ki he kāingalotu 'oku faingata'a'ia fakaesinō 'i he disability.lds.org.

Ngaahi Pōpoaki 'o e Faiako Faka'apí mo e Faiako 'A'ahí

Ki he pōpoaki 'o e faiako faka'apí mo e faiako 'a'ahí, kātaki 'o fili ha lea te ne feau lelei taha e fie ma'u 'a e ni'ihī 'oku mou 'a'ahi ki ai.

'I he Takafí

T Mu'a: Faitā 'a Cody Bell.

T mu'i: Faitā 'i 'e Leslie Nilsson.

Faitā 'i he Konifelenisi

Ko e ngaahi 'ata 'o e konifelenisi lahi 'i Söleki Sití na'e fai 'e Welden C. Andersen, Cody Bell, Janae Bingham, Ale Borges, Randy Collier, Weston Colton, Mark Davis, Craig Dimond, Nathaniel Ray Edwards, Brandon Flint, Ashlee Larsen, August Miller, Leslie Nilsson, Brad Slade mo Christina Smith; tā 'o e matala'i siola'a 'i he angalelei 'a e fāili Quentin L. Cook; 'i he vakapunā, fai 'e Craig Marshall Jacobsen; 'i Woodbury, Minesota, USA, fai 'e Sandra Wahlquist; 'i McMinnville, Oregon, USA, fai 'e Jade West; 'i Abidjan, Ivory Coast, 'e Lucien mo Agathe Affoue mo Philippe mo Annelies Assard; 'i Perpignan, Falanisi, fai 'e Renee Castagno; 'i Helsinki, Finland, fai 'e Kukka Fristrom; 'i Johannesburg, South Africa, 'i he angalelei 'a e fāili Christoffel Golden; 'i Vatican City, 'e Humanum; 'i Bangkok, Thailand, fai 'e Sathit Kaivaivatana; 'i Mumbai India, fai 'e Wendy Keeler; 'i Montreal, Quebec, Canada, fai 'e Laurent Lucuix; 'i Ciudad del Carmen, Campeche, Mexico, 'e Hector Manuel Hernandez Martinez; 'i San Martín de Los Andes, Neuquén, Argentina, fai 'e Colton Mondragon; Hong Kong, fē'auhi faitā 'a e National Geographic, fai 'e Brian Yan; 'i Natal, Rio Grande do Norte, Brazil, fai 'e Clebher Tex; mo London, England, fai 'e Kami Weddick. Page 77: Tā fakatātā 'e Brian Call.

MĒ 2015 VOLIUME 39 FIKA 5
LIAHONA 12565 900

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni 'a e Siasi' o Sisū
Kalaisi' o e Kau Mā'oni'oni i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Thomas S. Monson,
Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā:
Boyd K. Packe, L. Tom Perry, Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks,
M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland,
David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen

'Ētita: Craig A. Cardon

Kau 'Ētivaisā: Mervyn B. Arnold, Christoffel Golden,
Larry R. Lawrence, James B. Martino, Joseph W. Sitati

Talēkita Pulē: David T. Warner

Talēkita 'o e Tokoni ki he Fāmili mo e Mēmipā: Vincent A. Vaughn

Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisinisi: Garff Cannon

Talēkita Pulē: R. Val Johnson

Tokoni 'Ētita Pulē: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Lisa Carolina López

Timi ki hono Tohi mo hono 'Ētita: Brittany Beattie, David Dickson, David A.
Edwards, Matthew D. Flittton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt,
Mindy Anne Leavitt, Michael R. Morris, Sally Johnson Odekirk, Joshua J. Perkey,
Jan Pinborough, Richard M. Romney, Paul VanDenBerghe, Marissa Widdison

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'ū 'o e Makasini: Jeanette Andrews,
Fay P. Andrus, Mandie M. Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, Nate Gines,
Colleen Hinkley, Eric P. Johnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy,
Mark W. Robison, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otinea Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahatahā 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatātā mo e Fakatahatahā 'o e Makasini:

Connie Bowthorpe Bridge, Julie Burdett, Katie Duncan, Bryan W. Gygi,

Denise Kirby, Ginny J. Nilson, Gayle Tate Rafferty

Fokotu'utu'ū: Jeff L. Martin

Talēkita ki he Pāki: Craig K. Sedgwick

Talēkita ki hono Tufaki: Stephen R. Christiansen

Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongā:

'Ētita Tūlima L. Finau

Tokoni 'Ētita Siale Hala

Kaungā 'Ētita Patrick Taufa

Ko e totongi ki hono fakakāto'a 'o e ngaahi *Liahona* he tā'u 'oku TOP \$3.60.
Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'ekēkē:
Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasi' o Sisū Kalaisi' o e Kau Mā'oni'oni i he
Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nukualofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni
(676) 29-176.

Ke mā'u 'a e ngaahi totongi ki hō'o makasini i he ngaahi fonua mavahe
mei he 'lunaiteti Siteiti mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he
senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasi pe taki fakauoti pe fakakolō.

'Omi 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi faka'ekēkē

he 'initaneti i he liahona.lds.org; i he meili ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50
E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he
liahona@ldschurch.org.

Ko e *Liahona* (ko ha lea i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa"
pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'a Pule'angā i
he lea faka-'Alapēniā, 'Amēnia, Pisilama, Kempoutia, Pulukālia, Sepuano,
Siaina, Siaina (fakafainofua'i), Koloēsiā, Seki, Tenimā'ake, Hōlani, Pilītānia,
'Ēstōnia, Fisi, Finilani, Falaniseā, Siāmanē, Kalisi, Hungali, 'Aisilēni, 'Initōnēsiā,
'Itali, Siapani, Kilipati, Kōlēā, Letiviā, Lifiuēniā, Malakasi, Māselisi, Mongokōlā,
Noauē, Polani, Potukali, Lumēniā, Lūsiā, Ha'amoā, Silōvēnia, Sipeini,
Suisalani, Suētēni, Suahili, Takālōkā, Tahiti, Tailēni, Tongā, 'Iukuleini, 'Eitu mo e
faka-Vietinēni. (Oku kehekehe pē 'a e tu'o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo
e lea fakafonua.)

© 2015 'e he Intellectual Reserve, Inc. Mā'u 'a e ngaahi totonu
fakalao kotoa pē. Paaki i he 'lunaiteti Siteiti 'o 'Amelikā.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakatātā
i he *Liahonā* ke faka'aonga'i ki he ngaahi me'a 'a e Siasi 'oku 'ikai
fakakomēsiale pe faka'aonga'i pē 'i 'api. He 'ikai lava ke hiki tatau ha
ngaahi nāunau 'oku fakahaa'i atu ai hano fakatapu'api, i he tafakā
'oku fakamatala'ai ai e tokotaha 'oku 'a'ana e fakatātā. 'Oku totonu
ke fakatu'asila 'a e ngaahi fahu'i ki he Intellectual Property Office,
50 East North Temple Street, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meili:
cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:

May 2015 Vol. 39 No. 5. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254)
is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints,
50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price
is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals
Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for
change of address. Include address label from a recent issue; old and
new address *must* be included. Send USA and Canadian subscriptions
to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line:
1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express)
may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement
#40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 707.4.12.5). NONPOSTAL
AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services,
Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Fakahokohoko
Fakamotu'alea 'o e Kau
Leā

Andersen, Neil L., 119

Andersen, Wilford W., 54

Ballard, M. Russell, 67

Bednar, David A., 46

Burton, Linda K., 29

Caussé, Gérard, 98

Christofferson, D. Todd, 50

Clayton, L. Whitney, 36

Cook, Quentin L., 62

Esplin, Cheryl A., 8

Eyring, Henry B., 17, 22, 84

Gibson, Larry M., 77

Hales, Brook P., 45

Hales, Robert D., 111

Holland, Jeffrey R., 104

Jergensen, Kevin R., 45

Monson, Thomas S., 88, 91

Nelson, Russell M., 129

Nielson, Brent H., 101

Oaks, Dallin H., 32

Oscarson, Bonnie L., 14

Packer, Boyd K., 26

Pearson, Kevin W., 114

Perry, L. Tom, 39

Pino, Rafael E., 117

Renlund, Dale G., 56

Ringwood, Michael T., 59

Sepalosi, Jorge F., 123

Sitati, Joseph W., 126

Soares, Ulisses, 70

Stephens, Carole M., 11

Teixeira, José A., 96

Uchtdorf, Dieter F., 43, 80, 107

Wixom, Rosemary M., 93

Fakahokohoko
Fakamotu'alea 'o e Tefitō
'Ahi'ahi, 70

'Aho Sāpatē, 36, 62, 67, 129

Ako folofolā, 98, 129

'Alo'ofā, 36, 46, 50, 59, 80,

104, 107

'Amanaki lelei, 36, 101, 117

Anga'ofā, 29

'Ātama mo 'Ivi, 26, 46, 50,

104, 117

'Aukāi, 22, 67, 84, 129

Fa'a kātākī, 54, 101, 129

Faiaiko faka'apī, 84

Faingata'a, 11, 17, 36, 62, 91,

96, 117, 119

Fakafeohi, 93

Fakahā, 84

Fakakaukau, 117, 119

Fakalelei, 17, 46, 50, 56, 62,

70, 96, 104, 107, 123

Fakamālohiā, 93, 101

Fakamo'oni, 36, 67, 70, 80,

93, 101

Fakatomalā, 26, 56, 107

Fāmili, 8, 11, 14, 26, 39, 50,

62, 101, 126, 129

Fatongiā, 88, 123

Fatongia fakaemātu'a, 14, 39,

50, 54, 126, 129

Fiefiā, 26, 93, 96

Hā'ele 'Angaua Ma'i, 119

Hisitōlia fakafāmili, 129

Home, 8, 14, 54, 62

'Inisitiitiutī, 67

Kakai Lalahi Kei Talavou, 67

Kātākī, 114

Kātākī'i, 111

Ko e Teitī, 67

Lakanga Fakataula'eiki, 77,

84, 88

Laumālie Mā'oni'oni, 8, 17, 54,

84, 98, 111

Loto fakatōkilalō, 59, 84

Loto Veiveiua, 36, 93, 101

Lotū, 22, 84, 91, 114

Māmā, 8, 36

Manavahē, 46

Manava'ofā, 11, 17

Mo'oni, 8

Mo'ui ma'a, 26

Mo'ui Ta'engatā, 114, 117

Natula faka'otua, 11, 126

Ngaahi fatongia faka-Siasi,

59, 88

Ngaahi Fuakavā, 11, 17, 29,

46, 59, 114, 129

Ngaahi manā, 98, 119

Ngaahi me'a 'oku fakamu'o-

mu'a, 32

Ngaahi tāpuakī, 22, 36, 88, 91

Ngaahi Temipalē, 26, 91

Ngāue fakafaifekau, 91,

111, 126

Ngāue tokonī, 22, 59, 80,

84, 129

Nofo-malī, 14, 26, 29, 39, 50,

67, 126

Nonga, 17, 46, 91

'Ofā, 11, 26, 29, 50, 62, 80,

96, 101, 104

'Otua ko e Tama'i, 11, 77

Palani 'o e fakamo'ui, 14, 26,

50, 111, 117, 126

Ponokalafī, 67, 70

Semineli, 67

Siosefa Sāmīta, 8, 111

Sisū Kalaisi, 17, 36, 46, 50, 62,

67, 77, 80, 91, 93, 96, 101,

104, 107, 111, 114, 119

Tau'atāina fakalotū, 111

Tau'atāina ke Fili, 36, 70,

111, 123

Tekinolosīā, 67, 96

Toetu'ū, 91, 104, 107

Toetu'ū, 104, 107

Tohi 'a Molomonā, 8, 114

Tuī, 36, 46, 62, 84, 93, 98,

101, 114

Tupulaki 'a e Siasi, 45, 119

Tu'unga Fakaākongā, 32, 59,

67, 80, 114, 123

Tu'unga fakafa'eē, 14

Tu'unga fakatamai, 14, 29, 77

Uluī, 32, 56, 93

Uouangatahā, 11, 62

temipalé he funga ‘o e māmaní” (peesi 91).

- Na’e hikinima ‘i ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ha kau mēmipa fo’ou ‘e toko nima ‘o e Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú, ha kau palesitenisí lahi fo’ou ‘o e Kau Talavou, pea mo ha tokoni fo’ou ‘i he kau palesitenisí lahi ‘o e Palaimeli.
- Na’e fakatokanga ‘i ‘e he lipooti fakasitetisitika fakata’ú ha kāingalotu ‘o e Siasí ‘e toko 15.3 miliona ‘i ha ngaahi siteiki ‘e 3,114 mo e vahefonuá 561. Na’e fakatapui ha tempale fo’ou ‘e tolu he ta’u kuo ‘osí, ‘o hiki hake leva ‘a e lahi

‘o e ngaahi tempale ‘oku ngāue ki he 144.

- Na’e liliu ‘a e konifelenisi lahi ki he ngaahi lea fakafonua ‘e 95. Hili ha me’a ne kamata ‘i ‘Okatopa ne toki ‘osí, ne vahevahe ‘e ha kau malanga ‘e toko tolu ‘enau leá ‘i he ‘enau ngaahi lea fakafonua ‘o kehe mei he lea faka-Pilitāniá.

Ne fakamo’oni ha kau lea ‘e ni’ihi ‘i he faka’osinga ‘o e uike Toetu’ú, ‘o kau ki he Toetu’u ‘a e Fakamo’uí. Na’e fakamo’oni ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, “Ko e ‘Alo ia ‘o e ‘Otuá. Ko Ia na’e toe tu’u mai mei he fa’itoká ‘i he ‘uluaki pongipongi Toetu’ú, ‘o Ne ‘omi ai ‘a e me’a’ofa ‘o e mo’ui ta’e-ngatá ma’á e fānau kotoa ‘a e ‘Otuá” (peesi 93). ■

To’o Kongokonga Lalahi mei he Konifelenisi Lahi Hono 185 ‘o e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní

Na’e fakamatala ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē, “Ko e ngaahi taumu’a ki he lea ‘i he konifelenisi ‘oku vahe— kae ‘ikai ‘i ha mafai fakamatelie, ka ‘i he ngaahi ue’i ‘a e Laumālié,” (peesi 32). ‘I ha konifelenisi lahi fakalau-mālie ‘oku kamata ‘aki ‘a e fakataha lahi ‘a e kakai fefinē pea faka’osi ‘i he Sāpate Toetu’ú, ne akonaki e kau leá fekau’aki mo e fāmili, ‘aukai, ngāue fakatemipalé, tu’unga fakaākongá, ‘aho Sāpaté pea mo e Fakalelei ‘a

e Fakamo’uí, mo ha ngaahi tefito’i mo’oni lahi (vakai, peesi 3).

Ko e ni’ihi ‘eni ‘o ha ngaahi me’a mahu’inga:

- Fanongonongo ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ha ngaahi tempale fo’ou ‘e langa ‘i he ‘Apitasaní, ‘Aivoli Kousi; Poata Pilinisi, Haiti; mo Pengikokí, Taileni. ‘I he ngaahi me’a ni, na’á ne pehē, “ko ha tāpu-aki fakaofo mo’oni ‘oku tokonaki ma’a hotau kāingalotu faivelengá ‘i he ngaahi feitu’u ko ‘ení, pea mo ha feitu’u pē ‘oku tu’u ai e ngaahi

Fai 'e Cheryl A. Esplin

Tokoni Ua 'i he Kau Palesiteni Lahi 'o e Palaimeli

Ko Hono Fakafonu Hotau 'Apí 'aki e Māmá mo e Mo'oni

Kuo pau ke fakafonu kitautolu 'aki 'a e maama mo e mo'oni 'o e ongoongolelei kae lava ke tau matu'uaki mo hotau fāmilí e ngaahi ha'aha'a 'o e māmaní.

‘O ku fakafonu hoku lotó 'e he Laumālié 'i he'eku fakafanongo ki hono ako'i 'e he ngaahi fāmilí ni 'a e mo'oni toputapu ko ia, “Ko e fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá.”¹ 'Oku hoko e hiva fakalaumālié ko ha taha e founa 'e lava ke tau ongo'i ai e fanafana mai 'a e Laumālié, 'o fakafonu kitautolu 'aki 'a e māmá mo e mo'oni.

Ne mahu'inga fau kiate au e fakakaukau ko ia ki hono fakafonu kitautolu 'aki e māmá mo e mo'oni, 'i ha me'a ne u a'usia he ngaahi ta'u lahi kuohilí. Ne u 'alu ki ha fakataha ne ako'i ai 'e he poate lahi 'a e Kau Finemuí 'o fekau'aki mo hono fa'u ha ngaahi fāmilí mo ha ngaahi 'api 'oku mālohi fakalaumālié. Ke fakatāta'i 'ení, na'e pukepuke hake 'e ha taki 'o e Kau Finemuí ha ongo kapa lēmani ki 'olunga. Na'á ne puke he nima 'e tahá ha kapa na'e maha pea nima 'e tahá ha kapa inu ne te'eki ai ke fakaava. 'Ulu-akí, na'á ne kuku'i e kapa mahá; na'e kamata ke mapelu pea makoko 'i hono

kuku'i. Na'á ne kuku'i leva 'i hono nima 'e tahá 'a e kapa inu ne te'eki ai ke fakaavá. Na'e fefeka pē ia. Na'e 'ikai ke mapelu pe makoko 'o hangē ko e kapa mahá—he na'e lolotonga fonu.

Ne mau fakatatau e fakatāta'i ni ki he'etau mo'ui fakafo'ituitui pea mo hotau ngaahi 'apí mo e fāmilí. 'I hono fakafonu kitautolu 'e he Laumālié 'aki 'a e mo'oni 'o e ongoongolelei, 'oku tau ma'u ai 'a e mālohi ke matu'uaki e ngaahi ha'aha'a 'o e māmaní 'okú ne 'ākilotoa mo 'ahi'ahi'i kitautolú. Neongo ia, kapau he 'ikai ke tau fonu fakalaumālie, he 'ikai ke tau ma'u ha mālohi 'i loto ke matu'uaki e ngaahi ha'aha'a mei tu'á pea te tau ala tō leva he taimi 'oku fa'aki mai ai 'a e matangí.

'Oku 'ilo'i 'e Sētane kuo pau ke fakafonu kitautolu 'aki 'a e maama mo e mo'oni 'o e ongoongolelei kae lava ke tau matu'uaki mo hotau fāmilí e ngaahi ha'aha'a 'o e māmaní. Ko ia 'okú ne fai 'a e me'a kotoa pē te ne lavá ke faka-uli'i, fakakovi'i mo faka'auha e mo'oni

'o e ongoongolelei pea fakamavahe'i kitautolu mei he mo'oni ko iá.

Kuo papitaiso hatau tokolahi mo ma'u 'a e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ko hono fatongia ke fakahaa'i mo ako'i mai 'a e mo'oni 'o e me'a kotoa pē.² 'Oku 'omi e faingamālie 'o e me'afoaki ko iá, fakataha mo e fatongia ke tau fekumi ki he mo'oni, mo'ui'aki e mo'oni 'oku tau 'iló pea vahevahe atu mo taukapo'i 'a e mo'oni.

Ko hotau ngaahi 'apí 'a e feitu'u lelei taha ke tau fekumi ki ai ke fakafonu kitautolu 'aki 'a e māmá mo e mo'oni. 'Oku fakamanatu mai 'e he tau 'o e hiva na'a tau fanongoá, “[Na'e 'omi 'e he 'Otuá ha ngaahi fāmilí ke tau a'usia e tu'unga 'okú Ne finangalo ki aí].”³ Ko e fāmilí ko e ako'anga ia 'a e 'Eikí 'i he māmaní ke tokoni'i ai kitautolu ke tau ako pea mo'ui'aki e ongoongolelei. 'Oku tau omi ki hotau fāmilí mo ha fatongia toputapu ke tokoni ke tau fefakamālohia'aki fakalaumālie.

'Oku 'ikai ke hokonoa pē 'a e ngaahi fāmilí mālohi ta'engata mo e 'api 'oku fonu he Laumālié. 'Oku fie ma'u ki ai ha ngāue lahi, taimi lahi pea 'oku fie ma'u ke fai 'e he mēmipa kotoa pē 'o e fāmilí 'a hono fatongia. 'Oku kehekehe 'a e 'api kotoa pē, ka ko e 'api kotoa pē 'oku fekumi ai ha fo'i tokotaha ki he mo'oni, 'oku hoko ai ha liliu.

Kuo hokohoko mai hono fale'i kitautolu ke fakatupulaki 'etau 'ilo fakalaumālie 'i he lotu mo e ako pea mo e fakalaualoto ki he folofolá mo e lea 'a e kau palōfita mo'ui. 'I he lea 'a Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa 'i he konifelenisi lahí fekau'aki mo hono ma'u 'o ha fakamo'oni 'o e māmá mo e mo'oni, na'á ne pehē ai:

“E folofola 'a e 'Otuá Ta'engata mo Māfima'i . . . kiate kinautolu 'e hū kiate Ia 'i he loto fakamātoato mo mo'oni.

“Te ne folofola kiate kinautolu 'i ha ngaahi misi, mata-me'a-hā-mai, fakakaukau mo e ngaahi ongo 'o e lotó.”

Na'e hoko atu 'a Palesiteni 'Ukitofa 'o pehē: “Oku tokanga mai 'a e 'Otuá kiate koe. Te Ne fakafanongo pea tali mai ho'o ngaahi fahu'i fakatāutahá. 'E fakahoko mai e tali ho'o lotú 'i He'ene founa mo e taimi pē 'A'aná, ko ia ai,

‘oku fie ma’u ke ke ako ke fakafanongo ki Hono le’ó.”⁴

‘Oku hāsino e fale’i ko ‘enī ‘i ha talanoa hisitōlia fakafānili nounou.

‘I he ngaahi māhina si’i kuohilī, ne u lau ai ha fakamo’oni ‘a e tuofefine ‘o ‘eku kuitangata uá, ko ‘Ilisapeti Sitali Uoka. ‘I he kei si’i ‘a ‘Ilisapeti na’a nau hiki mai ki ‘Amelika mei Suisalani mo hono fāmili.

Hili e mali ‘a ‘Ilisapeti, na’á ne nofo mo hono husepānitī mo ‘ena fānaú ‘o ofi ki he kau’āfonua Nevatá, ‘o fakalele ai ha fale tufaki’anga meili. Na’e hoko honau ‘apí ko ha fale talifononga. Na’e

pau ke nau mateuteu he pō mo e ‘aho kotoa pē ke feime’atokoni ma’á e kau fefononga’akí. Ko ha ngāue na’e faingata’a mo fakaongosia pea na’e si’isi’i ke ma’u ha mālōlō. Ka ko e me’a lahi taha na’e hoha’a ki ai ‘a ‘Ilisapeti ko e talanoa ‘a e kakai ne nau feohí.

Na’e pehē ‘e ‘Ilisapeti, ne a’u ki he taimi ko iá mo ‘ene pehē pē ‘oku mo’oni e Tohi ‘a Molomoná, pea na’e fakamafai’i ‘e he ‘Otuá ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmītá ke ne fai ‘a e me’a na’á ne faí pea ko ‘ene pōpoakí ko e pōpoaki ia ‘o e palani ‘o e mo’uí mo e fakamo’uí. Ka he ‘ikai lava ‘e he me’a ia

na’á ne lolotonga fouá ‘o fakamālohia e tui fakalotu ko iá.

Ne kau he kau fononga ne fa’a afe ange hono ‘apí ha nī’ihi na’e poto he laukonga lelei, ako lelei mo poto, pea nau fa’a talanoa ma’u pē ‘i he’ene tēpilē ko Siosefa Sāmītá ko ha tangata “kākā mo loi” na’á ne hiki e Tohi ‘a Molomoná peá ne tufaki ke kumi pa’anga. Ne nau fai ha tō’onga ke pehē ‘oku loi ‘aupito ha toe lau kehe mei ai pea ko e “tui faka-Māmongá ko ha me’a fakapiko.”

Ne hanga ‘e he talanoa ko ‘enī ‘o ‘ai ke ongo’i li’ekina mo tuēnoa ange ‘a ‘Ilisapeti. Na’e ‘ikai ha taha ke na

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei he misi 'a 'Ilisapeti pea 'i ha ngaahi māhina si'i kimu'a pea ne mālōlō 'i he teu hoko hono ta'u 88, na'ā ne ma'u ai ha ongo mālohi. Na'ā ne pehē, "Na'e hoko mai e fakakaukau kiate au 'i ha founga mahino . . . 'o hangē 'oku pehē mai ha taha kiate au, . . . "Oua 'e tanu ho'o fakamo'oni he kekelele."⁵

Hili ha laui to'u tangata mei ai, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ma'u ivi e hako 'o 'Ilisapeti mei he'ene fakamo'oni. Hangē ko 'Ilisapeti, 'oku tau mo'ui foki 'i ha māmani 'oku tokolahi ai e kau loto veiveiua mo e kau fakalangā, 'oku nau manuki'i mo fakafepaki'i e ngaahi mo'oni 'oku mahu'inga kiate kitautolū. Mahalo te tau fanongo 'i ha ngaahi talanoa fakatupu puputu'u mo fakafepaki. Kae hangē foki ko 'Ilisapeti, kuo pau ke tau fai hotau lelei tahā ke pikima'u ki he ki'i maama mo e mo'oni 'oku tau lolotonga ma'ū, tau-tautefito ki he ngaahi tūkunga faingata'ā. Mahalo he 'ikai hoko mālohi mai e ngaahi tali ki he'etau lotū, ka kuo pau ke tau kumi ha ngaahi momeniti fakalongolongo ke tau fekumi ai ki ha maama mo ha mo'oni 'oku lahi angē. Pea 'i he'etau ma'u iā, ko hotau fatongia leva ke mo'ui'aki, vahevahe atu mo taukave'i ia.

'Oku ou 'oatu 'eku fakamo'oni kiate kimoutolu, 'oku ou 'ilo, 'i he'etau fakafonu hotau lotō mo hotau 'api 'aki e maama mo e mo'oni 'a e Fakamo'ui, te tau ma'u ai ha ivi mālohi ange 'i hotau lotō ke matu'uaki 'a e tūkunga kotoa pē. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

Fakamatala: 'The 'aho 4 'o 'Epeleli, 2015, na'e tukuange ai 'a Sisitā Esplin mei he tokoni ua 'i he kau palesitenisi lahi 'o e Palaimeli kae fokotu'u ko e tokoni 'uluaki.

MA'U'ANGA FAKAMATALĀ

1. "Oku 'a e 'Otuā 'a e Fāmili," 'i he 'Oku Ta'engata 'a e Fāmili: Fokotu'utu'u ki he Taimi Fe'inasia'aki ki he 2014 (2013), 28–29.
2. Vakai, Molonai 10:5.
3. "Oku 'a e 'Otuā 'a e Fāmili."
4. Dieter F. Uchtdorf, "Ko Hono Ma'u ha Fakamo'oni 'o e Māmā mo e Mo'oni," *Liahona*, Nōvema 2014, 21.
5. Vakai, Elizabeth Staheli Walker, "My Testimony, Written for My Children and Their Children after I Am Gone," 1939, 22–26, University of Nevada, Las Vegas, Special Collections; fakatonutonu 'a e mata'itohi lahi mo e founga hono sipelā.

talanoa, 'ikai ha taimi ke fai ai ha'ane lotu—neongo na'ā ne lotu mo fai pē 'ene ngāuē. Na'ā ne fu'u ilifia ke lea 'aki ha toe fa'ahinga me'a kiate kinautolu ne nau fakaanga'i fefeka 'ene tui fakalotū. Na'ā ne pehē na'e 'ikai ke ne 'ilo ha toe me'a ka ke lau pē ko e mo'oni 'enau talanoā he na'ā ne ongo'i he 'ikai lava ke ne taukapo'i 'ene tui fakalotū, neongo kapau na'ā ne feinga ke fai pehē.

Ne hiki 'a 'Ilisapeti mo hono fāmili kimui ange mei ai. Na'e pehē 'e 'Ilisapeti na'e toe lahi ange hono taimi ke fakakaukau ai pea 'ikai fakahoha'asi ma'u pē ia he taimi kotoa. Na'ā ne fa'a 'alu ki he loki he lalo falē 'o lotu ai ki he Tamai Hēvanī fekau'aki mo e me'a na'e puputu'u ai—'a e ngaahi talanoa ne fai ange 'e he kakai potō 'o tala 'oku fakapiko 'a e ongoongolelei, kae pehē kia Siosefa Sāmīta mo e Tohi 'a Molomonā.

Na'e misi 'a 'Ilisapeti he pō 'e taha. Na'ā ne pehē: "Hangē ia ne u tu'u ha ve'ehala 'alu'anga saliate, na'e lele takatakai 'i ha tafa mo'unga si'isi'i, pea 'i he'eku kaka hake he tafa mo'ungā ne u mamata ki ha tangata hangē 'oku sio hifo pē mo lea pe fakalea ki ha talavou 'oku tū'ulutui; mo punou atu

ki ha fo'i luo he kekelele. Na'e mafao atu hono ongo nimā 'o hangē 'okū ne ala atu ki ha me'a he loto luō. Na'e lava ke u sio ki ha tāpuni maka na'e teka'i atu mei he fo'i luo ne punou hifo ai e tamasi'i. Na'e tokolahi ha kakai he halā ka ne hangē na'e 'ikai tokanga ha taha ia ki he ongo tangata he tafa mo'ungā. Na'e hoko fakataha mai 'eku misi mo ha me'a kehe ne ongo makehe kiate au 'o u 'ā hake he taimi pē ko iā; . . . Na'e 'ikai lava ke u fakahā 'eku misi ki ha taha, ka ne u ongo'i fiamālie pē 'oku 'uhinga ia na'e fakahinohino'i 'e he 'āngelo ko Molonāi 'a e talavou ko Siosefā 'i he taimi na'ā ne ma'u ai e 'ū lau'i peleti."

'I he fa'ahita'u failau 'o e 1893, na'e 'alu ai 'a 'Ilisapeti ki Sōleki Siti ki hono fakatapui 'o e tempalē. Na'ā ne fakamatala'i 'ene a'usiā: "Ne u sio ai he fakatātā tatau na'ā ku sio ki ai 'i he'eku misi, hangē kiate au 'i [ha] matapā sio'ata fakalanulanu. Ne u ongo'i fiamālie kapau te u mamata tonu he Mo'unga ko Komolā, ko ia tonu pē ia. Ne u ongo'i fiefia ne fakahā mai kiate au 'i ha misi, ha fakatātā 'o hono foaki 'e he 'āngelo ko Molonāi 'a e 'ū lau'i peleti [koulā] kia Siosefa Sāmīta."

Fai 'e Carole M. Stephens

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Fine'ofá

‘Oku ‘a e ‘Otuá ‘a e Fāmilí

‘Oku tau kau ki he fāmilí ‘o e ‘Otuá pea ‘oku fie ma’u kitautolu ai.

‘Oku ‘i ai nai ha me’a ‘e faka’ofa mo mahu’inga ange ‘i he mo’oni faingofua mo haohaoa ‘o e ongoongolelé, ‘oku ako’i mai ‘i ha hiva ‘a e Palaimeli? Pea ‘oku mea’i ‘e he fānau fefine kotoa pē ‘i heni he pooni e fo’i hiva ‘oku ou ‘uhinga ki aí. Ne mou ako ia ki ho’omou polokalama Palaimeli he ta’u kuo ‘osí.

‘Oku hanga ‘e he fakalea ‘o e “‘Oku ‘a e ‘Otuá ‘a e Fāmilí”¹—‘a ia ne hiva’i ‘anenai ange he fakatahá ni—‘o fakamanatu mai ‘a e tokāteline haohaoá. ‘Oku ‘ikai ngata pē he’etau ako ai ‘oku ‘a e ‘Otuá ‘a e fāmilí, ka ‘oku tau kau atu foki ki he fāmilí ‘o e ‘Otuá.

‘Oku ako’i mai ‘e he laine ‘uluaki ‘o e fo’i hivá: “[‘Oku ‘i ai ha fāmilí ‘etau Tamaí. Ko au ia! Ko koe, mo e nī’ihi kehé foki; ko ‘Ene fānau kitautolu].” ‘Oku tau ako mei he fanongonongo fekau’aki mo e fāmilí ‘o pehē, “I he maama fakalaumālié, na’e ‘ilo’i ai mo hū ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine fakalaumālié ki he ‘Otuá ko ‘enau Tamaí Ta’engatá.” I he maama ko iá, ne tau ‘ilo ai hotau tu’unga fakaefefine ta’engatá. Ne tau ‘ilo ai ko ha “‘ofefine [kitautolu] ‘o ha mātu’a fakalangí.”²

Na’e ‘ikai hanga ‘e he’etau fononga fakamatelie mai ki he māmaní ‘o liliu e

ngaahi mo’oni ko iá. ‘Oku tau kau ki he fāmilí ‘o e ‘Otuá pea ‘oku fie ma’u kitautolu ai. ‘Oku fōtunga kehekehe ‘a e ngaahi fāmilí ‘i he māmaní. Pea neongo ‘oku tau fai hotau lelei taha te tau lavá ke fa’u ha ngaahi fāmilí tukufakaholo ‘oku mālohí, ka ‘oku ‘ikai makatu’unga ‘etau kau ki he fāmilí ‘o e ‘Otuá mei he fa’ahinga tu’unga—‘a e tu’unga fakamālí, tu’unga fakatauhi fānau, tu’unga fakapa’angá, tu’unga fakasōsialé pe

fa’ahinga tu’unga ‘e lava ke tau fakamatala’i mai ‘i he mītia fakasōsialé.

‘Oku tau kau ai. “Ko e ngaahi ‘ofefine kitautolu ‘o ‘etau Tamaí Hēvaní, ‘okú Ne ‘ofa ‘iate kitautolu pea ‘oku tau ‘ofa ‘iate Ia.”³

‘Oku hanga ‘e he laine hono ua ‘o e fo’i hivá, ‘o fakama’ala’ala mai e ‘uluakí. “[Kuo Ne fekau’i mai kitautolu ki he māmaní, ‘i hotau fanau’i, ke tau mo’ui mo ako heni ‘i ha ngaahi fāmilí].”

Na’a tau ako ‘i he maama fakalau-mālié te tau fie ma’u ha kuonga ‘o e mo’ui matelié. Ne tau “tali e palani [‘a e Tamaí Hēvaní] ‘e tu’unga ai ha lava ‘Ene fānau ‘o ma’u ha sino fakamāmani pea mo ha taukei ‘i he māmaní ke fakalakalaka hake ki he haohaoá mo ‘ilo’i fakapapau ‘a [hotau] iku’anga fakalangí ‘i [he’etau] tu’u ko e ‘ea hoko ki he mo’ui ta’engatá.”⁴

Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Lisiate G. Sikoti na’e “akonekina kitautolu ‘i he maama fakalaumālié ko e taumu’a ‘etau omi ki heni ke sivi’i, ‘ahi’ahi’i kitautolu pea ke tau tupulaki.”⁵ ‘Oku lahi ha ngaahi founa ‘oku hoko mai ai ‘a e tupulakí ‘i hono a’usia ia ‘e he nī’ihi fakafo’ituituí. Kuo te’eki ai ke u foua e vete malí, ‘a e mamahi mo e ongo’i ta’epau’ia ‘oku hoko mai ‘i hano li’aki kitá pe a’usia e fatongia ‘o e hoko ko e fa’ē tāutahá. Kuo te’eki ai ke u a’usia ha mate ha’aku fānau, manava’i pa’á

pe manako fefinē. Kuo te'eki ai ke u kātekina 'a e ngaohikoviā pe 'i ai haku mahaki tauhi pe ko e ma'unimaā. Kuo te'eki ai ke u a'usia e ngaahi me'ā ni ke ne fakatupulekina au.

Mahalo 'oku fakakaukau hamou nī'hi he taimi ni, "Sai, 'e Sisitā Sitiveni, 'oku 'ikai mahino ia kiate koe!" Pea 'oku ou tali atu mahalo 'okú ke mo'oni. 'Okú 'ikai mahino kakato kiate au ho'omou ngaahi faingata'ā. Ka 'oku fakafou 'i *hoku* ngaahi sivi mo e 'ahi'ahi fakatāutahā—'a e ngaahi me'a kuó ne peluki *hoku* ongo tuí—'eku maheni lelei ai mo e Tokotaha 'oku mahino kiate Iá—'a Ia ná'e "maheni mo e loto mamahí,"⁶ kuó Ne a'usia pea mahino kiate Ia e me'a kotoa. Pea 'ikai ngata aí, kuó u a'usia e ngaahi 'ahi'ahi fakamatelie kotoa pē kuó u lave atu ki aí 'i he fofonga 'o ha tama fefine, fa'ē, kui fefine, tokoua, mehikitanga mo ha kaungāme'a.

Ko hotau faingamālie 'i he'etau hoko ko e ngaahi 'ofefine tauhi fuakava 'o e 'Otuá, 'oku 'ikai ko e ako pē mei hotau ngaahi faingata'ā; ka ke tau kafataha 'i he anga'ofa mo e manava'ofa, 'i he'etau pou pou'i e kau mēmipa kehe 'o e fāmili 'o e 'Otuá 'i honau ngaahi faingata'ā iá, 'o hangē ko ia kuo tau fuakava ke faí.

'I he'etau fai iá, 'oku mahino foki ai kiate kitautolu pea tau falala 'oku 'afo'i 'e he Fakamo'uí 'a e faingata'a e halá pea te Ne tatakí kitautolu 'i ha fa'ahinga faingata'a pe mamahi pē 'e hoko mai. Ko ia 'a e 'ofa faka-Kalaisi mo'oni, pea 'oku "tolonga ia 'o ta'engata"⁷—pea fakafou 'iate kitautolu hano kongā—'i he'etau muimui kiate Iá.

'I he'etau hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá mo e kau ākongā 'a Sisū Kalaisi, 'oku tau "'i ha tu'unga ke ngāue'i e ngaahi ongo kuo tōkaki 'e he 'Otuá 'i [hotau] lotó."⁸ 'Okú 'ikai fakangatangata pē hotau ivi tākiekinā ki hotau fāmili tonú.

Ne u toki ma'u ha faingamālie ke 'a'ahi kia Sisitā Vasi 'o e Siteiki Sinile 'Alisoná 'i hono 'apí. 'I he'ene talitali lelei aú, ko e fuofua me'a ne u fakatōkanga'í, ko e lahi e 'ū tā 'o hono fāmili mo e kau faifekau kuo faka'esia 'i he holisí mo 'ene funga tēpilé. Ne u fēhu'i ange, "E Sisitā Vasi, 'oku toko fiha ho makapuná?"

Na'á ne ofo he'eku fēhu'í pea fakamahiki mai pē hono ongo umá. Ne u puputu'u he'ene talí peá u sio atu ki he'ene tama fefinē ko Sisitā 'Elahā, 'o ne tali mai, "'Okú 'ikai ke ne 'ilo 'e ia e tokolahi hono makapuná. 'Okú 'ikai ke mau lau ia. 'Okú ui ia 'e he fānau kotoa

pē ko 'enau 'Kuifefine'—'oku hoko pē ia ko e Kuifefine 'a e taha kotoa."

'Okú 'ikai fakangatangata pē 'e Sisitā Vasi 'ene 'ofā mo e takiekinā ki hono fāmili totonú. 'Okú mahino kiate ia 'a e 'uhinga ke fakalahi atu 'ene tākiekinā 'i he'ene fe'alu'aki 'o fai lelei, faitāpuekina, tanumaki mo taukave'i e fāmili 'o e 'Otuá. 'Okú mahino kiate ia "ko e fē pē ha taimi 'oku fakamālohia ai 'e ha fefine 'a e tui 'a ha ki'i tamsi'i, 'okú ne tokoni ai ki he mālohi 'o ha fāmili—'i he taimi ni pea 'i he kaha'ú."

'Okú toe fakamatalā'i 'e he laine tolu 'o e hivá, 'a e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié: [**"Ne 'omi 'e he 'Otuá e ngaahi fāmili ke tokoni ke tau a'usia e tu'unga 'okú Ne finangalo ki aí."**] Na'e akonaki e Fakamo'uí 'o pehē, "Ke mou taha pē; pea kapau 'oku 'ikai te mou taha, 'oku 'ikai 'a'aku 'a kimoutolu."¹⁰ 'Okú ako'i mai 'e he fanongonongo 'o e fāmili 'i he'etau hoko ko e ngaahi 'ofefine fakalaumālie 'o ha ongomātu'a fakalangí, 'oku 'i ai hatau natula faka'otua, puipuitu'a mo e taumu'a ta'engata. 'Okú finangalo 'a e 'Otuá ke tau taha pē. 'Okú fie ma'u 'e he 'Otuá ke tau taha—ko ha ngaahi 'ofefine tauhi fuakava, 'o kafataha 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o 'etau mo'ui fakafo'ituitui¹¹ pea 'oku tau fie ako

'a e me'a kotoa 'e lava ke tau toe foki ai ki Hono 'aó, pea sila'i kiate Ia ko e konga Hono fāmilī ta'engata.

"Oku faka'atā foki 'e he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava toputapu 'i he ngaahi temipale toputapú [kiate kitautolu] ke [tau] foki ki he 'ao 'o e 'Otuá pea mo e ngaahi fāmilī ke fakataha'i 'o ta'engata."¹² Oku hanga 'e he ngaahi ouau 'oku tau ma'ú mo e ngaahi fuakava 'oku tau fai 'i he papitaisó mo e ngaahi temipale mā'oni'oni, 'o fakafehokotaki e fāmilī 'o e 'Otuá 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi 'o e veilí—'o fakafehokotaki ai kitautolu ki he'etau Tamai 'o fakafou 'i Hono 'Aló, 'a ia na'á Ne lotu, "Koe'uhí ke taha pē 'a kinautolu kotoa pē; 'o hangē 'okú ke 'iate aú, 'e Tamai mo au 'iate koe, koe'uhí ke nau taha pē foki 'iate kitaua."¹³

'I he'etau faka'aonga'i hotau taimi 'i he matelié ke ako mo fakahoko e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí, 'oku tau hoko lahi ange ai 'o hangē ko Iá. 'Oku toe mahino ai kiate kitautolu ko Ia 'a e halá—'a e halá pē taha—'e lava ke tau ikuna'i ai e ngaahi faingata'a 'o e matelié, fakamo'ui ai kitautolu pea tau foki ai ki hotau 'api fakalangí.

'Oku toe foki e laine faka'osi 'o e hivá ki he kamata'angá: [**"Ko e founga 'eni 'okú Ne vahevahe ai 'Ene 'ofá he 'oku 'a e 'Otuá 'a e fāmilī."**] Ko e palani 'a e Tamai ma'a 'Ene fānaú, ko ha palani ia 'o e 'ofa. Ko ha palani ia ke fakataha'i 'Ene fānaú—'a Hono fāmilī—mo Ia. Na'e akonaki 'a 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni, "Oku 'i ai ha faka'amu 'e ua 'a e Tamai Hēvaní ma'a 'Ene fānaú . . . : ko e mo'ui ta'efa'amaté mo e mo'ui ta'engatá, 'a ia ko hono 'uhingá ki he "mo'ui fakataha mo Ia 'i he 'api ne tau ha'u mei aí."¹⁴ 'E lava ke a'usia pē e faka'amu ko iá 'i he'etau vahevahe atu e 'ofa 'oku ma'u 'e he Tamai Hēvaní ma'a Hono fāmilī, 'aki 'etau tokoni mo vahevahe atu 'Ene palani ke 'inasi ai e ni'ihi kehé.

'I he ta'u 'e uofulu kuohilí, na'e tokoni ai e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki he māmaní kotoa, 'i he'enua tuku mai e fanongonongo kau ki he fāmilī. Talu mei ai mo e fakautuutu hono 'ohofi e fāmilī.

Kapau 'oku tau fie lavame'a 'i hotau ngaahi fatongia toputapu ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e mahu'inga ta'engata 'o hotau fatongia fakafo'ituitui ke ako'i 'a e ngaahi mo'oni fekau'aki mo e palani 'a 'etau Tamai Hēvaní ma'a Hono fāmilī. Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'o pehē:

"Oku fie ma'u lahi ke fakatahataha'i mai e kakai fefine 'o e Siasí ke nau tu'u fakataha mo tokoni'i e Kau Takí 'i hono tutu'u hifo 'o e kovi 'oku hu'a mai 'o 'ākilotoa kitautolú pea 'i hono 'unuaki'i kimu'a e ngāue 'a e Fakamo'uí. . . .

". . . Ko ia 'oku mau kole atu ke mou tokoni 'aki homou ivi tākiekina mālohi ki he lele'i ki hono fakamālohia hotau ngaahi fāmilī, hotau siasí, pea mo hotau tukui koló."¹⁵

Ngaahi tokoua, 'oku tau kau 'i ha fāmilī. 'Oku 'ofeina kitautolu. 'Oku fie ma'u kitautolu. 'Oku 'i ai hatau taumu'a fakalangí, ngāue, feitu'u mo e ngafa 'i he Siasí mo e pule'anga 'o e 'Otuá pea mo Hono fāmilī ta'engatá. 'Okú ke 'ilo'i nai 'i ho lotó 'oku 'ofeina koe 'e ho'o Tamai Hēvaní pea 'okú Ne finangalo ke mou nofo fakataha mo Ia mo e ni'ihi 'okú ke 'ofa aí? Hangē ko e "haohaoa 'a e Tamai Hēvaní mo Hono 'Aló, 'oku haohaoa foki 'a Sisū Kalaisi . . . , pea haohaoa 'Ena 'amanaki ma'atautolú."¹⁶ 'Oku haohaoa 'ena palani ma'atautolú pea 'oku pau 'Ena

ngaahi tala'ofá. Ko 'eku fakamo'oni ia ki he ngaahi mo'oni ko 'ení 'i he loto fakafeta'i mo'oni, pea 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "Oku 'a e 'Otuá 'a e Fāmilī," 'i he 'Oku Ta'engata 'a e Fāmilī: Fokotu'utu'u ki he Taimi Fe'inasi'aki ki he 2014 (2013), 28–29.
2. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
3. "Kaveinga 'o e Kau Finemuí" 'i he *Fakalakalaka Fakatāutaha 'a e Kau Finemuí* (2009), (ki'i tohi, 2009), 3.
4. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani."
5. Richard G. Scott, "Fakamu'omu'a Ho'o Ngāue e Tuí," *Liahona*, Nōvema 2014, 92.
6. 'Isaia 53:3.
7. Molonai 7:47.
8. Siosefa Sāmita, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá: Ko e Hīsītōlia mo e Ngāue 'o e Fine'ofá* (2011), 48.
9. *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 184.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:27.
11. Vakai, Patricia T. Holland, "One Thing Needful: Becoming Women of Greater Faith in Christ," *Ensign*, Oct. 1987, 26–33.
12. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani."
13. Sione 17:21.
14. R. Scott Lloyd, "God Wants His Children to Return to Him, Elder Nelson Teaches," Church News section of LDS.org, Kan. 28, 2014, lds.org/church/news/god-wants-his-children-to-return-to-him-elder-nelson-teaches?.
15. Howard W. Hunter, 'i he *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*, 182; vakai foki, "To the Women of the Church," *Ensign*, Nov. 1992, 96.
16. M. Russell Ballard, "Let Us Think Straight" (fakataha lotu 'a e 'Univēsi Pilikihami 'Iongi, Aug. 20, 2013); speeches.byu.edu.

Fai 'e Bonnie L. Oscarson
Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí

Kau Taukapo 'o e Fanongonongo ki he Fāmīlī

Tau tokoni mu'a 'i hono langa e pule'anga 'o e 'Otuá 'aki 'etau tu'u lototo'a 'o taukapo'i 'a e nofomalí, tu'unga fakaemātu'á, mo e 'apí.

Ko ha faingamālie fakafiefia ke kau mai ki he fakataha fakaofa ko 'eni 'o e fānau fefinē mo e hou'eiki fafinē. Kuo faitāpuekina kitautolu 'i he'etau hoko ko e hou'eiki fafinē ke tau fakataha 'i he efiafi ni 'i he uouangataha mo e 'ofa.

Ne u toki laú ni 'a e talanoa 'o Malia Mateline Kātoní, 'a ia na'á ne ma'u fakataha mo hono fāmīlī 'a e pōpoaki

'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo fakafoki māí, mei he fuofua kau faifekau ne uiui'i ke ngāue 'i 'Ītali 'i he ta'u 1850. Na'á ne kei finemui ta'u 17 pe 18 nai 'i he taimi ne papitaiso ai kinautolú. Lolotonga ha fakataha lotu 'a e fāmīlī 'i ha Sāpate 'e taha 'i honau 'apí 'i he fakatokelau ki 'olunga 'o e 'Otu Mo'unga 'i 'Ītalí, ne fakataha atu 'i honau tu'a falé ha kau tangata fakatanga

loto 'ita, kau ai ha nī'ihī 'o e kau faifekau fakalotofonuá 'o kamata ke nau kaikaila, kalanga mo ui ke fakahū mai e kau faifekau ki tu'a. 'Oku 'ikai ke u fakakaukau ne nau vekeveke ke ako'i kiate kinautolu e ongoongolelei—na'a nau fakataumu'a ke fai ha fakalavea. Na'e laka atu e finemui ko Maliá ke fehanganagai mo e kau fakatangá.

Ne hokohoko atu 'enau kaikaila fakamanamaná mo e tu'utu'uni ke fakahū mai ki tu'a e kau faifekau. Ne hiki hake 'e Malia 'ene Tohi Tapú peá ne fekau ke nau mavahe. Na'á ne tala-ange kiate kinautolu 'okú ne malu'i e kau faifekau pea 'e tapu ke nau ala ki ha tu'oni lou'ulu 'i honau 'ulú. Fakafanongo mai ki he'ene ngaahi leá: "Ne 'ohovale e taha kotoa. . . . Ne u kau mo e 'Otuá. Na'á ne 'omi e ngaahi lea ko iá ki hoku ngutú, he ka na'e 'ikai, he 'ikai te u lava 'o lea 'aki kinautolu. Ne nonga e me'a kotoa he taimi pē ko iá. Ne tu'u e kau tangata mālohi mo fita'a ko iá 'i mu'a 'i ha ki'i ta'ahine vaivai, tetetete kae lototo'a." Ne kole 'e he kau faifekau ki he kau fakatangá ke nau mavahe, pea na'a nau fai fakalongolongo ia 'i he'enua mā, manavahē mo e ongo'i fakatomala. Ne faka'osi 'e he ki'i tākanga tokosi'i ni 'enau fakatahá 'i he fiemālie.¹

'Oku mou lava nai 'o fakakaukau atu ki he finemui lototo'a ko iá, 'a ia ne ta'u tatau mo e tokolahi 'o kimoutolu, 'i he'ene fakafepaki'i ha kau fakatanga pea taukapo'i 'a e tui fo'ou na'á ne toki ma'ú 'i he lototo'a mo e loto fakapapaú?

'E ngaahi tokoua, 'e tokosi'i hatau nī'ihī 'e fehanganagai mo ha kau fakatanga loto 'ita, ka 'oku lolotonga fai ha feingatau 'i he māmaní 'oku 'ohofi ai 'etau ngaahi tokāteline tefitó mo ia 'oku tau mata'ikolooa 'akí. 'Oku ou lea fakapatonu atu ki he tokāteline 'o e fāmīlī. 'Oku fehu'ia, fakaanga'i mo 'ohofia e molumalu 'o e 'apí mo e ngaahi taumu'a mahu'inga 'o e fāmīlī, 'i he tapa kotoa pē.

'I hono fuofua lau ko ia 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli e "Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo Ki Māmani" 'i he ta'u 'e 20 kuo hīlī, ne tau hounga'ia pea mahu'inga'ia 'i he'ene mahinongofuá, pea mo e mo'oni 'o hono tuku mai e

fakamatala ko iá. Ne 'ikai te tau teitei 'ilo he taimi ko iá, 'a hono lahi 'o 'etau fie ma'u e ngaahi fakamatala tefito ko iá 'i he māmani 'o e 'aho ní, ke hoko ko ha tu'unga mo'ui 'e lava ke tau fakamaau 'i 'aki e akonaki fakaemamani 'oku tau ma'u 'i he mītiá, 'Initanetī, kau potó, TV mo e hele'uhilá pea a'u pē ki hotau kau fakafofonga falealeá. Kuo hoko e fanongonongo kau ki he fāmīlī ko e tu'unga ia ke tau sivi 'i 'aki e ngaahi fakakaukau 'a e māmanī, pea 'oku ou fakamo'oni atu 'oku mo'oni 'i he 'ahó ni e ngaahi tefito 'i mo'oni 'oku fokotu'u mai 'i he fakamatala ko 'enī 'o hangē pē ko ia 'i he taimi ne 'omi ai ia kiate kitautolu 'e he palōfita 'a e 'Otuá, 'i he meimei ta'u 'e 20 kuo hilí.

'E lava nai ke u talaatu ha me'a 'oku matu'aki mahino? 'Oku tātātaha ke hoko 'i he mo'ui 'a e me'a 'oku palani ki ai ha taha, pea 'oku tau 'ilo 'i 'oku 'ikai a'usia 'e he hou'eiki fafine kotoa 'a e me'a 'oku fakamatala 'i 'e he fanongonongó. 'Oku kei mahu'inga pē ke mahino pea ako 'i e sīpinga 'a e 'Eikí mo feinga ke fakahoko e sīpinga ko iá 'i he lelei taha te tau ala lavá.

'Oku tau takitāuhi pē fatongia 'i he palani, pea 'oku tau mahu'inga kotoa 'i he 'afo mai 'a e 'Eikí. 'Oku totonu ke tau manatu 'i 'oku 'afo 'i 'e ha Tamai

Hēvani 'ofa 'a 'etau ngaahi holi mā'oni-oní, pea te Ne fakahoko 'Ene ngaahi tala'ofá, pea he 'ikai ta'ofi ha me'a kiate kinautolu 'oku tauhi faivelenga 'enau ngaahi fuakavá. 'Oku 'i ai ha misi-ona mo ha palani 'a e Tamai Hēvani ma'atautolu, ka 'oku 'i ai pē foki mo 'Ene taimitēpile ia 'A'ana. Ko e taha 'o e ngaahi pole faingata'a taha 'o e mo'ui ní ko e falala ko ia ki he taimi 'a e 'Eikí. Ko ha fakakaukau lelei ke 'i ai mo ha toe palani 'e taha, 'a ia 'oku tokoni ke tau hoko ko ha kau fafine tauhi fuakava, 'ofa faka-Kalaisi mo angatonu 'oku langa e pule'anga 'o e 'Otuá neongo pe ko e hā 'oku hoko 'i he 'etau mo'ui. 'Oku fie ma'u ke tau ako 'i 'etau fānau fefiné, ke nau feinga ke a'usia e lelei tahá pea palani foki ki ha ngaahi me'a ta'e-'amanekina.

Lolotonga hono fakamanatua e ta'u 20 'o e fanongonongo ki he fāmīlī, 'oku ou fie fakatukupaa 'i kitautolu hou'eiki fafine 'o e Siasí ke tau taukapo 'i 'a e "Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo Ki Māmani." Hangē pē ko hono taukapo 'i lototo'a 'e Malia Mateline Kātoni e kau faifekaú mo 'ene tui fo'ou, 'oku fie ma'u ke tau taukapo 'i lototo'a 'a e ngaahi tokāteline kuo fakahā mai 'e he 'Eikí 'o fakamatala 'i e nofomalí, fāmīlī, mo e fatongia fakalangi 'o e hou'eiki tangatá

mo e fafiné, mo e mahu'inga 'o e 'apí 'i he'ene hoko ko ha ngaahi feitu'u toputapú—'o a'u pē ki he taimi 'oku ongo le'olahi mai ai 'a e māmanī kuo 'olokuonga, fakangatangata pe 'ikai toe 'aonga e ngaahi tefito 'i mo'oni. 'E lava 'e he tokotaha kotoa pē neongo pe ko e hā hono tūkunga nofomalí pe tokolahi 'o e fānau, ke nau taukapo 'i e palani 'a e 'Eikí 'oku fakamatala 'i 'i he fanongonongo ki he fāmīlī. Kapau ko e palani 'eni 'a e 'Eikí, 'oku totonu ke hoko ia ko 'etau palani!

'Oku 'i ai ha tefito 'i mo'oni 'e tolu 'oku ako 'i 'i he fanongonongó 'oku ou pehē 'oku nau fie ma'u mo'oni ha kau taukapo tu'u ta'eue'ia. Ko e 'uluakí ko e malí 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefiné. 'Oku ako 'i kitautolu 'i he folofolá, "Ka ko 'eni 'oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí."² Ke ma'u kakato 'e ha taha e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, kuo pau ke 'i ai ha husepāniti mo ha uafi kuo sila 'i 'i he fale 'o e 'Eikí, ngāue fakataha 'i he angatonu mo tauhi faivelenga 'ena ngaahi fuakavá. Ko e palani 'eni 'a e 'Eikí ki He'ene fānau, pea neongo ha lahi 'o ha malanga ki he kakaí pe faka-anga, te ne liliu e me'a kuo folofola 'aki 'e he 'Eikí. 'Oku fie ma'u ke hokohoko

atu 'etau tā e sippinga 'o e nofomali angatonú, fekumi ki he tāpuaki ko iá 'i he'etau mo'uí, mo tui neongo 'o ka tuai 'ene hoko maí. Tuku ke tau tau-kapo'i 'a e nofomali 'o hangē ko ia kuo fakanofo 'e he 'Eiki kae kei fakahaa'i 'a e 'ofa mo e manava'ofa kiate kinautolu 'oku kehe 'enau vakaí.

Ko e tefito'i mo'oni hokó 'oku fie ma'u ki ai 'etau taukapó, ke faka'apa-apa'i 'a e fatongia fakalangi 'o e tamaí mo e fa'éé. 'Oku tau ako'i loto vékeveke 'etau fānau ke fokotu'u ha ngaahi tau-mu'a mā'olunga 'i he mo'uí ni. 'Oku tau loto ke fakapapau'i 'oku 'ilo'i 'e he'etau fānau fefiné 'oku nau malava ke a'usia ha me'a pē te nau ala fakakaukau loto ki ai. 'Oku tau 'amanaki te nau sa'ia he akó, ako faka'atamai, mohu talēniti'ia, pea malava ke nau hangē ko Malia Kula pe 'Ilisa R. Sinou 'i he kaha'ú.

'Oku tau ako'i nai 'etau fānau tangatá mo e fefiné 'oku 'ikai ha toe lāngilangi 'e lahi ange, pe hingoa 'e toe mā'olunga ange, pea 'ikai ha fatongia 'e toe mahu'inga ange 'i he mo'uí ni ka ko e hoko ko ha fa'ē pe tamaí? 'Oku ou 'amanaki 'i he'etau poupu'i ko ia 'etau fānau ke a'usia e lelei tahā 'i he māmaní, te tau ako'i foki ke nau faka-apa'apa'i pea vikia e ngaahi fatongia 'oku fakahoko 'e he fa'éé mo e tamaí 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní.

Ne ma'u 'e 'Epi ko 'ema ta'ahine si'i tahā ha faingamālie ke taukapo'i 'a e fatongia 'o e fa'éé. Na'á ne ma'u 'i ha 'aho 'e taha ha fanongonongo mei he 'apiako 'ene fānau 'e fakahoko ha Career Day 'i 'apiako. Ne fakaafe'i e mātu'á ke fai ange ha tohi kole kapau 'oku nau fie ha'u ki he 'apiakó 'o ako'i e fānau kau ki he'enau ngāué, pea na'e ongo'i 'e 'Epi ke 'ave ha tohi kole ke lea fekau'aki mo e tu'unga fakaefa'éé. Ne 'ikai fai mai ha tali mei he 'apiakó, pea 'i he ofi mai ko ia e Career Day, ne faifai peá ne tā ki he 'apiakó, 'i he'ene pehē mahalo ne pulia 'a 'ene tohi kolé. Ne tohaka holo e kau fokotu'utu'u polokalamá 'o ma'u ha ongo faiako ne na loto ke ha'u 'a 'Epi 'o lea 'i he'ena kalasi 'i he faka'osinga 'o e Career Day.

Na'e ako'i fiefia 'e 'Epi ki he fānau 'a e fie ma'u 'i he'ene hoko ko ha fa'éé, ke ne hoko ko ha mataotao fakafaito'o,

fakae'atamai, fakalotu, fakafaiako, fakamūsika, fakatohi, faka'aati, fakapa'anga, teuteu'i 'o ha me'á, ngaohi'ulú, faka'ulí, sipotí, kukí mo e ala me'a pehē. Ne sai-ia ai e fānau. Na'á ne faka'osi 'aki 'ene fakamanatu ki he fānau 'enau fa'éé, 'aki hono fai 'e he fānau ha ki'i tohi fakamālō koe'uhí ko e ngaahi tō'onga 'ofa 'oku ma'u faka'ahó. Ne ongo'i 'e 'Epi ne vakai e fānau ki he'enau fa'éé 'aki ha mahino fo'ou pea ko e me'a mahu'inga 'aupito e hoko ko ha fa'ē pe tamaí. Na'á ne toe tohi kole pē he ta'u ni 'i he Career Day pea na'e fakaafe'i ia ke ne fai ha ako ki ha kalasi 'e ono.

Na'e lea 'a 'Epi 'o kau ki he'ene a'usiá: "Oku ou ongo'i 'e faingofua pē ki he fānau 'i he māmaní ke nau ongo'i hangē 'oku 'ikai fu'u mahu'inga ia ke hoko ko ha mātu'a, pea a'u 'o pehē ko ha me'a fakahela ka 'oku mahu'inga. 'Oku ou fie ma'u ke ongo'i

'e he ki'i tamasi'i kotoa ko kinautolu 'oku mahu'inga taha ki he'enau mātu'á, pea mahalo 'i hono fakamatala'i kiate kinautolu e mahu'inga kiate au 'o e hoko ko ha mātu'á, e tokoni ia ke nau fakatokanga'i e ngaahi me'a kotoa 'oku fai ma'anautolu 'e he'enau mātu'á pea mo hono 'uhingá."

'Oku hoko hotau palōfita 'ofeina ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, ko ha sippinga lelei 'o hono faka'apa'apa'i 'o e hou'eiki fafiné mo e tu'unga fakaefa'éé, kae tautautefito ki he'ene fa'éé tonu. 'I ha'ane lea fekau'aki mo 'etau fa'ē faka-emāmaní, na'á ne pehē: "Fakatauange ke tau mata'ikolooa 'aki e mo'oni ko 'ení; he 'ikai lava'e ha taha 'o fakangalo'i 'a e fa'éé kae manatu'i 'a e 'Otuá. He 'ikai lava 'e ha taha 'o manatu'i 'a e fa'éé kae fakangalo'i 'a e 'Otuá. Ko e hā hono 'uhingá? He 'oku hoko 'a e ongo kakai toputapu ko 'ení, 'a e 'Otuá mo 'etau

fa'ē [fakaemāmanī] 'o taha pē, 'o na hoa ngāue 'i he fakatupú, 'ofá, feilaulá mo e ngāue tokoní.”³

Ko e tefito'i mo'oni faka'osi 'oku fie ma'u ke tau taukapo'i, ko e topu-tapu ko ia 'o e 'apí. 'Oku fie ma'u ke tau fakahikihiki'i e fo'i lea 'oku fa'a ta'etoka'i. 'A e fo'i lea ko ia ko e *tauhi 'api*. 'E lava 'e kitautolu kotoa—'a e kakai fefine, kakai tangata, to'u tupu, mo e fānau, tāutaha pe mali—'o ngāue'i ke tau hoko ko ha kau tauhi 'api. 'Oku totonu ke tau “tauhi hotau 'apí” ke hoko ko ha feitu'u maa, hūfanga'anga, mā'oni'oni pea mo malu. 'Oku totonu ke hoko hotau 'apí ko ha feitu'u 'e lava ke ongo'i mahutafea ai e Laumālie 'o e 'Eikí, pea 'oku ako mo ako'i ai e folofolá mo e ongoongolele'i pea mo'ui 'aki ia. 'Ikai 'e hoko ha liliu lahi 'i he māmaní kapau 'e lau 'e he kakai kotoa ko ha kau tauhi kinautolu 'o ha ngaahi 'api angatonu. Tau taukapo'i mu'a e 'apí ko ha feitu'u 'oku hoko hake ki he temipalé 'i hono mā'oni'oni.

Ngaahi tokoua, 'oku ou fakafeta'i he'eku hoko ko ha fefine 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni. 'Oku tau ma'u e faingamālie pea te tau malava, he 'oku 'ikai ma'u ia 'e ha toe to'u tangata 'o ha kakai fefine 'i he māmaní. Tau tokoni mu'a 'i hono langa e pule'anga 'o e 'Otuá 'aki 'etau tu'u lototo'a 'o taukapo'i 'a e nofomalí, tu'unga fakae-mātu'á pea mo e 'apí. 'Oku fie ma'u 'e he 'Otuá ke tau lototo'a, tu'u ma'u mo ta'e ue'ia 'o taukapo'i 'Ene palaní pea ako'i 'Ene mo'oni ki he ngaahi to'u tangata ka hokó.

'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e Tamai Hevaní pea 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu kotoa. Ko hotau Fakamo'ui mo e Huhu'í 'a Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. Ko 'eku fakamo'oni ia, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Marie Madeline Cardon Guild, “Marie Madeline Cardon Guild: An Autobiography,” cardonfamilies.org/Histories/MarieMadelineCardonGuild.html; vakai foki, Marie C. Guild autobiography, circa 1909, Church History Library, Salt Lake City, Utah.
2. 1 Kolinitō 11:11.
3. Thomas S. Monson, “Behold Thy Mother,” *Ensign*, Jan. 1974, 32.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring

Tokoní 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí

Ko e Fakafiemālie

'Oku ou fakamo'oni 'oku tuku mai 'e he Kalaisi mo'ui 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ko e Fakafiemālie, kiate kinautolu 'oku tukupā ke tokoni kiate la 'i hono fakafiemālie'.

S i'oku tuofāfine 'ofeina, 'oku fakafiefia ke 'i heni mo kimoutolu. Kuó u fakakaukau ai ki he'eku fine'eikí, uaifí, ngaahi 'ofefiné, ngaahi 'ofefine 'i he fonó, makapuna fefiné—pea 'oku 'i heni hanau ni'ihí. 'Oku hanga 'e he polokalama faka'ofa'ofá ni 'o 'ai ke u hounga'ia ange 'iate kinautolu. 'Oku ou 'ilo'i ko hono ma'u ko ia ha fāmilí lelei mo fakafiefia pe-heé, 'oku tupu ia mei he'enau fokotu'u e Fakamo'ui ko e uho 'o 'enau mo'ui takitaha. Kuo tau fakamanatua Ia he

pooni 'i he hivá, lotú, mo e ngaahi malanga fakalaumālie. Ko e taha e ngaahi 'ulungaanga 'o e Fakamo'ui 'oku tau hounga'ia taha aí, ko 'Ene 'ofa ta'e fakangatangata.

Kuo mou ongo'i he pooni 'Ene 'afio'i mo 'ofeina kimoutolú. Kuo mou ongo'i 'Ene 'ofeina 'a kinautolu 'oku tangutu 'i ho tafa'akí. Ko homou ngaahi tokoua kinautolu, ko e ngaahi 'ofefine fakalaumālie 'o 'etau Tamai Hēvaní. 'Okú Ne tokangaekina kinautolu 'o hangē ko 'ene tokangaekina koé. 'Oku mahino

kiate ia 'enau mamahi kotoa pē. 'Okú Ne finangalo ke tokoni'i kinautolu.

Ko 'eku pōpoaki kiate kimoutolu he pōni, te ke malava pea kuo pau ke ke hoko ko e konga mahu'inga 'o 'Ene fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku fie ma'u fakafiemālie. Te ke lava 'o fakahoko lelei taha ho fatongiā kapau te ke 'ilo lahi ange ki he founa 'okú Ne tali mai ai e ngaahi lotu kole tokoni.

'Okú tokolahi ha ni'ihī 'oku lotu ki he Tamai Hēvaní ke ma'u ha fakamamahi, ke ma'u ha tokoni 'i hono fuesia 'enau ngaahi kavenga fakamamahi, tuēnoá pe ta'elatá, pea mo e manava-si'i. 'Okú ongona 'e he Tamai Hēvaní e ngaahi lotu ko iá pea mahino kiate Ia 'enau ngaahi fie ma'ú. Kuó Ne 'osi tala'ofa mai mo Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisi toetu'ú, te Na tokoni atu.

Na'e fai 'e Sisū Kalaisi 'a e tala'ofa fakafiefa ko 'ení:

"Ha'u kiate au, 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālie kiate kimoutolu.

"To'o 'eku ha'amongá kiate kimoutolu, pea mou ako 'iate au; he 'oku ou angavaivai mo angamalū: pea te mou 'ilo ai 'a e fiemālie ki homou laumālie.

"He 'oku faingofua pē 'eku ha'amongá, pea 'oku ma'ama'a 'eku kavengá."¹

'Okú hanga He'ene Fakalelei 'o fakama'ama'a e ngaahi kavenga 'o e mo'ui kuo pau ke fuesia 'e He'ene kau tamaio'eiki faivelengá. 'E lava ke to'o atu e mafasia 'o e angahalá, ka 'e lava ke hoko e ngaahi 'ahi'ahi 'o e mo'ui fakamatelié ko ha kavenga mafasia ki he kakai fai lelei.

Kuo mou mātā e ngaahi 'ahi'ahi ko 'ení 'i he mo'ui 'a e kakai lelei 'oku mou 'ofa aí. Ne mou ongo'i ha holi ke tokoni'i kinautolu. 'Okú 'i ai ha 'uhinga ho'omou ongo'i manava'ofa kiate kinautolú.

Ko ha mēmipa fuakava koe 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi. Na'e kamata ha fu'u liliu lahi 'i ho lotó he taimi na'á ke kau ai ki Hono Siasi. Na'á ke fai ha fuakava, pea ke ma'u ha tala'ofa ne kamata ke ne liliu ho natulá.

Na'e fakamatala'i 'e 'Alamā 'i he'ene lea 'i he vai 'o Molomoná, 'a e me'a na'á ke palōmesi 'i he taimi ne papitaiso ai koé pea mo 'ene 'uhinga kiate koe mo e tokotaha kotoa pē 'okú ke ofi ki aí—kae tautautefito ki ho

fāmilí. Na'á ne lea kiate kinautolu ne 'amanaki ke nau fakahoko e ngaahi fuakava na'á ke fakahokó, pea na'a nau ma'u foki e tala'ofa tatau na'e fai 'e he 'Eikí kiate koé:

"Vakai, ko e vai 'eni 'o Molomoná (he na'e ui pehē ia) pea ko 'eni, ko e me'a 'i ho'omou holi ke hū ki he loto-ā sipi 'o e 'Otuá, pea ui 'a kimoutolu ko hono kakaí, pea 'oku mou loto ke fefua'aki 'a ho'omou ngaahi kavengá, koe'uhí ke nau ma'ama'a;

"To, pea 'oku mou loto ke tangi fakataha mo kinautolu 'oku tangi; 'io, pea fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku 'aonga ki ai 'a e fakafiemālie, pea tu'u ko e kau fakamo'oni 'o e 'Otuá 'i he taimi kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē te mou 'i aí, 'o a'u ki he mate, koe'uhi ke huhu'i 'a kimoutolu 'e he 'Otuá, pea mou kau fakataha mo kinautolu 'oku 'o e 'uluaki toetu'ú, koe'uhí ke mou ma'u 'a e mo'ui ta'engata."²

Ko e 'uhinga ia 'okú ke fie tokoni'i ai ha taha faingata'a'ia ke ne laka ki mu'a neongo ha me'a fakamamahi mo faingata'a. Na'á ke palōmesi ange te ke tokoni ki he 'Eikí ke fakama'ama'a 'enau kavengá mo fakafiemālie'i kinautolu. Na'e foaki atu kiate koe 'a e mālohi ke ke tokoni 'i hono fakama'ama'a e ngaahi kavenga ko iá 'i he taimi na'á ke ma'u ai e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

'I he 'amanaki ke tutuki Iá, na'e fakamatala'i 'e he Fakamo'ui 'a e founa 'okú Ne tokoni ki hono fakama'ama'a e ngaahi kavengá mo foaki ha mālohi ke fuesia kinautolú. Na'á Ne 'afio'i 'e mamahi 'Ene kau ākongá. Na'á Ne 'afio'i te nau tailiili ki honau kaha'ú. Na'á Ne 'afio'i te nau ongo'i ta'epau'ia pe te nau lava 'o laka atu ki mu'a.

Ko ia na'á Ne fai kiate kinautolu e tala'ofa 'okú Ne fai kiate kinautolu mo 'Ene kau ākongá mo'oni kotoa pē:

"Pea te u kole ki he Tamaí, pea te ne foaki kiate kimoutolu ha Fakafiemālie 'e taha, koe'uhi ke nofo ia mo kimoutolu 'o ta'engata;

"To ko e Laumālie 'o e mo'oni; 'a ia 'oku 'ikai fa'a ma'u 'e he māmaní, he 'oku 'ikai mamata ia ki ai, pe 'ilo'i ia: ka te mou 'ilo ia; he te ne nofo

Ne u vakai he ngaahi uike si'i kuo toki maliu atu ki hono fakahoko e tala'ofa ko ia 'o hono fekau'i mai e Laumalie Ma'oni'oni 'i he mo'ui 'a e fanau 'a e 'Otu'a pea 'i he mo'ui 'a kinautolu ne nau tautapa 'i he lotu ke fakama'ama'a 'enau ngaahi kavenga. Na'e hoko mai 'a e mana 'o hono fakama'ama'a 'o e ngaahi kavenga 'i he founa na'e tala'ofa mai 'e he 'Eiki. Na'a Ne hanga mo e Tamai Hevan'i 'o fekau'i mai e Laumalie Ma'oni'oni, ko e Fakafiemalie, ke tokoni ki He'ene kau akonga.

Ne toki mamahi ni ha to'u tangata 'e tolu 'o ha famili 'i he malolo 'a ha

Mumbai, 'Initia

Koe'uhi na'a ku 'ilo'i 'oku mo'oni ia, ne u fiefia mo nonga 'i hono fakaafe'i au 'e he ongo ku'i ke u fe'iloaki mo kinaua mo e ongomatu'a 'a e ki'i tamasi'i kimu'a he me'afaka'eiki.

Ne u lotua ke 'ilo'i e founa te u lava 'o tokoni ai ki he 'Eiki 'i hono fakafiemalie'i kinautolu. Ne mau tangutu 'i hoku loto fale. Ne u 'osi fakamafana'i e loki 'i ha po momoko 'aki ha ki'i afi mei he tofunanga.

Na'a ku ongo'i ke talaange kiate kinautolu hoku 'ofa. Na'a ku talaange 'oku ou ongo'i e 'ofa e 'Eiki 'iate kinautolu. Ne u feinga ke u talaange 'i ha ngaahi lea si'i 'oku ou tengihia fakataha mo kinautolu ka ko e 'Eiki pe 'oku Ne 'afio'i mo a'usia kakato honau mamahi mo e faingata'a'ia.

Hili 'eku lea 'aki e ngaahi lea ko ia, ne u ma'u ha ongo ke u fakafanongo 'i he loto 'ofa, ka nau vahevahe mai e ngaahi ongo 'oku nau ma'u.

'I he vaha'ataimi ne mau tangutu ai, ne lahi ange e me'a na'a nau vahevahe mai 'iate au. Na'e lava ke u ongo'i mei honau le'o mo mata 'i honau fofonga hono nofo'ia kinautolu 'e he Laumalie Ma'oni'oni. Ne nau fakamatala'i 'i ha fakamo'oni faingofua ki he me'a ne hoko pea mo e me'a ne nau ongo'i. Kuo 'osi 'oange 'e he Laumalie Ma'oni'oni ia e nonga 'oku ha'u fakataha mo e amanaki lelei ki he mo'ui ta'engata, 'e lava ke na ma'u 'o ta'engata 'a hona foha ne pekia ta'e 'i ai ha'ane angahalā.

'I he'eku tuku hanau tapuaki fakataula'eiki, na'a ku fakafeta'i koe'uhi ko e ivi takiekina 'o e Laumalie Ma'oni'oni na'e 'i ai. Kuo ha'u e Fakafiemalie 'o ne 'omi e amanaki lelei, loto to'a mo ha malohinga lahi ange ma'amautolu kotoa.

Ne u mata hono fakahaa'i tonu 'i he po ko ia, e founa 'oku tau ngaue fakataha mo e 'Eiki ke fakama'ama'a e ngaahi kavenga 'a Hono kaka'i. 'Oku mou manatu'i 'i he Tohi 'a Molomonā e taimi ne meimei faka'auha ai Hono kaka'i 'e he ngaahi kavenga mafasia na'e hilifaki honau tu'a 'e he kau pulengaue fita'a.

Na'e tangi e kaka'i ki ha fakafiemalie, 'o hangē pe ko ia 'oku fai 'e ha ni'hi tokolahi 'oku tau 'ofa ai mo tokoni'i.

mo kimoutolu, pea nofo'ia 'e ia 'a kimoutolu."³

Na'a Ne tala'ofa mai leva:

"Ka ko e Fakafiemalie ko e Laumalie Ma'oni'oni, 'a ia 'e fekau 'e he Tamai 'i hoku huafa, te ne ako'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pe, mo fakamanatu'i 'akimoutolu 'i he me'a kotoa pe, 'a ia ku'o u lea 'aki kiate kimoutolu.

"Oku ou tuku 'a e melino kiate kimoutolu, ko 'eku melino 'oku ou foaki kiate kimoutolu: 'oku 'ikai hangē ko e foaki 'a manani, 'a 'eku foaki kiate kimoutolu. 'Oua na'a mamahi homou loto, pea 'oua na'a manavahē ia."⁴

ki'i tamasi'i ta'u nima. Na'a ne mate 'i ha fakatamaki lolotonga 'ene 'alu mo hono famili 'o malolo 'eve'eva. Ne u ma'u ha faingamalie ke mata e founa 'oku faitapuekina ai 'e he 'Eiki 'a e kau faivelenga 'aki e nonga mo e malohi ke fa'a kataki.

Na'a ku siofi e founa na'e fakama'ama'a ai 'e he 'Eiki 'enau kavenga. Na'a ku 'iate kinautolu ko ha tamaio'eiki fuakava 'a e 'Eiki—'o hangē pe ko ia 'e fa'a hoko kiate koe 'i ho'o mo'ui—"ke tangi fakataha mo kinautolu 'oku tangi, . . . pea ke fakafiemalie 'i 'a kinautolu 'oku 'aonga ki ai 'a e fakafiemalie."⁵

Ko e lekōtī ‘eni, pea ‘oku ou ‘ilo’i ‘oku mo’oni:

“Pea te u fakama’ama’a foki ‘a e ngaahi kavenga kuo hilifaki ki homou ngaahi umá, ke ‘oua na’a mou ongo’i ia ‘i homou tu’á, lolotonga ho’omou ‘i he nofo pōpulá; pea te u fai ‘eni koe’uhí ke mou tu’u ko e kau fakamo’oni kiate au ‘amui, pea ke mou ‘ilo’i fakapapau ko au ko e ‘Eiki ko e ‘Otuá, ‘oku ou tāpuaki’i hoku kakaí ‘i honau ngaahi faingata’a iá.

“Pea ko ‘eni na’e hoko ‘o pehē na’e fakama’ama’a ‘a e ngaahi kavenga ‘a ia na’e hilifaki kia ‘Alamā mo hono kāingá; ‘io, na’e fakamālohia ‘a kinautolu ‘e he ‘Eikí koe’uhí ke nau lava ‘o fua faingofua ‘a ‘enau ngaahi kavengá, pea nau fakangoongo ‘i he fiefia mo e fa’a kātaki ki he finangalo kotoa pē ‘o e ‘Eikí.”⁶

Kuo tā tu’o lahi ‘eku mātā e mana ko iá. Ko e founa lelei taha ke tau fakama’ama’a ai e kavenga ‘a e ni’ihi kehé, ko ‘etau tokoni ki he ‘Eikí ke fakamālohia kinautolu. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fakakau ai ‘e he ‘Eikí ‘i hotau tufakanga ke fakafiemālie’i e ni’ihi kehé, ‘a e fekau ko ia ke hoko ko ‘Ene kau fakamo’oni ‘i he taimi kotoa pē pea ‘i he feitu’u kotoa pē.

Na’e fakamo’oni’i ‘e he tamai mo e fa’ē ‘a e ki’i tamasi’i e Fakamo’ui ‘i hoku loto falé ‘i he efiafi ko iá. Na’e hoko mai ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, pea na’e fakafiemālie’i kotoa kimautilu. Na’e fakamālohia e ongomātu’á. Na’e ‘ikai ke to’o atu e kavenga ‘o e mamahí, ka na’á na lava ke kātaki’i ‘a e mamahí. Ne

tupulaki ‘a ‘ena tuí. Pea ‘e hokohoko atu e tupulaki hona mālōhí ‘i he’ena kolea mo mo’ui ‘aki iá.

Ko e fakamo’oni ko ia ‘a e Laumālie ki he Fakalelei ne ma’u he pō ko iá, na’á ne fakamālohia foki ‘a Siope ke mafeia ‘ene kavengá:

“He ‘oku ou ‘ilo ‘oku mo’ui hoku Huhu’i, pea ‘e tu’u ia ‘i māmani ‘i he ‘aho fakamuí:

“Pea ka ‘osi hoku kilí pea maumau hoku sinó, ka te u mamata ‘i hoku kakanó ki he ‘Otuá.”⁷

Ko e fakamo’oni ia ‘a e Laumālie na’á ne ma’u ai e mālōhi ke kātaki. Na’á ne foua e mamahí mo e si’i ha fakafiemālie mei he kakai ofi kiate iá, ka ne toki siofia e fiefia ‘oku ma’u ‘i he faivelengá, hili hono ikuna’i kāfakafa honau ngaahi faingata’a.

Na’e hoko ia kia Siope. Na’á ne ma’u ‘a e ngaahi tāpuakí ‘i he mo’ui ni. Na’e faka’osi e talanoa ‘o Siopé ‘aki e mana ko ‘ení:

“Pea na’e tāpuaki lahi hake ‘e [he ‘Eikí] ‘a e mo’ui kimui ‘a Siopé ‘i he’ene mo’ui kimu’á. . . .

“Pea na’e ‘ikai ‘ilo ‘i he fonuá kotoa pē ha kau fefine hoihoifua ‘o hangē ko e ngaahi ‘ofefine ‘o Siopé: pea na’e foaki ‘a e tofi’a kiate kinautolu ‘e he’enau tamai ‘i he fakataha mo honau ngaahi tuonga’ané.

“Pea hili ‘a e me’á ni na’e mo’ui ‘a Siope ‘i he ta’u ‘e teau mā fāngofulu, ‘o ne mamata ki hono ngaahi fohá, mo e ngaahi foha ‘o hono ngaahi fohá, ‘io, ko e to’u tangata ‘e fá.

“Pea na’e pekia ‘a Siope, kuo motu’a mo fonu ‘i he ngaahi ‘ahó.”⁸

Ko e fakamo’oni ko ia ‘a e Laumālie ki he Fakalelei ne teu hokó na’e lava’i ai ‘e Siope e ngaahi ‘ahi’ahi ‘oku fakataumu’a kiate kitautolú kotoa. Ko e konga ia ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá na’e ‘omi ‘e he Tamai ma’atautolú. Na’á Ne faka’atā Hono ‘Aló, ke Ne foaki mai ‘i He’ene feilaulau fakalelei, ‘a e ‘amanaki lelei te ne fakafiemālie’i kitautolú, neongo pe ko e hā hono ngali faingata’a e hala foki ki ‘api kiate Iá.

‘Oku hanga ‘e he Tamai mo e ‘Aló ‘o ‘omi e Laumālie Mā’oni’oni ke fakafiemālie’i mo fakamālohia e kau ākongá ‘a e ‘Eikí ‘i he’enau fonongá.

Ne u mātā e mana fakafiemālie ko ‘ení, ‘i he’eku a’u atu ki he falelotu na’e teu fakahoko ai e me’afaka’eiki ‘o e ki’i tamasi’i. Ne ta’ofi au ‘e ha fefine kei talavou ne ‘ikai te u maheni mo ia. Na’á ne talamai ko ‘ene ha’u ki he me’afaka’eiki ke fiekaungā-mamahi mo fai ha fakafiemālie, kapau te ne lava.

Na’á ne pehē na’á ne ha’u ki he me’afaka’eiki ke ne ma’u foki ai mo ha fiefmālie. Na’á ne talamai ne toki mālōlō ‘ene tamasi’i lahi. Na’á ne fuofua ha ki’i ta’ahine talavou. Ne u ‘unu atu ke vakai ki he fofonga malimali ‘o e ki’i ta’ahiné. Ne u fehu’i ange ki he fa’ē ‘a e pēpē, “Ko hai hono hingoá?” Na’á ne tali fiefia mai leva, “Ko hono hingoá ko Joy (Fiefia). ‘Oku hoko mai ma’u pē ‘a e fiefiá hili ‘a e mamahí.”

Na’á ne fai mai ‘ene fakamo’oni kiate au. Na’e lava ke u tala na’á ne ma’u ‘a e nongá mo e fiefmālie mei he tupu’anga pau mo mo’oni pē tahá. Ko e ‘Otuá pē ‘okú Ne ‘afio’i e lotó, pea ko Ia pē te Ne lava ke folofola totonu mai, “Oku ou ‘ilo’i e me’a ‘okú ke ongo’i.” Ko ia ‘oku ou fakakaukau loto atu ai ki he’ene fiefiá mo e mamahi ne mu’o-mu’a aí, ka ‘oku ‘afio’i ia ‘e he ‘Eiki ‘okú Ne ‘ofeina iá.

‘Oku ou ‘ilo’i fakakonga pē ‘a e lahi ‘o ‘Ene fiefiá ‘i he taimi kotoa ‘okú ke tokoni ai kiate Ia ‘i ho’o hoko ko ‘Ene ākongá, ke ‘oatu ha fakafiemālie mo ha fiefia ki ha fānau ‘etau Tamai Hēvaní.

‘Oku ou fakamo’oni kuo kole mai ‘a e ‘Eiki kiate kitautolu takitaha, ko ‘Ene

kau ākongá, ke tau fetokoni'aki mo fe-fua'aki 'etau kavengá. Kuo tau palōmesi te tau fai ia. 'Oku ou fakamo'oni kuo maumau'i 'e he 'Eikí e ha'i 'o e maté 'o fakafou He'ene Fakaleléi mo e Toetu'ú. 'Oku ou fakamo'oni 'oku tuku mai 'e he Kalaisi mo'uí 'a e Laumālie Mā'oni-oní, 'a e Fakafiemālié, kiate kinautolu 'oku tukupā ke tokoni kiate Ia 'i hono fakafiemālié'i.

'Oku tau hoko kotoa pē ko ha kau fakamo'oni ki he mo'oni 'o e tohi 'i he pine ne tui 'e he'eku fa'eé 'i ha ta'u 'e 20 tupu nai 'i he'ene hoko ko ha mēmipa 'o e poate lahi 'o e Fine'ofá. Ne tohi'i ai, "Oku 'ikai faka'a'au 'o ngata 'a e ofá." ⁹ 'Oku te'eki pē ke u 'ilo'i e 'uhinga kakato 'o e kupu'i lea ko iá. Ka ne u mamata pē ki ai he'ene tokoni'i 'a kinautolu ne faingata'a'ia. 'Oku talamai 'e he folofolá 'a e fo'i mo'oni ko 'ení: "Ko e manava'ofá 'a e ofa haohaoa 'a Kalaisí." ¹⁰

'Oku 'ikai faka'au ke ngata 'a 'Ene 'ofá, pea he 'ikai tūkua 'etau ongo'i 'i hotau lotó ke "tangi fakataha mo kinautolu 'oku tangí . . . pea fakafiemālié'i ['a kinautolu] 'oku 'aonga ki ai 'a e fakafiemālié." ¹¹ Pea he 'ikai mavahe 'a e fiemālie ná'á Ne tala'ofa maí, 'o ka tau ka tokoni ki he ni'ihí kehé koe'uhí ko Ia.

'I he'eku hoko ko 'Ene fakamo'oni, 'oku ou 'oatu ha fakamālō koe'uhí ko e lelei 'oku mou fai ke tokoni ki he 'Eiki mo'ui ko Sīsū Kalaisí mo e Fakafiemālie ko e Laumālie Mā'oni-oní, ke fakamālohia 'a e tui 'oku vaivaí pea hiki hake 'a e ngaahi nima 'oku tautau ki laló. ¹² 'Oku ou fakafeta'i 'aki hoku lotó kotoa koe'uhí ko e hou'eiki fafine 'i he'eku mo'uí kuo nau tokoni'i mo faitāpuekina au 'i he'eku hoko ko ha ākonga mo'oni 'a Sīsū Kalaisí. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Mātiu 11:28–30.
2. Mōsaia 18:8–9.
3. Sione 14:16–17.
4. Sione 14:26–27.
5. Mōsaia 18:9.
6. Mōsaia 24:14–15.
7. Siope 19:25–26.
8. Siope 42:12, 15–17.
9. 1 Kolinitō 13:8.
10. Molonai 7:47.
11. Mōsaia 18:9.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 81:5.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí

“Ikai Ko 'eni 'a e 'Aukai Kuó u Filí?”

'E fakahoko 'e ho'omou foaki 'aukaí ha me'a 'oku mahulu hake 'i he fafanga'i mo fakavala'i pē 'o e sinó. Te ne fakamo'ui mo liliu 'a e lotó.

S i'oku kāinga 'ofeina, 'oku fakafiefia ke fakahoko atu hoku 'ofa kiate kimoutolu 'i he konifelenisi lahi ko 'eni 'a e Siasi 'o Sīsū Kala-isi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku ma'u 'a e fiefiá mei hono fakamo'oni' 'e he Laumālié 'oku a'u atu e 'ofa 'a e Fakamo'ui kiate kimoutolu mo e fānau kotoa 'a e Tamai Hēvaní. 'Oku faka'amu 'etau Tamai Hēvaní ke tāpuaki'i fakalaumālie mo fakatu'asino 'a 'Ene fānaú. 'Oku mahino kiate Ia 'enau ngaahi fie ma'ú takitaha, 'a 'enau mamahí, pea mo 'enau ngaahi 'amanakí.

Ko e taimi 'oku tau fai ai ha tokoni ki ha taha, 'oku ongo'i ia 'e he Fakamo'ui 'o hangē 'oku tau ala atu 'o tokoni kiate Iá.

Na'á Ne fakahaa'i mai hono mo'oni He'ene fakamatala'i mai e momeniti te tau takitaha a'usia 'i ha'atau mamata kiate Ia hili 'etau mo'ui 'i he māmaní. Kuo faka'au ke toe mahino ange 'i he'eku fakakaukaú, 'a 'eku sioloto atu ki he 'aho ko iá, 'i he'eku lotua mo 'aukai ke 'ilo'i e me'a ke u lea'aki he pongipongi ní. Na'e 'oatu hono fakamatala'i 'e he 'Eikí e 'initaviu ko iá ki He'ene kau ākongá, pea 'oku

fakamatala'i ai e me'a 'oku fie ma'u 'e hotau lotó kotoa ke hoko pehē ma'atautolú:

“Pea 'e toki pehē 'e he Tu'í kiate kinautolu 'i hono nima to'omata'ú, Ha'u 'a kimoutolu kuo monū'ia 'i he'eku Tamai, 'o ma'u 'a e pule'anga kuo teu mo'omoutolu talu mei he kamata'anga 'o māmaní:

“He na'á ku fiekaia, pea na'a mou foaki 'a e me'akai kiate au: na'á ku fieinua, pea na'a mou foaki 'a e inu

kiate au: ko e muli au, pea na'a mou fakaafē'i au:

“Telefua, pea na'a mou fakakofu'i au: na'á ku mahaki pea na'a mou 'a'ahi mai kiate au: na'á ku 'i he fale fakapōpulá, pea na'a mou ha'u kiate au.

“Pea 'e toki lea 'a e mā'oni'oni, 'o pehē ange kiate ia, 'Eiki, na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke fiekaia, pea mau fafanga'i koe? pea fieinua, pea mau foaki 'a e inu kiate koe?

“Na'a mau mamata kiate koe 'anefē ko e muli, pea mau fakaafē'i koe? pe telefua, pea mau fakakofu'i koe?

“Pea na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke mahaki, pe 'i he fale fakapōpulá, pea mau 'alu atu kiate koe?

“Pea lea 'a e Tu'í 'o pehē ange kiate kinautolu, Ko 'eku tala mo'oni atu kiate kimoutolu, Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kihí'i si'i hifo 'i hoku kāinga ní, ko ho'omou fai ia kiate aú.”¹

'Okú ta fie ma'u 'a e talitali fiefia ko ia mei he Fakamo'ui. Ka 'e founga fēfē ha'atau tauu mo ia? 'Oku lahi ange 'a e fānau fiekaia, tukuhāusia, mo ta'elata 'a e Tamai Hēvaní 'i he me'a 'oku tau lava 'o tokoni'i. Pea 'oku fakautuutu pē hono tokolahí 'o faingata'a ke tau tokoni'i e taha kotoa.

Ko ia, kuo tuku mai ai 'e he 'Eikí ha me'a te tau takitaha lava ke fai. Ko ha fekau 'oku fu'u faingofua 'e lava pē ke mahino ki ha taha kei si'i. Ko ha fekau ia mo ha tala'ofa faka'ofa'ofa ki he masivá mo kitautolu foki.

Ko e fono ia 'o e 'aukaí. Ko e fakalea 'i he tohi 'a 'Isaiá ko hono fakamatala'i ia 'e he 'Eikí e fekaú mo e ngaahi tāpuaki 'e ala ma'u 'e kitautolu 'i Hono Siasí:

“Ikai, ko 'eni 'a e 'aukai kuó u fili? ke vete 'a e ngaahi no'ó 'o e angahalá, ke vete 'a e ngaahi kavenga mamafá, pea ke tukuange 'a e kau tamaio'eikí, pea ke motumotuhi 'a e ngaahi ha'amonga kotoa peé?

“Ikai ko e me'a ke tufaki ho'o maá ki he fiekaiaí, pea ke 'omi 'a e masiva kuo li ki tu'á ki ho falé? 'o ka ke ka mata ki he telefuá, ke fakakofu ia; pea 'oua na'á ke fufu koe mei ho sino 'o'ou?

“Ka pehē, 'e toki ulo atu ho'o māmá 'o hangē ko e pongipongí, pea 'e tupu vave ho'o mo'ui leleí: pea 'e mu'omu'a 'i ho 'aó 'a ho'o mā'oni'oni; pea 'e muimui 'iate koe 'a e nāunau 'o [e 'Eikí.]

“Pea te ke toki ui, pea 'e tali 'e [he 'Eikí]; te ke kalanga, pea te ne pehē, Ko au 'eni. Kapau te ke to'o mei ho 'aó 'a e ha'amongá, 'a e tuhutuhu 'o e nimá, mo e lea ta'e'aongá;

“Pea kapau te ke tangaki ho laumālie ki he fiekaiaí, pea fafanga 'a e laumālie 'oku mamahí; pea 'e toki 'alu hake ho māmá 'i he fakapo'ulí, pea tatau 'a e fakapo'ulí mo e ho'atā mālie:

“Pea 'e fakahinohino koe 'e [he 'Eikí] ma'u ai pē, pea 'e fakainu ho laumālie 'o ka 'ikai ha vai, pea 'e fakamālohi ho ngaahi huí: pea te ke hangē ko e ngoue 'oku fakaviviku, pea hangē ko e matavai mo'ui 'oku tupu ma'u ai pē hono vai.”²

Ko ia, kuo tuku mai 'e he 'Eikí ha fekau faingofua mo ha tala'ofa fakaaofo. 'Oku tuku mai kiate kitautolu 'i he Siasí he 'ahó ni 'a e faingamālie ke 'aukai tu'o taha 'i he māhina mo fai ha foaki 'aukai 'oku lahí, 'o fou he'etau pīsopé pe palesiteni fakakoló ke 'aonga ki he paeá moe masivá. 'E faka'aonga 'i ha nīhi 'o ho'o foaki ke tokoni'i 'aki 'a kinautolu 'oku mou feohí, pea na'a mo ha taha tonu 'i ho fāmili. 'E lotu mo 'aukai 'a e kau tamaio'eiki 'a e 'Eikí ki ha fakahā ke 'ilo'i pe ko hai ke tokoni'i pea mo e tokoni ke faí. Ko e me'a ko ia 'oku 'ikai fie ma'u ke tokoni'i 'aki e kakai 'i homou 'iuniti fakalotofonuá, 'e 'atā ia ke faitāpuekina 'aki ha

kāingalotu kehe 'o e Siasí 'oku masiva he funga 'o e māmaní.

'Oku lahi e ngaahi tāpuaki 'o e fekau ke 'aukai ma'á e masivá. Na'e ui 'e Palesiteni Sipenisá W. Kimipolo 'a e ta'e-muimui ki he fono ko iá ko ha angahala 'o e ta'e fai ha me'á pea 'oku lahi hono tauteá. Na'á ne tohi 'o pehē: “[Oku 'i ai] ha ngaahi tala'ofa faka'ofa kuo fai 'e he 'Eikí kiate kinautolu 'oku 'aukai mo tokoni'i e faingata'a'ia. . . . [E] hoko mai ha ue'i mo ha tataki fakalaumālie . . . fakataha mo e anga-mā'oni'oni pea mo e ofi ki he'etau Tamai Hēvaní. 'E hanga 'e hono ta'e fai 'o e fo'i ngāue mā'oni'oni ko e 'aukaí, 'o ta'ofi meiate kitautolu e ngaahi tāpuaki ko 'eni.”³

Na'á ku ma'u ha taha 'o e ngaahi tāpuaki ko iá he ngaahi uike si'i kuo hili. Koe'uhí 'oku hoko 'a e konifele-nisi lahí he faka'osinga 'o ha uike na'e mei fakahoko ai 'a e houalotu 'aukai mo e fakamo'oni, na'á ku 'aukai mo lotu ke 'ilo'i pe 'e founa fēfē ha'aku kei talangofua ki he fekau ke tokoni'i 'a e masivá.

Na'á ku 'a hake 'i he 6:00 he Tokonakí, 'oku ou kei 'aukai pē, 'o toe fai ha'aku lotu. Na'á ku ongo'i na'e ue'i au ke u vakai ki he ongoongo

'o e māmaní. Na'á ku lau ai 'a e lipooti ko 'eni:

Lahi e ngaahi 'api ne haveki 'e he Saikolone Fakatalopiki ko Pēmi 'i he'ene tō takutaku 'i Pooti Vila, ko e kolomu'a 'o Vanuatú. Na'e mate ha kakai 'e toko ono nai 'i Vanuatu, ko e 'uluaki fakapapau'i ia mei he taha 'o e ngaahi matangi mālohi taha kuo faifai angé pea tō he fonuá.

“Ne hāhāmolofia ha fu'u 'akau 'e kei tu'u hangatonu 'i hono 'ahia [e he saikoloné] 'a e ki'i motu ko 'eni 'o e Pasifikí.”⁴

Na'e palani e timi vakai'i 'o e me'a fakatu'upakē 'a e World Vision, ke nau fakafuofua'i e maumaú hili ha holo 'a e matangi.

Na'a nau fale'i 'a e kakai ke nau kumi hūfanga ki he 'ū fale na'e mālohí 'o hangē ko e ngaahi 'univēsiti mo e ngaahi 'apiakó.

Pea nau toki pehē leva: “Na'e pehē 'e Inga Mēfama [mei he] CARE International, 'Ko e me'a mālohi taha na'a nau ma'ú ko e 'ū falelotu pilikí. . . . “Oku 'i ai hanau nīhi 'oku 'ikai ke nau ma'u ia. 'Oku faingata'a ke ma'u ha fale te ne lava 'o matu'uaki 'a e (matangi) 'i he Tu'unga fika 5.”⁵

‘I he’eku lau iá, na’á ku manatu’i ‘eku ‘a’ahi ki ha fanga ki’i ‘api ‘i Vanuatu. Na’á ku sioloto atu ki ha fakapupunga mai e kakaí ‘i he ‘ū ‘api kuo holoki ‘e he matangi. Peá u manatu’i leva hono talitali fiefia au ‘e he kakaí ‘o Vanuatú. Na’á ku fakakaukau atu ki ha’anau hola mo honau kaungā’api ‘o kumi hūfanga ki hotau falelotu pilikí.

Peá u sioloto atu ki ha a’u atu e pī-sopé mo e palesiteni Fine’ofá ‘o ‘oange ha fakafiemālie, sipi kafu, me’akai ke nau kai, mo ha vai inu. Na’á ku sioloto atu ki ha fakapupunga holo e fanga ki’i fānau ilifiá.

‘Oku nau mama’o fau mei he ‘api na’á ku lau ai e lipooti ko iá, ka na’á ku ‘ilo’i e me’a ‘e fai ‘e he ‘Eikí ‘o fou He’ene kau tamaio’eikí. Na’á ku ‘ilo’i ko e foaki ‘aukaí ‘a e me’a na’e malava ke nau tokoni’i ai e fānau ko ia ‘a e Tamai Hēvaní, ‘a ia kuo foaki tau’atāina ‘e he kau ākongā ‘a e ‘Eikí na’a nau nofo ‘i ha feitu’u mama’o ka ne nau ofi ki he ‘Eikí.

Ko ia, na’e ‘ikai ke u toe tali ki he Sāpaté. Na’á ku ‘alu he pongipongi ko iá ‘o ‘ave ‘eku foaki ‘aukaí ki he pīsopé. ‘Oku ou ‘ilo’i mahalo na’a faka’aonga’i ‘e he pīsopé mo e palesiteni Fine’ofá e foaki ‘aukaí ko iá ke tokoni’i ‘aki ha taha ‘i homau feitu’u. Mahalo pē he ‘ikai fie ma’u ‘eku ki’i foaki si’isi’i he feitu’u ‘oku ou nofo ai mo hoku fāmilí, kae mahalo ‘o ka hulu e foaki fakalotofonuá, ‘e lava ke a’utaki ia ki ha fonua mama’o hangē ko Vanuatú.

‘E hoko mai ha ngaahi afā mo ha ngaahi faingata’a kehe ‘i he funga ‘o e māmaní ki he kakaí ‘oku ‘ofeina ‘e he ‘Eikí mo Ne ongo’i ‘enau mamahí. ‘E faka’aonga’i ha konga ‘eta foaki ‘aukaí he māhina ní ke tokoni’i ‘aki ha taha, ‘i ha feitu’u, ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke fakafiemālie’i ‘o hangē pē hano fai ange kiate Iá.

‘E fakahoko ‘e ho’omou foaki ‘aukaí ha me’a ‘oku mahulu hake ‘i he fafanga’i mo fakavala’i pē ‘o e sinó. Te ne fakamo’ui mo liliu ‘a e lotó. ‘E lava pē ko e ola ‘o e foaki tau’atāina, ko ha ma’u ‘e he tokotaha ‘oku fai ki ai e foakí, ha lotu holi ke ne tokoni ki ha ni’ihi kehe ‘oku faingata’a’ia. ‘Oku hoko ia ‘i he funga ‘o e māmaní.

Na’e hoko ia ‘i he mo’ui ‘a Sisitā ‘Api Taliá, ‘oku nofo Siela Lioné. Na’e kamata ha tau fakalotofonua ‘i he 1991. Na’á ne haveki e fonuá ‘i ha ngaahi ta’u lahi. Ne ‘osi hoko pē ‘a Siela Lioné ia ko e taha ‘o e ngaahi fonua masiva taha ‘i he māmaní. “Lolotonga e taú, na’e ‘ikai ke mahino pe ko hai na’á ne pule’i e fonuá—ne tāpuani e ngaahi pangikeé . . . tuki tāpuani mo e ngaahi ‘ōfisi fakapule’angá, ‘ikai malava ‘e he kau polisí ‘o fai ha me’a [ki he kau tau fakafepakí], . . . pea na’e hoko ‘a e mo-veuveú, fakapoó pea mo e mamahí. Ne mole si’a mo’ui ‘a ha kakaí ‘e lauimano pea hola ha kakaí e ua miliona tupu mei honau ngaahi ‘apí ke nau hao mei hano tāmata’i kinautolu.”⁶

Ka neongo e ngaahi taimi peheé, na’e kei tupulaki pē ‘a e Siasi ‘o Sisū

Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ia.

Na’e fokotu’u ha taha ‘o e fuofua kolo ‘o e Siasí ‘i he kolo na’e nofo ai ‘a Sisitā Taliá. Ko hono husepānití ‘a e ‘uluaki palesiteni fakakoló. Na’á ne hoko ko e palesiteni fakavahefonuá lolotonga e tau fakalotofonuá.

“‘I he taimi ‘oku ‘a’ahi ai ha ni’ihi ki he ‘api ‘o Sisitā Taliá [he taimí ni], ‘okú ne manako ke faka’ali’ali ange kiate kinautolu ha ongo [koloa] mahu’inga mei he taú: ko ha sote matohitohi lanu pulū mo hinehina [na’á ne ma’u] mei ha ha’inga vala motu’a [na’e foaki ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí] mo ha sipi kafu, kuo motu’a mo mahaehae he taimí ni.”⁷

‘Okú ne pehē, “Ko e sote ko ‘ení ko e ‘uluaki . . . vala ia na’á ku [ma’u]. . . . Na’á ku tui ia ki he ngāué—na’e fu’u lelei ‘aupito. [Na’á ku ongo’i talavou ‘i hono tuí.] Na’e ‘ikai haku toe vala kehe.

“Ko e sipi kafu ‘eni ne u māfana ai mo ‘eku fānau lolotonga e taú. ‘I he taimi na’e ‘ohofi ai kinautolu ‘e he kau angatu’ú, ko e me’a pē ‘eni na’á ku ala ki ai [he’emau hola ke toi ‘i he vaó]. Na’a mau to’o e sipi kafú. Na’á ne fakamāfana’i kinautolu mo ta’ofi hono kai kinautolu ‘e he namú.”⁸

“Oku fakamatala’i ‘e Sisitā Talia ‘ene hounga’ia koe’uhí ko ha palesiteni fakamisiona na’e ‘alu ange ki ha fonua kuo haveki ‘e he taú mo ha [pa’anga] ‘i hono kató.” Ko e pa’anga ko iá, mei he foaki ‘aukaí ‘a ha kakaí hangē ko kimoutolú, na’e malava ai ke fakatau ‘e he Kāingalotú ha me’akai na’e ‘ikai lava ‘e ha tokolahi ‘o e kakaí Siela Lioné ke fakatau.”⁹

‘I ha lea ‘a Sisitā Talia fekau’aki mo e kakaí ne nau anga’ofa fe’unga ke foaki ha pa’anga ke nau si’i mo’ui aí, na’á ne pehē, “‘I he’eku fakakaukau [ki he] kakaí ne nau fai ‘ení . . . ‘oku ou ongo’i [na’e] fekau mai kinautolu ‘e he ‘Otuá, he kuo fai ‘e ha kakaí hangē ko kinautolú e fa’ahinga ‘ofa ko ‘ení [ma’atautolu].”¹⁰

Ne ‘ikai fuolua mei heni ha talanoa ‘a ha taha ne ‘a’ahi mei he ‘Iunaiteti Siteití mo ‘Api. Lolotonga ‘ena talanoá, na’á ne toutou hila pē ki ha “ngaahi tohi folofola na’e ‘i he funga tēpilé.” Na’e lava pē ke ne tala ko ha koloa

mahu'inga ia, he na'e "osi faka'ilonga'i lelei ia mo ha fanga ki'i me'a na'e tohi ai. Na'e [motu'a] hono 'u pēsī; pea mahae 'a e ni'ihī. Ne 'osi homo pea mo hono takafī."

Na'a ne pukepuke e tohi folofolā 'i hono "nimā peā ne huke māmālie hono 'u pēsī. 'I [he'ene fai iā, na'a ne ma'u] ha tatau lanu engeenga 'o ha la'ifoaki vahehongofulu. Na'e mamata ai, 'i ha fonua [na'e tatau e mahu'inga 'o e pa'anga 'e tahā] mo ha konga koulā, kuo totongi ai 'e 'Api Talia ha pa'anga 'e taha ko 'ene vahehongofulu, pa'anga 'e taha ko e tokoni ki he pa'anga faifekau, pea pa'anga 'e taha ko e foaki 'aukai ma'a e ni'ihī, hangē ko 'ene fakaleā, ne nau 'masiva mo'oni' ange kinautolu."

Na'e tāpuni'i 'e he tokotaha 'a'ahī ni e tohi folofola 'a Sisitā Taliā mo ne fakakaukau, 'i he'ene tu'u fakataha mo e fa'e faivelenga 'Afilikā ni, 'okū ne lolotonga tu'u 'i ha potu mā'oni'oni.¹¹

Pea hangē ko e malava 'e hono ma'u 'o e tāpuaki 'o 'eta foaki 'aukaī ke liliu 'a e lotó, 'e pehē mo e 'aukai koe'uhī ko ha lelei 'a e ni'ihī kehē. 'E lava ke ongo'i foki ia 'e he fānaū.

'Oku tokolahi ha fānau mo e kakai lalahi, 'e faingata'a ke nau 'aukai houa 'e 24, koe'uhī ko ha 'uhinga fakatāu-taha. 'E malava ke hangē ko e lea 'a 'Īsaia, 'o nau ongo'i kuo hanga 'e he 'aukaī 'o "fakamamahi'i honau laumā-liē." 'Oku fakatokanga'i 'e he ngaahi mātu'a potó e me'a 'e ala hoko ko iā pea nau tokanga ke muimui 'i he fale'i 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmitā: "Sai ange

ke ako'i kiate kinautolu 'a e tefito'i mo'oni, pea tuku ke nau tauhi ia 'i he taimi 'oku nau lalahi fe'unga ai ke fili fakapotopotó."¹²

Ne u toki mātā e tāpuaki 'o e fale'i ko iā kimui ni mai. Na'e 'ilo 'e ha taha 'o hoku ngaahi makapuna tangatā he 'ikai ke ne lava 'e ia 'o kātaki'i 'a e 'aukai houa 'e 24. Ka na'e kei fakatō-kakano pē 'e he'ene ongomātu'a potó 'a e tefito'i mo'oni 'i hono lotó. Na'e mate ha kāinga 'o hano kaungāme'a he akó, 'i ha fakatu'utāmaki. Na'e fehu'i 'e hoku mokopuna tangatā ki he'ene fa'eē 'i he 'aho 'aukaī, fakafuofua ki he taimi na'a ne fa'a ongo'i ai ne fu'u faingata'a e 'aukaī ke toe hoko atú, pe 'e lava ke tokoni nai ke fiemālie ange hono kaungāme'a mamahī, kapau 'e kei hoko atu 'ene 'aukaī.

Na'e hoko 'ene fehu'i ke fakamo'oni'i ai e fale'i 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmitā. Na'e a'u hoku mokopuna tangatā ki he tu'unga na'e 'ikai ngata pē 'i he mahino ki ai e tefito'i mo'oni 'o e 'aukaī, ka kuo tō-kakano ia 'i hono lotó. Na'a ne ongo'i 'e hoko 'ene 'aukaī mo e lotú ko ha tāpuaki mei he 'Otuā ki ha taha 'oku faingata'a'ia. Kapau te ne toutou mo'ui 'aki e tefito'i mo'oni ko iā, 'e hoko ai ha ngaahi lelei lahi 'i he'ene mo'ui, 'o hangē ko e tala'ofa 'a e 'Eikī. Te ne ma'u e tāpuaki fakalaumālie 'o e mālohi ke ma'u ha ue'i fakalaumālié mo ha ivi lahi ange ke teke'i e 'ahī'ahī.

'Oku 'ikai ke tau 'ilo'i e ngaahi 'uhinga kotoa na'e hā'ele ai 'a Sīsū Kalaisi ki he toafā ke 'aukai mo lotú. Ka

'oku tau 'ilo'i ha taha 'o hono ngaahi olā: na'e matu'uaki kakato 'e he Faka-mo'ui e ngaahi 'ahī'ahi 'a Sētane ke ngāue-hala 'aki Hono mālohi fakalangī.

'E lava 'e he ki'i taimi nounou 'oku tau 'aukai ai he māhina kotoā pea mo e ki'i pa'anga 'oku tau foaki ma'a e masivā, 'o liliu ha kihī'i konga si'i 'o hotau natulā ke 'oua na'a tau toe holi ke fai kovi. Ka 'oku 'i ai ha tala'ofa ma'ongo'onga, 'i he'etau fai 'a e me'a kotoa pē te tau lava fakapotopotó 'o fai ke lotua, 'aukai pea foaki ma'anautolu 'oku masivā:

"E toki ulo atu ho'o māmā 'o hangē ko e pongipongī, pea 'e tupu vave ho'o mo'ui lelei: pea 'e mu'omu'a 'i ho 'aó 'a ho'o mā'oni'oni; pea 'e muimui 'iate koe 'a e nāunau 'o [e 'Eikī].

"Pea te ke toki ui, pea 'e tali 'e [he 'Eikī]; te ke kalanga, pea te ne pehē, Ko au 'eni."¹³

'Oku ou fakatauange te tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga ko iā ma'atautolu pea mo hotau ngaahi fāmili.

'Oku ou fakamo'oni ko e Kalaisi 'a Sīsū, pea 'oku fakaafe'i kitautolu 'i Hono Siasī ke tau tokoni kiate Ia 'i He'ene 'ofa ki he masivā 'i He'ene founga pē 'A'anā, pea 'okū Ne tala'ofa mai ha ngaahi tāpuaki 'e lauikuonga, 'i he'etau tokoni kiate Iā. 'I he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Mātiu 25:34–40.
2. 'Īsaia 58:6–11.
3. Spencer W. Kimball, *Ko e Mana 'o e Fakamolemole* (1969), 105.
4. Vakai, Steve Almasy, Ben Brumfield, and Laura Smith-Spark, "Cleanup Begins in Vanuatu after Cyclone Batters Islands," Mar. 14, 2015, edition.cnn.com.
5. Vakai, Sean Morris, Steve Almasy, mo Laura Smith-Spark, "'Unbelievable Destruction' Reported in Tropical Cyclone Pam's Wake," Mar. 14, 2015, edition.cnn.com.
6. Peter F. Evans, "Sister Abie Tulei's Story," tohi 'oku 'ikai paaki.
7. Evans, "Sister Abie Turay's Story."
8. Abie Turay, faka'aonga'i 'i he Evans, "Sister Abie Turay's Story."
9. Evans, "Sister Abie Turay's Story."
10. Abie Turay, faka'aonga'i 'i he Evans, "Sister Abie Turay's Story."
11. Evans, "Sister Abie Turay's Story"; vitiō kau kia Sister Turay, "We Did Not Stand Alone," 'oku ma'u 'i he lds.org/media-library.
12. Joseph F. Smith, "Editor's Table," *Improvement Era*, Dec. 1903, 149.
13. 'Īsaia 58:8–9.

Fai 'e Palesiteni Boyd K. Packer

Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Āposetolo 'e
Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e Palani 'o e Fiefiá

Ko e aofangatuku 'o e 'ekitiviti kotoa pē oku fai 'i he Siasí, ke fakapapau'i 'oku fiefia 'a e tamaí, fa'éé mo 'ena fānaú 'i 'api pea kuo sila'i kinautolu ki he ta'engatá.

‘I he ngaahi ta’u lahi kuohilí, hili ‘a e Tau Lahi ‘a Māmaní Hono II, ne u lolotonga ako ai he ‘univēsiti. Ne u fetaulaki ai mo Tana Sāmita. Taimi ko iá ne u lau ‘i ha tohi ko e fakapulipuli mahu’inga ‘e ua ki he nofo mali lelei, ko e pisiketé mo e ‘umá. Ne u pehē ko ha palanisi lelei mo’oni ia.

Ne u ako he ‘univēsiti he pongipongi, peá u foki ki Pilikihami Siti ke ngāue he falengāue ngaahi me’alele ‘eku tamaí ‘i he ho’ataá. Ko e kalasi faka’osi ‘a Tana he pongipongi ko e lēsoni home economics. Ne u afe atu hono lokiakó kimu’a peá u ‘alú. Na’e lanu hinehina e sio’atá ka ‘o kapau ne ofi ‘eku tu’u he ve’e sio’atá, te ne ‘ilo’i mai hoku ‘atá ‘i tu’a. Te ne hū mai leva mo ha fo’i pisikete pea ‘uma mai kiate au. Kuo mahino e toengá ia. Ne ma mali ‘i he Temipale Lōkani ‘Iutā pea ko e kamata’anga ia ha fononga kāfakafa ‘o ‘ema mo’uí.

‘I he ngaahi ta’u lahi ko ‘ení, kuó u fa’a ako’i ha tefito’i mo’oni mahu’inga: ko e aofangatuku ‘o e ‘ekitiviti kotoa pē ‘oku fai ‘i he Siasí, ke fakapapau’i ‘oku fiefia ‘a e tamaí, fa’éé mo ‘ena fānaú ‘i ‘api pea sila’i kinautolu ki he nofo taimi mo e ta’engatá kotoa.

‘I he kamata’angá:

“Ko ia na’e hā’ele hifo ‘a e ngaahi ‘Otuá ke fakatupu ‘a e tangatá ‘i honau ‘imisi ‘onautolú, na’a nau ngaohi ia ‘i he ‘imisi ‘o e ngaahi ‘Otuá, na’a nau ngaohi ‘a kinaua ko e tangata mo e fefine.

“Pea na’e folofola ‘a e ngaahi ‘Otuá: Te tau tāpuaki’i ‘a kinaua. Pea na’e folofola ‘a e ngaahi ‘Otuá: Te tau pule ke nau fanafanau mo fakatokolahi pea fakakakai ‘a e māmaní ‘o ikuna’i ia” (Ēpalahame 4:27–28).

Ko e kamata’anga ia e siakale ‘o e mo’ui ‘a e tangatá ‘i he māmaní ‘i he “ilo’ e ‘Ātama ‘a hono uaifi pea na’a ne fanau’i kiate ia ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine, pea nau kamata ke fakatokolahi mo fakakakai ‘a e māmaní.

“Pea . . . na’e kamata ‘e he ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o ‘Ātamá ke mavahe atu ‘o tautau toko ua ‘i he fonuá, pea ngoue’i ‘a e kelekelé, . . . pea nau fakatupu foki ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine” (Mōse 5:2–3).

Kuo te’eki ai ‘aupito ke ta’ofi ‘a e fe-kau ko ia ke fakatokolahi mo fakakakai ‘a e māmaní. ‘Oku mahu’inga ia ki he palani ‘o e huhu’i pea ko e fiefia’anga ia ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá. Te tau lava ‘o ofi ange ki he’etau Tamai Hēvaní pea a’usia ha fiefia kakato, pea mo e tu’unga faka’otuá, ‘o kapau te tau faka’aonga’i mā’oni’oni ‘a e mālohi ko ‘ení. Ko e mālohi ‘o e fakatupú ‘oku ‘ikai ko ha kongā noa’ia pē ia ‘o e palaní; ‘a ia ko e palani ‘o e fiefiá; ko e kī ia ki he fiefiá.

‘Oku ta’etūkua pea mālohi ‘aupito ‘a e holi e fa’ahinga ‘o e tangatá ke nau feohi fakasekusalé. ‘Oku fakafalala ‘etau fiefia ‘i he mo’ui fakamatelié mo e hakeaki’i, ki he founga ‘etau tali e ngaahi holi fakaesino ta’etūkua mo mālohi ko ‘ení. ‘I he matu’otu’a ko ia e mālohi faifakatupú ‘i he fatutangatá mo e fatufefiné, ‘oku hoko fakanatula pē ‘etau ongo’i fakatāutahá, pea ‘oku ‘ikai fakatataua ia ki ha toe a’usia fakaesino kehe.

‘I he angamahení, ‘oku kamata pē nonofó ia he faikaume’á. Neongo ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi taufatunga motu’á, ka ‘oku mahutafea ia ‘i he ngaahi ongo’i fiefia mo e fakatu’amelié ‘oku hā he ngaahi tohi talanoá, pea kau atu he taimi ‘e ni’ihi mo e li’ekiná. ‘Oku kau e halani ‘a e māhiná kae ‘uma’ā ‘a e losé, fetohi’aki ‘ofá, hiva ‘ofá, fa’u māú, fepikinimá mo ha ngaahi founga kehe ‘i hono fakahaa’i e fe’ofa’aki ‘a ha talavou mo ha finemui. ‘Oku ‘ikai toe tokanga ha ongo me’a ia ki he lau ‘a e māmaní kae kehe pē ke na a’usia e fiefiá.

Pea kapau ‘okú ke pehē ko e fiefia kakato ‘i he fe’ofa’aki kei síí, ko e ola ia ‘o e ngaahi faingamālie ‘oku mapunopuna mei he matavai ‘o e mo’uí, ta kuo te’eki ai ke ke mo’ui koe ‘o

mamata he lī'oa mo e fīemālie 'o e 'ofa 'i he nofomali fuoloā. 'Oku 'ahi'ahi'i e ongo me'a malí 'e he fakatauvelé, feta'emahino'aki, palopalema fakapa'angā, palopalema fakafāmilí, pea mo e mahamahakí, ka 'oku kei tupulaki ke mālohi ange pē 'a e 'ofā ia. 'Oku toe mahu'inga makehe ange 'a e 'ofa ia kuo matu'otu'ā, pea 'oku te'eki ai misi ki ai e kau toki mali fo'ou ia.

'Oku fie ma'u 'e he 'ofa mo'oni 'a e fakatatali ko ia kae 'oua leva ke fai e malí, kae toki vahevahe 'a e ongo'i 'ofa ko ia 'okú ne fakaava mai e ngaahi mālohi toputapu 'i he matavai 'o e mo'ui. 'Oku 'uhinga ia ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi tūkunga kotoa pē 'e lava ke ikuna'i ai kita 'e he holi fakaesinó. 'Oku taku ko e 'ofa haohaoā, 'i he hili ha fepalōmesi'aki 'o e anganofo ta'engata, ko ha ouau fakalao mo fakapule'anga mo totonu ia, pea hili ko ia 'a e ouau sila 'i he temipalé, 'oku tukuatu leva e ngaahi mālohi faifakatupu 'oku 'afio mai 'a e 'Otuā ko hano fakahaa'i kakato ia 'o e 'ofā. 'Oku toki vahevahe kotoa pē ia mo e tokotaha 'oku hoko ko ho hoa ta'engata.

'I hono fai ia 'i he mo'ui tāu, 'oku fakataha'i leva 'e he foundā ni 'a e ngaahi ongo fisifisimu'a taha mo pelepelengesi fakaesino, fakaeloto mo fakalaumālie ko ia 'oku fenāpasi mo e fo'i lea ko e 'ofā. 'Oku ta'e-fakatataua pea 'ikai toe fakauoua'i 'e ha me'a e kongakoa ko ia 'o e mo'ui, neongo e ngaahi a'usia kotoa 'a e fa'ahinga 'o e tangatā. Kapau 'e fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava a'i, 'e tu'ulua ia 'o ta'engata, "he kuo tu'utu'uni ke 'i ai 'a e ngaahi kī 'o e la-kanga fakataula'eiki mā'oni'oni, koe'uhí ke mou ma'u 'a e lāngilangi mo e nāunau" (T&F 124:34), "a ia ko e nāunau ko ha kakato ia pea ko ha hokohoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hakó 'o ta'engata pea ta'engata" (T&F 132:19).

Ka 'oku ta'ekakato 'a e fe'ofa'aki he faikaume'ā; ko ha talateu pē ia. 'Oku tanumaki 'a e 'ofā he fā'ele'i mai e fānau, 'a ia ko 'enau tutupu mei he matavai mapunopuna 'o e mo'ui 'oku foaki ki he ongome'ā he'ena malí. 'Oku fai e fakafanaú 'i he ha'i 'o e malí 'e ha husepāniti mo e uaifi. 'Oku kamata leva ke fa'u ha kī'i sino hili ha

ngaahi founda fisifisimu'a. 'Oku fā'ele'i mai ha pēpē 'i ha mana, kuo fa'u ia 'i he 'imisi 'o 'ene tamai mo e fa'e fakaemāmaní. 'Oku 'i ai hano laumālie 'i loto hono kī'i sino fakamatelié 'oku malava ke ne ongo'i mo 'ilo e ngaahi me'a fakalaumālié. 'Oku nofo'ia 'i he sino fakamatelié 'o e kī'i tamasi'i ko 'ení 'a e mālohi ke fakatupu ha fānau 'i hono tatau pē 'o'onā.

"Ko e laumālié mo e sinó ko e mo'oni'i laumālie ia 'o e tangatā" (T&F 88:15), pea 'oku 'i ai ha ngaahi fono fakalaumālie mo fakatu'asino ke tala-ngofua ki ai kapau 'oku tau loto ke fiefia. 'Oku 'i ai ha ngaahi fono ta'engata, kau ai 'a e ngaahi fono 'oku fekau'aki mo e mālohi ko 'eni ke fa'u ha mo'ui, "na'e tu'utu'uni pau 'i he langí ki mu'a 'i he te'eki ai ke 'ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e māmaní, 'a ia 'oku makatu'unga ki ai 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē" (T&F 130:20). Ko e ngaahi fono fakalaumālie 'eni 'okú ne fakamahino mai e tu'unga angama'a ma'ā e fa'ahinga 'o e tangatā (vakai, Liliu 'a Siosefa Sāmitā, Loma 7:14–15 [i he Bible appendix]; 2 Nifai 2:5; T&F 29:34; 134:6). 'Oku 'i ai ha ngaahi fuakava 'okú ne ha'i, sila'i mo malu'i pea tala'ofa mai 'a e ngaahi tāpuaki ta'engata.

Na'e na'ina'i 'a 'Alamā ki hono foha ko Sipiloní, "Tokanga foki ke ke ta'ofi kotoa ho'o ngaahi holi fakakakanó,

koe'uhí ke ke fonu 'i he 'ofā" ('Alamā 38:12). 'Oku faka'aonga'i e piti 'o e hōsī ke fakahinohino'i, tataki mo pule'i e hōsī. Kuo pau ke mapule'i 'etau holí. 'I he taimi 'oku faka'aonga'i fakalao ai e mālohi 'o e fakatupú, te ne faitāpuekina mo fakahaohaoa'i kitautolu (vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Siosefa F. Sāmita*, [1998], 158).

'Oku 'i heni ma'u pē 'a e 'ahi'ahi. Koe'uhí 'oku 'ikai lava 'a e filí 'o fakatupu ha mo'ui, ko ia 'okú ne meheka ai ki he tokotaha kotoa pē 'okú ne ma'u e mālohi fakalangi ko iá. Na'e kapusi ia mo hono kau muimu'i pea fa'oa meiate kinautolu 'a e totonu ke ma'u ha sino fakamatelié. "Okú ne feinga ke mamahi 'a e tangata kotoa pē 'o hangē pē ko iá" (2 Nifai 2:27). Kapau te ne lava, te ne hanga 'o fakatauvelé 'i ke fakasi'ia, faka'uli'i pea mo faka'auha e me'a ofā ni ke 'oua na'a tau malava 'o tupulaki ta'engata, 'o kapau te tau mo'ui taau (T&F 132:28–31).

Kapau te tau faka'uli'i 'a e matavai mapunopuna 'o e mo'ui pe tataki e ni'ihī kehé ke nau maumaufono, 'e 'i ai ha ngaahi tautea 'e fu'u lahi "fakamana-vahē" pea "faingata'a ke kātaki'i," (T&F 19:15) 'o mahulu hake ia 'i he fiefia fakaesino kotoa na'e a'usiá.

Na'e pehē 'e 'Alamā ki hono foha ko Kolianitoní, "Ikai 'okú ke 'ilo 'e hoku foha, ko e me'a fakalielia 'a e ngaahi

me'a ko 'enī 'i he 'ao 'o e 'Eikī; 'io, 'o fakalielia ange 'i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lilingi 'o e toto ta'ehalaia, pe ko e faka'ikai 'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni? (Ālamā 39:5). He 'ikai ke tau lava 'o hao mei he ngaahi nunu'a 'o 'etau maumau fonó.

Ko e founa fakalao mo totonu pē kuo fakamafai 'i ke fakahaa 'i 'aki e ngaahi mālohi 'o e fakatupú, 'oku fai ia 'i he vaha'a 'o e husepāniti mo e uaifi, 'a e tangata mo e fefine kuó na mali 'i he founa totonu mo fakalaó. 'Ilonga ha me'a kehe mei heni, 'oku maumau 'i ai e ngaahi fekau ia 'a e 'Otuá. 'Oua na'á ke tukulolo ki he ngaahi fakatau-vele fakalilifu ko ia 'a e filí, he kuo pau ke totongi 'a e mo'ua 'o e mau-maufono kotoa pē "kae 'oua ke ke 'atu 'a e totongi kotoa pē" (Mātiu 5:26).

'Oku 'ikai ha toe feitu'u 'e fakafōtunga lelei taha ai e anga'ofa mo e mohu 'alo'ofa 'a e 'Otuá, ka ko e fakatomalá.

'I he taimi 'oku fakalavea 'i ai hotau sino fakamatelié, 'oku malava ke nau foki pē 'iate kinautolu 'o sai, pea fa'a tokoni 'i e ha toketā he taimi 'e ni'ihī. Ka 'o kapau 'oku fu'u tōtu'a e laveá, 'e 'asi ai ha fo'i patepate ko e fakamanatu 'o e laveá.

'Oku kehe hotau sino fakalaumālié 'otautolu. 'Oku maumau hotau laumālié he taimi 'oku tau fai ai ha fehalāki pe faiangahalá. Ka 'oku 'ikai tatau ia mo hotau sino fakamatelié, he ko e taimi 'oku kakato ai e fakatomalá, 'oku 'ikai ha toe patepate ia 'e 'asi tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. Ko e tala'ofá 'eni: "Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole 'i ia, pea ko au ko e 'Eikī 'oku 'ikai ke u toe manatu ki ai" (T&F 58:42).

'I he'etau talanoa ki he malí mo e mo'ui fakafāmilí, 'oku ongo mahino mai ki he'etau fakakaukau, "Kae fēfē ngaahi faka'atā makehé?" 'Oku fā'ele'i mai ha ni'ihī mo ha ngaahi fakangata-ngata pea 'ikai ke nau lava 'o fanau. 'Oku maumau 'i e nofo mali 'a ha ni'ihī tonuhia koe'uhí ko e ta'eanganofa honau hoá. 'Oku 'ikai mali ha ni'ihī kae mo'ui taau fakatāutaha ai pē.

Ka te u 'oatu pē 'a e fakafiemālié ni: Ko e 'Otuá 'etau Tamai! Ko e 'ofa mo e

anga'ofa kotoa pē 'oku fakahaa 'i 'i he tamai fakaemāmani lelei, ko e fakatupulekina ia meiate Ia ko 'etau Tamai mo hotau 'Otuá, 'o mahulu hake 'i he me'a 'e malava ke mahino ki he 'ata-mai 'o e tangatá. 'Oku totonu 'a 'Ene ngaahi fakamāu; 'oku ta'e fakangata-ngata 'a 'Ene 'alo'ofá; 'oku mahulu hake Hono mālohi ke totongi huhu'í, 'i ha fa'ahinga me'a ke fakatataua ki ai he māmaní. "Kapau 'oku ngata ki he mo'ui ni 'etau 'amanaki lelei kia Kalaisí, ko e [mamahi] lahi taha pē 'a kitautolu 'i he kakai kotoa pē" (1 Kolinitō 15:19).

'Oku ou faka'aonga 'i he loto 'a'apa mo'oni 'a e fo'i lea ko e *temipale*. 'Oku ou sioloto atu ki ha loki sila mo ha 'ōlita 'oku tū'ulutui ai ha ongo me'a kei talavou. 'Oku mahulu hake ouau fakatemipale ia ko 'enī 'i he malí pē, he ko e mali ko 'enī 'oku toki lava pē ke sila 'i ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, pea kuo talamai 'e he folofolá te tau "ma'u 'a e ngaahi taloni, ngaahi pule'anga, ngaahi pule fakapilini, mo e ngaahi mālohi, [mo e] ngaahi pule" (T&F 132:19). 'Oku ou mātā e fiefia 'e ma'u 'e kinautolu 'oku nau tali mo faka'aonga 'i taau e me'a-foaki fakalangi ko 'enī.

Ko e ta'u 'eni 'e meimei 70 'eku nofo mali fakataha mo Sisitā Tana Sāmīta Peekā. Ko e taimi 'oku ou lea ai fekau'aki mo hoku uaifi ko e fa'e 'ema fānaú, 'oku 'ikai ha lea fe'unga ia. 'Oku fu'u loloto fau e ongo 'oku ou ma'ú pea

mālohi fau 'eku hounga'ia 'o 'ikai ai ke u fa'a lea. Ko e pale ma'ongo'onga taha 'okú ma ma'u 'i he mo'ui ni, pea mo e mo'ui ka hokó, ko 'ema fānaú mo homa makapuná. 'I he fakaofi atu ki he ngata'anga 'o 'ema mo'ui fakamatelié, 'oku ou hounga'ia mo'oni 'i he mōmeniti kotoa pē 'okú ne tu'u ai 'i hoku tafa'akí kae pehē ki he tala'ofa kuo 'omi 'e he 'Eikī he 'ikai hano ngata'angá.

'Oku ou fakamo'oni ko e Kalaisí 'a Sīsū, ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'ui. Ko e 'ulu Ia ki he Siasí ni. 'Oku makatu'unga 'i He'ene Fakalelei pea mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a e malava ke fakataha 'o ta'engata e ngaahi fāmili ne fa'u 'i he matelié. 'Oku 'ikai toe 'i ai ha mele 'o e Fakalelei ko ia te ne lava ke fakafoki mai kitautolú. 'A ia ko hono 'uhingá, neongo pe ko e hā kuo tau faí, pe ko e 'alunga ne tau 'i aí, pe founa na'e hoko ai ha fa'ahinga me'a, kapau 'oku tau fakatomala mo'oni, kuó Ne 'osi tala'ofa te Ne fakalelei'i. Pea 'i He'ene fai e fakalelei, ko 'ene 'osí ia. 'Oku fu'u tokolahi hatau ni'ihī 'oku 'oho tavale holo, 'i he ongo 'i halaiá mo e 'ikai 'ilo e founa ke hao aí. Te ke hao kapau te ke tali 'a e Fakalelei 'a Kalaisí, pea 'e lava leva 'a e loto lavea kotoa ko iá 'o liliu ko e hoihoifua, 'ofa pea mo e ta'engata.

'Oku ou fakafeta'i lahi 'i he ngaahi tāpuaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, mālohi 'o e fakatupu mo'ui, mālohi 'o e huhu'í pea mo e Fakalelei—'a e Fakalelei te ne lava ke fufulu 'o ma'a e 'uli kotoa pē 'o tatau ai pē pe ko e hā hono faingata'á pe lōlōá pe tu'o lahi 'ene toutou hokó. 'E lava 'e he Fakalelei 'o toe fakatau'atāina 'i koe ke ke hoko atu, kuó ke ma'a mo taau, 'o tulifua ki he hala kuó ke fili 'i he mo'ui.

'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, ko Sīsū 'a e Kalaisí, pea ko e Fakalelei 'oku 'ikai ko ha me'a fakalūkufua ia ki he Siasí kotoa. Ko e Fakalelei 'oku fakafo'ituitui, pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mo'ua ki ai ho lotó—'i ha taimi fuoloa atu 'oku 'ikai ke ke manatu 'i lelei—faka'aonga 'i 'a e Fakalelei. Te ne fakama'a ia, mo koe, pea hangē ko Ia 'okú Ne faí, he 'ikai toe manatu Ia ki ho'o angahalá. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

Fai 'e Linda K. Burton
Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá

Te ta Kaka Fakataha

'I he'etau hoko ko e kau fefine mo e kau tangata tauhi fuakavá, 'oku fie ma'u ke tau felangakihake'aki mo fetokoni'aki ke tau a'usia e fa'ahinga kakai 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau a'usiá.

Makehe mei he ngaahi lea fakalaumālie, hiva mo e lotu 'oku ongo ki hotau lotó 'i he konifelenisi lahí, kuo fakahā mai 'e ha kau fefine tokolahi ko e me'a 'oku nau manako taha a'í ko e mamata ki he Kau Palesiteni 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'i he'enu hū atu mei he tu'unga malangá ni mo honau hoa ta'engata. 'Ikai 'oku tau fiefia kotoa he fanongo ki hono fakahaa 'i 'e he Kau Takí 'enu 'ofa ki honau uai'í?

'I ha lea 'a Palesiteni Poiti K. Peeká fekau'aki mo hono uai'í ko Taná, na'á ne pehē, "Koe'uhí ko e lakanga 'oku ou ma'ú, 'oku 'i ai hoku tufakanga molumalu ke tala 'a e mo'oní: 'Okú ne haohaoa."¹

Na'e lea 'a Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa 'o kau ki hono uai'í ko Helietá 'o pehē, "Ko e fiefia'anga ia 'o 'eku mo'uí."²

Na'e lea 'a Palesiteni Heneli B. 'Aealingi, 'o kau ki hono uai'í ko Kefilini 'o pehē, "Ko ha fefine ia 'okú ne ngaohi au ke u faka'amu ma'u pē ke a'usia e lelei taha te u malavá."³

Pea 'i ha lea 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, fekau'aki mo hono 'ofa'anga ko Falanisesí 'o pehē: "Ko e 'ofa'anga ia 'o 'eku mo'uí, ko e taha 'oku ou falala taha ki a'í mo hoku kaungāme'a ofi tahá. Na'a mo ha'aku pehē 'oku

ou manatu kiate ia, he 'ikai teitei 'oatu kakato ai e ongo ia 'oku ou ma'ú."⁴

'Okú ou fie fakahaa 'i foki 'eku 'ofa ki hoku 'ofa'angá ko Kuleikí. Ko ha me'a 'ofa mahu'inga ia kiate au! 'I he'eku lave ko ia fekau'aki mo hoku husepāniti, 'oku 'i ai ha kupu 'i lea mahu'inga mo toputapu 'i hoku tāpuaki fakapēteli-aké 'oku palōmesi mai ai 'e "lelei 'ene tauhi" 'eku mo'uí mo 'eku fānaú. 'Okú mahino kiate au hono fakakakato 'e Kēleki e tala'ofa ko iá. Te u lea fakataha mo Ma'ake Tueini 'o pehē ko e "mo'uí ta'e kau ai 'a [Kuleikí], 'oku 'ikai ko ha mo'uí ia."⁵ 'Okú ou 'ofa 'iate ia 'aki hoku lotó mo e laumālie!

Ngaahi Ngafa mo e Fatongia Fakalangi

'Okú ou loto ke fakalāngilangi 'i he 'ahó ni 'a e ngaahi husepāniti, tamai, tuonga'ane, foha mo e fa'etangata 'oku nau 'ilo'í 'eku 'uhingá, pea 'oku nau fai honau lelei tahá ke fakahoko honau ngaahi fatongia fakalangi kuo tuku ma'í, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he fanongo-nongo ki māmani 'o e fāmili, 'o kau ai 'a hono pule 'i anga-mā'oni'oni mo tokonaki pea malu 'i honau ngaahi fāmili. Mou mea 'i mu'a 'oku ou 'ilo'í 'oku fakatupu loto mamahi 'a e kaveinga ko e tu'unga fakatama'í, fakaefa'e'e mo e malí ki ha tokolahi. 'Okú ou 'ilo'í 'oku ongo'í 'e ha kāingalotu he 'ikai teitei a'u honau 'apí 'o kinautolu ki he tu'unga te nau pehē ko e lelei tahá. 'Okú mamahi ha ni'ihí koe'uhí ko hono li'aki, ngaohi-kovia, ma'unimā kae pehē ki he ngaahi tukufakaholo mo e angafakafonua 'oku halá. 'Okú 'ikai ke u fakaoleole 'i 'a e tō'onga e kakai tangata pe fefine kuo nau fakatupu 'i he 'ilopau pe ta'etokanga ha mamahi, faingata'a'ia pe loto fo'í 'i honau ngaahi 'apí. Ka 'oku ou lea he 'ahó ni fekau'aki mo ha me'a kehe.

'Okú ou tui 'oku 'ikai ha husepāniti 'e talavou ange ki hono uai'í ka ko e taimi 'okú ne fuesia ai hono ngaahi ngafa faka-'Otua ko e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki mo'ui taau—kae mahu'inga tahá, 'i hono 'apí. 'Okú ou manako mo tui ki he ngaahi lea ko 'eni 'a Palesiteni Peeká ki he ngaahi husepāniti mo e tamai tāu: "[Okú ke ma'u fakahangatonu 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki mei he 'Eikí ke malu 'i homou 'apí. 'E 'i ai ha ngaahi taimi, ko e mālohi pē ko iá 'e hoko ko ha paletu'a ki ho fāmili mei he ivi fakamālohi 'o e fili."⁶

Kau Taki Fakalaumālie mo e Kau Faiako 'i 'Apí

'I he konga kimu'a 'o e ta'u ní, ne u 'alu ai ki he me'afeka'eiki 'o ha tangata makehe—ko e kāinga hoku malí ko Toni. Na'e vahevahe 'e he foha 'o Toní ha a'usia he'ene kei si'í, 'hili pē hono fakatau 'e he'ene mātu'á honau fuofua 'apí. Koe'uhí na'e toko nima 'a e fānau iiki ke fafanga mo fakavala'í, na'e 'ikai ha pa'anga fe'unga ke 'aa'í 'aki honau 'apí. Koe'uhí ko hono fai fakamātoato 'i

‘e Toni hono fatongia fakalangi ke malu‘i hono fāmīlī, na‘á ne hanga ai ‘o tō ha ngaahi va‘a papa he kelekelé peá ne to‘o ha maea ‘o ha‘i mei he fu‘u pou ki he fu‘u pou ke takatakai‘i honau ‘apí. Na‘á ne ui mai leva ‘ene fānaú. Na‘á ne faka‘ali‘ali ange ‘a e ‘ū va‘a papá mo e maea peá ne fakamatala‘i kiate kinautolu kapau te nau nofo ma‘u pē ‘i loto he ki‘i ‘ā fakataimi na‘á ne fa‘ú, te nau malu.

‘I he ‘aho ‘e taha, na‘e vakai atu ha ongo faiako faka‘api he‘enau faka-ofi atu ki he ‘apí, ki he tu‘u talangofua pē ‘a e longa‘i fānaú ‘e toko nima ko ‘enī ‘i he ve‘e maea ‘o sio fakamama‘u ki he‘enau fo‘i pulú ne teka ia ki he loto halá. Na‘e lele ha taha ‘o e fānaú ‘o ui ‘enau tamaí ‘o ne lele ‘o to‘o mai e fo‘i pulú.

Ne toki tangi e foha lahi kimui ange he me‘afaka‘eiki mo ne pehē ka ‘i ai ha me‘a ‘okú ne fie a‘usia ‘i he mo‘uí ni, ke ne hoko pē ‘o hangē ko ‘ene tamai ‘ofeiná.

Na‘e pehē ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni:

“E ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamai ‘i ‘Isileli, ‘oku lahi fau e ngaahi me‘a ke mou fai ki hono fakamo‘ui mo e hakeaki‘i homou fāmīlī! . . .

“Manatu‘i homou uiui‘i toputapu ko e tamai ‘i ‘Isileli—‘a homou uiui‘i mahu‘inga ‘i he mo‘uí ni mo ‘itāniti—ko ha uiui‘i he ‘ikai ‘aupito teitei tukuange kimoutolu mei ai.”

“Kuo pau ke mou tokoni ke fa‘u ha ‘api ‘e lava ke nofo‘ia ‘e he Laumālie ‘o e ‘Eiki.”⁷

Me‘a tonu mo‘oni ko e ngaahi lea fakakikite ko iá he ‘ahó ni.

Pau pē ‘oku faingata‘a ki he kau tangata tauhi fuakavá ke nau mo‘ui ‘i ha māmani ‘oku ‘ikai ngata pē he‘ene fakasi‘ia honau ngaahi ngafa mo e fatongia fakalangí, ka ‘okú ne toe ‘oatu foki ha ngaahi pōpoaki hala fekau‘aki mo e ‘uhinga ‘o e hoko ko ha “tangata mo‘oni.” Ko e pōpoaki hala ‘e taha ‘oku peheni, “Ko au pē ‘oku mahu‘ingá.” Ko e pōpoaki hala ‘e taha ko hono tukuhifo‘i mo manukia ‘oku ‘ikai toe fie ma‘u ha ngaahi husepāniti ia mo ha ngaahi tamai. ‘Okú ou kole atu kiate kimoutolu ke ‘oua te mou fanongo ki he ngaahi loi ‘a Sētané! Kuó ne tukuange ‘a e faingamālie toputapu ko ia ke hoko ko ha husepāniti mo e tamaí. Ko ‘ene taumu‘á ke “mamahi ‘a e tangata kotoa pē ‘o hangē ko iá” koe‘uhí ko ‘ene meheka kiate kinautolu ‘oku nau ma‘u e ngaahi ngafa toputapu he ‘ikai ke ne teitei lava ‘o fakahokó!”⁸

Langaki Hake mo e Tokoni ‘i Hotau Ngaahi Ngafá Kotoa

‘E kāinga, ‘oku tau fie ma‘u ‘a e ni‘ihi kehé! ‘I he‘etau hoko ko e kau fefine mo e kau tangata tauhi fuakavá, ‘oku fie ma‘u ke tau felangakihake‘aki mo fetokoni‘aki ke tau a‘usia e fa‘ahinga kakai ‘oku finangalo ‘a e ‘Eiki

ke tau a‘usiá. Pea ‘oku fie ma‘u ke tau ngāue fakataha ke langaki hake ‘a e to‘u tangata kei tupu haké ke nau a‘usia honau tu‘unga fakalangi ko e kau ‘ea-hoko ‘o e mo‘ui ta‘engatá. Te tau lava ‘o fai ‘a e me‘a kuo fai ‘e ‘Eletā Lōpeti D. Heili mo hono uaifi ko Melé, pea muimui ki he palōveape ko ia “Te ke hiki hake au pea te u hiki hake koe pea te ta kaka fakataha.”⁹

‘Okú tau ako mei he folofolá ‘oku ‘ikai “lelei ke toko taha pē ‘a e tangatá.” Ko e ‘uhinga ia ne ngaohi ai ‘e he‘etau Tamai Hēvaní “ha tokoni ‘oku taau mo ia.”¹⁰ ‘Okú ‘uhinga e tokoni ‘oku taau mo iá ko ha “tokoni ‘oku fe‘unga, taau pea tuha mo ia.”¹¹ Hangē ko ‘enī, ‘oku ‘i ai hotau ongo nima ‘e ua ‘okú na faitatau, ka ‘okú na kehekehe ‘aupito. Ko hono mo‘oní, ‘okú na fehanganhangai ka ‘okú ne fefakakakato‘aki pea fe‘unga ke na fetokoni‘aki. ‘Okú na mālohi ange he taimi ‘okú na ngāue fakataha aí.¹²

‘I ha vahe he tohi tu‘utu‘uni ‘a e Siasí ‘o fekau‘aki mo e fāmīlī, ‘oku ‘asi ai e fakamatalá ni: “Ko e ngaahi laumālie ‘o e tangatá mo e fefiné, ‘oku fakanatula pē ke nau fefakakakato‘aki.”¹³ Kātaki ‘o fakatokanga‘i ange ‘oku ‘ikai ke pehē “fe‘au‘auhi” kae ko e “tau‘aki fefakakakato‘aki! ‘Okú tau ‘i hení ke tokoni, hiki hake pea mo fiefia ‘i he ni‘ihi kehé ‘i he‘etau feinga ke a‘usia hotau lelei tahá. Na‘e ako‘i fakapotopoto mai ‘e Sisitā Papulā B. Sāmīta ‘o pehē, “Okú lahi fau ange

‘a e fiefia ke tau a’usiá ‘i he taimi ‘oku tau fiefia ai he lavame’a ‘a e ni’ihi kehé kae ‘ikai ko ha’atautolú pē.”¹⁴ ‘I he’etau feinga ke ‘fakakakato” kae ‘ikai “fakavahava’a,” ‘oku faingofua leva ai ke tau fepoupou’aki!

‘I he kei iiki ‘eku fānaú, ‘i he faka-‘osinga ‘o ha ‘aho ne fonu he fetongi taipá, fufulu peletí mo e fakatonutonú, ne ‘ikai ha taha ia ‘e hiva lotu vekeveke ange ‘iate au e fo’i hiva “Oku ou fiefia he foki mai ‘a teti ki ‘apí.”¹⁵ Me’apango ‘oku ou lotu mamahi ke fakahā atu na’e ‘ikai ke u fa’a fiefia ma’u pē he fa’a foki lotu vēkeveke mai ‘a Kuleiki ki ‘api hili ha ‘aho ngāue lahi. Na’á ne fa’a fa’ofua mo ‘uma mai kiate kimaotolu kotoa peá ne fa’a liliu ha ngaahi taimi faingata’a mo fakaongosia ke hoko ko ha ngaahi taimi fakafiefia mo ‘enau tamaí. Pehē-ange mai ne ‘ikai ke u fa’a femo’uekina he ngaahi lisi ta’etūkua ‘o e ngaahi me’a ke faí ka u toe tokanga ange ‘o hangē ko iá ki he ngaahi me’a na’e mahu’inga tahá. Ne u mei toe fa’a nofo hifo ‘o fiefia ange he taimi toputapu mo e fāmilí pea mo fa’a fakamālō ange kiate ia he’ene faitāpuekina ‘emau mo’uí!

Ke Tau Felea’ofa’aki

Ne ‘ikai fuoloa mei heni, na’e vahevahe mai ai kiate au ‘e ha fefine

faivelenga ha me’a na’á ne hoha’a mo lotua ‘i ha taimi lahi. Na’á ne hoha’a ki ha ni’ihi ‘o e kau fafine ‘i hono uotí. Na’á ne talamai na’e mamahi hono lotó he’ene vakai ne nau fa’a lea pe talanoa ta’efaka’apa’apa he taimi ‘e ni’ihi ki honau husepānití kae sio pē ‘enau fānaú. Na’á ne fakahā mai ‘ene holi mo lotua fakamātoato he’ene kei finemuí ke mali mo ha taha ma’u lakanga fakataula’eiki mo’ui taau pea fa’u fakataha mo ia ha ‘api fiefia. Na’á ne tupu hake ‘i ha ‘api na’e “pule toko taha pē” ai ‘a e fa’eé ‘i ‘api pea pau ke fakavaivai ai ‘a e tamaí ki he tu’utu’uni ‘a e fa’eé kae lava ke pukepuke ‘a e melinó ‘i ‘api. Na’á ne ongo’i na’e ‘i ai ha founga lelei ange. Kuo te’eki ai ke ne mātā hano fakahaa’i ia ‘i he ‘api na’á ne tupu hake aí ka ‘i he’ene lotua fakamātoato ha tatakí, na’e tāpuekina ia ‘e he ‘Eikí ke ne ‘ilo’i e founga ke fokotu’u ai ha ‘api mo hono husepānití, ‘e lava ke lata ai ‘a e Laumālié. Kuó u ‘osi hū he ‘api ko iá pea ‘oku ou fakamo’oni ko ha potu mā’oni’oni ia!

‘E kāinga, ‘oku tu’o fiha nai ‘etau “[lea ‘ofa ki he ni’ihi kehé]”?¹⁶

Te tau lava ‘o sivi’i kitautolu ‘aki ‘etau fai ha ngaahi fehu’i. Ka liliu si’i pē, ‘e lava ke kaungatonu e ngaahi fehu’i ko ‘ení ki ha tokolahi ‘o kitautolu, ‘o

tatau ai pē pe kuo tau ‘osi mali pe tāu-taha pea tatau ai pē pe ko e hā hotau tūkunga ‘i ‘apí.

1. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u fakahikihiki’i fakamātoato ai hoku hoá, he’ema toko uá pe ‘i he sio ‘ema fānaú?
2. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u lotu ai ‘o fakamālō, fakahaa’i ‘eku ‘ofá pe tautapa ‘i he lotu tui koe’uhí ko ia?
3. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u longo ai ke ‘oua na’á ku lea’aki ha me’a ‘e fakatupu lotu mamahi?
4. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u kole fakamolemole ai ‘i he lotu faka-tōkilalo mo’oni—pea ‘ikai fakakau atu ai e kupu’i lea, “he kapau pē na’á ke pehē koe” pe “he kapau pē na’e ‘ikai ke ke”?
5. Ko e fē taimi fakamuimuitaha ne u fili ai ke u fiefia kae ‘ikai vilitaki atu ko au ‘oku “tonú”?

Ko ‘eni, kapau ‘oku fakatupu ‘e ha taha ‘o e ngaahi fehu’i ni ke ke ongo’i ta’efiemālie pe ki’i ongo’i halaia, manatu’i kuo akonaki mai ‘a ‘Eletā Tēvita A. Petinā, “Oku tatau e ongo’i halaiá ki hotau laumālié mo e mamahi ‘a hotau sinó—ko e fakatokanga ki ha fakatamaki mo ha malu’i mei ha maumau lahi ange.”¹⁷

‘Oku ou fakaafe’i atu ke tau muimui ki he kole lotu ‘aufuatō mai ‘a ‘Eletā Sefilí R. Hōlaní: “E kāinga, ‘i he feinga taukakapa ta’engata ko ‘eni ke tau hangē ko hotau Fakamo’uí, ‘ofa ke tau feinga ke hoko ko ha kau tangata mo fafine ‘haohaoa’ ange ‘i he fo’i founga pē ko ‘ení he taimí ni—ke ‘oua na’a tau fai ha lea fakatupu lotu mamahi pe ‘i hono ‘ai mahino angé, ke tau lea’aki ha lea fo’ou, ‘a ia ko e lea ‘o e kau ‘āngeló.”¹⁸

‘I he’eku teuteu ki he faingamālie ko ‘ení he ‘ahó ni, kuo ako’i au ‘e he Laumālié pea kuó u tukupā ke lahi ange ‘eku lea ‘ofa ki hoku hoa ‘ofa’angá mo ‘eku talanoa kau kiate iá, ke u hiki hake ‘a e kau tangata ‘i hoku fāmilí peá u fakahaa’i ha hounga’ia ‘i he ngaahi founga kuo nau fakahoko ai honau ngaahi fatongia faka’otua mo fietokoní.

Pea kuó u tukupā ke muimui ki he palōveape ko iá “Te ke hiki hake au, pea te u hiki hake koe, pea te ta kaka fakataha.”

Tau kau fakataha mu’a ‘i he fekumi ki he tokoni ‘a e Laumālie Mā’oni-oní ke ne akonekina kitautolu ‘i he founga ‘e lava ke tau hiki hake ai e ni’ihi kehé ‘i hotau ngaahi fatongia ko e ngaahi foha mo e ‘ofefine fua-kava ‘o ‘etau mātu’a fakalangí?

‘Oku ou ‘ilo ‘e fakafou ‘i he mālohi fakaivia ‘o e Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí mo ‘etau tui kiate Iá, ‘etau malava ke fai iá. ‘Oku ou lotua ke tau falala kiate Ia ke tokoni mai ke tau mo’ui fiefia mo ta’engata ‘i he’etau fakalakalaka fakatahá, ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Boyd K. Packer, in “Donna Smith Packer Receives Family History Certificate from BYU,” news.byu.edu/archive/12-jun-packer.aspx.
2. Dieter F. Uchtdorf, in Jeffrey R. Holland, “Elder Dieter F. Uchtdorf: On to New Horizons,” *Liahona*, Mar. 2005, 10.
3. Henry B. Eyring, in Gerald N. Lund, “Elder Henry B. Eyring: Molded by ‘Defining Influences,’” *Liahona*, Apr. 1996, 31.
4. Thomas S. Monson, “‘E ‘Ikai Te u Fakatutukutu’i Koe pe Li’aki Koe,” *Liahona*, Nov. 2013, 85.
5. Mark Twain, *Eve’s Diary* (1905), 107.
6. Boyd K. Packer, “Ko e Mālohi ‘o e Lakanga Fakataula’eiki,” *Liahona*, Mē 2010, 9.
7. Ezra Taft Benson, “To the Fathers in Israel,” *Ensign*, Nov. 1987, 50–51.
8. 2 Nifai 2:27.
9. Vakai, Robert D. Hales, “Strengthening Families: Our Sacred Duty,” *Liahona*, July 1999, 40; see also LaRene Gaunt, “Elder Robert D. Hales: ‘Return with Honor,’” *Liahona*, Apr. 1995, 31.
10. Sēnesi 2:18.
11. Sēnesi 2:18, futinouti b.
12. Vakai, Bruce K. Satterfield, “The Family under Siege: The Role of Man and Woman” (lea ‘i ha fakataha lotu ‘i he Ricks College Education Week, June 7, 2001), 4; emp.byui.edu/SATTERFIELD/PDF/RoleManWoman2.pdf.
13. *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí* (2010), 1.3.1.
14. Barbara B. Smith, “Hearts So Similar,” *Ensign*, May 1982, 97.
15. “Daddy’s Homecoming,” *Children’s Songbook*, 210.
16. “Kapau Te Tau Fe’ofo’ofani,” *Ngaahi Himi*, fika 142.
17. David A. Bednar, “Oku Mau Tui ki he Angama’ā,” *Liahona*, Mē 2013, 44.
18. Jeffrey R. Holland, “The Tongue of Angels,” *Liahona*, Mē 2007, 18.

Fai ‘e ‘Eletā Dallin H. Oaks

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e Talanoa Fakatātā ‘o e Tangata Tūtūu’i

‘Oku tau takitāuhi e fatongia ke fokotu’u e me’a ke tau fakamu’omu’a pea fai e me’a ‘e hoko ai hotau lotó ko ha kelekele mo’ui pea tau ma’u ai ha ututa’u ‘oku mahú.

‘Oku vahe mai ‘a e kaveinga ki he lea ‘i he konifelenisi lahí—‘o ‘ikai ‘e ha ma’u mafai fakamate-lie ka ‘i he fakahinohino ‘a e Laumālie. ‘Oku tokangaekina ha ngaahi kaveinga lahi ‘a e ngaahi me’a fakamāmani ‘oku tau tokanga kotoa ki aí. Hangē ko e ‘ikai ako’i ‘e Sisū a e founga ke ikuna’i ai e faingata’a fakamatelié pe fakapolitikale ‘i Hono taimí, ‘oku Ne fa’a ue’i fakalau-mālie ‘Ene kau tamaio’eikí ke nau lea he me’a kuo pau ke tau fai ke liliu ai ‘etau mo’ui fakatātutahá ko e teuteu ki he’etau foki ki hotau ‘api fakalangí. Kuo ue’i au he faka’osinga ‘o e uike Toetu’u ni, ke u lea he ngaahi akonaki mahu’inga mo ta’engata ‘i ha taha ‘o e ngaahi talanoa fakatātā na’e fai ‘e Sisū.

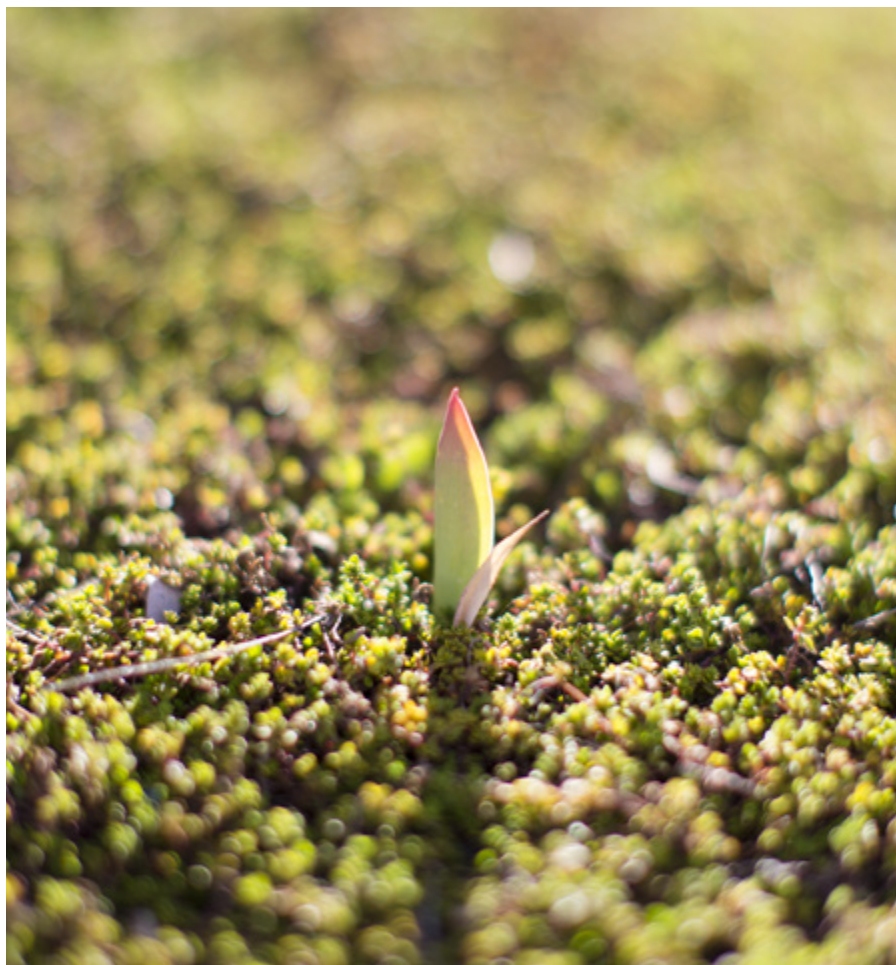
Ko e talanoa fakatātā ‘o e tangata tūtūu’i, ko e taha ia ‘o e talanoa ‘oku hā kotoa he ngaahi Kosipeli ‘e tolú. Ko e taha foki ia ‘o e talanoa na’e fakamatala’i ‘e Sisū ki He’ene kau ākongá. Ko e tenga na’e tūtūu’i ko e “folofola [ia] ‘o e pule’angá” (Mātiu 13:19), “a e folofolá” (Ma’ake 4:14) pe “ko e folofola ia ‘a e ‘Otuá” (Luke 8:11)—‘a ia ko e ngaahi akonaki ‘a e ‘Eikí mo ‘Ene kau tamaio’eikí.

‘Oku fakafongia ‘i ‘e he kelekele kehekehe na’e ngangana ki ai a e tenga ‘i ‘akaú, ‘a e founga kehekehe ‘oku tali mo muimui ai e kakai fakamatelié ki he ngaahi akonaki ko ‘ení. Ko ia, ko e ngaahi tenga ko ia na’e “mokulu ‘i he ve’ehalá,” (Ma’ake 4:4) na’e ‘ikai a’u ia ki ha kelekele ne nau mei lava ai ‘o tupú. ‘Oku nau tatau mo e akonaki ‘oku tō ki ha loto ‘oku fefeka pe ta’e mateuteu. He ‘ikai ke u toe lave ki ai. ‘Oku fakataumu’a ‘eku pōpoakí ki he ni’ihi kuo tukupā ke muimui kia Kalaisí. Ko e hā ‘oku tau fai ‘aki e ngaahi akonaki ‘a e Fakamo’ui ‘i he’etau mo’ui.

‘Oku fakatokanga mai e talanoa fakatātā ‘o e tangata tūtūu’i ki he ngaahi tūkunga mo e tō’onga fakakaukau te ne lava ‘o ta’ofi ha taha kuó ne tali ‘a e pōpoaki ‘o e ongoongo-lelei, ke ‘oua na’á ne muimui ki ai ‘o fai ha ututa’u lelei.

Kelekele Makamaká, ‘Ikai ha Aka

Ne ‘i ai ha tenga ‘e ni’ihi ne “mokulu ki he potu makamaka, na’e si’i ai ‘a e kelekelé, pea tupu leva ia, koe’uhí na’e ‘ikai matolu ‘a e kelekelé: ka ‘i he

‘alu hake ‘a e la‘aá, na‘e vela ai ia; pea koe‘uhí na‘e ‘ikai hano aka, ne mate ia” (Ma‘ake 4:5–6).

Na‘e pehē ‘e Sīsū ‘oku fakamatala‘i ‘e he me‘á ni ‘a kinautolu ne “fanongo ki he folofolá [pea] nau ma‘u leva ia ‘i he fiefia,” ka koe‘uhí “‘oku ‘ikai ha aka ‘iate kinautolu, . . . pea ka tupu ‘a e mamahí pe ‘a e fakatangá, koe‘uhí ko e folofolá, ‘oku hinga leva ‘a kinautolu” (Ma‘ake 4:16–17).

Ko e hā ha me‘a ‘okú ne fakatupu ha ‘ikai ma‘u ‘e he kau fanongó “ha aka ‘iate kinautolu”? Ko e tūkunga ‘eni ‘oku ‘i ai ‘a e kau mēmipa fo‘ou ‘a ia na‘a nau ului pē koe‘uhí ko e kau faifekau, pe ko e ngaahi ‘ulungaanga faka‘ofa lahi ‘o e Siasí pe ngaahi lelei lahi ‘oku ma‘u mei he hoko ko ha mēmipa ‘o e Siasí. Kapau he ‘ikai ke nau tu‘u ma‘u ‘i he folofolá, ‘e lava ke nau hē mei he mo‘oní ‘i he hoko mai e faingata‘á. Kae na‘a mo kinautolu ne tupu‘i Siasí—‘a e kau mēmipa fuoloá—te nau

ala a‘u ki ha tu‘unga hangē ‘oku ‘ikai ke nau mālohi kinautolú. Kuó u maheni mo ha ni‘ihi peheni—ko ha kāingalotu na‘e ‘ikai mālohi mo tu‘ulua ‘enau ului ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí. Kapau ‘oku ‘ikai ke tau tu‘u ma‘u ‘i he ngaahi akonaki ‘o e ongoongolelei, pea muimui ma‘u pē ki ai, te tau lava ‘o fakatupulaki ha loto fefeka pea ko e kelekele makamaka ia ‘oku tō ki ai e fanga ki‘i tenga fakalaumālié, ‘o faingata‘a ai ke nau tali e ongoongolelei.

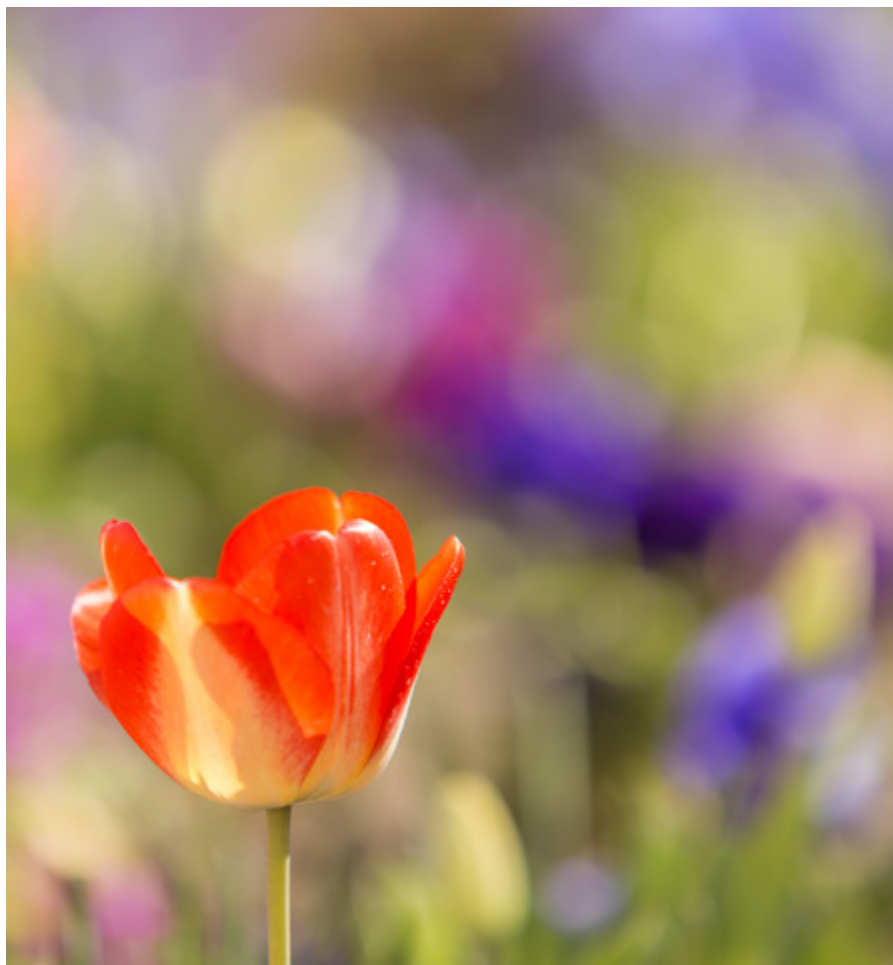
‘Okú fie ma‘u e me‘akai fakalaumālié, ka te mo‘ui fakalaumālie, tautautefito ‘i ha māmani ‘oku nga‘unu mama‘o ange mei he tui ki he ‘Otuá pea mo e ngaahi me‘a ‘oku mahino lelei ‘a e totonú mo e halá. ‘I he kuonga ‘oku lōmekina ai e ‘Initanetí ‘e he ngaahi pōpoaki ‘okú ne uesia e tui ‘a ha taha, kuo pau ke tau fakalahi ‘etau ‘ilo ki he ngaahi mo‘oni fakalaumālié ke fakamālohia ‘etau tuí pea tu‘u ma‘u ‘i he ongoongolelei.

To‘u tupu, kapau ‘oku ngali fakalūkufua atu e akonaki ko iá, ko ha sippinga mahino ‘eni. Kapau ‘oku tufa atu e mā mo e vai ‘o e sākalamēnití pea ‘okú ke lolotonga text he telefoní, fefanafanahi mo ha taha, va‘inga keimi vitiō pe fai ha me‘a kehe ke ta‘ofi ai e me‘akai fakalaumālie mahu‘inga ko iá meiate koe, ‘okú ke fakavaivai‘i ho‘o fakamo‘oní pea faingata‘a ai ke ke ongo‘i e Laumālié. ‘Okú ke fokotu‘u ai koe ha tu‘unga ‘e faingofua ha‘o vaivai fakalaumālie he taimi ‘okú ke fepaki ai mo e faingata‘a hangē ko e tuēnoá, fakamālohí pe lumoluma‘í. ‘Okú kau foki ai mo e kakai lalahí.

Ko e me‘a ‘eni ‘e taha ‘okú ne lava ‘o faka‘auha e ngaahi aka fakalau-mālié—pea ‘oku fakavave‘i ia ‘e he tekinolosiá ka ‘oku ‘ikai ko ia pē—ko hono fakamāu‘i ‘o e ongoongolelei pe ko e Siasí ‘o makatu‘unga ‘i hano ki‘i konga si‘i pē. ‘Okú fakatefito e vakai pukupuku ko ‘ení ‘i ha tokāteline pe founa ngāue pe ko ha vaivai ‘o ha taki, kae tukunoa‘i pē ‘a e palani faka-‘ei‘eiki ‘o e ongoongolelei mo e lelei fakatāutaha mo fakalūkufua ‘oku ma‘u mei aí. Na‘e fakamahino‘i ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli e fakakaukau ki hono fakamaau‘i fakatafa‘aki taha pē ha me‘á. Na‘á ne lea ‘i BYU fekau‘aki mo ha kau fakaanga fakapolitikale ne nau “ita mo loto-mamahi” ‘i ha ongoongo ne toki fai. Na‘á ne pehē, “Ne nau hua‘i mai honau itá ‘i ha ngaahi lea fakapoto kehekehe” . . . Peá ne pehē, “Io, ko e kuonga mo e māmani ‘eni ‘o e fa‘a-hinga kakai lea peheé.”¹ Ka kuo pau ke ‘oua na‘a tau lahilahi fakaanga pē ka tau feinga ke mahino kakato kiате kinautolu hono faka‘ei‘eiki e ngāue ‘a e ‘Otuá, kae lava ke tau tu‘u ma‘u ‘i he ongoongolelei.

II. ‘Akau Talatalá: Ko e Tokanga ki he Māmani mo e Tohoaki Kākā ‘o e Koloá

Na‘e ako‘i ‘e Sīsū, na‘e “mokulu ‘a e ni‘ihi ki he ‘akau talatalá, pea tupu hake ‘a e ‘akau talatalá ‘o fakakāsia ia, pea ‘ikai ai hano fua” (Ma‘ake 4:7). Na‘á Ne pehē, ko kinautolu ‘eni “‘oku nau fanongo ki he folofolá, ka ko e tokanga ki māmani, mo e kākā ‘o e koloá, mo e hū ‘a e holi lahi ki he ngaahi me‘a

kehekehé, ‘oku kāsia ai ‘a e folofolá, pea ta’e fua ai ia” (Ma’ake 4:18–19). Ko e mo’oni, ko ha fakatokanga ‘eni ke tau tokanga kotoa ki ai.

Te u ‘uluaki lea ‘o kau ki he tō’onga kākā ‘o e koloá. Neongo pe ko e fē ha feitu’u ‘oku tau ‘i ai ‘i he’etau fononga fakalaumālié—pe ko e tu’unga ‘o ‘etau ulu’i—‘oku ‘ahi’ahi’i kotoa kitautolu ‘e he me’á ni. Ko e taimi ‘oku nofotaha ai e tō’onga fakakaukau pe tau fakamu’omu’a pē ‘a e feinga ke ma’u mai, faka’aonga’i, pe sio koloá, ‘oku tau ui ia ko e ‘otua ‘aki ‘o e koloá. Kuo lahi ha me’a kuo lea ‘aki pe tohi ‘o kau ki hono ‘otua ‘aki ‘o e koloá, pea ‘oku ‘ikai fu’u fie ma’u ia ke toe tākaki atu ha me’a heni.² Ko kinautolu ‘oku tui ki he me’a ko e feinga tavale ki he tu’umālié, ‘oku nau mo’ua he tokanga ki hono tohoaki’i kākā kinautolu ‘e he koloá. ‘Oku ‘ikai hoko e ma’u koloá pe pa’anga hū mai ‘oku lahí, ko ha faka’ilonga ‘oku ‘ofeina fakalangi kinautolu, pea

‘oku ‘ikai hoko hono ta’ema’u iá ko ha fakamo’oni ‘oku ‘ikai ‘ofeina fakalangi kita. ‘I hono fakahā ‘e Sīsū ki ha taha muimui faivelenga, te ne toki lava pē ke ma’u e mo’ui ta’engatá kapau te ne foaki e me’a kotoa pē ‘okú ne ma’u ki he masivá, (vakai, Ma’ake 10:17–24) na’e ‘ikai ko Ha’ane fakahaa’i ia ‘oku kovi hono *ma’u* ‘o e koloá, ka ko e kovi ‘i he *fakakaukau* ‘a e tokotaha ko iá ki he koloá. Hangē ko ia ‘oku tau ‘ilo’i, na’e fakahīkīhīkī ‘i e Sīsū e Tangata Samēlia lelei ‘i he’ene tokoni’i hono kāingá ‘aki e pa’anga tatau pē mo ia ne faka’aonga’i ‘e Siutasi ke lavaki’i hono Fakamo’ui. ‘Oku ‘ikai ko e koloá ‘a e tefito ‘o e kovi kotoa pē ka ko e *‘ofa ‘i he koloá* (vakai, 1 Tīmote 6:10).

‘Oku fakamatala ‘a e Tohi ‘a Molo-moná ki ha kuonga na’e “kamata ke tu’u ‘a e Siasí ‘i he’ene laka ki mu’á” (‘Alamā 4:10) koe’uhí he “kuo kamata ‘a e kakai ‘o e siasí ke . . . holi lahi ki he ngaahi koloa pea mo e ngaahi me’a

ta’e’aonga ‘o e mamaní” (‘Alamā 4:8). Ka ai ha taha ‘oku koloa’ia, ‘okú ne ‘i he tu’unga fakatu’utāmaki ke “[fakafie-fiemālie]” fakalaumālie ‘i he koloá mo e ngaahi me’a kehe ‘o e māmānī.³ Ko ha talateu lelei ia ki he ngaahi akonaki hoko ‘a e Fakamo’ui.

Ko e ngahi talatala pulipulia ‘okú ne to’o atu e lelei e folofola ‘o e ongoongolelei mei he’etau mo’ui, ‘a e mālohi fakamāmani ko ia ne ui ‘e Sīsū ko e “tokanga mamahi mo e koloá mo e fiefia ‘i māmānī” (Luke 8:14). ‘Oku fu’u lahi ia ke fakalau atu. ‘E fe’unga pē hano ngaahi sīpinga.

Na’e valoki’i ‘e Sīsū ‘a ‘Ene ‘Apo-setolo pule ko Pitá ‘o Ne pehē, “Ko e fakahala koe kiate au: he ‘oku ‘ikai te ke lelei’ia ‘i he me’a ‘a e ‘Otuá, ka ‘i he me’a ‘a e tangatá” (Mātiu 16:23; vakai foki, T&F 3:6–7; 58:39). ‘Oku ‘uhinga lelei’ia he me’a ‘a e tangatá, ki hono fakamu’omu’a e tokanga ki he me’a e māmānī kae ‘ikai ko e ‘Otuá, ‘i he’etau ngāué, me’a ‘oku tau fakamu’omu’a, mo ‘etau fakakaukau.

‘Oku tau tukulolo ki he “fiefia ‘o e māmānī ko ‘ení” (1) ‘i he taimi ‘oku ma’unimā ai kitautolú, ‘a ia ‘oku maumau’i ai e me’a’ofa mahu’inga ‘a e ‘Otuá ko e tau’atāina ke filí, (2) ‘i he taimi ‘oku tohoaki’i ai kitautolu ‘e he me’a maumautaimí, mei he ngaahi me’a ‘oku ta’engata hono mahu’ingá; pea (3) mo e taimi ‘oku tau kikivi ai ‘oku ‘i ai ‘etau totonu ki he koloá, ‘a ia ‘okú ne holoki ‘etau tupulaki fakatāu-taha te tau taau mo fe’unga ai ke a’usia hotau iku’anga ta’engatá.

‘Oku lomekina kitautolu ‘e he “tokanga ki he ngaahi me’a ‘o e mo’ui ni,” ‘i he taimi ‘oku ta’ofi ai kitautolu ‘e he manavasi’i ki he kaha’ú, he ‘okú ne fakafe’atungia’i ‘etau laka ki mu’a ‘i he tuí, falala ki he ‘Otuá mo ‘Ene ngaahi tala’ofá. ‘I he ta’u ‘e uofulu mā nima kuohilí, na’e lea ai ‘eku faiaiko tu’ukimu’a mo toka’i ‘aupito ko Hiu W. Nipilei, ‘o kau ki he fakatu’utāmaki ‘o e fakavaivai kovi ki he ngaahi me’a ‘o e māmānī. Na’e fehu’i kiate ia ‘i ha ‘initaviu pe ‘oku hanga ‘e he ngaahi tūkunga ‘oku ‘i ai e māmānī mo hotau fatongia ke fakamafola e ongoongolelei, ‘o ‘ai ke manakoa e feinga ki ha

founga ke “liliu ‘a e me’a ‘oku tau fai ‘i he Siasí ke tatau mo ia ‘oku tali lelei ‘e he māmaní.”⁴

Ko ‘ene talí ‘eni: “Ikai kuo hoko ia ko e hisitōlia ‘o e Siasí? Kuo pau ke ke loto fiamālie ke faka‘ita‘i koe, pau ke ke loto fiamālie ke tali ha me’a ‘e ngali fakatu‘utāmaki. Ko e taimi ia ‘oku hū mai ai e tuí. . . . ‘Oku totonu ke hoko ‘etau tukupaá ko ha sivi, ‘oku totonu ke faingata‘a, ‘oku totonu ke hā ta‘e malava ia ‘i he anga e fakakaukau mo e tūkunga ‘o e māmani ko ‘ení.”⁵

Na‘e fakapapau‘i mai e konga mahu-‘inga ko ‘eni ‘o e ongoongolelei, ‘i he ‘apiako BYU ‘i he ngaahi māhina sīi kuo hili ‘e ha takimu‘a Katolika ko Sālesi J. Seaputa, ko e ‘epikopō ‘o Filate-lifiá. Na‘á ne lea ki he me’a ‘oku hoha‘a ki ai e Siasí mo e Katoliká, hangē ko e “nofomalí mo e fāmili, ko e natula ‘o ‘etau hoko ko e tangatá pe fefiné, ko e toputapu ‘o e mo‘ui ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá, mo hono fie ma‘u lahi ‘o e tau‘atāina fakalotú,” na‘á ne pehē:

“Oku ou loto ke toe fakamamafa‘i hono mahu‘inga ‘o e mo‘ui mo‘oni ‘aki e me’a ‘oku tau tui ki aí. ‘Oku totonu ke tau fakamu‘omu‘a ia—‘o ‘ikai ‘i he‘etau mo‘ui fakatāutaha mo fakafāmili pē, ka ‘i hotau siasí, ‘i he‘etau ngaahi fili fakapolitikalé, ngaahi fengāue‘aki fakapisi-nisí, anga ‘etau tauhi ‘o e masivá, pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘i he me’a kotoa pē ‘oku tau fai. . . .

Na‘e hoko atu ‘ene leá ‘o pehē, “Ko e ‘uhinga ‘eni ‘oku mahu‘inga aí. Ako mei he me’a na‘e hoko ki he Katoliká. ‘Oku tui ‘a kimautilu Katoliká, ko ‘emau ngāue ke takiekina lelei e sosaietí. Ka ‘oku ‘i ai ha faikehekehe ia ‘i he hoko ko ha takiekina lelei ‘i he sosaietí, mei he hoko pē ko ha konga ‘o e sosaietí.”⁶

Ko e mo‘oni ‘oku hanga ‘e he fakatokanga ‘a e Fakamo‘uí telia na‘a hanga ‘e he‘etau tokanga ki he ngaahi me’a ‘o e māmaní ‘o fakangalo‘i e folofola ‘a e ‘Otuá, ‘o fakatukupaa‘i kimautilu ke tau fakapapau‘i e me’a ‘oku tau fakamu‘omu‘a—pea fokotu‘u ma‘u hotau lotó—‘i he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá mo e kau takimu‘a ‘o Hono Siasí.

‘E lava ke fakatupu ‘e he ngaahi sīpinga ‘a e Fakamo‘uí, ke tau fakakaukau ki he talanoa fakatātā ko ‘ení,

ko e talanoa fakatātā ia ‘o e kelekelé. ‘Oku makatu‘unga e lelei ‘o e kelekelé ‘i he mateuteu fakalaumālie ‘a kimautilu takitaha ‘oku tau tali e tenga ‘o e ongoongolelei. ‘Oku fefeka mo ta‘emateuteu ha ngaahi loto ke tali e akonaki fakalaumālie, ‘oku faka‘au ke maka ha ngaahi loto ‘i hono tuku fuo-loa ta‘e faka‘aonga‘i, pea ‘oku fakatefito e tokanga ‘a ha loto ‘e ni‘ihi ia ‘i he ngaahi me’a ‘o e māmaní.

III. Mokulu ki he Kelekele Lelei pea Ma‘u ai ‘a e Fua

‘Oku faka‘osi e talanoa fakatātā ‘o e tangata tūtūu‘i ‘aki hano fakamatala‘i ‘e he Fakamo‘uí ‘a e tenga na‘e “mokulu . . . ki he kelekele lelei pea tupu ai ‘a e fuá,” ‘i ha ngaahi founga kehekehe (Mātu 13:8). Te tau teuteu‘i fēfē kimautilu ke tau hoko ko e kelekele lelei pea ke tau a‘usia ha ututa‘u ‘oku lelei?

Na‘e folofola ‘a Sīsū ‘o pehē ko e “kelekele mo‘uí, ko kimautilu ‘eni ‘oku nau fanongo ki he folofolá, ‘o ma‘u ia ki he loto totonu mo lelei, pea fakatupu ‘a e fua ‘i he fakakukafi.” (Luke 8:15). ‘Oku tau ma‘u e folofola kuo tōkaki ‘e he ongoongolelei. ‘Oku tau takitāuhi e fatongia ke fokotu‘u e me’a ke tau fakamu‘omu‘a pea fai e me’a ‘e hoko ai hotau lotó ko ha kelekele mo‘uí pea tau ma‘u ai ha ututa‘u ‘oku mahú. Kuo pau ke tau feinga ke tu‘u ta‘eue‘ia pea ului mo‘oni ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí (vakai, Kolose 2:6–7). ‘Oku tau a‘usia e ului ko ‘ení ‘i he lotú, lau folofolá, ngāue tokoní, pea mo hono kai ma‘u pē ‘o e sākalamē-nití ke ‘iate kimautilu ma‘u pē ‘a Hono

Laumālie. Kuo pau ke tau feinga ki he fu‘u liliu lahi ‘o e lotó (‘Alamā 5:12–14), ‘a ia ‘okú ne fetongi ‘a e holi koví mo e siokitá, ‘aki e ‘ofa ki he ‘Otuá mo e holi ke tauhi kiate la mo ‘Ene fānaú.

‘Oku ou fakamo‘oni ki hono mo‘oni ‘o e ngaahi me‘á ni, pea ‘oku ou fakamo‘oni ki hotau Fakamo‘ui ko Sīsū Kalaisí, kuo tofa mai ‘e He‘ene ngaahi akonakí e halá mo‘otautolu, pea tu‘unga He‘ene Fakalelei ‘a e malava ai e me’a kotoa pē, ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALA

1. Gordon B. Hinckley, “Let Not Your Heart Be Troubled” (Brigham Young University devotional, Oct. 29, 1974), 1; speeches. byu.edu.
2. Vakai ki he vahe, Dallin H. Oaks, “Materialism,” vahe 5 ‘i he *Pure in Heart* (1988), 73–87 ke ma‘u ha sīpinga mei ai.
3. ‘Oku ou faka‘apa‘apa kia Eletā Niila A. Mekisuele koe‘uhí ko e fakataipe fakangalongata‘a ko ‘ení; vakai, “These Are Your Days,” *Ensign*, Oct. 2004, 26.
4. James P. Bell, ‘i he “Hugh Nibley, in Black and White,” *BYU Today*, May 1990, 37.
5. Hugh Nibley, ‘i he “Hugh Nibley in Black and White,” 37–38.
6. Charles J. Chaput, “The Great Charter at 800: Why It Still Matters,” *First Things*, Jan. 23, 2015, vakai ki he firstthings.com/web-exclusives/2015/01/the-great-charter-at-800; vakai foki, Tad Walch, “At BYU, Catholic Archbishop Seeks Friends, Says U.S. Liberty Depends on Moral People,” *Deseret News*, Jan. 23, 2015, deseretnews.com/article/865620233/At-BYU-Catholic-archbishop-seeks-friends-says-US-liberty-depends-on-moral-people.html. Na‘e toe pehē foki ‘e ‘Epikopō Seaputa, ‘oku ‘i ai ha “ni‘ihi ‘o ‘emau kau Katolika lelei tahá kuo mole ‘aupito pe kuo nau liliu honau tu‘unga fakalotú. . . . Ko ha ‘univēsi makehe ‘a e ‘Univēsi Pilikihami ‘Iongí . . . koe‘uhí ko ha senitā ia ki he akó pea ‘oku poupu‘i ia ‘e he tu‘unga fakalotu ‘oku ‘iloa ai iá. ‘Oua na‘a mole ia meiate kimoutolu.”

Fai 'e Eletā L. Whitney Clayton

'O e Kau Palesitenisi 'o e Kau Fitungofulū

Fili ke Tui

'Oku 'omi 'e he Fakamo'ui 'Ene ongoongolelei ke hoko ko ha maama ke tataki 'a kinautolu 'oku nau fili ke nau tui pea mo muimui 'iate lá.

Sānuai 'o e ta'u kuo 'osí, na'e puna ai 'a e ki'i ta'ahine ta'u fitu ko Seila Kasilaá mo hono fāmilí mei Folōlita ki 'Ilinoisi 'i ha vakapuna fakatāutaha pē. Ko e tamai 'a Seilá na'e pailaté. Ka 'i he kamata ke po'ulí, ne hoko ha palōpalema fakamīsini ki he vakapuná pea tō ai 'i he 'otu mo'unga fakapo'uli 'o Kenitakí, 'o mafuli 'i ha feitu'u fonua tokakovi. Na'e mate 'a e tokotaha kotoa 'i he fakatu'utāmaki, tuku kehe pē 'a Seila. Na'e fasi hono fasi'animá 'i he fakatu'utāmaki ni. Na'á ne lavelavea mo mamulumulu, pea pulia hono ongo suú. Na'e tikili Feilenihaiti 'e 38 (pe tikili Selesiasi 'e 3) 'a e momokó—ko e pō momoko mo 'uho'uha 'eni 'i he fa'ahita'u momoko 'o Kenitakí—pea ko e me'a pē na'e tui 'e Seilá ko ha talausese mutu, ki'i falani, mo e sitōkeni pē 'e taha.

Na'á ne ui ki he'ene fa'eé mo 'ene tamaí, ka na'e 'ikai lea mai ha taha. Na'á ne feinga 'aki hono ki'i ivi kotoa pē na'e toé, 'o ne lue ta'e sū atu 'i he kau'āfonuá 'o kumi ha tokoni, peá ne a'a atu 'i ha ngaahi vaitafe, hifo atu 'i ha ngaahi luo mo ne kātaki'i e 'ulu-'akau talatalá. Na'e sio atu 'a Seila mei he tumutumu 'o ha ki'i tafungofunga, ki ha maama na'e meimei maile nai 'e taha hono mama'ó. Na'á ne tūtū'ulu atu 'i he fakapo'ulí ki he feitu'u na'e ulo

mei ai 'a e māmá, pea faifai 'o ne a'u atu ki he 'api 'o ha tangata angalelei na'e te'eki ke na fe'iloaki kimu'a, pea na'e si'i fakatovave hake 'o tokoni'i ia. Na'e hao ai 'a Seila. Ne vave pē hano 'ave ia ki he falemahakí mo tokoni'i ke si'i fakaakeake.¹

Na'e hao mo'ui 'a Seila koe'uhí ko 'ene sio ki ha maama mei he mama'ó peá ne tutui atu 'i hono halá ke a'u ki ai—neongo na'e ta'e amanekina pe 'e a'u ki ai—pea neongo e faingata'a 'o e halá mo e me'a fakamamahi kuo hokó, kae pehē ki hono ngaahi kafó. 'Oku faingata'a ke tau fakakaukau atu ki he malava 'e Seila 'o fai e me'a na'á ne fai 'i he pō ko iá. Ka ko e me'a 'eni 'oku tau 'iló, na'á ne 'ilo'i 'oku 'i he maama mei he mama'ó, ha faingamālie ke fakahaofi ia. Na'e 'i ai ha 'amanaki lelei. Na'á ne ma'u ha loto-to'a 'i he'ene 'ilo'i,

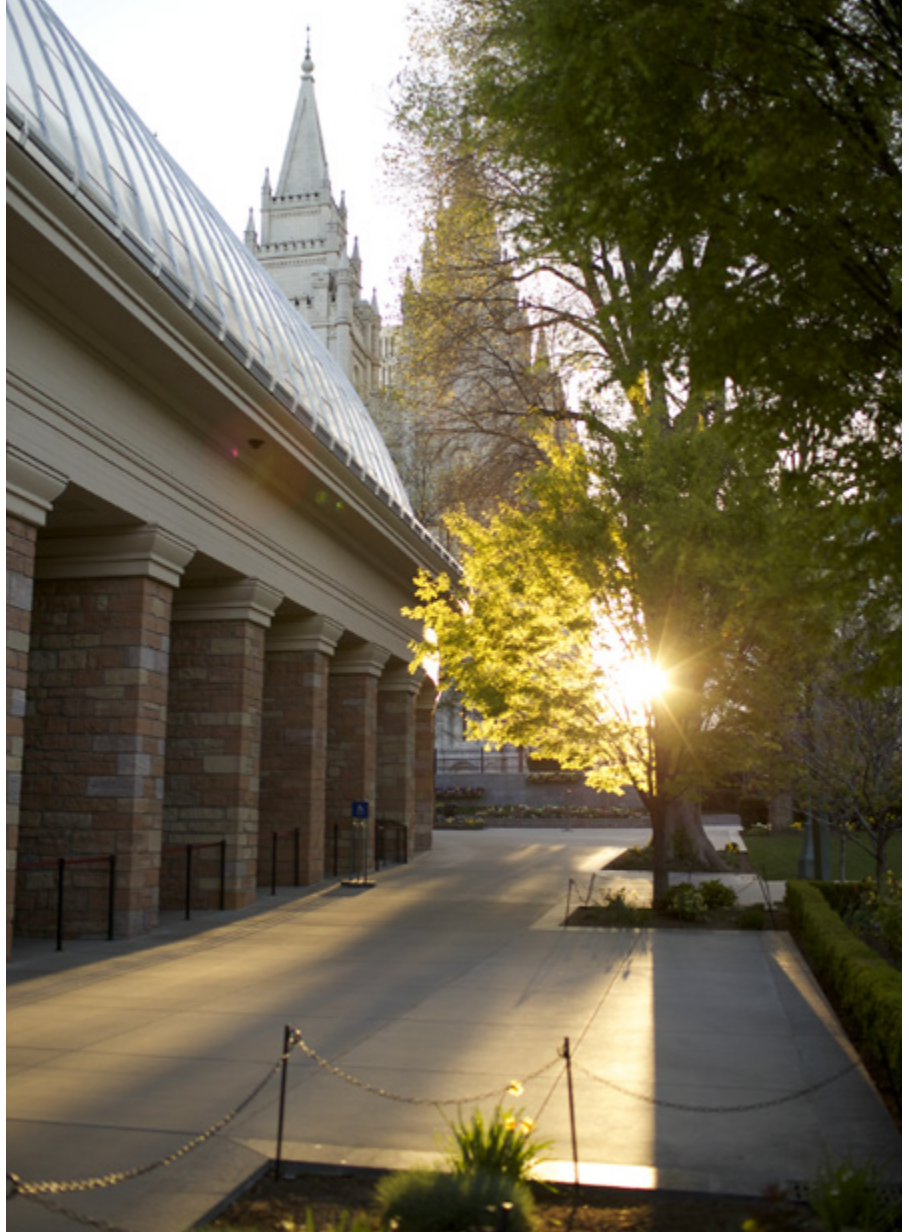
neongo e faingata'a lahi kuo hokó, 'e lava ke fakahaofi ia 'i he maama ko iá.

'E tokosí'i pē hatau ni'ihí te nau fepaki mo e me'a fakamamahi na'e hoko kia Seilá. Ka kuo pau ke 'i ai ha taimi te tau fefa'uhi ai mo hatau fononga faingata'a fakalaumālie. Ka 'i he hoko mai a e ngaahi taimi ko iá, neongo pe 'oku matolu fēfē 'a e fakapo'ulí pe 'amanaki ta'ehokó, kapau te tau kumi ki ai, 'e 'i ai *ma'u pē* ha maama fakalaumālie 'oku ta'alo mai kiate kitautolu, 'o ne 'omi e 'amanaki lelei ki ha fakahaofi mo e fakafiemālie. 'Oku ulo mai 'a e maama ko iá mei he Fakamo'ui 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, 'a ia ko e Maama 'o e Māmaní.

'Oku kehe hono 'ilo'i 'o e maama fakalaumālie mei hono 'ilo'i 'o e maama fakatu'asinó. 'Oku kamata hono 'ilo'i 'o e maama fakalaumālie 'a e Fakamo'ui 'i he'etau loto ke tuí. 'Oku tomu'a finangalo e 'Eikí ke tau ma'u ha holi ke tui. 'Oku ako'i mai 'e he palōfita ko 'Alamá, "Kapau te mou 'ā hake 'o fakaake homou 'atamaí . . . pea ngāue 'aki ha kihí'i *konga si'i* 'o e tuí, 'io, kapau foki 'oku 'ikai te mou lava 'o fai ha me'a 'oku lahi ange 'i he *holi* pē ke tuí, tuku 'a e holí ni ke ngāue 'iate kimoutolu, kae 'oua ke mou tui 'i he anga te mou lava ai 'o faka'atā ha potu ki ha kongá 'o [e] ngaahi lea ['a e Fakamo'ui]."²

'Oku hoko e ngaahi lea 'a 'Alamá ke tau holi pē ke tui pea "faka'atā ha potu" 'i hotau lotó ki he ngaahi folofola 'a e Fakamo'ui, ko ha fakamanatu mai kiate kitautolu 'oku fie ma'u 'e he tuí mo e falalá ke tau fai ha fili fakafo'ituitui pea mo ngāue. Kuo pau ke tau "ā hake 'o fakaake [hotau] 'atamaí." 'Oku tau kole pea toki foaki mai kiate kitautolu; 'oku tau kumi kimu'a pea tau toki 'ilo; 'oku tau tukituki kimu'a pea toki fakaava mai kiate kitautolu. 'Oku fai mai leva e talaofa ko 'ení: "He ko ia kotoa pē 'oku kolé, 'okú ne ma'u; pea ko ia 'oku kumí, 'okú ne 'ilo; pea ko ia 'oku tukitukí, 'e to'o kiate ia."³

Kuo 'ikai ke 'i ai ha kole 'e fakamātoato ange 'i he kole fakapatonu mai e Fakamo'ui ke tau tuí, 'o hangē ko 'Ene kole na'á Ne fai mai lolotonga 'Ene ngāue fakafaifekau 'i he māmaní ki hono kau fanongo ta'etuí, 'o pehē:

"Kapau 'oku 'ikai te u fai 'a e ngāue 'o 'eku Tamaí, 'oua te mou tui kiate au.

"Ka 'i he'eku fai iá, kapau 'oku 'ikai te mou tui kiate au, tui ki he ngaahi ngāue: koe'uhí ke mou 'ilo, mo tui, 'oku 'iate au 'a e Tamaí, mo Au 'iate ia."⁴

'Oku tau fehangahangai kotoa pē mo ha sivi faka'aho. Ko e sivi ia 'o 'etau mo'ui: 'a ia ko 'etau fili ke tui kiate Ia pea tuku ke tupulaki 'a e maama 'o 'Ene ongoongoleleí 'i hotau lotó, pe ko 'etau fakafisi ke tui ka tau vili kikihi pē ke fononga toko taha 'i he fakapo'ulí? 'Oku 'omi 'e he Fakamo'ui 'Ene ongoongoleleí ke hoko ko ha maama ke tataki 'a kinautolu 'oku fili ke tui pea muimui kiate Iá.

Na'e 'i ai ha fili ke fai 'e Seila hili e fakatu'utāmaki. Na'e mei lava pē ke

ne fili ke nofo ilifia, toko taha pē 'i he fakapo'ulí, 'i he ve'e vakapuná. Ka na'e te'eki ai fuoloa e po'ulí, pea kamata ke toe momoko foki. Na'á ne fili leva ha founga kehe. Na'e kaka hake 'a Seila 'i ha tafungofunga, peá ne sio atu ki ha maama 'i he mama'ó.

Ka 'i he'ene fononga māmālie atu 'i he po'ulí ke a'u ki he māmá, na'e faka'au ke toe ulo lahi mai ia. Mahalo na'e 'i ai pē ha ngaahi taimi na'e 'ikai ke ne sio ai ki he māmá. Mahalo na'e pulia ia he'ene 'i ha tele'a pe lalo 'akau lalahi pe iiki, ka na'á ne kei tutui atu pē ki mu'a. Na'e 'ilo'i fakapapau 'e Seila he'ene toe sio ki he māmá, 'okú ne 'i he hala totonú. Na'e 'ikai te ne 'ilo'i fakapapau pe ko e hā e maama ko iá, ka na'á ne lue fakahangatonu pē ki ai

tau ‘amanaki ki ai, ‘oku tau ngāue’i ia, pe tau feilaulau koe’uhī ko ia. He ‘ikai hokonoa mai pē ‘a e tui ki he Fakamo’uī mo ‘Ene ongoongolelé, ‘o hangē fakatu’upakē pē ha’atau lotu pe totongi vahehongofulu. ‘Oku tau fili longomo’ui ke tui, ‘o hangē ko ‘etau fili ke tauhi e ngaahi fekaú.

Tuku ke Ngāue ‘a e Tuī

Na’e ‘ikai ke tomu’a ‘ilo’i ‘e Seila ‘e ola lelei e me’a na’a ne faí ‘i he’ene tutui atu he vao’akaú. Na’a ne hē mo kafo; na’e fakapo’uli pea momoko. Ka na’a ne mavahe mei he feitu’u ne hoko ai e fakatu’utāmaki mo ‘amanaki pē ‘e fakahaofi ia, ‘o ne totolo mo taufāholo ‘i hono halá kae ‘oua kuó ne sio ki ha maama mei he mama’ó. ‘I he’ene sio pē ki aí, na’a ne fai hono tūkingatá ke feinga atu ki ai, mo manatu’i ‘a e maama kuó ne sio ki aí.

‘Oku pehē ‘a e pau ke tau faka’atā ha potu ki he ‘amanaki lelei te tau ma’u ai ha maama fakalaumālie ‘i he’etau pikitai ki he tuí kae ‘ikai ko e fili ke veiveiuá. ‘Oku hoko ‘etau ngaahi ngāue ko e fakamo’oni ia ‘o ‘etau tuí mo hoko ko e kakano ‘o ‘etau tuí. ‘Oku tau fili ke tau tui ‘i he taimi ‘oku tau lotu aí. ‘Oku tau fili ke tau tui ‘i he taimi ‘oku tau lau ai ‘a e folofolá, ‘i he taimi ‘oku tau ‘aukai aí, taimi ‘oku tau tauhi ai ‘a e ‘aho Sāpaté ke mā’oni’oni, mo e taimi ‘oku tau lotu ai ‘i he temipalé. ‘Oku tau fili ke tau tui ‘i he taimi ‘oku tau papitaiso aí mo e taimi ‘oku tau ma’u ai ‘a e sākalamēnití. ‘Oku tau fili ke tau tui ‘i he taimi ‘oku tau fakatomala ai mo fekumi ki ha fakamolemole fakalangi mo e ‘ofa ‘oku fai fakamo’ui.

‘Oua ‘Aupito Na’a ke Fo’i

Taimi ‘e ni’ihi ‘oku hā ngali tuai pe fakafe’atungia’i e fakalakalaka fakalaumālie. ‘Oku tau ongo’i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku tau holomui, kuo tau fai ha ngaahi fehalaaki, pe ‘ikai ola ‘etau feinga ‘osikiavelenga ke fekumi ki he Fakamo’ui. Kapau ‘okú ke ongo’i pehē, mou kātaki ‘o ‘oua na’a mou fo’i—‘i ha fa’ahinga taimi pē. Hoko atu pē ho’omou tui kiate Ia mo ‘Ene ongoongolelé pea mo Hono Siasí. Fakafenāpasi ho’o ngaahi ngāue ki

makatu’unga ‘i he me’a na’a ne ‘ilo’i—pea falala mo ‘amanaki te ne toe sio ki ai kapau te ne hu’u pē ki he feitu’u totonú. Na’a ne fakahaofi ‘ene mo’ui ‘i he’ene fai iá.

‘Oku malava ke pehē mo ‘etau mo’ui foki. Mahalo ‘e ‘i ai ha taimi na’a tau mamahi ai pea tau ongosia, pe taimi ne ngali faingata’a mo fakamamahi ai ‘etau mo’ui. ‘Oku ‘i ai ha taimi ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o sio ki ha maama ‘e ‘asi mai, pea tau ongo’i lotofoi ai. Kapau ‘oku tau lotu ke tui, pe kapau ‘oku tau holi ke tui, pe kapau ‘oku tau fili ke tui, ‘e hanga ‘e he ngaahi akonaki mo e sīpinga ‘a e Fakamo’ui ‘o fakahā mai e hala ke tau fononga aí.

Fili ke Tui

Hangē ko e pau ke tui ‘a Seila te ne ma’u ha malu’i ‘i he maama mei he mama’ó, ‘oku pehē foki mo kitautolu, kuo pau ke tau fili ke faka’atā hotau lotó ki he mo’oni fakalangi ‘o e Fakamo’ui—ki He’ene maama ta’engatá mo ‘Ene ‘alo’ofa faifakamo’ui. Kuo fakalotolahi’i pea a’u ki he kōlenga mai e kau palōfita ‘o e ngaahi kuonga kotoa pē ke tau tui kia Kalaisi. ‘Oku hāsino ‘i he’enu ngaahi akonaki ha fo’i mo’oni mahu’inga: ‘Oku ‘ikai fakamālohi’i kitautolu ‘e he ‘Otuá ke tau tui. Ka

‘okú Ne fakaafe’i kitautolu ke tau tui ‘i He’ene fekau’i mai ha kau palōfita mo ha kau ‘aposetolo mo’ui ke nau ako’i kitautolu, ‘aki hono ‘omi ‘o e folofolá, mo fakaafe’i kitautolu ‘o fakafofou ‘i Hono Laumālie. Ko kitautolu kuo pau ke tau fili ke tali e ngaahi fakaafe fakalaumālie ko iá, mo fili ‘i hotau lotó ke tau mamata ki he maama fakalaumālie ko ia ‘okú Ne ui kitautolú. Ko e fili ke tuí ko e fili mahu’inga taha ia te tau faí. ‘Okú ne fakafōtunga mai ‘etau ngaahi fili kehe kotoa pē.

‘Oku ‘ikai fakamālohi’i kitautolu ‘e he ‘Otuá ke tau tui ‘o hangē pē ko e ‘ikai te Ne fakamālohi’i kitautolu ke tauhi e ngaahi fekaú, neongo ko Hono finangalo haohaoá ke tāpuaki’i kitautolu. Ka ko ‘Ene fekau ko ia ke tau tui kiate Iá—ke ngāue’aki ha kīhi’i kongá si’i ‘o e tuí pea faka’atā ha potu ki He’ene folofolá—‘oku toe kaungatonu pē ia ki he ‘ahó ni. Pea hangē ko e folofola ‘a e Fakamo’ui, “Oku ou fakamo’oni’i kuo fekau ‘e he Tamaí ki he kakai fulipē, ‘i he potu kotoa pē, ke nau fakatomala pea tui kiate au.”⁵

‘Oku ‘ikai ko ha ngaahi tefito’i mo’oni fakafiefiemālie pē ‘a e tuí, fakamo’oni mo e falalá. ‘Oku ‘ikai hokonoa pē ia kiate kitautolu. Ko e tuí ko ha me’a ia ‘oku tau fili ki ai—‘oku

he tui ko iá. 'I he taimi ko ia 'oku poipoila ai e maama ho'o tuí, tuku ke hanga 'e ho'o 'amanaki lelei ki he 'ofa mo e 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí 'oku ma'u 'i He'ene ongoongolelei mo Hono Siasí, 'o ikuna'i ho'o loto veiveiuá. 'Oku ou palōmesi atu 'okú Ne tu'u mateuteu ke talitali koe. He 'ikai fuoloa kuó ke 'ilo'i ne ke fai 'a e fili lelei tahá. 'E hanga 'e ho'o fili lototo'a ke tui kiate Iá 'o faitāpuekina ta'efa'alaua mo lauikuonga koe.

Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Tuí

Kuó u ongo'i he'eku mo'uí e mohu 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí. Kuó u fekumi kiate Ia 'i hoku ngaahi taimi fainga-ta'a'ia pea kuó Ne tokoni'i au 'aki 'Ene maama faifakamo'uí. Ko e taha 'o e ngaahi taimi fakafiefia taha 'o 'eku mo'uí, 'a e taimi 'oku ou folau ai mo hoku uaifi ko Kefi, ke fe'iloaki mo e kāingalotu 'o e Siasí 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe 'o e māmaní. Kuo ako'i au 'e he ngaahi me'a ko 'ení 'o fekau'aki mo e 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú. Kuo nau fakahaa'i mai e faingamālie ta'e-fakangatangata ke a'usia e fiefiá, 'a ia 'oku hoko ko ha tāpuaki kiate kinautolu 'oku fili ke muimui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Kuó u ako ko e tui kiate Iá mo Hono mālohi 'o e huhu'i, ko e hala totonu ia ki he "melino 'i he māmaní, pea mo e mo'uí ta'engatá 'i he maama ka hoko mai."⁶

'Oku ou fakamo'oni'i ko Sīsū Kalaisi 'a e tupu'anga 'o e māmá mo e 'amanaki lelei kotoa pē ma'atau-tolu. 'Oku ou lotua ke tau lava kotoa pē 'o fili ke tui kiate Ia. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai ki he Lindsey Bever, "How 7-Year-Old Sailor Gutzler Survived a Plane Crash," *Washington Post*, Jan. 5, 2015, washington.com; "Girl Who Survived Plane Crash Hoped Family 'Was Just Sleeping,'" Jan. 4, 2015, myfox8.com; "Kentucky Plane Crash: Four Killed, Little Girl Survives" Jan. 4, 2015, news.com.au; Associated Press, "Young Girl, Sole Survivor of Kentucky Plane Crash," Associated Press, Jan. 3, 2015, jems.com.
2. 'Alamā 32:27; toki tñaki atu e fakamamafā.
3. 3 Nifai 14:8; vakai foki ki he veesi 7.
4. Sione 10:37–38.
5. 3 Nifai 11:32.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:23.

Fai 'e 'Eletā L. Tom Perry

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'UHINGA 'OKU MAHU'INGA ai e MALÍ mo e FĀMILÍ— He Feitu'u Kotoa pē 'o e MĀMANÍ

Ko e uho 'o e mo'uí 'a e fāmīlī pea ko e kī ia ki he fiefia ta'engatá.

Ne u ma'u ha faingamālie 'i Nōvema 'o e ta'u kuo 'osí 'i hano fakaafe'i au—mo Palesiteni Heneli B. 'Aealingi mo Pīsope Sēleti Kōsei—ke kau atu ki ha fakataha fekau'aki mo e nofomalí mo e fāmīlī 'i he

Vatikanó 'i Loma, 'Ītali. Ne 'i ai ha kau fakafongonga mei ha tui fakalotu kehekehe 'e 14 mei ha ngaahi konitinēniti 'e ono 'o e ngaahi konitinēniti 'e fitú, pea na'e fakaafe'i kotoa kinautolu ke fakahaa'i 'enau tui ki he me'a 'oku hoko ki he fāmīlī 'i māmani he 'aho ní.

Na'e fakaava 'a e 'uluaki fakataha-'angá 'e Tu'i Tapu Felenisisi 'aki e lea ko 'ení: "Oku tau mo'uí he taimí ni 'i ha anga fakafonua 'oku fakataimi pē hono ngaahi me'á, 'a ia 'oku tokolahi ha kakai 'oku nau fakafisi ke mali koe'uhí ko ha 'uhinga fakaekinautolu pē. 'Oku taukave'i e fa'ahinga 'ulunga-anga fakafepaki mo fakaeangama'a ko 'ení 'e ha nī'ihī 'o nau pehē ko e tau'atāinā ia, ka 'oku 'auha fakalaumālie mo fakatu'asino ai ha kakai tokolahi fau, tautautefito ki he kakai masiva mo tu'u laveangofua tahá. . . . Ko kinautolu ia 'oku faingata'a'ia ma'u pē he palopalema ko 'ení."¹

'I he'ene fakamatala ki he to'u tangata ko ia 'oku kei tupu haké, na'á

Palesiteni 'Aealingi ki he ngaahi 'aho makehe ko ia 'e tolú.

Mahalo pē te ke fehu'i, "Kapau na'e ongo'i 'e he tokolahi 'a e kāfataha hono fakamu'omu'a 'o e fāmili mo e ngaahi tefito'i tuí, kapau na'e faitatau kotoa e ngaahi kautaha lotú

Fakataha lahi 'i he nofo malí mo e fāmili, Vatikanó

ne pehē 'oku mahu'inga ke "oua na'a nau tukulolo mo tali e [fakakaukau] ma'uhala ko ia 'oku totonu ke fakataimi pē ha ngaahi me'a, hangē ko e malí, ka ke nau fakafepaki'i lototo'a pea fekumi ki he mo'oni mo e 'ofa 'oku tolongá, 'o tafoki mei he sipinga angamaheni;" pea kuo pau ke fai 'eni.²

Na'e hoko atu ai ha 'aho 'e tolu 'o e fealēlea'aki mo ha lea mei he kau taki fakalotú 'o kau ki he kaveinga 'o e mali 'i he vā 'o e tangatá mo e fefinē. 'I he'eku fakafanongo ki he ngaahi fakakaukau kehekehe mei he kau taki fakalotú, ne u fanongo ki he'enu felototaha'aki kakatō mo hono fakahā 'enu fepoupouaki 'i he tui ki hono toputapu 'o e malí pea mo e mahu'inga 'o e fāmili 'i he'ene hoko ko e 'iuniti mahu'inga taha ia 'o e sosaieti. Na'á ku ma'u ha ongo mālohi 'o e uouangatahá mo e feveitokai'aki mo kinautolu.

Na'e tokolahi ha kau taki fakalotu na'a nau mamata mo fakahaa'i e uouangataha ko 'eni, pea na'a nau fakahoko ia 'i ha ngaahi founa kehekehe. Ko e taha e me'a ne u sai'ia aí ko e taimi na'e lau mai ai 'e ha taki fakalotu he tui faka-Mosilemí mei 'Iulani, ha palakalafi 'e ua 'i he fo'i lea ki he fo'i lea mei he'e-tau fanongonongo ki he fāmili.

Ne u fakatokanga'i he lolotonga 'a e fakataha'angá, ko e taimi 'oku lototaha ai ha ngaahi tui fakalotu mo ha siasi mo ha ngaahi kautaha lotu kehekehe ki he malí mo e fāmili, 'oku nau kāfataha ai pē he ngaahi 'ulungāanga mahu'ingá mo hono mateaki'i e tukupā 'oku fekau-aki fakanatula mo e 'iuniti ko e fāmili. Na'á ku mālie'ia he mamata ki he anga hono fakamu'omu'a e me'a 'oku fekau-aki mo e malí mo e fāmili 'o mahu'inga ange ia 'i ha me'a fakapolitikale,

faka'ekonōmika, pe ko 'emau ngaahi faikehekehe fakaelotú. 'Oku tau kāfataha pē 'i he taimi 'oku felāve'i ai mo e 'ofa malí, 'amanaki lelei, tailiili, mo e ngaahi faka'anaua ma'a 'etau fānaú.

Na'e fakafiefia ke kau ki ha fakataha ne fai ai 'e ha kakai mei he funga 'o e māmaní ha ngaahi lea, 'o nau fakahaa'i kotoa e ongo ne nau ma'u ki hono mahu'inga 'o e mali he vā 'o ha tangata mo ha fefinē. Na'e muiaki mai 'i he'enu ngaahi lea ha ngaahi fakamo'oni mei he kau taki fakalotu kehē. Na'e fakahoko 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi 'a e fakamo'oni faka'osi 'o e konifelenisi. Na'á ne fai ha fakamo'oni mālohi ki hono faka'ofa 'o ha nofomali 'oku feanganofa'aki pea mo 'etau tui ki he tāpuaki ne tala'ofa mai ki he ngaahi fāmili ta'engatá.

Ko ha aofangatuku faka'ofa'ofa mo'oni ne fai 'e he fakamo'oni 'a

mo e tui fakalotu ko iá ki he tu'unga 'oku totonu ke 'i ai e malí, pea nau tui kotoa ki he mahu'inga 'o e me'a 'oku totonu ke fakahoko he vā fetu'utaki 'o e 'apí mo e fāmili, ko e hā leva hotau faikehekehe? 'Oku founa fēfē hano fakamavahe'i mo fakafaikhekehe'i 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni- 'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mei he toenga 'o e māmaní?"

Ko e talí 'eni: neongo na'e faka'ofa'ofa ke mamata mo ongo'i 'oku lahi e me'a 'oku tau faitatau ai mo e toenga 'o e māmaní kau ki hotau fāmili, ka ko kitautolu pē 'oku tau ma'u 'a e 'ilo ta'engata ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí.

'Oku fu'u lahi pea kaungatonu e me'a 'oku 'omi 'e he ongoongolelei kuo fakafoki maí, ki he fealēleaki 'i he nofomali mo e fāmili pea 'ikai lava ke pehē 'oku fu'u lahi hono fakamamafa'i:

‘oku tau fokotu‘u ‘a e kaveingá ni ke ta‘engata! ‘Oku tau hiki hake e tukupā mo hono toputapu ‘o e nofo malí ki ha tu‘unga mā‘olunga ange koe‘uhí ko ‘etau tui mo e ‘ilo na‘e kamata e fāmili ia ‘i ha taimi kimu‘a ‘i hono fakatupu ‘a e māmani ko ‘ení pea ‘e lava ke hoko-hoko atu ia ‘o a‘u ki he ta‘engatá.

‘Oku ako‘i faingofua, mālohi, mo faka‘ofa mai e tokāteline ko ‘ení ‘i he fakalea ‘a Lute Kātinā ‘i he hiva Palaimeli, “Ko e Fāmili ke Tā‘e Ngata.” Kí‘i tu‘u hifo ‘o fakakaukau ki he fānau Palaimeli ‘i he tapa kotoa ‘o e māmaní ‘oku nau hiva‘i le‘olahi e fakalea ko ‘ení ‘i honau lea fakafonuá, ‘i he loto vēke-veke ‘oku toki ma‘u pē ‘i he ‘ofa mo‘oni he fāmili.

*“Ko e fāmili ke ta‘e ngata
Palani ‘a e Tamai.*

*‘Oku ou fie ma‘u ke u ‘i ai mo e fāmili,
Pea fakahā mai ‘e he ‘Eikí.”³*

‘Oku fakatefito kotoa e tui fakalotu ‘o ‘etau ongoongolelei kuo fakafoki maí, ‘i he fāmili mo e fuakava fo‘ou mo ta‘engata ‘o e malí. ‘Oku tau tui ‘i he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ki ha mo‘ui ‘i he maama fakalaumālié ‘a ia na‘a tau nofo kotoa ai ko ha fānau fakalaumālie mo‘oni ‘a e ‘Otua ko ‘etau Tamai Hēvaní. ‘Oku tau tui ne tau hoko, pea ‘oku tau kei hoko pē, ko ha mēmipa ‘o Hono fāmili.

‘Oku tau tui ko e ngaahi ha‘i ‘o e nofomalí mo e fāmili ‘oku lava ke hoko atu ia hili ‘a e maté—‘e kei tu‘uloa pē ‘o a‘u ki he maama ka hoko maí, ‘a e mali na‘e fakahoko ‘e kinautolu ‘oku nau ma‘u ‘a e mafai totonú ‘i Hono ngaahi temipalé. ‘Oku ‘ikai ke kau e ngaahi fo‘i lea ko e “kae ‘oua ke toki fakamāvae kitaua ‘e he maté” ‘i he‘etau ouau mali temipalé ka ‘oku pehē ai, “ki he nofo fakataimí pea mo hono kotoa ‘o e nofo ta‘engatá.”

‘Oku tau toe tui foki ‘oku ‘ikai ke ngata pē he hoko ‘a e fāmili mālohi tukufakaholó ko e tefito‘i ‘iuniti ia ‘o ha sosaieti ‘oku ma‘uma‘uluta, malu faka‘ekonómika mo ha taufatungamotu‘a mahu‘inga ‘oku pau—ka ‘oku nau toe hoko ko e tefito‘i ‘iuniti ia ‘o e

nofo ta‘engatá pea mo e fonua mo e pule‘anga ‘o e ‘Otuá.

‘Oku tau tui ko e fa‘unga mo e pule‘anga ‘o e langí ‘e langa ia ‘i he nofo fakafāmili mo e nofo ‘a kāingá.

Koe‘uhí ‘oku tau tui ‘oku ta‘engata ‘a e nofomalí mo e fāmili, ‘oku tau loto ai ke taaimu‘a e Siasí mo kau ‘i he ngaahi nga‘unu fakamāmani lahi ke fakamālohia kinautolú. ‘Oku tau ‘ilo‘i ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘iate kinautolu ‘oku longomo‘ui he tafa‘aki fakalotú ‘oku mahu‘inga‘ia tatau mo kinautolu pea fakamu‘omu‘a e nofomali ‘oku tu‘uloá kae pehē ki he ngaahi fetu‘utaki fāmili mālohí. ‘Oku tokolahi ha kakai ta‘e lotu ia kuo nau pehē ko e malí mo e tō‘onga nofo fakafāmili lelei, ‘a e me‘a lelei faka‘ekonómika taha mo e founa fakafiefia taha ke mo‘ui aí.

‘Oku te‘eki ‘omi ‘e ha taha ha toe founa lelei ange ki hono ‘ohake e to‘u tangata hokó ka ko ha ‘api ‘o ha ongo-mātu‘a mali mo ha fānau.

Ko e hā e ‘uhinga ‘oku totonu ke mahu‘inga ai e malí mo e fāmili—he feitu‘u kotoa pē? ‘Oku fakamahino‘i mai ‘e he ngaahi fakahā loto ‘a e kakai ko e nofomalí ‘a e lelei tahá mo e fakatetu‘a‘anga ‘o e ngaahi to‘u kotoa pē—kau ai e to‘u tangata ‘o e ‘aho ní, ‘a ē ‘oku lahi ai hono taukave‘i e lelei ‘o e nofo tāutahá, tau‘atāina fakatāutahá, mo e nonofo pē kae ‘ikai ke malí. Ko hono mo‘oní ‘oku kei fie ma‘u pē ‘e he

tokolahi taha ‘o e māmaní ke ma‘u ha fānau mo fa‘u ha ngaahi fāmili mālohi.

Ko e taimi pē ‘oku tau mali ai pea ma‘u ha fānau, ‘oku toe mahino ange leva ‘a e mo‘oní me‘a ‘oku faitatau ai e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá. ‘I he‘etau hoko ko ha “kakai ‘oku pou pou ki he fāmili”—‘e tatau ai pē pe ‘oku tau nofó ‘i fē pe ko e hā ‘etau tui fakalotú—he ‘oku tau faingata‘a‘ia tatau pē, feliliuaki tatau, ‘amanaki, hoha‘a, pea ma‘u ‘a e faka‘amu tatau pē ma‘a ‘etau fānau.

Na‘e pehē ‘e he tokotaha fai ongo-ongo ‘a e *New York Times* ko Tēvita Paluki: “Oku ‘ikai ke lelei ange e mo‘ui ‘a e kakai he taimi ‘oku nau ma‘u ai e tau‘atāina fakatāutaha ke fai ha me‘a pē ‘oku nau loto ki aí. ‘Oku nau lelei ange ‘i he taimi ‘oku nau ha‘isia ai ki ha ngaahi tukupā ‘oku mā‘olunga ange ‘i he‘enau fili fakatāutahá—‘a ia ko hono mateaki‘i e fāmili, ‘Otuá, ngāue‘angá mo e fonuá.”⁴

Ko e taha ‘o e palopalemá he ‘oku ‘ikai fakafōtunga mai ‘e he kongā lahi ‘o e mītia mo e me‘a fakafiefia he māmaní ‘oku tau ‘inasi aí, ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fakamu‘omu‘a mo mahu‘inga‘ia ai e tokolahi. ‘E tatau ai pē pe ko e hā hano ‘uhinga, ko e lahi taha e me‘a ‘oku ‘omi ‘e he‘etau televīsoné, faivá, mūsiká, mo e ‘Initanetí ko ha tūkunga ‘a ha ni‘ihi toko si‘i ‘oku nau pehē ko kinautolu ‘oku tokolahi. ‘Oku faka‘asi

mai e anga'ulí mo e 'ikai hoha'a ki he totonú pe halá, mei he fetā'aki fakamamahí ki he fe'auaki tavalé 'o taku ko ha me'a 'oku sai pē, pea lava ke 'ai ke ongo'i 'e kinautolu 'oku nau kei pukepuke e ngaahi tu'unga 'ulunga-anga mahu'ingá tokua kuo 'osi hotau kuongá pe kuo 'osi hotau taimí. 'Oku toe faingata'a ange ke ohi hake ha fānau tokanga mo fakapotopoto pea paotoloaki e ma'uma'uluta 'o e nofo malí mo e fāmilí, 'i ha māmani kuo pule'i 'e he mītiá mo e 'Initaneti.

Neongo e lahi 'o e ngaahi me'a 'oku fokotu'u mai 'e he ngaahi kautaha mītiá mo e fakafiefiá, pea neongo e hōloa e nofomalí mo e fāmilí 'a ha ni'ihi, ka 'oku kei tui 'a e tokolahi taha 'o e fa'ahinga 'o e tangatá ko e malí 'oku totonu ke fakahoko ia 'i he vaha'a 'o e tangata 'e taha mo e fefine pē 'e taha. 'Oku nau tui ki he anganofu 'i he nofomalí, pea 'oku nau tui ki he fuakava 'o e malí "i he mahamahaki mo e mo'ui lelei" pea "kae 'oua ke toki fakamāvae kitaua 'e he mate."

'Oku fie ma'u ke tau fa'a fakamanatu ma'u pē kiate kitautolu, 'o hangē ko

hono fakamanatu mai kiate au 'i Lomá, 'a e fo'i mo'oni fakaofo mo fakafiemālie ko ia ko e nofomalí mo e fāmilí 'a e me'a 'oku kei faka'amua mo toka 'i he loto 'o e kakai tokolahi tahá pea 'oku 'ikai ke tau tu'u toko taha pē 'i he tui ko iá. Kuo te'eki ha toe taimi 'e faingata'a ange ai ke potupotutatai ai 'a e ngāuē, fāmilí, mo e fie ma'u fakatāutahá ka ko hotau kuongá ni. 'I he'etau hoko ko e siasí, 'oku tau loto ke tokoni 'i he me'a kotoa pē te tau ala lavá ke fa'u mo pou-pou'i 'a e nofomalí mo e fāmilí mālohí.

Ko hono 'uhinga ia 'oku kau mālohi mo takimu'a ai e Siasí 'i he ngaahi kulupu fakalotu 'oku fengāue'akí mo e ngaahi tui fakalotu kehekehe, ke fakamālohia e fāmilí. Ko hono 'uhinga ia 'oku tau vahevahe ai e ngaahi me'a mahu'inga 'oku fakatefito he fāmilí 'i he mītiá mo e mītiá fakasōsialé. Ko hono 'uhinga ia 'oku tau vahevahe ai 'etau ngaahi lekooti fakatohihohokó mo fakafāmilí ki he ngaahi pule'anga kotoa pē.

'Oku tau loto ke ongonā hotau le'ó 'oku tau fakafepaki 'i e tō'onga mo'ui fakalusa mo feliliuaki 'oku feinga ke

ne fakafetongi e fa'unga 'o e fāmilí na'e fokotu'u 'e he 'Otuá tonu pē. 'Oku tau toe loto ke ongonā hotau le'ó 'i hono fakamo'oni'i 'o e fiefia mo e nonga 'oku 'omi 'e he ngaahi fāmilí tukufakaholó. Kuo pau ke hokohoko atu 'etau fakaongo atu hotau le'ó ki he māmaní 'i hono talaki e 'uhinga 'oku matu'aki mahu'inga ai e nofomalí mo e fāmilí, 'a e 'uhinga 'oku fu'u fie ma'u ai e nofomalí mo e fāmilí pea mo e 'uhinga te na mahu'inga ma'u ai pē.

Sí'oku kāinga, 'oku fakatefito e ongoongolei kuo fakafoki maí 'i he nofo malí mo e fāmilí. Ko e nofomalí foki mo e fāmilí te tau kafataha ai mo e ngaahi tui fakalotu kehé. Ko e nofo malí mo e fāmilí te tau faitatau ai mo e toenga 'o e māmaní. 'Oku ma'u 'i he nofomalí mo e fāmilí 'a e faingamālie lahi taha ki he kāingalotu 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke nau hoko ai ko ha maama 'i he funga mo'ungá.

Tuku ke u faka'osi 'aki 'eku fakamo'oni (pea 'oku fakafe'unga 'i mo'oni au 'e hoku ta'u ko 'eni 'e hivangofulu 'o 'eku 'i he māmaní ke u lea 'aki 'eni), ko e faka'au ko ia ke u motu'a angé, ko e lahi ange ia 'eku fakapapau'i ko e fāmilí 'a e uho 'o e mo'ui pea ko e kī ia ki he fiefia 'oku ta'engatá.

'Oku ou fakamālō ki hoku uaiifí, 'eku fānau, makapuna 'uluakí mo e makapuna uá, pea mo e fāmilí mo e kāinga kotoa pē 'i he fonó, 'i ho'omou fakakoloa'i lahi 'eku mo'ui pea tu'uloa 'o a'u ki he ta'engatá. Ko 'eku fakamo'oni mālohi mo toputapu tahá ia ki he mo'oni ta'engata ko 'ení, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ko e lea 'a e Tu'itapu ko Felenisís 'i he Humanum: An International Interreligious Colloquium on the Complementarity of Man and Woman, Nov. 17, 2014, humanum.it/en/videos; see also zenit.org/en/articles/pope-francis-address-at-opening-of-colloquium-on-complementarity-of-man-and-woman.
2. Tu'itapu ko Felenisís, Colloquium on the Complementarity of Man and Woman.
3. "Ko e Fāmilí ke Ta'e Ngata," *Tohi Hiva 'a e Fānau*, 98.
4. David Brooks, "The Age of Possibility," *New York Times*, Nov. 16, 2012, A35; nytimes.com/2012/11/16/opinion/brooks-the-age-of-possibility.html.

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí

Ko Hono Hikinima'i e Kau 'Ōfisa 'o e Siasí

‘E kāinga, ‘oku mau fokotu’u atu ke tau poupu’i ‘a Thomas Spencer Monson ko e palōfita, tangata kike, mo e tangata ma’u fakahā pea mo e Palesiteni ‘o e Siasí ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní; Henry Bennion Eyring ko e Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí; pea mo Dieter Friedrich Uchtdorf ko e Tokoni Ua ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí.

Ko kinautolu ‘oku loto ki aí, fakahā mai.

Ka ‘oku ‘i ai ha ta’eloto pea fakahā mai.

Kuo mahino e hikinima ko iá. ‘Oku fokotu’u atu ke tau poupu’i ‘a Boyd Kenneth Packer ko e Palesiteni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá pea ko e kau mēmipa ‘eni ‘o e kōlomu ko iá: Boyd K. Packer, L. Tom Perry, Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, pea mo Neil L. Andersen.

Ko kinautolu ‘oku loto ki aí, kātaki ‘o fakahā mai.

Ka ‘oku ‘i ai ha ta’eloto pea fakahā mai.

Mālō. Kuo mahino e hikinima ko iá.

‘Oku fokotu’u atu ke tau poupu’i ‘a e ongo tokoni ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apose-tolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ko e kau palōfita, kau tangata kike mo e kau tangata ma’u fakahā.

Ko kinautolu kotoa ‘oku loto ki aí, kātaki ‘o fakahā mai.

Ka ‘oku ‘i ai ha ta’eloto pea fakahā mai he founa tata pē.

Kuo mahino e hikinima ko iá.

‘Oku fokotu’u atu ke tau tukuange ‘a e nī’ihi ko ‘enī mei he’enu hoko ko e Kau Fitungofulu Faka’ēliá, ‘o kamata lau mei he ‘aho 1 ‘o Mē 2015: Juan C. Avila, Philip K. Bussey, René J. Cabrera, Renato Capelletti, Paul D. M. Christensen, Samuel W. Clark, Rogério G. R. Cruz, George R. Donaldson, Ini B. Ekong, Christian H. Fingerle, Craig G. Fisher, Jerry L. Gars, M. Keith Giddens, Allen D. Haynie, Jui Chang Juan, George M. Keele, Von G. Keetch, Katsumi Kusume, German Laboriel, J. Christopher Lansing, Gustavo Lopez, Dmitry V. Marchenko, Peter F. Meurs, T. Jackson Mkhabela, Hugo Montoya, Valentín F. Nuñez, Hee Keun Oh, Jeffery E. Olson, R. Ingvar Olsson, Norbert K. Ounleu, Robert N. Packer, Nathaniel R. Payne, Cesar A. Perez Jr., Michael J. Reall, Edson D. G.

Sergio Luis Carboni, Armando Carreón, S. Marc Clay Jr., Z. Dominique Dekaye, Osvaldo R. Dias, Michael M. Dudley, Mark P. Durham, James E. Evanson, Paschoal F. Fortunato, Patricio M. Giuffra, Daniel P. Hall, Toru Hayashi, Paul F. Hintze, J. K. Chukwuemeka Igwe, Seung Hoon Koo, Ming-Shun Kuan, Johnny L. Leota, Carlo M. Lezano, Joel Martinez, J. Vaun McArthur, Kyle S. McKay, Helamán Montejó, A. Fabio Moscoso, Michael R. Murray, Norman R. Nemrow, S. Mark Palmer, Ferdinand P. Pangan, Jairus C. Perez, Steven M. Petersen, Wolfgang Pilz, Jay D. Pimentel, John C. Pingree Jr., Edvaldo B. Pinto Jr., Evan A. Schmutz, K. David Scott, Paul H. Sinclair, Benjamin T. Sinjoux, Rulon F. Stacey, David L. Stapleton, Karl M. Tilleman, William R. Titera, Seiji Tokuzawa, Carlos R. Toledo, Cesar E. Villar, Juan Pablo Villar, David T. Warner, Gary K. Wilde, pea mo Robert K. William.

Ko kimoutolu kotoa 'oku loto aí, kātaki fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, fakahā mai. 'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i 'a Cheryl A. Esplin ke hoko ko e tokoni 'uluaki 'i he kau palesitenisi lahi 'o e Palaimeli, pea mo Mary R. Durham ko e tokoni ua.

'Oku toe fokotu'u atu foki ke tau poupou'i 'a Brother Stephen W. Owen ko e palesiteni lahi 'o e Kau Talavou pea ke tokoni 'uluaki 'a Douglas Dee Holmes pea tokoni ua 'a Monte Joseph Brough.

Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'e loto pea fakahā mai.

'E Palesiteni Monisoni kuo mahino 'a e hikinimá. 'Oku mau fakaafe'i 'a kimoutolu na'e ta'eloto ki ha ngaahi fokotu'ú ke nau takitaha fetu'utaki ki he'enau palesiteni fakasiteiki. Si'oku káinga 'ofeina 'oku mau fakamālō atu 'i ho'omou tuí mo ho'omou lotua e kau taki 'o e Siasí.

'Oku mau fakaafe'i atu e Kau Taki Mā'olunga fo'ou mo e kau palesitenisi mā'olunga fo'ou 'o e houlotú ke nau me'a mai ki honau nofo'angá 'i mu'á ni. ■

Ribeiro, Brad K. Risenmay, Walter C. Selden, Mozart B. Soares, Carlos Solis, Norland Souza, Vern P. Stanfill, T. Marama Tarati, Kouzou Tashiro, Ruben D. Torres, Omar Villalobos, Jack D. Ward, Alan J. Webb, Gerardo J. Wilhelm, pea mo Jim L. Wright.

Ko kinautolu 'oku fie kau fakataha mai ke tau fakahaa'i 'etau hounga'ia 'i he'enau ngaahi ngāue faivelengá, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau tukuange 'i he loto hounga'ia mo'oni 'a Misa David L. Beck, Larry M. Gibson, mo Randall L. Ridd mei he'enau hoko ko e kau palesitenisi 'o e Kau Talavou. 'Oku tau tukuange ai foki 'a e kau mēmipa kotoa 'o e poate 'a e Kau Talavou.

'Oku mau fie tukuange foki 'i he taimi ni 'a Sisitā Jean A. Stevens ko e tokoni 'uluaki 'i he kau palesitenisi lahi 'o e Palaimeli, pea mo Sisitā Cheryl A.

Esplin ko e tokoni ua 'i he kau palesitenisi lahi 'o e Palaimeli.

Ko kimoutolu kotoa pē 'oku fie kau mai ke tau fakahaa'i fakataha 'etau hounga'ia he ngaahi tokoni mo e ngāue faivelenga hotau kāinga ko 'ení, kātaki 'o fakahā mai.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e ni'ihí ko 'ení ko e kau mēmipa fo'ou 'o e Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú, Kim B. Clark, Von G. Keetch, Allen D. Hayne, Hugo Montoya, pea mo Vern P. Stanfill.

Ko kimoutolu kotoa pē 'oku loto ki aí, kātaki 'o fakahā mai.

Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto, pea fakahā mai he founga tatau.

'Oku fokotu'u atu ke tau poupou'i e ni'ihí ko 'ení ko e kau Fitungofulu Faka'elia fo'ou: Nelson Ardila, Jose M. Batalla, Lawrence P. Blunck, Bradford C. Bowen, Mark A. Bragg,

Lipooti 'a e Potungāue 'Aotita 'a e Siasí ki he 2014

Fakahoko atu 'e Kevin R. Jergensen

Talēkita Pule, Potungāue 'Aotita 'a e Siasí

*Ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e
Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní*

Si'i Kau Taki: Hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he fakahā he vahe 120 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'oku fakamafai'i 'e he Fakataha Alelea ki Hono Faka'aonga'i 'o e Vahehongofulu, 'a ia 'oku kau ki ai e Kau Palesitenisí 'Uluakí, Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mo e Kau Pīsopeliki Pulé, 'a e fakamole kotoa pē 'oku fai mei he pa'anga 'a e Siasí. 'Oku vahevahe 'e he ngaahi potungāue 'a e Siasí e pa'angá 'o fakatatau mo e ngaahi patiseti, tu'u-tu'uni mo e ngaahi founa ngāue kuo fakangofuá.

Ko e Potungāue 'Aotita 'a e Siasí 'oku 'i ai ha kau taukei tauhitohi kuo fakamo'oni'i pea tau'atāina mei he ngaahi potungāue kotoa 'a e Siasí, pea ko honau fatongiá ke fai e ngaahi 'aotitá 'o fakataumu'a ke fakapapau'i e

ngaahi tokoni 'oku ma'ú, fakamole ne fakahokó pea malu'i e koloa 'a e Siasí.

Fakatatau mo e ngaahi 'aotita kuo fakahokó, 'oku pehē ai 'e he Potungāue 'Aotita 'a e Siasí, ko e ngaahi nāunau kotoa pē, ngaahi tokoni ne ma'ú maí, fakamole kuo fakahokó pea mo e koloa 'a e Siasí ki he ta'u 2014, kuo lekooti pea fakahoko fakatatau mo e patiseti 'a e Siasí kuo fakangofuá, tu'u-tu'uni mo e ngaahi founa fakatauhitohí. 'Oku muimui 'a e Siasí 'i he ngaahi founa 'oku ako'i ki hono kau mēmipá ke nofo 'i loto he patiseti, faka'ehi-ehi mei he fakamo'uá, pea fakahū ha pa'anga ki he taimi 'o e faingata'á.

Fakahū atu 'i he loto faka'apa'apa mo'oni,

Potungāue 'Aotita 'a e Siasí
Kevin R. Jergensen
Talēkita Pulé ■

Lipooti Faka- sitetisitika, 2014

Fai 'e Brook P. Hales

Sekelitali ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí

Kuo tuku mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'a e lipooti fakasitetisitika ko 'ení fekau'aki mo e tupulaki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai e Siasí he'ene a'u mai ki he 'aho 31 'o Tisema, 2014.

Ngaahi 'luniti 'o e Siasí

Ngaahi Siteikí.....	3,114
Ngaahi Misioná	406
Ngaahi Vahefonuá	561
Ngaahi Uōtí mo e Koló.....	29,621

Tokolahi 'o e Kāingalotú

Kāingalotú Fakakātoa	15,372,337
Fānau Fō'ou 'o e Lekōtí	116,409
Kau Papi Uluí	296,803

Kau Faifekau

Kau Faifekau Taimi Kakató	85,147
Kau Faifekau Ngāue	
Tokoni 'o e Siasí.....	30,404

Ngaahi Temipalé

Ngaahi Temipale na'e fakatapui 'i he 2014 (Fort Lauderdale Florida, Gilbert Arizona, mo Phoenix Arizona)...	3
Ngaahi Temipale Na'e Toe Fakatapu'i (Ogden Utah)	1
Ngaahi Temipale 'oku lolotonga ngāue 'i he Ngata'anga 'o e Ta'ú.....	144

Fai 'e 'Eletā David A. Bednar

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Ko la Na'a Nau Ta'ofi 'Enau Ilifiā

'Oku 'ikai hangē ia ko e ilifiā fakamāmani 'okú ne fakatupu 'a e loto tailiilī mo e loto hoha'á, ka ko e manavahē 'oku faka-'Otuá ko ha ma'u'anga melino, loto fakapapau, mo e loto falala.

‘O ku ou manatu lelei ki ha me’a na’e hoko kiate au ‘i he’eku kei si’i. Na’e ‘i ai ha ‘aho ‘e taha ne u fahi’i ha matapā sio’ata ‘o ha falekoloa ofi ki homau ‘apí lolotonga ha’amau va’inga mo hoku kaungāme’á. ‘I he mafahi ‘a e sio’atā pea tatangi le’o-lahi ‘a e me’a fakaongo malu’i (security alarm), na’á ku faingata’a’ia lahi hoku lotó mo ‘eku fakakaukau ‘i he’eku manavaheé. Na’á ku ‘ilo’i he taimi ko iá te u nofo pilisone ‘i he toenga ‘o ‘eku mo’ui. Na’e faifai pea toki fakaloto’i au ‘e he’eku ongomātu’á ke u hū mai ki tu’a mei hoku toitoi’anga ‘i he lalo mohengá, pea tokoni’i au ke u ‘alu ‘o kole fakamolemole ki he tokotaha ‘oku ‘a’ana e falekoloá. Na’á ku monū’ia pē, he na’e ‘ikai fie ma’u ke u ngāue’i ‘eku maumau laó.

Na’e lōmekina au ‘e he’eku ongo’i ilifiā ‘i he ‘aho ko iá. ‘Oku pau pē ne mou a’usia ha ongo’i mafasia mo ilifiā pehē hili ha’amou ‘ilo’i ha faingata’a’ia fakamo’ui lelei fakatāutaha, ‘ilo’i ‘oku faingata’a’ia pe ‘i ha fakatu’utāmaki ha mēmipa ‘o e fāmili, pe vakai ki ha me’a fakatupu hoha’a ‘oku hoko ‘i he māmaní. ‘I he ngaahi me’a pehē ‘oku

hoko, ‘oku tupu hake ai ‘a e ongo fakamamahi ‘o e ilifiā koe’uhí ko ha fakatu’utāmaki ‘e hokó, ta’epau’ia, pe mamahi pea ‘i he ngaahi me’a ta’e ‘amanekina ‘oku hoko pea fakatu’u-pakē he taimi ‘e ni’ihi, pea ‘e ala hoko ai ha ola ‘oku ‘ikai fakafiēmālie.

‘E lava ke hoko ma’u pē ‘i he’e-tau mo’ui faka’ahó, ha ngaahi lipo-oti hokohoko ‘o e fetā’akí, hongé, taú, faihala ‘a e kau takí, tautoitoí,

faka’au’auhifo ‘o e tu’unga mo’ui, mahakí, mo e ngaahi mālohi faka’auha ‘o natulá, ‘o fakatupu ‘a e ilifiā mo e nofo tu’atamakí. Ko e mo’oni ‘oku tau mo’ui ‘i he fa’ahita’u na’e ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘o pehē: “Pea ‘i he ‘aho ko iá . . . ‘e moveuveu ‘a e māmaní kotoa pē, pea ‘e vaivai ‘a e loto ‘o e tangatá” (T&F 45:26).

Ko ‘eku taumu’á ke fakamatala’i ‘a e founga ‘oku to’o atu ai ‘a e ilifiā ‘o fou ‘i hono ma’u ‘a e ‘ilo mo e tui totonu ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí. ‘Oku ou lotua fakamātoato ke tāpuakí’i kitautilu taki-taha ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘i he’etau fakakaukau’i fakataha ‘a e kaveinga mahu’inga ko ‘ení.

Ilifiā Fakamatelié

‘I he fanongo ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ki he le’o ‘o e ‘Otuá hili ‘ena kai ‘a e fua tapú, na’á na toitoi ‘i he Ngoue ko ‘Itení. Na’e folofola mai ‘a e ‘Otuá kia ‘Ātama, ‘o fehu’i, “Okú ke ‘i fē? Pea pehē [‘e ‘Ātama] Na’á ku fanongo ki ho le’ó . . . , pea na’á ku manavahē” (Sēnesi 3:9–10). ‘Oku totonu ke fakatokanga’i, ko e taha ‘o e ngaahi ‘uluaki ola ‘o e Hingá ko e pau ke a’usia ‘e ‘Ātama mo ‘Ivi ‘a e ilifiā. ‘Oku hoko ‘a e ongo mālohi ko ‘ení ko ha konga mahu’inga ‘o ‘etau mo’ui fakamatelié.

‘Oku fakatefito ha sīpinga mei he Tohi ‘a Molomoná ‘i he malava ‘e he mālohi ‘o e ‘ilo ki he ‘Eikí (vakai, 2 Pita 1:2–8; ‘Alamā 23:5–6) ‘o to’o atu ‘a e manavaheé pea ‘omi ‘a e melinó

neongo 'etau fehengahangai mo ha faingata'a lahi.

Na'e manavahē 'a e kakai 'o 'Alamaā 'i he fonua 'o Heilamí koe'uhí ko e laka mai 'a e kau tau 'a e kau Leimanā.

"Ka na'e 'alu atu 'a 'Alamā 'o ne tu'u 'i honau lotolotongā, 'o ne na'ina'i kiate kinautolu ke 'oua te nau manavahē, ka ke nau manatu'i 'a e 'Eiki ko honau 'Otuá pea te ne fakahaofi 'a kinautolu.

"Ko ia na'a nau ta'ofi 'a 'enau ilifíá" (Mōsaia 23:27–28).

Fakatokanga'i ange, na'e 'ikai ta'ofi 'e 'Alamā 'a e ilifía 'a e kakai. Ka na'e fale'i 'e 'Alamā 'a e kakai tuí ke nau manatu ki he 'Eikí mo e fakahaofi ko Ia pē te ne lava 'o foakí (vakai, 2 Nifai 2:8). Pea na'e tokoni 'enau 'ilo ki He'ene tauhi'ofa mo malu'i ke ta'ofi ai 'e he kakai 'enau ilifíá 'iate kinautolu pē.

'Oku foaki mai 'e he 'ilo totonu mo e tui ki he 'Eikí ha mālohi ke tau ta'ofi 'etau ilifíá he ko Sīsū Kalaisi pē 'a e tupu'anga 'o e melino 'oku tu'uloá. Na'á Ne folofola 'o pehē, "Ako 'iate au, pea fanongo ki he'eku ngaahi leá; 'a'eva 'i he angamalū 'o hoku Laumālié, pea te ke ma'u 'a e melinó 'iate au" (T&F 19:23).

Na'e toe fakamatala'i foki 'e he 'Eikí 'o pehē mai, "Ko ia ia 'okú ne fai 'a e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni te ne ma'u 'ene totongí, 'io, 'a e melinó 'i māmani, pea mo e mo'ui ta'engatā 'i he maama ka hoko mai" (T&F 59:23).

'Oku fakaiku 'a e falala mo e loto falala kia Kalaisi mo e falala loto fiemālie ki He'ene angaleleí, 'alo'ofá, mo e anga'ofá, ke tau ma'u 'a e 'amanaki lelei tu'unga 'i He'ene Fakaleleí, 'i he Toetu'u mo e mo'ui ta'engatā (vakai, Molonai 7:41). 'Oku fakaafe'i mai 'e he tui mo e 'amanaki lelei peheé 'a e melino fakafiefia ko ia 'o e konisēnisí 'a ia 'oku tau faka'amu kotoa ki aí. 'Oku fakafaingamālie'i 'e he mālohi 'o e Fakaleleí ke hoko 'a e fakatomalá pea ta'ofi 'a e mamahi 'oku fakatupu 'e he faiangahalá; 'okú ne toe fakamālohia foki kinautolu ke tau 'ilo'i, fakahoko pea hoko 'o lelei ange 'i ha ngaahi founa he 'ikai te tau lava 'o 'ilo'i pe fakahoko 'i hotau ivi fakangatangata fakamatelié. Ko e mo'oni, ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki mahu'inga 'o e ngāue fakaākonga mateakí "ko e melino 'o e

'Otuá, 'a ia 'oku lahi hake 'aupito 'i he fa'a 'iló" (Filipai 4:7).

'Oku faka'atā mai 'e he melino 'oku foaki mai 'e Kalaisi ke tau ma'u e mahino ki he mo'ui fakamatelié 'o fakatatau ki he 'ilo mahu'inga 'o e ta'engatā pea 'omi mo e melino fakalaumālié (vakai, Kolose 1:23) pea 'okú ne tokoni'i kinautolu ke tau tokanga taha pē ki hotau iku'anga fakalangí. Ko ia, 'e lava ke tāpuekina kinautolu ke tau lava 'o ta'ofi 'etau ngaahi ilifíá, koe'uhí he 'oku 'omi 'e He'ene tokātelinē ha taumu'a mo e tūkufua 'i he ngaahi tafa'aki kotoa pē 'o 'etau mo'ui. 'Oku fakamālohia mo fakafiemālie'i kinautolu 'e He'ene ngaahi tokātelinē mo e ngaahi fuakavá 'i he ngaahi taimi faingamālie mo faingatāmakí. Pea 'oku fakapapau'i mai 'e Hono mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'e lava ke tu'uloa 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'i he taimi ni pea 'i he ta'engatā.

Ka te tau lava nai 'o ta'ofi 'a e ngaahi ilifía ko ia 'oku faingofua pea fa'a hoko mai kiate kinautolu 'i hotau māmani fakaonopōnī. Ko e tali mahino ki he fehu'i ko 'ení ko e "io." 'Oku 'i ai ha tefito'i mo'oni mahu'inga 'e tolu 'oku mahu'inga ki hono ma'u 'o e tāpuaki ko 'ení 'i he'etau mo'ui: (1) sio kia Kalaisi, (2) langa 'i he makatu'unga 'o Kalaisi, mo e (3) vivili atu ki mu'a 'i he tui kia Kalaisi.

Sio kia Kalaisi

'Oku fekau'aki tonu 'a e akonaki na'e fai 'e 'Alamā ki hono foha ko Hila-maní mo kinautolu kotoa 'i he 'aho ní: "Io, tokanga ke ke sio ki he 'Otuá pea mo'ui" ('Alamā 37:47). 'Oku totonu ke tau sio pea nofo taha 'etau tokangá 'i he Fakamo'ui 'i he taimi kotoa pē pea 'i he feitu'u kotoa pē.

Manatu ki he me'a na'e hoko 'i ha vaka na'e 'i ai 'a e kau 'Aposetolo 'a e 'Eikí, pea na'e feliliaki ai kinautolu 'i he tahí. Na'e hā'ele atu 'a Sīsū kiate kinautolu 'i he fukahi vaí, ka ne nau kaikaila 'i he'enau ilifíá he na'e 'ikai ke nau 'ilo pe ko hai.

"Ka na'e lea leva 'a Sīsū kiate kinautolu, 'o pehē, Fiemālie pē; he ko au pē; 'oua te mou manavahē.

"Pea lea 'a Pita, 'o pehē ange kiate ia, 'Eiki, kapau ko koe, fekau mai ke u 'alu atu kiate koe 'i he vaí.

"Peá ne pehē, Ha'u." (Mātiu 14:27–29).

Na'e 'alu atu leva 'a Pita 'i he vaí kia Sīsū.

"Ka 'i he'ene vakai ki he mālohi 'a e matangí mo e hou tu'u 'a e tahí, na'á ne manavahē, pea kamata ke ngoto hifo, pea tangi ia, 'o pehē, "Eiki, fakamo'ui au.

"Pea mafao leva 'a e nima 'o Sīsū, 'o ne puke ia, 'o ne pehē ki ai, 'a koe

‘oku si’i ho’o tuí, ko e hā ‘okú ke fakata’eta’etui ai?” (Mātiu 14:30–31).

‘Oku ou sio loto atu ki he tali loto vēkeveke ‘e Pita he taimi pē ko iá ‘a e fakaafe ‘a e Fakamo’uí. Na’á ne sio fakamama’u pē kia Sisū, peá ne hopo atu mei he vaká peá ne lue fakafo atu ‘i he fukahi vaí. Ko e taimi pē na’e tohoaki’i ai ‘ene tokangá ‘e he matangí mo e ngaahi peaú pea ilifiá, na’e kamata leva ke ne ngalo hifo.

‘Oku lava ke tāpuekina kitautolu ke ta’ofi ‘etau ilifiá, pea fakamālohia ‘etau tuí ‘i he ‘etau muimui ki he fakahino-hino ‘a e ‘Eikí: “Sio pē kiate au ‘i he fakakaukau kotoa pē; ‘oua ‘e tāla’a, ‘oua ‘e manavahē” (T&F 6:36).

Langa ‘i he Makatu’unga ‘o Kalaisi

Na’e na’ina’i ‘a Hilamani ki hono ongo foha ko Nifai mo Lihai ‘o pehē: “Manatu, manatu ‘oku makatu’unga ‘i he maka ‘o hotau Huhu’i, ‘a ia ko Kalaisi, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, kuo pau ke mo langa ai homo makatu’ungá; koe’uhí ka tuku atu ‘e he tēvoló ‘a ‘ene ngaahi matangi mālohí, ‘io, ‘a ‘ene ngaahi nga-haú ‘i he ‘ahiohió, ‘io, ka fa’aki kiate kimoua ‘a hono kotoa ‘o ‘ene ‘uha maká mo ‘ene fu’u afā lahí, ‘e ‘ikai ma’u ‘e ia ha mālohi kiate kimoua ke fusi hifo ‘a kimoua ki he vanu ‘o e mamahí mo

e faingata’a’ia ‘oku ‘ikai hano ngata-angá, koe’uhi ko e maka kuo langa ai ‘a kimouá, ‘a ia ko e makatu’unga mālohi, ‘a ia ko ha makatu’unga kapau ‘e langa ai ‘a e tangatá ‘e ‘ikai lava ke nau hinga.” (Hilamani 5:12).

Ko e ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá ‘a e ngaahi piliki ‘oku tau ngāue ‘aki ki hono langa ‘o ‘etau mo’uí ‘i he fakava’e ko Kalaisi mo ‘Ene Fakalelei. Kuo fakafehokotaki kitautolu pea tau taha mo e Fakamo’uí pea tau ma’u ‘i he ‘etau fe’unga mo tāu ‘a e ngaahi ouaú mo fai ‘a e ngaahi fuakava, manatu faivelenga mo faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi tukupā toputapu ko iá, pea fai hotau lelei tahá ke mo’ui ‘o fakatatau mo e ngaahi fatongia ko ia kuo tau talí. Pea ko e ha’i ko iá ‘a e tupu’anga ‘o e ivi fakalaumālie mo e mālohi ‘i he kotoa ‘o e ngaahi fa’ahita’u ‘o ‘etau mo’uí.

‘E lava ke tāpuekina kitautolu ke ta’ofi ‘etau ngaahi ilifiá ‘i he taimi ‘oku fokotu’u ma’u ai ‘etau ngaahi holí mo e ngaahi ngāué ‘i he makatu’unga pau ‘o e Fakamo’uí ‘i he ‘etau ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá.

Vivili Atu Ki Mu’a ‘i he Tui Kia Kalaisi

Na’e pehē ‘e Nifai: “Ko ia, kuo pau ke mou vivili atu ki mu’a ‘i he tui mālohi kia Kalaisi, pea ma’u ‘a e ‘amanaki

‘oku mālohi haohaoa, mo ha ‘ofa ki he ‘Otuá mo e kakai fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea keinanga ‘i he folofola ‘a Kalaisí, pea kātaki ki he ngata’angá, vakai, ‘oku folofola ‘e he Tamai: Te mou ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá.” (2 Nifai 31:20).

Ko e kātaki ki he iku’angá ‘oku fakamatala’i ‘i he akonaki ko ‘ení, ko e ola ia ‘o e mahino mo e visione fakalaumālie, vilitaki, fa’a kātaki, mo e ‘alo’ofa ‘a e ‘Otuá. ‘I he ‘etau ngāue ‘aki ‘a e tui kia Sisū Kalaisi mo Hono huafa toputapú, pea tali ‘i he angavaivai ‘a Hono fīnangaló mo ‘Ene taimí ‘i he ‘etau mo’uí, pea fakahaa’i ‘i he loto fakatōkilalo ‘a e kau mai Hono to’ukupú ‘i he me’a kotoa pē, ‘e ma’u ai ‘a e ngaahi me’a fakamelino ‘o e pulé’anga ‘o e ‘Otuá ‘a ia ‘okú ne ‘omi ‘a e fiefiá mo e mo’ui ta’engatá (vakai, T&F 42:61). Neongo te tau fepaki mo e ngaahi faingata’á mo e ta’e pau ‘a e kaha’ú, ka te tau kei lava pē ‘o vilitaki atu pea fiefia ‘i ha “mo’ui fiemālie mo e melino, mo e anga faka-‘Otuá mo e anga totonu kotoa pē” (1 Tímote 2:2).

‘E lava ke tāpuekina kitautolu ke ta’ofi ‘etau ngaahi ilifiá ‘i he ‘etau ma’u ‘a e loto mālohi ko ia ‘oku tupu mei hono ako pea mo’ui ‘aki ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongoleléi pea vilitaki atu ki mu’a ‘i he loto fakapapau ‘i he hala ‘o e fuakava mo e ‘Eikí.

Ko e Manavahē ki he ‘Eikí

Neongo ‘oku kehe ‘eni ka ‘oku fekau’aki ia mo e ngaahi ilifiá ‘oku tau fa’a a’usiá, ‘a e me’a ‘oku fakamatala’i ‘e he folofolá ko e “manavahē [faka-‘Otuá]” (Hepelū 12:28) pe “ko e manavahē [ki he ‘Eikí]” (Siope 28:28; Lea Fakatātā 16:6; ‘Īsaia 11:2–3). ‘Oku ‘ikai hangē ia ko e ilifiá fakamamani ko ia ‘okú ne fakatupu ‘a e loto taililí mo e loto hoha’á, ka ko e manavahē ‘oku faka-‘Otuá ko ha ma’u’anga melino, loto fakapapau, mo e loto falala.

Ka ‘oku fakamaama mo fakalau-mālie fēfē ha me’a ‘oku tupu ai e manavaheé?

‘Oku kápui ‘e he manavahē fakalau-mālie ko ia ‘oku ou feinga ke fakamatala’i ‘a e ongo’i loto ‘apasia mo’oni, faka’apa’apa, mo e tangane’ia ‘i he

‘Eiki ko Sisū Kalaisi (vakai, Saame 33:8; 96:4), mo e talangofua ki He‘ene ngaahi fekaú (vakai, Teutalōnome 5:29; 8:6; 10:12; 13:4; Saame 112:1), mo e nofo ‘amanaki ki he Fakamaau Faka‘osi mo e fakamaau totonú ‘i Hono to‘ukupú. Ko ia ai, ‘oku tupu ‘a e manavahē ‘oku faka-‘Otuá mei hano ‘ilo‘i totonu ‘o e natula fakalangi mo e misiona ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisi, ‘a ia ko e lotu fiamalie ke fakavaivai‘i hotau lotó ki Hono finangaló, mo ‘ilo‘i kuo pau ke fai ‘e he tangata mo e fefine kotoa pē ha fakamatala ki he‘ene ngaahi angahala ‘a‘anā ‘i he ‘Aho ‘o e Fakamāu (vakai, T&F 101:78; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:2).

Pea hangē ko ia ‘oku ako‘i mai ‘e he folofolá, ko e manavahē faka-‘Otuá “ko e kamata‘anga ia ‘o e ‘iló” (Lea Fakatātā 1:7), “ko e akonaki ia ‘o e potó” (Lea Fakatātā 15:33), ko ha “falala mālohi” ia (Lea Fakatātā 14:26), mo e “matavai ‘o e mo‘uí” (Lea Fakatātā 14:27).

Kātaki ‘o fakatokanga‘i ange ‘oku fehokotaki mālohi ‘a e manavahē ‘oku faka-‘Otuá mo ha mahino ki he Fakamaau Faka‘osi, mo e pau ke tau fai ha fakamatala fakafo‘ituitui ki he‘etau ngaahi holí, fakakaukáu, leá, mo e ngaahi ngāué (vakai, Mōsaia 4:30). ‘Okú ‘ikai ko e manavahē ki he ‘Eiki ko ha lotu hoha‘a ke hū ki Hono ‘aó ke fakamāu‘i. ‘Okú ‘ikai te u tui au te tau manavahē kiate Ia. Ka, ko ‘etau ‘amanaki atu ke tu‘u ‘i Hono ‘aó ‘o fehanga-hangai mo e ngaahi me‘a ‘i honau anga totonú ‘o kau kiate kitautolú pea ma‘u

ha “ilo haohaoa” (2 Nifai 9:14; vakai foki, ‘Alamā 11:43) ‘o kau ki he‘etau ngaahi fakakaukáu, mālualoí mo hono kākāa‘i pē kitá. He ‘ikai ‘aupito ha toe kumi ‘uhinga ia.

Ko e kakai kotoa pē kuo nau mo‘ui pe te nau mo‘ui ‘i he māmaní, ‘e “‘omi [kinautolu] ke tu‘u ‘i he fakamaau‘anga ‘o e ‘Otuá, ‘o fakamāu‘i ‘e ia ‘o fakatatau ki he‘ene ngaahi ngāué, pe ‘oku lelei pe kovi ia” (Mōsaia 16:10). Kapau na‘e mā‘oni‘oni ‘etau ngaahi holí, pea lelei ‘etau ngāué, ‘e fakafiefia e fakamāu (vakai, Sēkope 6:13; ‘Inosi 1:27; Molonai 10:34). Pea ‘e “totongi [kiate kitautolu] koe‘uhí ko e mā‘oni‘oni” ‘i he ‘aho faka‘osi (‘Alamā 41:6).

Ka neongo iá, kapau na‘e kovi ‘etau ngaahi holí pea angahala‘ia ‘etau ngaahi ngāué, ‘e hoko leva e fakamāu ko ha me‘a ke tau manavahē ki ai. “E ‘ikai te tau lotu-to‘a ke sio hake ki hotau ‘Otuá; pea te tau fiefia ‘o kapau te tau lava ‘o fekau ki he ngaahi maká mo e ngaahi mo‘ungá ke holo hifo kiate kitautolu ke fūfuu‘i ‘a kitautolu mei Hono ‘aó” (‘Alamā 12:14). Pea te tau “ma‘u [‘a ‘etau] totongi ‘o e kovi” ‘i he ‘aho faka‘osi (‘Alamā 41:5).

Hangē ko hono fakamatala‘i fakaaunou ‘i he Tangata Malangá:

“Manavahē ki he ‘Otuá, peá ke fai ki he‘ene ngaahi fekaú, he ‘oku kátoa ‘i he me‘a ni ‘a e ngāue totonu ‘a e tangatá.

“Koe‘uhí ‘e ‘omi ‘e he ‘Otuá ‘a e ngāue kotoa pē ki he fakamāu, mo e me‘a fufú kotoa pē, pe ko ha me‘a

lelei ia, pe kovi” (Tangata Malanga 12:13–14).

Si‘oku kāinga ‘ofeina, ‘oku to‘o atu ‘e he manavahē faka-‘Otuá ‘a e ngaahi manavahē fakamatelié. ‘Okú ne lolomi foki ‘etau ongo‘i manavasi‘i ko ia he ‘ikai pē ke tau taau fakalaumalie, pea he ‘ikai pē te tau lava ‘o a‘usia ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u mo ‘amanaki mai ki ai ‘a e ‘Eiki. Ko hono mo‘oní, he ‘ikai lava ke tau fe‘unga pe fakahoko e me‘a ‘oku fie ma‘u kapau te tau falala pē ki hotau mālohí mo ‘etau ngāué. ‘Okú ‘ikai lava pea he ‘ikai lava ‘e he‘etau ngaahi ngāué mo ‘etau ngaahi holí ‘ata‘atá pē ‘o fakamo‘ui kitautolu. “O ka hili [‘etau] fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘e ala faí” (2 Nifai 25:23), te tau toki ongo‘i kakato pē tu‘unga ‘i he ‘alo‘ofa mo e anga‘ofa ‘oku tau ala ma‘u ‘o fakafou mai ‘i he feilaulau fakalelei ta‘e fakangatangata mo ta‘engata ‘a e Fakamo‘uí (vakai, ‘Alamā 34:10, 14). Ko e mo‘oni, “‘oku mau tui ‘e lava ‘o fakamo‘ui ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá kotoa pē ‘i he Fakalelei ‘a Kalaisi, tu‘unga ‘i he tala-ngofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau ‘o e ongoongolelei” (Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:3).

Ko e manavahē faka-‘Otuá ‘a e ‘ofa mo falala kiate Iá. ‘I he‘etau manavahē kakato ‘i he ‘Otuá, ‘oku haohaoa ange ai ‘etau ‘ofa ‘iate Iá. Pea ‘oku “hanga ‘e he ‘ofa haohaoa ‘o teke‘i ki tu‘a ‘a e ilifia kotoa pē” (Molonai 8:16). ‘Okú ou palōmesi atu ‘e hanga ‘e he ngaahi ola ‘o e manavahē faka-‘Otuá ‘o kapusi ‘a e fakapo‘ulí (vakai, T&F 50:25) ‘i he‘etau sio ki he Fakamo‘uí, pea langa ‘iate Ia ‘o hoko ko hotau makatu‘ungá pea tau vilitaki atu ki mu‘a ‘i Hono hala ‘o e fuakavá ‘i ha tukupā kuo fakatapui.

Fakamo‘oni mo e Tala‘ofa

‘Okú ou ‘ofa mo ‘apasia mo‘oni ki he ‘Eiki. ‘Okú mo‘oni Hono mālohí mo ‘Ene melinó. Ko hotau Huhu‘i Ia, pea ‘oku ou fakamo‘oni‘i ‘okú Ne mo‘ui. Pea koe‘uhí ko Ia, ‘oku ‘ikai totonu ai ke tau mamahi pe manavahē (vakai, Sione 14:27), pea ‘e tāpuekina kitautolu ke ta‘ofi ‘etau ilifía. Ko ‘eku fakamo‘oní ia ‘i he huafa toputapu mo mā‘oni‘oni ‘o e ‘Eiki ko Sisū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

'Uhinga 'o e Malí, 'Uhinga 'o e Fāmili

'Oku 'omi 'e ha fāmili 'oku fakahoko ai e malí 'e ha tangata mo ha fefiné,
'a e fa'unga lelei taha ki hono fakatupulaki e palani 'a e 'Otuá.

'Oku tu'u 'i 'olunga he Matapā Lahi Fakahihifo 'o e Falelotu 'iloa ko e Westminster Abbey 'i Lonitoni 'i Ingilaní ha fakatātā 'o ha kau Kalisitiane 'e toko 10 na'e pekia fakama'ata he senituli 20. 'Oku kau ai 'a Taitilisi Ponihefā, ko ha faifekau fakalotu mei loto Siamane na'e fā'ele'i he 1906.¹ Na'e fakaanga 'i mālohi 'e Ponihefā e pule'anga fakatikitato 'o e kau Nasí 'i he'ene fakamamahi'i e kau Siú mo ha ni'ihi kehe. Na'e tuku pōpula ia he'ene fakafepakí pea toki fana'i ia 'i ha 'apitanga pōpula. Na'e

lahi ha ngaahi tohi 'a Ponihefā, pea ko e ni'ihi 'o 'ene ngaahi tohi 'iloá na'e tokoni ha kau le'o anga'ofa ke 'ave fakafufū ia mei he 'api pōpulá, 'o toki pulusi kimui ko e *Ngaahi Tohi mo e Pepa mei he 'Api Pōpulá*.

Ko e taha 'o e ngaahi tohi ko iá ki hono 'ilamutú, kimu'a he'ene malí. Na'e kau ai e ngaahi fakakaukau mahu'inga ko 'ení: "Oku mahulu hake 'a e malí 'i ho'omo fe'ofa'aki pē, . . . 'I ho'omo fe'ofa'aki, 'okú mo sio pē kiate kimoua 'i he māmaní, ka 'oku fakafehokotaki kimoua 'e he malí 'o laui to'u tangata, 'a ia na'e 'ai 'e he 'Otuá ke hoko pea mole atu ki hono nāunaú, pea hū ki Hono pule'angá. 'Okú mo sio pē 'i ho'omo 'ofá ki he fakalata ho'omo fiefiá, ka 'i he malí, 'oku fokotu'u ai kimoua ki ha tu'unga faifatongia ki he māmaní mo e fa'ahinga 'o e tangatá. Ko ho'o 'ofá ko e koloa fakafo'ituitui pē ia 'a'au, ka 'oku mahulu hake 'a e malí ia 'i ha me'a fakatāutaha-ko ha tu'unga ia, ko ha lakanga. Hangē ko e kalauní, 'oku 'ikai ko e loto pē ke pulé pea hoko ai ko e tu'i, 'oku pehē mo e malí, 'oku 'ikai ko ho'omo fe'ofa'aki pē 'okú ne ha'i fakataha kimoua 'i he 'ao 'o e 'Otuá mo e tangatá. . . . Ko ia, 'oku ma'u 'a e 'ofá

meiate kimoua, ka ko e malí 'oku mei 'olunga, mei he 'Otuá."²

Ko e hā ha founga 'e fakalaka ai e fe'ofa'aki mo e fiefia 'o e malí 'i he vā 'o ha tangata mo ha fefiné 'o hoko "ko ha fai fatongia ki he māmaní mo e fa'ahinga 'o e tangatá"? Ko e hā e 'uhinga 'oku ha'u ai "mei 'olunga, mei he 'Otuá"? Kuo pau ke tau foki ki he kamata'angá kae toki mahino.

Kuo fakahā 'e he kau palōfitā na'a tau 'uluaki mo'ui ko e kau ma'u 'atamai, pea 'omai hotau tu'unga, pe ngaahi sino fakalaumālie 'e he 'Otuá 'o hoko ai ko 'Ene fānau fakalaumālie—ko e ngaahi foha mo e 'ofefine 'o ha ongo mātu'a fakalangi.³ Ne hokosia ha taimi 'i he mo'ui he maama fakalaumālie na'e fie ma'u ke fakahoko ai Hono finangalo ke tau "[lava 'o faingamālie ke fakalakalaka] 'o hangē ko iá,"⁴ pea na'e teuteu leva 'e he'etau Tamai Hēvaní ha palani. 'Oku 'omi 'e he folofolá ha ngaahi hingoa kehekehe, kau ai 'a e "palani 'o e faka-mo'ui,"⁵ "ko e palani lahi 'o e fiefiá,"⁶ mo e "palani 'o e huhu'i."⁷ Na'e fakamatala'i kia 'Ātama 'a e ongo tefito'i taumu'a 'o e palani 'i he ngaahi lea ko 'ení:

"Pea na'e tu'u 'a e tokotaha 'i honau ha'oha'ongá 'a ia na'e tatau mo e 'Otuá, pea na'a ne folofola ange kiate kinautolu na'e 'iate iá: Te tau 'alu hifo, he 'oku 'i hena ha vaha'a 'ata'atā, pea te tau to'o mei he ngaahi me'a ni, pea te tau ngaohi ha māmani 'a ia 'e lava ke nofo ai 'a kinautolú ni [ngaahi laumālie];

"Pea te tau sivi'i 'a kinautolu 'i he me'a ni, ke vakai pe te nau fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e fekau 'e he 'Eiki ko honau 'Otuá kiate kinautolú;

"Pea ko kinautolu 'e tauhi ki honau 'uluaki tu'ungá, 'e fakalahi kiate kinautolu; . . . pea ko kinautolu 'e tauhi ki honau tu'unga hono uá, 'e tākaki atu 'a e nāunau ki honau 'ulú 'o ta'engata pea ta'engata."⁸

'Oku tau fakamālō ki he'etau Tamai Hēvaní he na'a tau 'osi hoko ko e ngaahi laumālie. 'Okú Ne 'omai ha hala ke tau fakakakato pe fakahaohao'i 'a e tu'unga fakasino ko iá. 'Oku mahu'inga hono tākaki atu 'o e 'elemēniti fakaesinó ke fakakakato 'a e mo'ui mo e nāunau 'oku ma'u tonu 'e he 'Otuá.

Kapau na'a tau loto ke kau 'i he palani 'a e 'Otuá lolotonga 'etau nofo mo Ia 'i he maama fakalaumalié—pe 'i hono fakalea 'e tahá, “tauhi [hotau] 'uluaki tu'ungá”—'e lava 'o “fakalahi [mai kiate kitautolu],” 'aki ha sino fakamatelie 'i he'etau omi ki he māmani na'a Ne fakatupu ma'atautolú.

Kapau leva te tau fili 'i he lolotonga 'o 'etau mo'ui fakamatelié ke “fai e me'a kotoa pē 'oku [totonú] ne fekau 'i mai [kiate kitautolu] 'e he 'Eiki ko [hotau] 'Otuá,” te tau lava ke tauhi hotau “tu'unga hono uá.” 'Oku 'uhinga 'eni te tau lava ke fakahaa 'i ki he 'Otuá (mo kitautolu) mei he'etau filí, 'a 'etau tukupā mo e malava ke mo'ui 'aki 'Ene fono fakasilesitalé, lolotonga 'etau mavahe mei Hono 'aó 'i ha sino fakakakano 'oku 'i ai kotoa hono ngaahi mālohí, uá mo e holí. Te tau lava nai ke pule'i e kakanó ke hoko pē ko ha me'angāue kae 'ikai ke ne pule'i 'a e laumalié? 'E lava nai ke fakatou falala'ia'i kitautolu 'i taimi mo 'itāniti 'i he mālohi faka-'otuá, kau ai e mālohi ke fakatupu ha mo'ui? Te tau lava fakafo'ituitui nai 'o ikuna'i 'a e koví? Ko kinautolu te nau fai iá 'e “tānaki atu 'a e nāunau ki honau 'ulú 'o ta'engata pea ta'engata”—ko ha konga mātu'aki mahu'inga 'o e nāunau ko iá ko ha sino toetu'u, ta'e-fa'a-mate mo nāunau'ia.⁹ 'Oku 'ikai fai ha ofo 'i he'etau “kalanga fiefia” he ngaahi tala'ofa mo e ngaahi me'a faka'ofa'ofa 'e malava ke hoko ko 'ení.¹⁰

'Oku fie ma'u ha ngaahi me'a 'e fā kae toki hoko e palani fakalangí ni:

Ko e 'uluakí ko hono Fakatupu 'o e māmaní ko e feitu'u ke tau nofo ai. 'Oku tatau ai pē pe ko e hā e fakaikiiki ki he founa 'o e fakatupú, 'oku tau 'ilo na'e 'ikai ke fakatu'upakē, ka na'e tatakí ia 'e he 'Otuá ko e Tamai pea fakahoko ia 'e Sīsū Kalaisi—“na'e ngaohi 'e ia 'a e me'a kotoa pē; pea na'e 'ikai ha me'a 'e ngaohi kae 'iate ia pē.”¹¹

Ko hono uá ko e tu'unga 'o e mo'ui fakamatelié. Na'e fakahoko 'e 'Ātama mo 'Ivi e ngāue ma'anautolu kotoa pē na'a nau fili ke kau he palani lahi 'o e fiefia 'a e Tamai.¹² Na'e fakatupu he'ena Hingá 'a e ngaahi tu'unga na'e fie ma'u ki hotau fanau'i fakaesinó mo ha 'usia fakamatelie 'i he mavahe mei he 'ao 'o

e 'Otuá. Na'e 'omi 'e he Hingá 'a e 'ilo'i 'o e lelei mo e koví pea mo e mālohi ki hono fakahoko 'o e filí.¹³ Ko hono faka-'osí, na'e hanga 'e he Hingá 'o 'omi e mate fakasino ne fie ma'u ke fakataimi pē ai 'etau 'i he mo'ui fakamatelié, ke 'oua na'a tau mo'ui tuputupu'a he'etau angahalá.¹⁴

Ko hono tolú ko e huhu'i mei he Hingá. 'Oku tau 'ilo 'a e fatongia 'o e maté 'i he palani 'etau Tamai Hēvaní, ka na'e mei ta'e 'aonga 'a e palani ko iá kapau na'e 'ikai ha founa ke fakatou ikuna'i ai e mate fakaesinó mo e fakalaumalié. Ko ia na'e fuesia ai 'e ha Huhu'i, ko e 'Alo pē 'e Taha 'o e 'Otuá na'e Fakatupú, 'a Sīsū Kalaisi, 'o Ne pekia ke fakalelei ma'a e maumau-fono 'a 'Ātama mo 'Ivi, 'o fakahoko ai e toetu'u mo e mo'ui ta'e-fa'a-maté ma'a e taha kotoa pē. Pea koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'o kitautolu 'e haohaoa mo talangofua ma'u pē ki he fono 'o e ongoongolelei, 'oku toe hanga 'e He'ene Fakalelei 'o huhu'i kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá makatu'unga he fakatomalá. 'E lava ke toe fanau'i fakalaumalié kitautolu mo fakalelei mo e 'Otuá 'aki e fakalelei 'alo'ofa 'a e Fakamo'uí 'o fakamolemole'i e angahalá mo fakamā'oni'oni'i ai e laumalié. 'E fakangata ai—'etau mate fakalaumalié—mo 'etau mavahe mei he 'Otuá.¹⁵

Ko e fika faá mo e faka'osí, ko e tu'unga 'o hotau fanau'i fakaesinó mo hotau fanau'i fakalaumalié ki he

pule'anga 'o e 'Otuá. Koe'uhi ke lava lelei 'Ene ngāue ke “[hakeaki'i kitautolu] mo Iá,”¹⁶ na'e tu'utu'uni ai 'e he 'Otuá 'oku totonu ke mali e tangatá mo e fefiné pea fā'ele'i ha fānau, 'o kaungā ngāue ai mo e 'Otuá 'i hono fakatupu ha ngaahi sino fakaemāmani 'oku mahu'inga ki he sivi'i 'o e mo'ui fakamatelié mo 'aonga ki he nāunau ta'engata mo Iá. Na'a Ne tu'utu'uni foki ki he ngaahi mātu'á 'oku totonu ke nau fa'u ha ngaahi fānau mo ohi hake 'enau fānau 'i he māmā mo e mo'oni,¹⁷ pea taki kinautolu ke nau 'amanaki lelei 'ia Kalaisi. 'Oku fekau mai 'e he Tamai:

“Ako'i tau'atāina 'a e ngaahi me'a ni ki ho'o fānau, 'o pehē:

“Ko e me'a . . . 'i hono fanau'i mai 'a kimoutolu ki he māmaní 'i he vai, mo e toto, pea mo e laumalié, 'a ia kuó u fakatupú, pea pehē 'a e tupu mei he efú ha laumalié mo'ui, 'e pehē pē 'a e pau ke toe fanau'i 'a kimoutolu ki he pule'anga 'o e langí, 'i he vai, pea mo e Laumalié [Mā'oni'oni], pea fakama'a 'a kimoutolu 'i he totó, 'a ia ko e ta'ata'a 'o hoku 'Alo pē Taha na'e Fakatupú; koe'uhí ke fakama'a 'a kimoutolu mei he angahala kotoa pē, pea fiefia 'i he ngaahi folofola 'o e mo'ui ta'engatá 'i he māmani ko 'ení, mo e mo'ui ta'engata 'i he maama ka hoko maí, 'io 'a e nāunau ta'e-fa'a-maté.”¹⁸

'I hono 'ilo'i e 'uhinga na'a tau mavahe ai mei he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvaní mo e me'a ke fai ki ha'atau

foki mo hakeaki'i mo Iá, 'oku matu'aki mahino 'oku 'ikai ha me'a 'e fekau'aki mo hotau taimi 'i he māmaní 'e toe mahu'inga ange he mate fakasinó mo e toe fanau'i fakalaumálié, he ko e ongo me'a pau ia ki he mo'ui ta'engatá. 'I hono faka'aonga'i e ngaahi lea 'a Taitiliki Ponihefā, ko e "uiui'i" 'o e malí, ko ha "fatongia kuo fokotu'u ki he fa'a-hinga 'o e tangatá," ko e ouau fakalangi 'oku 'omi "mei 'olunga mei he 'Otuá." Ko e "fakafehokotaki'anga ia 'o e to'u tangata kimu'á mo e to'u tangata kimu'i" 'i heni mo e maama ka hoko maí—ko e fokotu'utu'u ia 'o e langí.

'Oku 'omi 'e ha fāmili na'e langa 'i he mali 'a ha tangata mo ha fefiné, 'a e tu'unga lelei taha ke tupulaki ai e palani 'a e 'Otuá—'a e tu'unga ki hono fā'ele'i mai e fānaú, 'oku ma'a mo haohaoa mei he 'Otuá pea mo e ātakai ki he ako mo e teuteu te nau fie ma'u ki ha mo'ui fakamatelie lavame'a mo e mo'ui ta'engata he mo'ui ka hokó. 'Oku mahu'inga e ngaahi fāmili lalahi 'oku langa he fa'ahinga founa mali ko 'ení ki he mo'ui mo e tupulaki 'a e ngaahi sosaietí. Ko hono 'uhinga ia 'oku poupu'u mo malu'i ai 'e he ngaahi tukui koló mo e ngaahi pule'angá 'a e nofomalí mo e fāmili ko ha fa'unga monū'ia. Na'e 'ikai ke 'uhinga taha pē ia ki he 'ofa mo e fiefia 'a e kakai lalahí.

Ko e tu'unga 'o e nofo mali mo e fāmili 'oku 'ulu ai ha tangata mo ha fefine malí 'oku faka'uhinga'i fakasōsialé ia 'o pehē 'oku taulōfu'u.¹⁹ Ko ia ai, "oku mau toe fakatokanga atu 'e hanga 'e he moveteveve ko ia 'o e fāmili 'o 'omi ki he kakai fakatāutahá, tukui koló mo e ngaahi pule'angá 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōnī."²⁰ Ka 'oku 'ikai ke makatu'unga e tufakanga 'o e malí mo e fāmili he ngaahi feohi fakasōsialé, ka 'i he fo'i mo'oni, ko e fakatupu ia 'a e 'Otuá. Ko Ia ia 'i he kamata'angá na'a Ne fakatupu 'a 'Ātama mo 'Ivi 'i Hono tataú, ko e tangata mo e fefine, pea fakataha'i kinaua ko e husepāniti mo e uaifi ke hoko 'o "kakano pē 'e taha" pea fanafanau mo fakatokolahi e māmaní.²¹ 'Oku ma'u 'e he tokotaha fakafo'ituitui takitaha ha 'imisi fakalangi, ka 'oku tau toki ma'u

'i he mali 'a e tangatá mo e fefiné 'a e 'uhinga kakato hono fakatupu kitautolu 'i he tatau 'o e 'Otuá—ko e tangata mo e fefine. He 'ikai ke lava 'e ha taha fakamatelie 'o kitautolu pe ha toe taha 'o liliu e tu'utu'uni fakalangi ko 'eni 'o e malí. 'Oku 'ikai ko ha fa'u ia 'a e tangatá. Ko e mali peheé, ko e mo'oni 'oku "mei 'olunga, mei he 'Otuá pea ko e konga lahi ia 'o e palani 'o e fiefia 'o hangē pē ko e Hingá mo e Fakalelei.

Na'e angatu'u 'a Lusifā he maama fakalaumálié ki he 'Otuá mo 'Ene palaní, pea na'e fakautuutu 'o lahi 'ene fakafepakí. Na'a ne feinga ke fakalotosi'i 'a e malí mo hono fo'u 'o e ngaahi fāmili, pea 'okú ne fai 'a e me'a te ne ala lavá ke veuki e nofo malí mo e fāmili. 'Okú ne 'ohofi e me'a kotoa pē 'oku toputapu 'i he feohi fakaseksuale 'a e tangatá, pea tohoaki'i mei he tu'unga totonu 'o e nofo malí 'aki ha ngaahi fakakaukau mo e tō'onga ta'e ma'a. 'Okú ne feinga ke fakaloto'i 'a e tangatá mo e fefiné tokua te na lava pē 'o tukunoa'i pe li'aki 'a e ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'a 'e he nofo malí mo e fāmili, pe 'oku 'ikai loko mahu'inga tatau ia mo e ngāué, ngaahi lavame'a kehé, mo e fekumi ki he "fakahōhōloto pē kiate kitá" mo e tau'atāina fakafo'ituitui. 'Oku fiefia mo'oni e tēvoló he taimi 'oku 'ikai ke ako'i ai 'e he mātu'á 'enau fānaú ke tui kia Kalaisí, mo uluí, pe toe fanau'i fakalaumálié. Kāinga, 'oku lahi ha ngaahi me'a 'oku lelei mo mahu'inga, ka ko e ngaahi me'a si'i pē 'oku fie ma'ú.

'Oku 'ikai ke fakasitua'i pe fakasi'i-si'i 'e hono fakahaa'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku kau ki he malí mo e fāmili 'a e ngaahi feilaulau mo e lavame'a 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau a'usia e tu'unga ko 'ení. 'Oku 'i ai hamou ni'ihi 'oku 'ikai ke mou a'usia e tāpuaki 'o e malí koe'uhí, ko ha ngaahi palopalema 'o kau ai 'a e 'ikai ha taha taaú, fetokanga'aki 'a e tangata mo e tangata pe fefine mo e fefiné, ngaahi palopalema fakaesino pe faka'atamai, pe ko ha manavasi'i na'a 'ikai ke ola lelei pea si'i ai e tuí. Pe na'a ke 'osi mali pea 'ikai ke ola lelei 'a e mali ko iá, pea 'okú ke nofo 'o fakahoko tokotaha ai e me'a 'oku 'ikai fa'a malava 'e he toko uá.

'Oku 'i ai ha ni'ihi 'o kimoutolu 'oku 'ikai ha fānau neongo e fu'u holi lahi mo e tautapa 'i he lotú.

Na'a mo ia, 'oku 'i ai e ngaahi me'afoaki 'a e taha kotoa; 'oku 'i ai e talēniti 'o e taha kotoa; 'e lava e taha kotoa pē 'o kau ki hono fakahoko e palani fakalangí he to'u tangata takitaha. Ko e konga lahi 'o e ngaahi me'a 'oku lelei, ko e konga lahi 'o e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá—pea taimi 'e ni'ihi ko e ngaahi me'a kotoa 'oku fie ma'u he taimi ní—'e lava ke a'usia ia 'i ha tu'unga 'oku 'ikai fu'u 'iloa. 'Oku tokolahi hamou ni'ihi 'oku mou fai homou lelei tahá. Pea 'i he taimi 'oku tu'u ai kimoutolu 'oku fuesia 'a e kavenga mamafa taha fakamatelie 'o taukapo'i e palani 'a e 'Otuá ke hakeaki'i 'Ene fānaú, 'oku tau mateuteu kotoa leva ke laka atu. 'Oku tau fakamo'oni ta'e toe veiveiua ki he me'a na'e fakataumu'a ki ai e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, pea 'i he iku'angá te Ne totongi huhu'i 'a e me'a kotoa pē na'e mole meiate kinautolu 'oku tafoki kiate Iá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia kuo tu'utu'uni pau mai ke ne ma'u pē ha me'a si'isi'i ange 'i he me'a kotoa kuo 'omi 'e he Tamai ma'a 'Ene fānaú.

Ne toki fakahaa'i mai 'e ha fa'ē kei talavou 'a 'ene hoha'a fekau'aki mo 'ene ongo'i ta'e-fe'unga 'i he uiui'i mā'olunga taha ko 'ení. Ne u ongo'i ko e ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai 'oku si'isi'i pē ia pea 'oku 'ikai fie ma'u ia ke ne hoha'a ki ai, 'okú ne sai pē ia. Ka na'a ku 'ilo na'a ne fie ma'u pē ke fakahōifua ki he 'Otuá mo faka'apa'apa'i

‘Ene falalá. Na’á ku fai ange ha ngaahi lea fakalotolahi, pea ne u tangi ‘i hoku lotó ki he ‘Otua ko ‘ene Tamai Hēvaní, ke fakamālohia ia ‘aki ‘Ene ‘ofā mo fakamo’oni ‘okú Ne tali ia he’ene ‘amanaki ke fai ‘Ene ngāué.

Ko ‘eku lotú ia ma’atautolu kotoa he ‘ahó ni. Fakataunge ‘oku tau fakahōi-fua ‘i Hono ‘aó. ‘Ofa pē ke tupulekina e nofo malí, tupulaki e ngaahi fāmili, pea tatau ai pē pe te tau ma’u kotoa e ngaahi tāpuakí ni he mo’uí ni pe ‘ikai, fakataunge ‘e hanga ‘e he ‘alo’ofa ‘a e ‘Eikí ‘o ‘omi ha fiefia he taimí ni mo ha tui ki he ngaahi tala’ofa pau ‘e hoko maí. ‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Kevin Rudd, “Faith in Politics,” *The Monthly*, Oct. 2006; themonthly.com.au/monthly-essays-kevin-rudd-faith-politics--300.
2. Dietrich Bonhoeffer, *Letters and Papers from Prison*, ed. Eberhard Bethge (1953), 42–43.
3. Vakai, hangē ko ‘ení, Same 82:6; Ngāue 17:29; Hepelū 12:9; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:29, 33; Mōsese 6:51; ‘Ēpalahame 3:22. Na’e ‘omi ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá ‘a e fakaiiki ki ko ‘ení: “vakai ki he Ngaahi Akonaki ‘o e Kau Palesitani ‘o e Siasi: Siosefa Sāmítá” [2007], 241.
4. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmítá*, 241.
5. ‘Alamā 24:14.
6. ‘Alamā 42:8.
7. ‘Alamā 12:25; vakai foki veesi 26–33.
8. ‘Ēpalahame 3:24–26.
9. Na’e fakahoko mai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá ‘e ne fakamatala fakanounou: “Ko e palani ‘a e ‘Otua ‘i he te’eki ‘ai ‘a e tu’unga ‘o e māmani, ke tau ma’u ha ngaahi tāpanekale (sino), pea tu’unga ‘i he’etau faivelengā te tau ikuna ai ma’u ha toetu’u mei he maté, ‘i he nāunau, lāngilangi, mālohi, pea mo e pule fakapopotó ni.” Na’e toe pehē foki ‘e he Palōfita: “Na’a nau omi ki māmani ke ma’u ha sino pea ke tau ‘oatu ia ‘i he tu’unga haohaoa ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otua ‘i he pule’anga fakasilestialé. Ko e tefitoi mo’oni ma’ongo’onga ‘o e fiefiá ‘oku kau ai hono ma’u ‘o ha sinó. ‘Okú ‘ikai ma’u ‘e he tēvoló ia ha sino, pea ko hono tauteá ia. ‘Okú fiefia ia ‘i ha taimi ‘oku lava ke ne ma’u ai ha sino ‘o ha tangata, pea ‘i he taimi na’e kapusi ai ia ki tu’a ‘e he Faka-mo’uí na’e kole ia ke hū ki he fanga puaká, ‘o fakahaa’i ai ‘a ‘ene fiamalie ke ma’u ha sino ‘o ha puaka ko e ‘ikai ma’u ha sinó. Ko e kakai kotoa pē ‘oku nau ma’u ha sino ‘oku nau ma’u ha mālohi kiate kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ha sinó” (*Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmítá*, 242).
10. Siope 38:7.
11. Sione 1:3; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:23–24.
12. Vakai, 1 Kolinitō 15:21–22; 2 Nifai 2:25.
13. Vakai, 2 Nifai 2:15–18; ‘Alamā 12:24; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:39; Mōsese

- 4:3. Na’e pehē ‘e Siosefa Sāmítá: “Okú ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kakai kotoa pē ‘i he’enu tau’atāina ke fili, he na’e fokotu’u ia ‘e he ‘Otua. Na’á ne fokotu’u ‘a e tau’atāina ke fili ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá, mo ‘oange ‘a e mālohi kiate kinautolu ke nau fili ‘a e lelei pe koví; ke nau fekumi ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku lelei, ‘aki ha’anau tulifua ki he hala ‘o e mā’oni’oni ‘i he mo’uí ni, ‘a ē ‘okú ne ‘omi ‘a e nongá ki he ‘atamái, pea fiefia ‘i he Laumālie Mā’oni’oni ‘i heni, pea nēkeneka mo fiefia kakato ‘i Hono nima to’omata’ú ‘i he hili ‘o e mo’uí ní; pe tulifua ‘i he hala ‘o e koví, ‘o hoko atu ‘i he angahalá mo e fakafepaki ki he ‘Otua, ‘o ‘omi ai ‘a e fakamala’ia ki hono laumālie ‘i he maama ko ‘ení, pea mole ta’engata ‘i he maama ka hoko maí.” Na’e toe pehē foki ‘e he Palōfita: “He ‘ikai ke lava ‘e Sētane ‘o tohoaki’i kinautolu ‘aki ‘ene ngaahi fakatauele kae ‘oua kuo pehē ‘e hotau lotó ‘oku tau lotu mo tukulolo ki ai. Ko hotau natulá, ‘oku tau lava pē ke teke’i ‘a e tēvoló; kapau na’e ‘ikai fakatupu pehe’i kinautolu, he ‘ikai ke tau tau’atāina ke fili.” (*Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmítá*, 244–45).
14. Vakai, Sēnesi 3:22–24; Mōsese 4:28–31; ‘Alamā 42:2–6.
15. Na’a mo kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau fakatomalá ‘oku huhu’i kinautolu mei he mate fakalaumālie ‘e he Fakalelei ‘i he ‘uhinga he ‘oku nau toe omi ki he ‘ao ‘o e ‘Otua ki he Fakamaau Faka’osí (vakai, Hilamani 14:17; 3 Nifai 27:14–15).
16. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmítá*, s244.
17. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:36–40.
18. Mōsese 6:58–59.

19. ‘E lava pē ‘a e kakai ke nau fetauhi’aki ‘i he nonofo ta’emalí, pea lava mo e fānaú ke fā’ele’i mo ohi hake, pea ola lelei he taimi ‘e ni’ihi, ‘i ha ‘ātakai ‘oku ‘ikai ko ha fāmili nofo mali ai ha ongomātu’a. Ka ko e ‘avalisi mo e meimei kotoa ‘o e ngaahi me’a ‘oku hokó, ‘oku fakamo’oni ai e ngaahi ‘aonga fakasōsiale ‘o e nofomalí pea mo e ola mā-’olunga ‘i he ngaahi fāmili ‘oku ‘ulu ki ai ha tangata mo ha fefine malí. Pea ‘i he tafa’aki ‘e tahā, ‘oku fakamafasia lahi ‘a e faingata’a fakasōsiale mo faka’ekonómika ‘a e me’a ‘oku ui ‘e ha taha faiongoongo ko e ‘ko e hola fakamāmani lahi mei he fāmili” ki he sōsaieti. ‘Okú lekooti ‘e ‘Epasitati ‘a e hōloa fakamāmani lahi ‘o e nofomalí mo e fānaú ‘i ‘o e fānaú pea mo e hu’unga fekau’aki mo e hala-tamái mo e vete malí peá ne pehē: “Okú ‘osí mahino pē nunu’a koví ‘okú ne uesia e tokolahi fau ‘o e fānau li’ekiná ‘e he hola mei he mo’ui fakafāmili. Pea ‘oku pehē mo e nunu’a ‘oku fakahoko ‘e he vete malí pea mo e fā’ele tu’utāmaki ‘i he fu’u kehekehe lahi fau ‘a e pa’anga hū maí mo e koloa ‘oku ma’u—‘i he sōsaieti fakakā-toa, pea tautautefito ki he fānaú. ‘Io, ‘oku longomo’ui ‘a e fānaú, mo e ngaahi me’a kotoa ko iá. Ka ‘oku pau ke hoko ‘a e hola mei he fāmili ke uesia ai ‘a e fānau iiki tu’u laveangofuá. ‘Okú toe ‘i ai foki ha ngaahi nunu’a ta’e malava ke fakalelei’i ‘i he kakai toulekeleka ‘oku faka’ofā.” (Vakai, Nicholas Eberstadt, “The Global Flight from the Family,” *Wall Street Journal*, Feb. 21, 2015.)
20. “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
21. Vakai, Sēnesi 1:26–28; 2:7, 18, 21–24; 3:20; Mōsese 2:26–28; 3:7–8, 18, 20–24; 4:26.

Fai 'e 'Eletā Wilford W. Andersen
'O e Kau Fitungofulú

Ko e Hiva 'o e Ongoongolelei

Ko e fasi 'o e ongoongolelei, 'a e ongo'i fakalaumālie fiefia 'oku ma'u mei he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku liliu ai e lotó pea ko e tupu'anga ia 'o e holi mā'oni'oni kotoa pē.

Ne u fanongo he ngaahi ta'u kuo-hilí ki ha faka'eke'eke he letioó 'o ha toketā ne ngāue 'i he Pule-anga Navahoó. Na'á ne fakamatala'i ha'ane a'usia 'i ha pō 'e taha he taimi na'e 'oange ai ha motu'a 'Initia 'ulu loloa ki he loki 'o e me'afakatu'upakeé. Na'e to'o mai 'e he toketaá 'ene pepá mo 'eke ange ki he tangata'eikí, "Ko e hā ha tokoni te u fai?" Na'e sio fakama-ma'u e tangata'eikí mo fakalongolongo pē. Ne hoha'a e toketā kei talavou 'o toe feinga pē. Na'á ne pehē ange, "He 'ikai ke u lava 'o tokoni atu kapau te ke fakalongolongo pē. Talamai e 'uhinga 'okú ke ha'u ai ki falemahakí."

Ne sio hake e tangata'eikí 'o pehē ange, "Okú ke poto he tau'olungá?" 'I hono fakakaukau 'i 'e he toketā kei talavou e fahu'i ngali kehé, ne mahino ki ai mahalo ko e tokotaha puké ko ha tangata faito'o fakamatakali, he 'oku nau faka'aonga'i e hivá mo e tau'olungá ki hono faito'o e puké 'o 'ikai tatau mo e faito'o 'a e falemahakí.

Ne tali ange 'e he toketaá, "Ikai. 'Oku 'ikai te u poto he tau'olungá. 'Okú ke poto he tau'olungá?" Na'e kamokamo e tangata'eikí. Ne 'eke

ange leva 'e he toketaá, "Te ke lava 'o ako'i au he tau'olungá?"

Ne u fa'a fakakaukau ma'u pē ki he tali 'a e tangata'eikí 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'á ne pehē mai, "Te u lava 'o ako'i koe ke ke tau'olunga, ka kuo pau ke ke fanongo ki he hivá."

'Oku tau fa'a lava lelei ke ako'i 'i hotau ngaahi 'apí e me'a 'oku totonu ke tau faí ka 'oku 'ikai ke fa'a mahino lelei ki he mēmipa 'o hotau fāmilí e 'uhinga

'oku tau fai ai e me'a ko iá. Hangē pē ko e 'ilo'i lelei 'e he tangata'eiki faito'ó, 'oku faingata'a ke tau'olunga ta'e 'i ai ha hivá. 'Oku 'ikai fakafiefia mo fakamā-nako e tau'olunga ta'e 'i ai ha fasi—pea toe fakamā. Kuó ke 'osi 'ahi'ahi'i ia?

'I he vahe 8 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, na'e ako'i 'e he'Eikí 'a Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautele, "Io, vakai, te u fakahā kiate koe 'i ho 'atamaí pea 'i ho lotó, 'i he Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'e hoko mai kiate koe pea 'e nofo 'i ho lotó" (veesi 2). 'Oku tau ako'i 'i hotau 'atamaí e ngaahi sitepu 'o e tau'olungá, ka 'oku tau fanongo 'aki hotau lotó ki he hivá. Ko e ngaahi sitepu 'o e tau'olunga 'o e ongoongolelei, 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku tau faí; ko e fasi 'o e ongoongolelei e ongo'i fakalaumālie fiefia 'oku ma'u mei he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku liliu ai e lotó pea ko e tupu'anga ia 'o e holi mā'oni'oni kotoa pē. 'Oku fie ma'u ha fa'a kātaki 'i he tau'olungá, ka 'e toki ma'u pē 'a e fiefia he tau'olungá 'i he'etau fanongo ki he fasi.

'Oku 'i ai ha nī'hi 'oku nau faka-anga'i e kāingalotu 'o e Siasí he me'a 'oku tau faí. 'Oku mahino pē ia. 'Oku fa'a 'asi ngali kehe pe 'ikai matamata-lelei pe hangē ko e lau 'a e folofolá "makehe" (1 Pita 2:9) 'a kinautolu 'oku tau'olungá kiate kinautolu 'oku 'ikai lava ke fanongo ki he fasi. Kuo tu'u nai ho'o káá 'i ha maama 'o ofi atu ki ha ká 'e taha na'e tau'olunga mo hiva e faka'ulí he le'olahi tahá kae 'ikai te

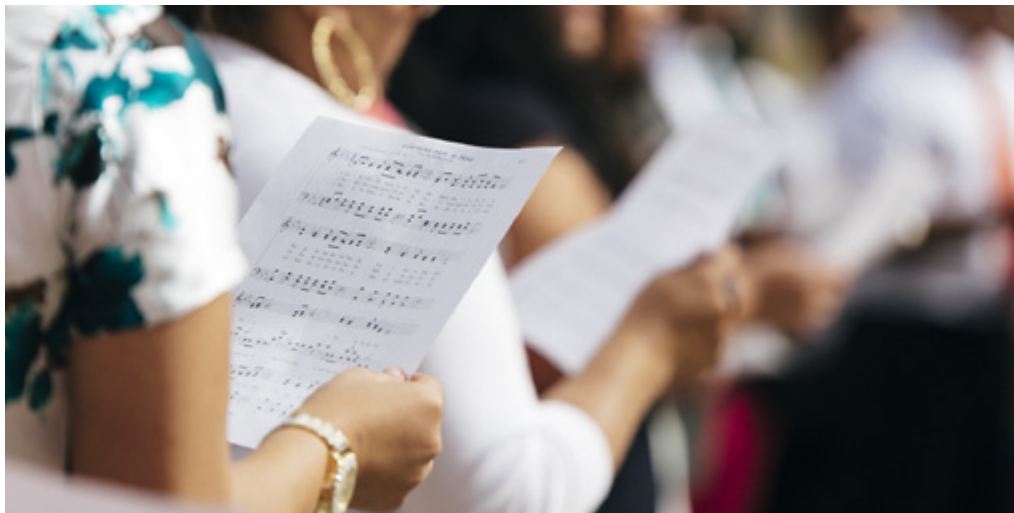
ke lava ‘o fanongo ki ha me’a he na’e takai ho’o sio’atá ki ‘olunga? Na’á ne ki’i hā ngali kehe nai? Kapau ‘oku ako tau-‘olunga pē ‘etau fānau kae ‘ikai ako ke fanongo mo ongo’i e hiva faka’ofa’ofa ‘o e ongoongoleléi, ‘e iku pē ki ha’anau ongo’i ta’e fiemālie he tau’olungá ‘o tuku e tau’olungá pe toe kovi angé ko e kei fai pē ‘a e tau’olungá koe’uhí ko hono teke ‘e he ni’ihi kehe ‘oku nau kaungá tau’olungá.

Ko e pole leva kiate kitautolu kotoa ‘oku fekumi ke ako’i e ongoongoleléi ko hono fakalahi e me’a ‘oku ako’i ke mahulu ange he tau’olungá. ‘Oku makatu’unga e fiefia ‘etau fānau he’-nau malava ke fanongo mo manako he hiva faka’ofa’ofa ‘o e ongoongoleléi. Ko e hā e founa te tau fakahoko ‘aki iá?

‘Uluakí, kuo pau ke ‘ai ‘etau mo’uí ke fenāpasi mo e ongoongoleléi kae lava ke tau ongo’i e ue’i ‘a e laumālié. ‘I he kuohilí, kimu’a he kuonga fakakomipiutá, na’e lava ke ma’u e letiō ne mau sai’ia aí ‘i hono ue’i holo pē e hui ‘o e letiō ke tu’u he feitu’u totonú. ‘I he’emau fai iá, ‘oku ‘ikai ke fa’a ongo lelei mai e fasi. Ka ‘i he taimi pē ‘oku tonu aí, te mau fanongo lelei leva ki he fasi ‘oku mau sai’ia aí. ‘E fakatonu-tonu ‘etau mo’uí ki he tu’unga totonú kae toki lava ke tau fanongo ki he fasi ‘o e Laumālié.

‘I he’etau ma’u e me’afoaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni hili e papitaisó, ‘oku fakafonu kitautolu ‘e he fasi fakalangi ‘oku hoko ai e uluí. ‘Oku liliu hotau lotó, pea ‘oku ‘ikai ke tau toe “holi ke faikovi ka ke failelei ma’u pē” (Mōsaia 5:2). Ka he ‘ikai kātaki’i ‘e he Laumālié ‘a e ‘ulungaanga ta’e’ofá pe loto-hikisiá pe meheká. Kapau ‘e mole mei he’etau mo’uí e tākiekina pelepele-ngesi ko iá, ‘e lava ke mole vave ‘a e mo’oni faka’ofa’ofa ‘o e ongoongoleléi ‘o a’u ki ha’ane longo ‘aupito. Na’e fai ‘e ‘Alamā ha fehu’i mahu’inga: “Pea kapau kuo mou fie hiva ‘aki ‘a e hiva ko ‘eni ‘o ‘ene ‘ofa huhu’í, ‘oku ou fie fehu’i atu, pe ‘oku mou lava ‘o ongo’i pehē he taimí ni?” (‘Alamā 5:26).

Ngaahi mātu’a kapau ‘oku ‘ikai ke tau fengāue’aki lelei mo e ngaahi akonaki ‘o e ongoongoleléi, ‘oku fie ma’u ke tau liliu kae lava ‘o tau toe

fengāue’aki mo e ongoongoleléi. Na’e ako’i kitautolu ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ‘i ‘Okatopa ‘o e ta’u kuo ‘osí, kuo pau ke tau fakakaukau ki hotau ‘alungá (vakai, “Vakai ki he ‘Alunga ‘a Ho Va’é,” *Liahona*, 2014, 86–88). ‘Oku tau ‘ilo e founa ke fakahoko ‘akí. Kuo pau ke tau ‘alu he hala tatau ne tau foua he fuofua taimi ne tau fanongo ai ki he ngaahi hiva fakalangi mālie ‘o e ongoongoleléi. ‘Oku tau ngāue’i e tui kia Kalaisí, fakatomala, mo to’o e sākalamenití; pea tau ongo’i mālohi ange ai e tākiekina ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, pea ‘e toe kamata leva ke ongo mai e ngaahi fasi ‘o e ongoongoleléi ‘i he’etau mo’uí.

Ko hono uá, ‘i he taimi ‘oku tau fanongo ai ki he hivá, kuo pau ke tau feinga ‘aki hotau lelei tahá ke fai ia ‘i hotau ‘apí. ‘Oku ‘ikai ke lava ia ‘o fakamālohi’i pe fakakouna’i. “Oku ‘ikai lava, pe ‘oku ‘ikai totonu, ke ngāue ‘aki ha mālohi pe ivi ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí”—pe ‘i he mālohi ‘o e tamaí pe fa’eé pe lahi tahá pe le’o lahi tahá—“kae ngata pē ‘i he feifeinga’i, ‘i he fa’a kātaki fuoloa, ‘i he angavaivai mo e angamalū, . . . mo e ‘ofa ta’e mālualoi; [mo e] anga’ofa” (T&F 121:41–42).

Ko e hā ‘oku tataki ai ‘e he ngaahi ‘ulungaanga ko ‘ení e mālohi mo e ivi tākiekina ‘o e ‘apí? Koe’uhi he ko e ngaahi ‘ulungaanga ia ‘okú ne fakaafe’i mai e Laumālie Mā’oni’oni. Ko e ngaahi ‘ulungaanga ia ‘okú ne fakatonutonu hotau lotó ki he fasi ‘o e ongoongoleléi.

‘E fakahoko lelei mo fakafiefia ange e tau’olungá ‘e he fāmilí kotoa, ‘o ‘ikai fie ma’u ki ai ha fakamanamana pe fakamamahi pe fakakouna’i.

‘I he kei iiki ‘ema fānau, na’á ma fai ha hiva fakamohemohe ‘o e ‘ofa ta’e mālualoi, pea ko e taimi ‘oku nau leangata’a ai mo ‘ikai fie ‘alu ‘o mohé, ne fie ma’u ke ma hiva’i ha hiva fakamohemohe ‘o e kātaki fuoloá. ‘I he’enua talavou si’i, na’e lava ke ma tukunoa’i e ngaahi ongo fakamamahi ‘o e fakafekikí mo e fakamanamaná, kae fai ha hiva faka’ofa’ofa ‘o e fakakolekolé—pea hiva’i leva e veesi hono ua ‘o e hiva fakamohemohe ‘o e kātaki fuoloá. ‘E lava e ngaahi matu’á ke fakahoko lelei e ngaahi ‘ulungaanga fisifisimu’a ‘o e anga’ofá mo e angamaluú. ‘E lava ke tau fakaafe’i ‘etau fānau ke tau hiva fakataha ‘i he’etau teuteu ke anga’ofa ki ha kaungá’api ‘oku faingata’a’ia.

He ‘ikai ke hoko ia ‘i ha fo’i taimi pē ‘e taha. ‘Oku hangē pē ko hono ‘ilo’i ‘e he tokotaha mūsika ‘iloá, ‘a e fie ma’u ke fai ha ako hiva lahi kae lava ‘o toki fai ha hiva faka’ofa’ofa. Kapau ko hono kamata’i e hivá na’e le’o ua pea ‘ikai ke tonu, manatu’i he ‘ikai lava ke fakatonutonu ‘aki e fehalākí ‘aki e fakaangá. ‘Oku hangē e feke’ike’i ‘i ‘apí ko ha loki ‘oku fakapo’uli. ‘Oku ‘ikai hano ‘aonga ke faka’ita’i e fakapo’uli. ‘Oku fie ma’u ke tau *kapusi* e fakapo’uli ‘aki e māmá.

Ko ia, kapau ‘oku fu’u le’o lahi e laulaló ‘i ho’omou kuaea fakafāmilí, pe fu’u tatangi e filo ‘o e kītaá ‘i ho’omou

kau tā me‘á, pe kapau kuo le‘o ua e penisioó, ‘ai pē ho‘o kātaki ke lahi. Kapau ‘oku ‘ikai te ke fanongo ki he hiva ‘o e ongoongolelei ‘i homou ‘apí, kātaki ‘o manatu‘i e ongo fo‘i leá ni: *akoako pē*. ‘I he tokoni ‘a e ‘Eikí, ‘e ‘i ai e ‘aho ‘e fakafonu ho ‘apí ‘e he hiva ‘o e ongoongolelei ‘aki ha fiefia ‘oku ‘ikai lava ke fakamatala‘i.

Neongo hono fakahoko lelei, he ‘ikai lava ‘e he hivá ia ke ne fakalelei‘i kotoa ‘etau ngaahi palopalemá. ‘E kei ‘i ai pē ha ngaahi taimi fakamamahi mo fakafiefia ‘i he‘etau mo‘uí. Ko e natula ia ‘o ‘etau mo‘uí fakamatelié.

Ka ‘i he taimi ‘oku tau tñaki atu ai e hivá ki hono fakahaka ‘o e tau‘olungá, ‘oku fa‘a nga‘unu leva kimu‘a e ngaahi sippinga faingata‘a ‘o e nofo malí mo e mo‘uí fakafāmilí ke potupotutatau mo fenāpasi. ‘E ‘omi ‘e hotau ngaahi faingata‘á ha ngaahi me‘a lelei ‘oku nau fepoupouaki.

‘E kamata ke fakatō ‘e he ngaahi tokāteline ‘o e lakanga fakataula‘eikí e ngaahi hahau mei he langí ki hotau laumālié. ‘E hoko ma‘u pē e Laumālie Mā‘oni‘oní ko hotau takaua, mo hotau tokotoko—ko ha mālohi mo e tāki-ekina—ko ha tokotoko ta‘e fa‘a liliu ‘o e mā‘oni‘oní mo e mo‘oní. Pea ‘e ta‘engata hotau tofi‘á. Pea ‘i he ‘ikai ha fakakouna‘i ‘e tafe mai ia kiate kitautolu ‘o ta‘engata pea ta‘engata (vakai T&F 121:45–46).

‘Oku ou lotua mo fakatauange ke hoko ia ‘i he‘etau mo‘uí mo hotau ngaahi ‘apí takitaha ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

Fai ‘e ‘Eletā Dale G. Renlund

‘O e Kau Fitungofulú

Kāingalotu ‘Oua Na‘a Tuku e Feingá

‘Oku tau hoko mo‘oni ko e Kāingalotú, ‘i he‘etau feinga, kātaki, mo tokoni‘i e ni‘ihi kehé ke nau fai mo e me‘a tataú.

Si‘oku kāinga ‘ofeina, ne tēngihia ‘e he māmaní ‘i Tisema ‘o e 2013 e pekia ‘a Nalesoni Manitelá.

Na‘á ne nofo pōpula he ta‘u ‘e 27 ‘i he‘ene fakafepaki‘i ‘a e laulanú, pea ko Manitela ‘a e fuofua palesiteni ne fili fakatemokalati ‘o ‘Afilika Tongá.

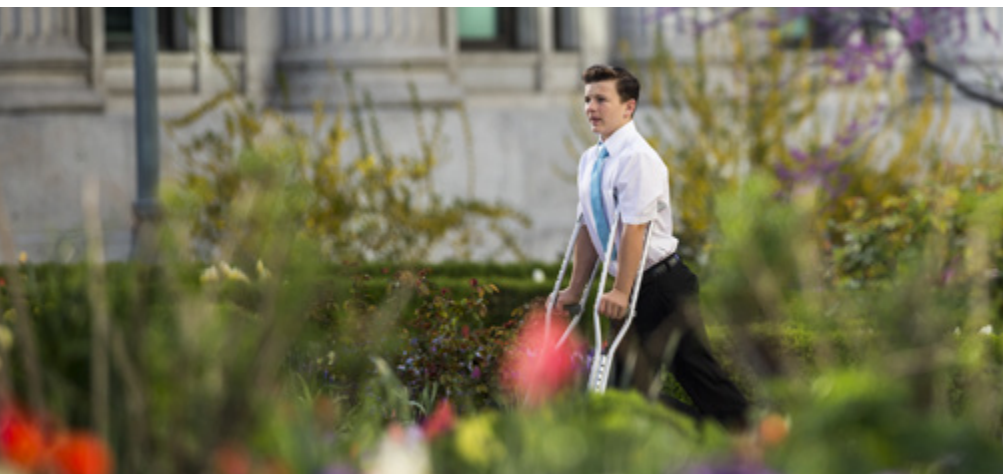
Na‘e fakafo ‘ene fakamolemole‘i ‘a kinautolu ne nau tuku pōpula iá.

Na‘á ne ma‘u ha fakalāngilangi mo ha fakahīkihiki fakamāmani lahi.¹ Na‘e toutou kalo ‘a Manitela mei he ngaahi fakalāngilangi ko ‘eni ‘aki ‘ene pehē, “‘Oku ‘ikai ko ha mā‘oni‘oni au—tuku

kehe kapau ‘oku mou pehē ko e mā‘oni‘oní ko ha tokotaha fai angahala ‘oku toutou feinga.”²

Ko e fo‘i fakalea ko ‘eni—“ko e mā‘oni‘oní ko ha tokotaha angahala ‘oku ‘ikai tuku ‘ene feingá”—‘oku totonu ke ne fakapapau‘i mo fakalotolahi‘i e kāingalotu ‘o e Siasí. Neongo ‘oku ui kitautolu ko e “Kau Mā‘oni‘oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní,” ka ‘oku tau fa‘a momou ‘i he fo‘i lau ko ‘ení. ‘Oku fa‘a ngāue ‘aki e fo‘i lea ko e Mā‘oni‘oní kiate kinautolu kuo nau a‘usia ha tu‘unga mā‘olunga ‘o e mā‘oni‘oní pe haohaoá. Pea ‘oku tau ‘ilo‘i lelei pē ‘oku te‘eki ai ke tau haohaoa.

‘Oku ako‘i kitautolu ‘e he‘etau tui fakalotú, neongo ‘e lava ‘o fakahao-haoa‘i kitautolu ‘i he hokohoko mo e toutou “falala kakato mo‘oni” ki he tokāteline ‘o Kalaisí: tui kiate Ia, fakatomala, ma‘u ‘a e sākalamēnití ke fakafo‘ou e ngaahi fuakavá mo e ngaahi tāpuaki ‘o e papitaisó, pea ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ke hoko ko ha takaua ma‘u pē. ‘I he‘etau fai iá, ‘oku tau hoko lahi ange ai ‘o hangē ko Kalaisí pea lava ke kātaki ki he ngata‘angá, fakataha mo e ngaahi me‘a kotoa ko iá.³ Ko hono toe fakalea ‘e

tahá, 'oku tokanga lahi ange 'a e 'Otuá ki he tu'unga 'oku tau 'i ai mo e tu'unga te tau a'usiá, kae 'ikai ko hotau tu'unga kimu'á.⁴ 'Okú Ne finangalo ke 'oua 'e tuku 'etau feingá.

Ko e talanoa fakaoli ko ia ko e *As You Like It* [*Hangē ko Ia 'Okū ke Sai'ia Aī*], na'e fa'u 'e he tangata Pilitānia ko Viliami Seikisipiá, 'oku talanoa ai ki ha fu'u liliu lahi 'i he mo'ui 'a ha tokotaha. Ne feinga ha ta'okete ke fakapoongi hono tehiná. Neongo 'ene 'ilo'i 'ení, ka na'e kei fakahaofi pē 'e he tehiná hono ta'okete angakovi mei ha me'a ne pau ke mate ai. 'I hono 'ilo'i 'e he ta'oketé 'a e manava'ofa na'e 'ikai totonu ke ne ma'ú, na'á ne liliu faka'aufuli kakato peá ne ui ia ko ha "ului." Kimui aī, ne tokolahi ha kau fafine ne nau 'eke ange kiate ia, "Ikai 'apē ko koe 'eni na'á ke feinga ke fakapoongi [ho tokouá]?"

Ne tali atu 'e he ta'oketé, "Io ko au; ka 'oku 'ikai ko au ia he taimi ni: 'oku 'ikai te u mā ke talaatu hoku tu'unga kimu'á, kae talu 'eku ului mo e fakafiefia e tu'unga'oku ou 'i ai he taimi ní."⁵

Koe'uhi ko e 'alo'ofa 'a e 'Otuá mo e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, 'oku 'ikai ko ha fo'i talanoa fa'u pē kiate kitautolu 'a e fa'ahinga liliu peheé. Na'e folofola e 'Eikí 'ia 'Isikeli:

"Pea koe'uhí ko e faihala 'a e angahalá, 'e 'ikai te ne hinga ai 'i he 'aho ko ia 'okú ne tafoki mei he'ene angahalá. . . .

". . . Pea kapau te ne tafoki mei he'ene angahalá pea fai 'e ia 'a ia 'oku totonu mo lelei;

". . . Ka toe 'atu 'e he angahalá 'a e me'a na'e tuku ko e fakamo'oni, mo ne toe 'atu 'a ia na'á ne kaiha'así, mo ne 'eve'eva 'i he fekau 'o e fakamo'ui, 'o 'ikai ke toe fai hala; ko e mo'oni 'e mo'ui pē ia. . . .

"E 'ikai toe lau kiate ia ha taha 'i he ngaahi angahala 'a ia kuó ne faí; kuó ne fai 'a ia 'oku totonu mo lelei."⁶

'Oku tala'ofa mai 'a e 'Otuá 'i He'ene 'alo'ofá te ne fakamolemole'i he taimi 'oku tau fakatomala aī mo tafoki mei he faikovi—"o a'u ki ha tu'unga he 'ikai ke toe lau mai 'etau kovi kiate kitautolu. Koe'uhí ko e Fakalelei 'a Kalaisí mo 'etau fakatomalá, te tau lava 'o sio ai ki he'etau ngaahi tō'onga he kuo hilí mo

pehē, "Ko hoku kuohilí ia; ka ko au 'eni he lolotonga ní." 'E tatau ai pē ko e hā e lahi 'o e kovi, te tau lava ke pehē, "Ko au ia he taimi ko ē. Ka 'oku 'ikai ko au ia 'a e tokotaha angakovi 'o e kuohilí."⁷

Na'e ako'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o pehē, "Ko e taha e me'a'ofa ma'ongo'onga taha 'a e 'Otuá ma'atautolú ko e fiefia 'i he feingá, he 'oku 'ikai totonu ke hoko ko ha aofangatuku e me'a 'oku ta'emalavá."⁸ Neongo kapau na'a tau 'ilo'i lelei mo taumu'a pē ke hoko ko ha taha faiangahala pe toutou fehengahangi mo e 'ikai malavá mo e loto-mamahí, ka ko e taimi pē 'oku tau loto ai ke toe feingá, 'e lava ke tokoni'i kitautolu 'e he Fakalelei 'a Kalaisí. Pea 'oku fie ma'u ke tau manatu'i 'oku 'ikai ko e Laumālie Mā'oni'oni 'okú ne talamai kuo tau fu'u tōmui pea 'e sai ange ke 'oua te tau toe feinga.

'Oku finangalo 'a e 'Otuá ke kei hokohoko atu pē e feinga 'a e Kāingalotú 'o mahulu hake 'i he ikuna'i pē 'o e angahalá. Neongo pe ko e hā hotau faingata'a'ia, ko ha vā 'oku palopalema'ia, faingata'a'ia faka'ekonōmika, pe mahamahaki pe ko e nunu'a 'o ha faiangahala 'a ha taha kehe, ka 'e kei lava pē 'e he Fakalelei ta'e fakangatangata 'a e Fakamo'ui 'o fakamo'ui—pea mahalo 'e tautautefito—kiate kinautolu ne faingata'a'ia ta'e 'i ai ha'anau kovi. 'Oku mahino lelei kiate Ia 'a e mama-hi'ia ta'e 'i ai ha hia ko ha nunu'a 'o ha

maumaufono 'a ha taha kehé. Hangē ko hono kikite'i, 'e hanga 'e he Fakamo'ui 'o "nono'o 'a e loto mafesí, . . . 'atu kiate kinautolu 'a e hoihoifua ko e fetongi 'o e efuefu, 'a e lolo 'o e fiefiá ko e fetongi 'o e mamahi, [mo e] kofu 'o e fakamāló ko e fetongi 'o e laumālie kuo mafesi."⁹ 'E tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'oku hokó, 'oku 'amanaki mai e 'Otuá, 'i He'ene tokoní, ke kei feinga pē 'a e Kāingalotú.

Hangē ko e mokoi 'a e 'Otuá 'i he taimi 'oku tau vilitaki aī, 'oku pehē 'a 'Ene loto-mamahí kapau 'oku 'ikai ke tau fakatokanga'i 'oku feinga pehē foki mo ha ni'ihí. Na'e vahevahe mai 'e hama kaungāme'a mamae ko Topa 'a e founa na'á ne ako ai e lēsoni ko 'ení mei he'ene fa'ē ko Sūliá. Ne kau 'a Sūlia mo Topa he kau fuofua kakai 'uli'uli na'e ului 'i 'Afilika Tongá. 'I he ngata 'a e pulé'anga laulanú, na'e fakangofua leva ke ma'ulotu fakataha 'a e kāingalotu 'uli'uli mo hinehina 'o e Siasí. Ko ha me'a fo'ou mo faingata'a ki he kakai tokolahi e feohi fakataha 'a e ngaahi matakali. Ne 'i ai ha taimi ne ongo'i 'e Sūlia mo Topa he'ena 'alu ki he lotú 'oku 'ikai ke fu'u anga'ofa ange 'a e ni'ihí 'o e kāingalotu hinehiná kiate kinaua. Na'e lāunga loto-mamahí 'a Topa he'ena foki ki he'ene fa'eé. Na'e fakafanongo fakalelei pē 'a Sūlia kae 'oua kuo 'osi hono hua'i atu 'e Topa hono loto-mamahí. Pea pehē ange 'e Sūlia: "E Topa, 'oku hangē 'a e Siasí ko

ha fu'u falemahakí, pea 'oku tau puke kotoa 'i ha ngaahi mahaki kehekehe. 'Oku tau omi ki he lotú ke tokoni'i kitautolu."

'Oku 'omi 'e he fakamatala 'a Sūliá ha fakakaukau mahu'inga. Kuo pau ke 'oua na'a ngata pē 'etau kātaki he taimi 'oku ngāue ai e ni'hi kehē ki honau ngaahi mahamahaki fakafo'ituitui; ka kuo pau foki ke tau anga'ofa, fa'a kātaki, pou pou, mo ma'u ha mahino. 'I hono fakaloto-lahi'i kitautolu 'e he 'Otuá ke hokohoko atu e feingá, 'oku Ne 'amanaki foki ke tau toe faka'atā e ni'hi kehē ke nau fai e me'a tatau, 'i he taimi pē 'anautolu. 'E hoko mai e Fakalelei ki he'etau mo'u'i 'i ha tu'unga lahi ange. Te tau toki fakatokanga'i ai 'oku tatau ai pē pe ko e hā e faikehekehe kuo fakatokanga'i, 'oku tau fie ma'u kotoa e Fakalelei ta'e fakangatangata tatau.

Na'e ui 'i he ngaahi ta'u kuo hili ha talavou lelei ko Kētisi ke ngāue fakafai-fekau. Ko e fa'ahinga faifekau 'eni 'oku lotua 'e he palesiteni fakamisiona kotoa pē. Na'á ne tokanga mo ngāue mālohi. Na'e vahe ia 'i ha taimi 'e taha ke hoa mo ha faifekau na'e 'ikai anga fakapotopoto, 'ikai ke poto he feohí, pea 'ikai fu'u vėveveke ke fai e ngāue.

Lolotonga ha'ana 'aka pasikala 'i ha 'aho 'e taha, ne fakatokanga'i mai

'e Kētisi ia kuo hifo hono hoá 'o taki e pasikalá. Na'e fakahā fakalongolongo pē 'e Kētisi hono faingata'a'ia ki he 'Otuá; ko ha me'a faingata'a ke nofo mo ha hoa kuo pau ke fakakouna'i kae toki lava 'o fai ha me'a. Taimi nounou pē mei ai, kuo ma'u 'e Kētisi ha ongo mālohi, 'o hangē 'oku folofola ange ki ai e 'Otuá 'o pehē, "Okú ke 'ilo'i Kētisi, 'i he'eku vakai kiate kimouá, 'oku 'ikai ke mo faikehekehe kimoua." Ne ako ai 'a Kētisi 'oku fie ma'u ke fa'a kātaki 'i ha hoa 'oku 'ikai ke haohaoa, ka 'okú ne feinga 'i he'ene founa pē 'a'ana.

Ko 'eku fakaafé kiate kitautolu kátoa ke tau toe vakai'i 'a 'etau mo'u'i, fakatomala, pea 'oua 'e tuku e feingá. Kapau he 'ikai ke tau feinga, 'oku tau hoko ko ha káingalotu faiangahala; kapau 'oku 'ikai ke tau kātaki, 'oku tau hoko ko ha káingalotu fo'i 'i he ngaahi 'aho kimui ní; pea kapau he 'ikai ke tau faka'atā e ni'hi kehē ke nau feinga, ta ko ha káingalotu māluai kitautolu.¹⁰ 'Oku tau hoko mo'oni ko e Kau Mā'oni- 'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he'e- tau feinga, vilitaki, mo tokoni'i e ni'hi kehē ke nau fai mo e me'a tatau. 'I he'etau liliú, te tau 'ilo'i ai 'oku tokanga lahi ange 'a e 'Otuá ki he tu'unga 'oku tau 'i ai mo ia 'oku tau feinga ke a'usiá, kae 'ikai ko hotau tu'unga kimu'á.¹¹

'Oku hounga mo'oni kiate au 'a e Fakamo'u'i, mo 'Ene Fakalelei ta'e fakangatangata, mo e kau palōfita he ngaahi 'aho kimui ní 'a ia 'oku nau pou pou'i kitautolu ke tau hoko ko e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, pea ke tau feinga peé.¹² 'Oku ou fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e mo'u'i 'a e Fakamo'u'i, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Nelson Rolihlahla Mandela, *Long Walk to Freedom* (1994); "Biography of Nelson Mandela," nelsonmandela.org/content/page/biography; mo Palesiteni Barack Obama's Dec. 10, 2013, eulogy for Nelson Mandela, at whitehouse.gov/the-press-office/2013/12/10/remarks-president-obama-memorial-service-former-south-african-president. 'Oku lahi e ngaahi pale ne foaki kia Manitelá 'o hangē ko e Nobel Peace Prize, ko e United States Presidential Medal of Freedom, pea mo e Soviet Order of Lenin.
2. Vakai, hangē ko 'ení, ko e lea 'a Nalesoni Manitela he Rice University's Baker Institute

'i 'Okatopa 26, 1999, bakerinstitute.org/events/1221. Mahalo pē na'á ne toe ngāue 'aki e lea 'iloa 'a Lōpeti Lui Sitivenisoni [Robert Louis Stevenson]: "Ko e kau mā'oni- 'oni ko ha kau faiangahala 'oku 'ikai tuku 'enau feingá." Kuo tokolahi ha ni'hi he ngaahi ta'u kuo hili ne nau fakahaa'i e me'a tatau. Hangē ko 'ení, na'e pehē 'e Konifiusi- asi [Confucius], "Ko hotau lāngilangi lahi tahá 'oku 'ikai ma'u ia 'i he lavame'a ma'u peé ka ko e malava ke toutou tu'u hake hili 'a e tō ki laló."

3. Vakai, hangē ko 'ení, 2 Nifai 31:2–21; 3 Nifai 11:23–31; 27:13–21; Molonai 6:6; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77, 79; 59:8–9; *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), 2.1.2.
4. 'Oku 'ikai ke 'uhinga e pehē ia 'oku tokanga ange e 'Otuá ki hotau tu'unga he taimi ní mo e tu'unga te tau a'usiá kae 'ikai ko hotau tu'unga kimu'á, ke pehē 'oku fakasiosiokehe ai e Fakamo'u'i mei he ngaahi nunu'a 'o ha faiangahala 'a ha tokotaha fakafo'ituitui 'oku kavahia ai e ni'hi kehē. Ko hono mo'oni, 'oku tokanga 'aupito e Fakamo'u'i kiate kinautolu ne mamahi, lavea, loto-mamahi, mo faingata'a- 'ia koe'uhí ko ha maumaufono 'a ha taha kehe. 'E hanga 'e he 'Eiki 'o "to'o kiate Ia 'a e ngaahi vaivai [a Hono kakai], koe'uhí ke fonu hono lotó 'i he 'alo'ofa, . . . koe'uhí ke ne 'aifo'i 'o fakatatau ki he kakanó 'a e founa ke tokoni'i ai 'a hono kakai" (Alamāa 7:22).
5. William Shakespeare, *As You Like It*, act 4, scene 3, lines 134–37.
6. 'Isikeli 33:12, 14–16.
7. 'Oku 'ilonga 'aupito hono faka'aonga'i e ngaahi lea ngāue he taimi lolotonga 'i he ngaahi folofola 'oku fekau'aki mo e Faka- maau Faka'osi. Vakai, hangē ko 'ení, 2 Nifai 9:16; Molomona 9:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:42–43.
8. Thomas S. Monson, "The Will Within," *Ensign*, May 1987, 68.
9. 'Isaia 61:1–3; vakai foki, Luke 4:16–21.
10. Mahalo ko e liliu e fo'i lea ko e *māluai* 'i he Fuakava Fo'ou na'e to'o ia mei he lea faka-Kalisi ko e "tokotaha fakangali- ngali;" 'o 'uhinga he lea faka-Kalisi ko ha tokotaha 'eti faiva, 'pe 'tokotaha 'oku feinga ke fakangalingali, fakafofonga'i ha me'a, pe fakafōtunga'i ha ha kongá" (Mātiu 6:2, footnote a). Kapau 'oku 'ikai ke tau 'oange ha faingamālie ki he ni'hi kehē ke nau liliu pe fakatatau ki honau tu'ungá, ta ko ha Kāingalotu māluai kitautolu.
11. Vakai, ki he fakamatala fika 4 'i 'olungá.
12. 'Oku fakafo e lahi e toutou 'asi 'a e pōpoaki ko 'ení 'i he ngaahi Malanga 'a e Kau Palesiteni 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e fakamahino'i 'e Palesiteni Tietá F. 'Ukitofa 'i he'ene pehē, "I he ngaahi tefito'i mo'oni kotoa kuo laui senitili hono ako'i 'e he kau palōfita, ko e taha kuo lahi taha hono toutou fakamamafa'i ko e pōpoaki fakatupu 'amanaki lelei mo fakalotomāfana ko ia 'oku lava 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'o fakatomala, pea liliu hono halá, 'o foki ki he hala mo'oni 'o e ngāue fakaakongá." ("Te ke Lava 'o Fai Ia he Taimi ní!" *Liahona*, Nōvema 2013, 56).

Fai 'e 'Eletā Michael T. Ringwood
'O e Kau Fitungofulú

Lelei Mo'oni pea 'Ikai Ha Kākā

Ko e ongoongo fakafiefia 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi ko e lava ke liliu e ngaahi holi 'a hotau lotó mo 'etau taumu'á pea lava ke ako'i mo fakalelei'i.

Me'apango ia, he na'e 'i ai ha taimi 'i he'eku mo'uí na'e teke au 'e he kumi tu'ungá mo e fie ma'u mafaí. Na'e kamata tau'atāina pē. 'I he'eku teuteu ke ngāue fakafaifekau taimi kakató, na'e taki fakasouni hoku ta'oketē 'i hono misioná. Na'á ku fanongo 'i ha ngaahi talanoa lelei kau ki ai pea na'á ku faka'amu ke talanoa'i pehe'i au. Na'á ku faka'amu pea mahalo na'á ku lotua 'a e tu'unga tatau.

Kae me'amālie, he ko e taimi na'á ku ngāue fakafaifekau aí, na'á ku ako ha

lēsoni mahu'inga. Na'e toe fakamanatu kiate au 'a e lēsoni ko iá 'i he konifele-nisi kuo 'osí.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa 'i 'Okatopa 'o e ta'u kuo 'osí: "I he'eku mo'uí, kuó u ma'u ha fainga-mālie ke feohi mo ha ni'ihī 'o e kakai tangata mo fafine poto mo 'atamai'ia taha 'i he māmaní. 'I he'eku kei si'i, na'á ku mālie'ia 'iate kinautolu na'e ako, lavame'a, ikuna, mo faka'apa'apa'i 'e he māmaní. Ka 'i he fakalau atu 'a e ta'ú, kuó u fakatokanga'i, 'oku ou mālie'ia

lahi ange au 'iate kinautolu ko e ngaahi laumālie faka'ofa'ofa mo monū'ia 'oku lelei mo'oni pea 'ikai ha kākā."¹

Ko 'eku tokotaha tu'ukimu'a he Tohi 'a Molomoná ko ha sippinga hao-hao ia 'o ha tokotaha lelei mo mohu tǎpuekina na'e fai lelei mo'oni pea 'ikai ha'ane kākā. Ko Sipiloni e taha 'o e ngaahi foha 'o 'Alamā ko e Si'i. 'Oku tau maheni ange mo hono ongo tokoua ko Hilamani, na'á ne muimui he'ene tamaí 'o tauhi e ngaahi lekōtí pea ko ha palōfita 'a e 'Otuá, 'a Kolianitoni, na'e 'iloa ko ha faifekau pau'u ne fie ma'u ke akonekina 'e he'ene tamaí. Na'e tohi 'e 'Alamā ha veesi 'e 77 'o kau kia Hilamani (vakai 'Alamā 36–37). Na'e tuku taha 'e 'Alamā ha veesi 'e 91 kia Kolianitoni (vakai, 'Alamā 39–42). Na'e tohi 'e 'Alamā ha ki'i veesi pē 'e 15 kia Sipiloni, ko hono foha fika uá (vakai, 'Alamā 38). 'Oku mālohi mo mohu fakahinohino e ngaahi lea 'o e veesi ko ia 'e 15.

"Pea ko 'eni, 'e hoku foha, 'oku ou tui te u ma'u ha fiefia lahi 'iate koe, koe'uhí ko ho'o tu'uma'u mo ho'o faivelenga ki he 'Otuá; he ko e me'a 'i ho'o kamata 'i ho'o kei si'i ke tokanga ki he 'Eiki ko ho 'Otuá, 'oku pehē 'eku 'amanaki 'e fai pehē atu ho'o tauhi 'ene ngaahi fekau; he 'oku monū'ia ia 'okú ne kātaki ki he ngata'angá.

"Oku ou pehē kiate koe, 'e hoku foha, kuó u 'osi ma'u 'a e fu'u fiefia lahi 'iate koe, koe'uhí ko ho'o faivelengá mo ho'o tōtōiví, mo ho'o kātaki mo ho'o kātaki fuolua 'i he kakai" ('Alamā 38:2–3).

Tānaki atu ki he lea *kia* Sipiloni, na'e lea 'a 'Alamā 'o *kau* kia Kolianitoni. Na'e pehē 'e 'Alamā: "Ikai koā kuó ke vakai ki he tu'uma'u 'a ho tokouá, ko 'ene faivelengá, mo 'ene tōtōiví 'i he tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá? Vakai, 'ikai koā kuó ne fokotu'u ha sippinga lelei ma'au?" ('Alamā 39:1).²

Na'e mahino ko Sipiloni ko ha foha na'e loto ke ne fakafiefia 'i 'ene tamaí 'o ne fai e me'a totonú he 'oku totonu ia, kae 'ikai ko e fakamāloó, sio-tu'ungá, mālohí, fakalāngilangí, pe mafaí. 'Oku pau pē na'e 'ilo'i mo faka'apa'apa'i 'e Hilamani hono tokouá, he na'á ne tuku kia Sipiloni ke ne tauhi e ngaahi lekooti

Woodbury, Minnesota, USA

toputapu naʻa ne maʻu mei heʻene tamaí. ʻOku pau pē ne falala ʻa Hilamani kia Sipiloni koeʻuhí “ko ha tangata angatonu ia, pea naʻa ne ʻaʻeva angatonu ʻi he ʻao ʻo e ʻOtuá; pea naʻe tokanga ia ke fai lelei maʻu ai pē, ke ne tauhi ʻa e ngaahi fekau ʻa e ʻEiki ko hono ʻOtuá” (ʻAlamā 63:2). ʻOku mahino moʻoni ʻa e ʻulungaanga ʻo Sipiloni, he ʻoku ʻikai lahi ha fakamatala ki ai mei he taimi naʻa ne maʻu ai e ngaahi lekototi toputapú ʻo aʻu ki he taimi naʻa ne foaki ai ia kia Hilamani ko e foha ʻo Hilamani (vakai, ʻAlamā 63:11).

Ko ha tokotaha lelei moʻoni ʻa Sipiloni pea ʻikai ke kākā. Ko ha tokotaha naʻa ne feilaulauʻi hono taimí, talēnití, mo e ngāue ke tokoni ke hiki hake ʻa e niʻihi kehé, ko ʻene ʻofa ki he ʻOtuá mo hono kāingā (vakai, ʻAlamā 48:17–19; 49:30). ʻOku fakamatalaʻi lelei ia ʻe he ngaahi lea ʻa Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló: “Oku vēkeveke maʻu pē e kau fafine mo e kau tangata lelei ke ngāue ʻo ʻikai ko ha fie maʻu mafai.”³

ʻOku ou fakaʻapaʻapaʻi e kakai fakaʻofoʻofa mo mohu tāpuekina ʻoku fai lelei moʻoni pea ʻikai kākā, ʻa kinautolu ʻoku nau ngāue ko e ʻofa ki he ʻOtuá mo honau kaungaʻapí, ʻa e kau fafine mo tangata ʻoku nau “vēkeveke ange

ke ngāue ʻo ʻikai ko ha fie maʻu mafai” ʻi ha māmani ʻoku feinga he tapa kotoa ke maʻu ha fakamālō, lakanga, mālohi, lāngilangi, mo e mafai.

ʻOku fakalotoʻi kinautolu ʻe ha niʻihi he ʻahó ni ke tau tui ʻe toki ola lelei pē e meʻa ʻoku tau fekumi ki aí ʻi hono maʻu ha tuʻunga mo ha mālohí. ʻOku tau fakamālō ʻoku kei tokolahi pē ha niʻihi ʻoku ʻikai ke nau tui ki he fakakaukau ko ʻení. ʻOku maʻu ʻenau talí ʻi he fekumi ki he meʻa ʻoku lelei moʻoni pea ʻikai ha kākā. Kuó u ʻiloʻi kinautolu ʻi he ngaahi tui fakalotu tukufakaholó mo e tapa kehekehe ʻo e moʻuí. ʻOku ou ʻiloʻi hanau tokolahi ʻi he kau mui-mui kuo ului moʻoni kia Kalaisí.⁴

ʻOku ou fakaʻapaʻapaʻi kinautolu ʻoku ngāue taʻe siokita he uike kotoa

he ngaahi uooti mo e kolo ʻo e māmani ʻo laka ange ʻenau ngāue he meʻa ʻoku fie maʻu ki honau ngaahi uiuiʻi. ʻOku ui e ngaahi fatongiá pea tukuange. ʻOku toe fakaofo ange kiate au e tokolahi ʻoku ʻikai hanau uiuiʻi, ka ʻoku nau kumi maʻu pē ha founa ke tokoniʻi mo hiki hake ai e niʻihi kehé. ʻOku haʻu pongipongia ha tangata ʻe taha ki he lotú ke fokotuʻutuʻu e ʻū seá pea nofo he tuku ʻa e lotú ke fakamaau e fale lotú. ʻOku nofo ha fefine ʻe taha ʻo ofi ki ha fefine ʻoku kui ʻi hono uotí ke fakafeʻiloaki ki ai mo hivaʻi leʻolahi e ngaahi himí ke ongoʻi lelei ʻe he fefine kuí ʻo hiva ai pē mo ia. Kapau te ke vakai fakalelei holo ʻi homou uotí mo e koló, te ke ʻilo ai ha ngaahi sippinga peheni. ʻOku ʻi ai maʻu pē ha kāingalotu ʻoku nau ʻilo e niʻihi ʻoku fie maʻu tokoní mo e taimi ke fai ai e tokoní.

Naʻa ku fuofua sio ʻi he Kāingalotu lelei moʻoni pea ʻikai ha kākā, ʻi heʻeku hoko ko ha faifekau kei talavou. Naʻa ku hiki ki ha feituʻu ʻo hoa ai mo ha faifekau naʻe ʻikai ke ma maheni. Naʻa ku ʻosi fanongo he talanoa ʻa e kau faifekau kehé ki he ʻikai ke ne maʻu ha tuʻunga fakatakimuʻa mo ʻene faingataʻa he lea faka-Kōleá neongo e fuoloa ʻene ngāue he fonuá. ʻI he kamata ke u maheni mo e faifekau ni, naʻa ku ʻiloʻi ko e taha ia ha faifekau talangofua mo faivelenga moʻoni. Naʻa ne ako ʻi he taimi ke fai ai e akó, pea ngāue ʻi he taimi ke ngāue aí. Naʻe mavahe mei hono ʻapi nofoʻangá ʻi he taimi pea foki ʻi he taimi. Naʻe fakamātoato ʻene ako e lea faka-Kōleá neongo naʻe fuʻu faingataʻa e leá kiate ia.

ʻI heʻeku ʻiloʻi hono loi e ʻū talanoá, ne u ongoʻi ʻoku hala hono tala ʻoku ʻikai lavameʻa e faifekau ko ʻení. Naʻa ku loto ke ʻiloʻi kotoa ʻe he misioná ʻa e meʻa naʻa ku ʻilo fekauʻaki mo e faifekau ni. Naʻa ku vahevahe mo ʻeku palesiteni fakamisioná ʻeku fie maʻu ke fakatonutonu e talanoá. Naʻa ne pehē mai, “Oku ʻafioʻi ʻe he Tamai Hēvaní peá u ʻiloʻi ko ha talavou lavameʻa e faifekau ni.” Naʻa ne toe pehē mai, “Pea ko ʻeni ʻokú ke ʻiloʻi, ko hai leva ʻoku fie maʻu ke ne toe ʻiloʻi?” Ne akoʻi au ʻe he palesiteni fakamisiona poto ko ʻení ke u ʻiloʻi ʻa e meʻa ʻoku mahuʻinga

he ngāue, 'oku 'ikai ko e fakamāloó, tu'ungá, mālohí, lāngilāngí, pe mafai. Ko ha lēsoni ma'ongo'onga ia ki ha faifekau kei talavou ne fu'u tokanga ki ha tu'unga.

Na'a ku kamata ke toe vakai atu ki he'eku mo'ui 'o mamata ki hono fa'a tākiekina au 'e ha kau tangata mo fafine na'e 'ikai hanau tu'unga pe fatongia mā'olunga. Ko e taha 'o kinautolu ne hangē ko Sipiloní, pea ko 'eku faiake semineli ia he ako mā'olungá. Na'e faiake semineli e tangata lelei ko 'ení 'i ha ta'u pē 'e ua pe tolu, ka na'a ne fakaava hoku lotó 'i ha founa na'e tokoni ke u ma'u ai ha fakamo'oni. Mahalo na'e 'ikai ko e faiake manakoa taha ia 'i he akó, ka na'e mateuteu ma'u pē pea na'e mālohi mo tu'uloa hono ivi tākiekina iate au. Ko e taimi na'a ku toe sio ai ki he tangatá ni, ko ha'ane 'alu ange ke ma fe'iloaki he me'a faka'eiki 'a 'eku tamaí hili ia ha ta'u 'e 40 mei he akó. Ko e mo'oni, na'e 'ikai ke fai e me'a ko iá ko ha feinga ki ha tu'unga pe mālohi.

'Oku ou faka'apa'apa'i e faiake ko iá mo ha ni'ihí tokolahi tatau mo ia 'oku nau fai lelei mo'oni pea 'ikai ha kākā. 'Oku ou faka'apa'apa'i e faiake Lautohi Faka-Sāpate 'oku 'ikai ngata pē he'ene ako'i e fānau ako he kalasi he Sāpaté ka ne toe ako'i mo tākiekina foki e fānau ako tatau 'i hono fakaafe'i ke nau kai pongipongi fakataha mo hono fāmilí. 'Oku ou faka'apa'apa'i e kau taki 'o e to'u tupú 'oku nau 'alu ki he ngaahi 'ekitiviti sipoti mo fakafonua 'a e kau talavou mo e kau finemui 'i honau uotí. 'Oku ou faka'apa'apa'i e tangata 'okú ne tohi ha ngaahi fakamatala fakalotolahi ki he kaungā'apí mo e fefine 'oku 'ikai ke ne meili'i pē 'a e kaati Kilisimasi ka 'okú ne 'ave hangatonu pē ia ki he kau mēmipa 'o e fāmilí mo e kaungāme'a 'oku nau fie ma'u ha 'a'ahí. 'Oku ou faka'apa'apa'i e tangata 'okú ne 'ave ma'u pē hono kaungā'apí 'o faka'eve'eva'i he ngaahi taimi faingata'a 'o e mahamahakí—'o tokoni ke liliu e me'a ne angamaheni ki ai e uai'í mo e husepānití.

'Oku 'ikai ke fai e ngaahi me'a ni koe'uhí ko e fakamāloó pe lāngilāngí. 'Oku 'ikai ke ngāue 'a e kau tangata

mo fafine ko 'ení ki ha tu'unga pe mafai. Ko e kau ākonga kinautolu 'a Kalaisi 'oku nau 'alu holo 'o fai lelei ma'u pē, 'oku nau feinga ke faka-hōifua ki he'enua Tamai 'i Hēvaní, 'o hangē ko Sipiloní.

'Oku fakamamahi 'eku fanongo ki ha ni'ihí kuo tuku 'enua tokoní pe 'alu ki he lotú koe'uhí ko hono tukuange kinautolu mei ha fatongia pe ko e 'ikai ke nau ma'u ha fatongia pe fakalāngilangi ne nau fie ma'u. 'Oku ou fakatauange pē 'e 'i ai ha 'aho te nau ako ai e lēsoni tatau ne u ako 'i he'eku hoko ko ha faifekau kei talavou—ko e ngāue mahu'inga tahá ko e 'Otuá tokotaha pē 'okú Ne fakatokanga'í. 'I he'etau feinga ki he me'a 'oku tau sai'ia aí, kuo ngalo nai e me'a ia 'oku fie ma'u 'e he 'Otuá?

Mahalo 'e pehē 'e ha ni'ihí, "Ka 'oku kei lahi e me'a ke u fai ke u tatau ai mo kinautolu 'okú ke fakamatala'í." Ko e ongoongo fakafiefia 'o e ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisí, ko e lava ko ia ke liliu e ngaahi holi 'a hotau lotó mo 'etau taumu'a pea lava ke ako'i mo fakalelei'í. 'I he taimi 'oku tau papi mai ai ki he lotó'a sipi mo'oni 'o e 'Otuá, 'oku tau kamata ngāue ke hoko ko ha kakai fo'ou (vakai, 2 Kolinitō 5:17; Mōsaia 27:26). Ko e taimi kotoa pē 'oku tau fakafo'ou ai e fuakava 'o e papitaisó 'aki hono ma'u 'o e sākalamēnití, 'oku tau ofi 'aki ha sitepu 'e taha ki he taumu'a sisifisimu'a ko iá.⁵ 'I he'etau kātaki'i e fuakava ko iá, 'oku tau ma'u leva e mālohi ke tangi

fakataha mo kinautolu 'oku tangí pea ke fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku 'aonga ki ai e fakafiemālie (vakai, Mōsaia 18:9). 'Oku tau ma'u 'i he fuakava ko iá e 'alo'ofa te ne 'ai ke tau lava 'o ngāue ai ki he 'Otuá mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú, kau ai e 'ofa ki he 'Otuá 'aki hotau lotó kotoa mo 'ofa ki hotau kaungā'apí 'o hangē pē ko kitautolú.⁶ 'I he fuakava ko iá, 'oku tokoní'i kitautolu 'e he 'Otuá mo Kalaisi ke tau lava 'o tokoní'i kinautolu 'oku nau fie ma'u 'etau tokoní (vakai Mōsaia 4:16; toe vakai veesi 11–15).

Ko e me'a pē taha 'oku ou fie ma'u ke fakafiefia'í—fakatou'osi 'eku tamai fakamāmani mo fakalāngí—pea hoko 'o tatau lahi ange mo Sipiloni.⁷

'Oku ou fakamālō ki he'eku Tamai Hēvaní koe'uhí ko ha ngaahi Sipiloni ne nau tā mai ha sīpinga 'o e 'amanaki lelei—ma'aku—mo kitautolu hono kotoa. 'Oku tau fakamo'oni'i mei he'enua mo'ui e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní mo ha Fakamo'ui tokanga mo manava'ofá. 'Oku ou tākaki atu 'eku fakamo'oni kiate kinautolu mo ha kole ke tau feinga ke hangē ko kinautolú, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Dieter F. Uchtdorf, "Eiki, ko Au Ia?"

Liahona, Nōvema 2014, 58; ko e tākaki atu e fakamamafa'í.

2. Na'e 'ikai ke 'alu 'a Hilamani ke ako'i 'a e kau Sōlamí, ko ia 'oku tau 'ilo'i ai ko e fakamatala 'a 'Alamaá kia Sipiloni 'i he'ene pehē "ko ho tokouá" (vakai 'Alamā 31:7; 39:2).

3. Spencer W. Kimball, "The Role of Righteous Women," *Ensign*, Nov. 1979, 104.
4. "Na'e akonaki mai 'a e 'Eikí ko e taimi 'oku tau ului mo'oni ai ki He'ene ongoongolelei, 'e tafoki hotau lotó mei he ngaahi fie ma'u 'oku siokitá, ki he ngäue tokoni ke hiki hake e ni'ihí kehé 'i he'enau faifeinga ki he mo'ui ta'engata. Ke ma'u 'a e ului ko iá, 'e lava ke tau lotu mo ngäue 'i he lototui ke tau hoko ko e tangata fo'ou 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisü Kalaisi. 'E lava ke tau kamata 'aki 'etau lotu ke ma'u ha tui ke fakatomala mei he siokitá pea ma'u 'a e me'afuaki 'o e tauhi ki he ni'ihí kehé kae 'ikai ko kitautolú. Te tau lava 'o lotua ha mālohi ke si'aki e loto-hikisiá mo e meheká." (Henry B. Eyring, "Fakamo'oni mo e Uluí," *Liahona*, Fepueli 2015, 4–5).
5. "Oku haohaoa mo ta'e-fa'a-mate e [Otuá]. 'Oku tau matelie mo ta'e haohaoa. Neongo ia, 'oku tau feinga he mo'ui fakamatelie ki ha ngaahi founge te tau lava ai 'o fakataha fakalaumalie mo Ia. 'I he'etau fai iá 'oku lava leva ke tau fakatou ma'u e 'alo'ofa mo e faka'e'eiki 'o Hono mālohi. 'Oku kau he ngaahi momeniti makehe ko iá . . . 'a e papitaisó mo e hilifakinimá . . . [mo e] ma'u e ngaahi ouau 'o e 'ohomohe 'a e 'Eikí" (Jeffrey R. Holland, *To My Friends* [2014], 80).
6. "Ko e Kāingalotu ko ia 'oku nau 'ilo ko e fānau kinautolu 'a e 'Otuá 'oku fakanatula pē 'enau fakahoko mo tauhi e ngaahi tukupaá. 'Oku faka'ilonga'i 'aki e palani 'o e fakamo'ui ha ngaahi fuakava. 'Oku tau palōmesi ke talangofua ki he ngaahi fekaú. 'Oku tala'ofa mai leva 'e he 'Otuá ha ngaahi tāpuaki 'i he mo'ui ni mo 'itāniti. 'Okú Ne fai pau ki he me'a 'okú ne fie ma'ú, pea 'oku tauhi pau ki he'ene folofolá. Koe'uhi 'okú ne 'ofa 'iate kitautolu he ko e taumu'a 'o e palani ke hangē pē ko iá, 'okú ne finangalo ke tau fai pau ki ai. 'Oku kau ma'u pē he ngaahi tala'ofa 'okú ne 'omi kiate kitautolú ha mālohi ke tupulaki 'i he'etau malava ke tauhi e ngaahi fuakavá. 'Okú Ne hanga 'o 'ai ke tau 'ilo ki he'ene ngaahi tu'utu'uni. 'I he'etau feinga 'aki e kotoa hotau lotó ke feau hono ngaahi tu'unga 'ulungāngá, 'okú ne 'omi kiate kitautolu e takaua 'o e Laumalie Mā'oni'oni. 'Oku hanga 'e he ongo me'á ni 'o fakatupulaki hotau mālohi ke tauhi e ngaahi tukupaá mo 'ilo e me'a 'oku kovi mo lelei. Ko e mālohi ia ke ako fakatou'osi 'i he'etau ngaahi me'a fakatu'asinó mo ako ki he me'a 'oku ta'e-ngatá" (Henry B. Eyring, "A Child of God" [Brigham Young University devotional, Oct. 21, 1997], 4–5; speeches.byu.edu). Toe vakai, David A. Bednar, "Bear Up Their Burdens with Ease," *Liahona*, Mē 2014, 87–90.
7. Fakatatau mo 'eku 'uluaki manatú, na'á ku loto ke fakafiefia'i 'eku tamai 'i he'eku kei si'i. 'I he'eku lahi hake mo ma'u ha fakamo'oni, na'á ku ma'u foki ai ha holi ke fakahōifua ki he'eku Tamai Hēvaní. Na'á ku ako 'i he kongá kimui 'o 'eku mo'ui fekau'aki mo Sipiloni pea tñaki atu leva ki he'eku taumu'a 'i he mo'ui e feinga ke tatou ange mo ia.

Fai 'e 'Eietā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e 'Eikí ko 'Eku Maama

'Oku fakamālohia lahi 'etau malava ke tu'u ma'u mo faivelenga pea muimui ki he Fakamo'ui, 'e he ngaahi fānili angatonú mo e mo'ui kāfataha hotau ngaahi uōtí mo e koló 'ia Kalaisi neongo e ngaahi feliliuaki 'o e mo'ui.

‘Oku tau fakakaukau mo fiefia he fa'ahita'u Toetu'u ko 'ení ki he huhu'i ne fai 'e hotau Fakamo'ui ko Sisü Kalaisí.¹

'Oku hanga 'e he ngaahi ta'e manonga 'oku mafola he māmaní koe'uhi ko e faiangahala 'a e māmaní 'o fakatupu ha ongo'i li'ekina. 'Oku hanga 'e he ha'aha'a 'o e ngaahi founge fetu'utaki fakaeonopōnī hangē ko e angahalá, 'ikai ke vahevahetataú, mo e ta'e faitotonú 'o 'ai ke ongo'i 'e he ni'ihí tokolahi 'oku matu'aki ta'e totonu e mo'ui. Kuo pau ke 'oua na'a hanga 'e he lahi 'o e ngaahi faingata'á ni, 'o to'o meiate kitautolu e fiefiá mo hono fakamanatua e tautapa fakalangi na'e fai 'e Kalaisi ma'atautolú. Ko e Fakamo'ui na'á Ne "ikuna'i mo'oni 'a e fa'itoká." Na'a Ne to'o kiate Ia 'etau angahalá mo e maumau fonó 'i He'ene 'alo'ofa mo e manava'ofa, pea huhu'i kitautolu mo fakafiemalie'i e fie ma'u 'a e fakamaau totonú ma'anautolu kotoa pē 'e fakatomala mo tui ki Hono huafá.²

'Oku fu'u mahu'inga 'Ene feilaulau fakalelei sisifisimu'á pea he 'ikai lava ke mahino kakato ia ki he kakai fakamatelie. 'Oku 'omi 'e he fo'i ngäue ko 'eni 'o e 'alo'ofa ha melino 'oku ope atu ia he mahinó.³

'Oku tau tali fēfē 'a e ngaahi fai-ngata'a fakamamahi 'oku tau fehanga-hangai mo iá?

'Oku sa'i'a ma'u pē hoku uaifi ko Melé 'i he matala'i'akau ko e siola'aá. 'Okú ne fiefia he taimi 'oku nau 'asi ai he ve'ehalá 'i ha feitu'u na'e ta'e 'amanekina ke nau 'i ai. 'Oku 'i ai ha ki'i hala pelepele ki he 'api 'oku nofo ai 'eku kuí. Ko e taimi 'okú ma lele hifo ai he fo'i hala ko iá, 'e fa'a pehē mai 'a Mele, "Oku ke pehē te ta sio ki he siola'a fakalo'ofa he 'ahó ni?" Na'á ma

Ko e taha e ngaahi natula faka'ofa'ofa 'o e matala'i 'akau vao ko e siola'aá, ko e taimi 'oku tulimui ai hono matalá ki he feitu'u 'oku 'i ai e la'aá he langi.

'ohovale ke 'ilo'i 'oku mo'ui lelei 'a e siola'aá he kelekele kuo kakā mei hono ngoue'i mo e me'angāue tata sinoú pea fokotu'una ai e ngaahi me'a he 'ikai fe'unga ke tupu ai e ngaahi matala'i 'akau vaó.

Ko e taha e 'ulungaanga fakaofa 'o e siola'a vao kei fatakaú, 'o makehe mei he'ene tupu he kelekele 'oku kakaá, ko e anga e muimui 'a e matala'i 'akau kei fatakaú he la'aá. 'I he'ene fakahoko 'ení, 'oku lava ke ne ma'u ai ha ivi ke mo'ui lelei kimu'a pea toki laku mai hono matala lanu engeenga faka'ofa'ofa.

'I he taimi 'oku tau muimui ai ki he Fakamo'ui 'o e māmaní, 'a ia ko e 'Alo 'o e 'Otuá, 'oku tau tupulaki mo faka'ofa'ofa neongo e ngaahi me'a fakalilifu 'oku tau fepaki mo iá, 'o hangē pē ko e siola'a 'oku kei fatakaú. Ko Ia Tofu pē 'a e māma mo e mo'ui.

Na'e fakahā 'e he Fakamo'ui ki He'ene kau ākongá 'i he talanoa fakatātā 'o e uité mo e teá, ko kinautolu 'oku fakafepaki mo faiangahalá 'e tñaki 'o to'o mei Hono pule'angá.⁴ Na'á Ne folofola 'o kau ki he kau faivelengá 'o pehē, "Pea 'e toki ulo atu 'a e mā'oni'oni 'o hangē ko e la'aá 'i

he pule'anga 'o 'enau Tamaí."⁵ Te tau lava 'o tupulaki mo fiefia fakafo'ituitui ko e kau ākongá 'a Kalaisi 'oku mo'ui 'i ha māmani angakovi mo moveuveu, kapau te tau tu'u 'ali'aliaki 'i he'etau 'ofa he Fakamo'ui mo muimui angavaivai ki He'ene ngaahi akonakí.

'Oku fakamālohia lahi 'etau malava ke tu'u ma'u mo faivelenga pea muimui ki he Fakamo'ui, 'e he ngaahi fāfili angatonú mo e mo'ui kāfataha hotau ngaahi uotí mo e koló 'ia Kalaisi neongo e ngaahi feliliuaki 'o e mo'ui.⁶

Ko e hā e Taimi 'i 'Apí

Ko e fatongia 'o e fāfili 'i he palani 'a e 'Otuá "ke tau ma'u ai 'a e fiefiá, ke tokoni ke tau 'ilo 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú 'i ha 'ātakai 'o e 'ofá, mo teuteu'i kitautolu ki he mo'ui ta'e-ngatá."⁷ 'Oku fie ma'u ke tau talangofua ki he ngaahi tukufakaholo faka'ofa'ofa 'o e ngaahi tefito'i mo'oni fakalotu 'i 'apí ke tohi tongi ia he mo'ui 'etau fānaú.

Ko ha tamasi'i ako lelei 'eku fa'ētangata ko Voni Lōpeti Kimipoló, pea naá ne loto ke hoko ko ha tokotaha fa'u tohi, pea ko ha haafe ia he timi 'akapulu 'a BYU. 'I he 'aho 8 'o Tisema 1941, hili ha 'aho 'e taha mei hono 'ohofi e Taulanga Mata'itofé, na'a ne kau atu ki he Tautahi 'a 'Ameliká. Lolotonga ha'ane feinga ke fakaloto'i ha kau tangata tokolahi ange ke kau ki he tautahí 'i 'Alapenī 'i Niu 'Ioké, na'á ne fa'u ai ha ki'i fakamatala nounou 'o 'ave ki he makasini ko e *Reader's Digest*. Na'e totongi ia 'e he makasiní 'aki ha \$200 ke pulusi 'ene fakamatalá na'e hingoa ko e "Ko e hā e Taimi 'i 'Apí," 'i he makasini 'o Mē 1944.

Ko e konga 'o 'ene fakamatala na'e 'ave ki he *Reader's Digest*, ne 'oatu ai e fakakaupau 'a ha sōtia folau tahi, 'o pehē:

"Ko e hā e Taimi 'i 'Apí:

"I ha efiafi 'e taha 'i 'Alapenī 'i Niu 'Ioake, ne u 'eke ange ki ha tokotaha folau tahí pe ko e hā e taimí. Na'á ne to'o hake 'ene uasí 'o pehē mai, 'Ko e 7:20.' Ne u 'ilo'i 'oku tōmui ia. Ne u pehē ange, "Ikai kuo mate ho'o uasí?"

Na'á ne pehē mai, "Ikai," 'oku ou ngāue'aki e taimi 'a 'Iutā. 'Oku ou ha'u mei he fakatonga 'o 'Iutā. 'I he'eku kau

he Tautahí, ne 'omai 'e he Tangata'eikí 'ene uasí ma'aku. Na'á ne talamai 'e lava ke tokoni 'eni ke u manatu ki 'api.

“I he taimi 'oku hoko ai he 5 a.m. he'eku uasí 'oku ou 'ilo 'oku fakateka atu 'e he Tangata'eikí e fanga pulú ke tatau e hu'akaú. Na'e faka'osi'aki 'ene pehē, “I he hoko 'a e 7:30 he po'ulí 'oku ou 'ilo 'oku tangutu e fāmilí 'i ha tēpile 'oku mohu he me'akaí, pea fakamālō e Tangata'eikí ki he 'Otuá he me'akai 'oku 'i he tēpilē mo kole ke Ne tokanga'i au. . . . Te u lava ke 'ilo e taimi he feitu'u 'oku ou fiemālie aí. Ko e me'a 'oku ou fie 'ilo ki aí pe ko e fihá 'eni 'i 'Tutā.”⁸

Hili ha taimi nounou mei hono 'ave e fakamatalá, na'e vahe 'a Voni ke ngāue 'i ha vaka he Tahi Pasifikí. 'I he 'aho 11 'o Mē 1945, lolotonga 'ene ngāue he vaka uta vakapuna ko e USS *Bunker Hill* ofi ki 'Okināua, na'e pomu'i e vaká 'e ha ongo vakapuna taonakita.⁹ Ne mate ai ha kau kauvaka 'e toko 400, 'o kau ai 'eku fa'ētangata ko Voní.

Na'e fakahā 'e 'Eletā Sepenisā W. Kimipolo 'ene fie kaungāmamahi mo'oni ki he tamai 'a Voní, peá ne fakamatala kau ki he mo'ui taau 'a Voní pea mo e fakapapau mei he 'Eikí “e 'ikai te nau ongo'i 'a e maté, koe'uhi 'e melie ia kiate kinautolu.”¹⁰ Na'e pehē 'e

he tamai 'a Voní neongo 'oku tanu ia 'i tahi, ka 'e 'ave 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí 'a Voni ki hono 'api fakalangí.¹¹

Hili ha ta'u 'e uofulu mā valu, na'e lea 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo kau kia Voni 'i he konifelenisi lahi. Ko e kongá 'ene leá na'e pehē: “Oku ou 'ilo'i lelei e fāmilí ko 'ení. . . . Kuó u tū'ulutui 'o fai ha lotu lahi ma'anautolu. . . . Kuo hoko 'a hono ako'i e lotú 'i 'apí ke ne 'omi ha fu'u tāpuaki ma'á e fāmilí tokolahi ko 'ení.” Na'e fakatukupaa'i 'e Palesiteni Kimipolo 'a e fāmilí kotoa “ke peluki honau tuí. . . . 'o lotu tu'o ua 'i he 'aho ma'a honau ngaahi fohá mo e 'ofefinē.”¹²

Kāinga, kapau te tau fakahoko faivelenga e lotu fakafāmilí, ako folofolá, efiafi fakafāmilí 'i 'apí, tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí—tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, 'e 'ilo'i he'etau fānaú 'a e me'a 'oku hoko 'i 'apí. Te nau mateuteu ai ki ha 'api ta'engata 'i he langí, 'o tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'e hoko kiate kinautolu 'i ha māmani faingata'a. 'Oku matu'aki mahu'inga ke 'ilo'i 'e he'etau fānaú 'oku 'ofa'i pea nau malu 'i 'api.

Ko ha ongo hoa ngāue tatau 'a e husepānití mo e uaifí.¹³ 'Oku kehekehe hona fatongia ka 'okú na fengāue'aki lelei pē. 'E fānau e uaifí, pea te ne

faitāpuekina kotoa ai e fāmilí. 'E ma'u 'e he husepānití e lakanga fakataula'eikí, 'o faitāpuekina kotoa ai e fāmilí. Ka 'i he alēlea fakafāmilí, 'oku hoko e husepānití mo e uaifí ko e ongo hoa ngāue tatau, 'o na fakahoko e tu'utu'uni mahu'inga tahá. 'Okú na fakakaukau'i e founga ke ako'i mo fakatonutonu ai e fānaú, founga ki hono faka'aonga'i 'o e pa'angá, feitu'u te nau nofo aí, mo e ngaahi tu'utu'uni fakafāmilí lahi kehe. 'Oku fakahoko fakataha 'eni hili ha fekumi ki he tataki 'a e 'Eikí. Ko e taumu'á ko ha fāmilí ta'engata.

'Oku fakatō 'e he Maama 'o Kalaisí ki he loto kotoa e fānau 'a e 'Otuá 'a e natula ta'engata 'o e fāmilí. Na'e pehē 'e ha taha 'o 'eku kau fa'utohi mana-koa 'oku 'ikai ke kau ki hotau siasí: “Oku lahi e ngaahi me'a he mo'ui 'oku 'ikai ke mahu'inga, [ka] . . . ko e fāmilí 'a e me'a 'oku mo'oni, 'a e me'a 'oku tu'uma'ú, 'a e me'a 'oku ta'engatá; ko e me'a ia ke tokanga'i mo lehilehi'i mo mateaki'i.”¹⁴

'Oku Tokoni e Siasi ke Tukutaha 'Etau Tokangá 'i he Fakamo'ui 'i He'etau Hoko Ko ha Fāmilí Kāfatahá.

'Oku toe mahu'inga foki mo e fatongia 'o e Siasí, tānaki atu ki he fāmilí. “Oku 'omi 'e he Siasí 'a e fa'unga pea mo e founga ki hono ako'i 'o e ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisí ki hono kotoa 'o e fānau 'a e 'Otuá. 'Okú ne 'omi 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ki hono fakahoko 'o e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui mo e hakeaki'i kiate kinautolu kotoa pē 'oku mo'ui taau mo loto ke tali kinautolú.”¹⁵

'Oku mafola atu he māmaní 'a e fakakikihí mo e angahalá pea tō e fakamamafá he kehekehe 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonuá mo e 'ikai ke vahevahe tataú. Makehe mei he ngaahi 'iuniti 'oku fokotu'u pē 'o fakatatau mo 'enau lea fakafonuá, 'oku fakatefito pē hotau ngaahi uooti mo e kolo 'i he Siasí, he tu'unga fakasiokālafi. 'Oku 'ikai ke tau vahevahe 'o fakatatau ki ha fa'ahinga pe tu'unga.¹⁶ 'Oku tau fiefia he fo'i mo'oni ko e tui fio 'a e ngaahi matakali mo e 'ulungaanga fakafonuá 'i ha kāingalotu angatonu. 'Oku mahu'inga 'a hotau uooti totonú ki he'etau

fakalakalakā, fiefiā, mo e feinga faka-tāutaha ke faka-Kalaisi ange e mo'ui.

'Oku fa'a hoko ha māvahevahe 'a e kakaí mei he ngaahi anga fakafonuá pea hoko he taimi 'e ni'ihiki ko ha makatu'unga 'o ha fetā'aki mo e fesiosiofaki.¹⁷ 'Oku faka'aonga'i 'e he Tohi 'a Molomonā ha ngaahi fo'i lea fakamamahi 'e ni'ihiki ke fakamatala'i 'aki e ngaahi tukufakaholo 'a e ngaahi tamai angakovi na'e tupu ai e fetā'akí, taú, ngaahi tō'onga fulikivanú, faiangahalá, 'o a'u ki hono faka'auha 'o e kakaí mo e pule'angá.¹⁸

'Oku 'ikai ha toe feitu'u lelei ange 'i he folofolá ke kamata mei ai ka ko e 4 Nifái 'oku fakamatala ki ha 'ulungaanga faka-Siasi 'oku mahu'inga kiate kিতautolu kotoa. 'Oku pehē 'e ha konga 'o e veesi 2, "Kuo fakaului 'a e kakaí kotoa pē ki he 'Eikí, 'i he funga hono kotoa 'o e fonuá, 'a e kau Nifái mo e kau Leimaná fakatou'osi, pea na'e 'ikai ha ngaahi feke'ike'i pe ngaahi fakakikihi 'iate kinautolu, pea na'e fefaitotonu'aki 'a e kakaí kotoa pē 'iate kinautolu." 'Oku tau lau he veesi 19 'o pehē, "Pea ko e mo'oni 'oku 'ikai lava ke 'i ai ha kakaí 'oku lahi hake 'enau fiefiā 'i he kakaí kotoa pē kuo fakatupu 'e he to'u-kupu 'o e 'Otuá." Ko hono 'uhinga na'e 'ikai ai ke 'i ai ha fakakikihi koe'uhí "ko e 'ofa 'a e 'Otuá 'a ia na'e 'i he loto 'o e kakaí."¹⁹ Ko e fa'ahinga 'ulungaanga 'eni 'oku tau fie ma'ú.

'Oku hoko e ngaahi tui mo e me'a fakafonua 'oku fu'u fakamahu'inga'i ko ha konga tefito ia 'o kitautolu. 'Oku fie

ma'ú ke tauhi mo fakatolonga e ngaahi feilaulau tukufakaholó, hounga'ia, tuí mo e anga mā'oni'oni. Kuo pau ke fakahounga'i mo malu'i 'e he ngaahi fāmilí 'a e ngaahi tukufakaholo 'okú ne langaki e tuí.²⁰

Ko e taha e me'a mahu'inga taha 'i ha fa'ahinga 'ulungaanga fakafonua, ko e lea fakafonuá. 'I he 'ēlia ko ia ne u nofo ai 'i Seni Felenisisikou 'i Kalefōniá, na'e 'i ai ha ngaahi 'iuniti 'e fitu ne nau faka'aonga'i pē 'enau lea fakafonuá. 'Oku ui 'eni 'e he tohi tu'utu'uni a e Siasí ko e ngaahi 'iuniti lea fakafonuá. 'Oku fakahaa'i mai he'etau tokātelinē 'a e anga hono faka'apa'apa'i e lea fakafonuá 'i he vahe 90, veesi 11 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá: "He 'e hoko 'o pehē 'i he 'aho ko iá, 'e fanongo 'a e tangata kotoa pē ki hono kakato 'o e ongoongolelei 'i hono 'elelo 'o'oná."

Ko e taimi ko ia 'oku lotu ai e fānau 'a e 'Otuá kiate Ia 'i he'enau lea fakafonuá, ko e lea ia mei honau lotó. 'Oku mahino ko e lea ko ia 'o e lotó 'oku mahu'inga ia ki he kakaí kotoa pē.

Ko ha toketā fakafaito'o hoku ta'okete ko Siosefá pea kuo ta'u lahi 'ene ngāue he 'ēlia 'o e Bay 'o Seni Felenisisikou. Ne ha'u ha mēmipa matu'otu'a 'o e Siasí mei Ha'amoá ki hono 'ōfisí, na'e si'i puke. Na'á ne fu'u felāngaaki mo mamahi'ia 'aupito. Ne 'ilo 'oku makamaka hono kofuuá, pea fai leva e faito'o na'e totonu ke faí. Na'e pehē 'e he mēmipa faivelenga ko 'ení ko 'ene taumu'á pē ke mahino ki ai e me'a 'oku

fehalāki kae lotu he lea faka-Ha'amoá ki he'ene Tamai Hēvaní fekau'aki mo 'ene palopalema fakamo'ui-lelei.

'Oku mahu'inga ke mahino e ongoongolelei ki he kāingalotú 'i he lea 'o honau lotó kae lava ke nau lotu mo ngāue 'o fakatatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei.²¹

Neongo e kehekehe mo faka'ofa 'ofa e ngaahi lea fakafonuá, mo e ngaahi tukufakaholo langaki mo'ui, ka kuo pau ke tau loto ke uouangataha mo 'ofa.²² Kuo fakahā fakapatonu mai 'e he 'Eikí: "Tuku ke 'ofa 'a e tangata kotoa pē ki hono tokouá 'o hangē pē ko iá. . . . Ke mou taha pē; pea kapau 'oku 'ikai ke mou taha, 'oku 'ikai 'a'aku 'a kimoutolu."²³ Neongo 'etau mahu'inga'ia he ngaahi anga fakafonua kehekehe 'oku lelei, ka ko 'etau taumu'á ke tau taha 'i he 'ulungaanga, anga fakafonua, mo e tukufakaholo 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'i he tapa kotoa pē.

Kuo toe Mālohi Ange e Siasí 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

'Oku tau 'ilo'i 'oku 'i ai ha kāinga-lotu 'oku 'i ai ha'anau ngaahi fehu'i mo ha me'a 'oku nau tokanga ki ai 'i he'enau fekumi ke fakamālohia 'enau tuí mo e fakamo'oni. 'Oku totonu ke tau tokanga ke 'oua na'a fakaanga'i pe fakamaau'i e ni'ihiki 'oku hoha'a pe tokanga ki ha me'á—neongo pe 'oku lahi pe si'isi'i. 'I he taimi tatau, ko kinautolu 'oku hoha'a pe tokanga ki ha me'á 'oku totonu ke nau fai e me'a kotoa pē 'e lava ke fakatupulaki ai 'enau tuí mo e fakamo'oni. Ko e founga lelei taha ki hono tali e ngaahi fehu'i mo e hoha'a ko e ako 'i he fa'a kātaki mo e angavaivai, fakalaululoto, lotu, mo mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, pea ma'ú fale'i mei he kau taki totonú.

'Oku taku 'e ha ni'ihiki 'oku tokolahi ange e kāingalotu 'oku mavahe mei he Siasí pea lahi ange mo e veiveiuá mo e ta'e tuí he 'ahó ni mei he kuohilí. 'Oku 'ikai ke mo'oni 'eni. 'Oku toe mālohi ange e Siasí 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku 'ikai pē ke fu'u tokolahi e kau

mēmipa 'oku to'o honau hingoá mei he ngaahi lekooti 'a e Siasí pea 'oku si'si'i mo holo he ngaahi ta'u kimui ní mei he kuohilí.²⁴ 'Oku fakafiefia e hiki ki 'olunga 'a e ngaahi 'elia 'e ní'hi hangē ko e kāingalotu ne 'osi ma'u 'enitau-meni 'oku 'i ai ha'anau lekomeni temipale 'oku lolotonga faka'aonga'i, kakai lalahi totongi vahehongofulu kakatō, mo kinautolu 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau. Tuku ke u toe 'ai atu, kuo te'eki ke mālohi lahi peheni e Siasí 'i ha taimi kimu'a. Kae "manatu 'oku mahu'inga lahi 'a e ngaahi laumalié 'i he 'ao 'o e 'Otuá."²⁵ 'Oku tau ala atu 'o tokoni'i e taha kotoa pē.

Kapau 'oku ngali mole e 'amanakí mo fakamafasia, pea hangē ka 'ikai malava ke katekina e ngaahi faingata'a lahi 'okú ke fehangaangai mo ia he taimi ní, manatu ki he fu'u mamahi faka'ulia ne foua 'i Ketisemaní pea mo e fakamamahi mo e mamahi tae mākupusi 'o Kalevalé, ne fakahoko 'e he Fakamo'uí e Fakalelé, 'o ne to'o atu ai e ngaahi kavenga fakalilifu taha 'e lava ke hoko 'i he mo'ui ní. Na'á Ne fakahoko ia ma'au, pea mo au. 'Okú Ne fakahoko ia koe'uhi ko 'Ene 'ofa 'iate kitautolú mo 'Ene talangofua mo 'ofa He'ene Tamai.

'E fakahaofi kitautolu mei he maté—'o tatau ai pē pe 'e mole hotau sinó 'i tahi.

'E hoko e mo'ui angatonu fakafo'i-tuitui mo fakafamilí, tokāteline 'a e Siasí, mo e muimui ki he Fakamo'uí ko hotau malu'anga ia 'i he mouí ni mo 'itāniti. Ko hotau hūfanga'anga 'eni mei he matangi. Kiate kinautolu 'oku ongo'i tukuhāusiá, te ke lava 'o tu'u ta'e toe ue'ia he angatonú mo 'ilo'i 'e malu'i mo tāpuekina koe 'e he Fakalelé 'o laka ange ia he me'a 'oku mahino kakato kiate koé.

'Oku totonu ke tau manatu'i e Fakamo'uí, tauhi 'etau ngaahi fuakavá, pea muimui ki he 'Alo 'o e 'Otuá 'o hangē ko e muimui 'a e siola'ā kei fatakaú he la'aá. Te tau ma'u e nēkeneká, fiefiá mo e melinó he muimui ki He'ene māma mo e sipingá. 'E hangē leva ia ko e lau 'a e Saame 27 mo ha himi 'iloa 'oku pehē, "Ko 'eku maama mo hoku fakamo'uí 'a [e 'Eikí]."²⁶

'I he'eku hoko ko e 'aposetolo 'a e Fakamo'uí, 'oku ou fai atu ai ha fakamo'oni toputapu 'i he faka'osinga 'o e uike Toetu'u ko 'ení 'o fekau'aki mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisí. 'Oku ou 'ilo 'oku Ne mo'ui. 'Oku ou 'ilo Hono le'ó. 'Oku ou fakamo'oni ki Hono faka-'otuá mo e

mo'oni 'o e Fakalelé, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, 2 Nifai 9:20–22.
2. Vakai, Mōsaia 15:8–9.
3. Vakai, Filipai 4:7.
4. Vakai, Mātiu 13:41.
5. Mātiu 13:43.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 115:5–6.
7. *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), 1.1.4.
8. Vaughn R. Kimball, "The Right Time at Home," *Reader's Digest*, May 1944, 43.
9. Tohi meia G. A. Seitz, Captain, U.S. Navy, USS *Bunker Hill*, 'aho 25 'o Mē 1945, ki he tamai 'a Vaughn Kimball's father, Mr. Crozier Kimball, Draper, Utah.
10. Vakai ki he tohi meia Spencer W. Kimball, dated June 2, 1945, kia Crozier Kimball; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 42:46.
11. Vakai, Crozier Kimball, in Marva Jeanne Kimball Pedersen, *Vaughn Roberts Kimball: A Memorial* (1995), 53.
12. Spencer W. Kimball, "The Family Influence," *Ensign*, July 1973, 17. Na'e hoko leva 'a Spencer W. Kimball ko e Palesitani 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.
13. Vakai, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Nov. 2010, 129.
14. Carla Carlisle, "Pray, Love, Remember," *Country Life*, Sept. 29, 2010, 120.
15. *Tohi Tu'utu'uni* 2, 1.1.5.
16. Vakai, 4 Nifai 1:26.
17. 'Oku lahi hono tālanga'i 'o e 'ulungaanga fakafonua 'i he māmaní he 'aho ní. 'I he ta'u 2014 na'e taku ko e fo'i lea ko e *ulu-ngaanga fakafonua* ko e fo'i lea mahu'inga taha ia 'o e ta'u 'e he Merriam-Webster.com.
18. Vakai, 'Alamā 9; Hilamani 5.
19. 4 Nifai 1:15.
20. Na'e tohi 'e he tangata ako mataotao mei Siamane ko Goethe 'o pehé, "Ke ma'u mo'oni e me'a na'e 'oatu 'e ho'o tangata'eiki ma'au, kuo pau ke ke ngāue'i ia 'e koe!" (Johann Wolfgang von Goethe, *Faust*, trans. Bayard Taylor [1912], 1:28).
21. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi 'uhinga 'oku ako'i ai 'e he Siasí 'a e ongoongolelé 'i he lea fakafonua 'e 50 pea liliu e Tohi 'a Molo-moná ki he ngaahi lea fakafonua 'e 110. Neongo ia, ko e taha e ngaahi faingata'a 'i he māmaní ko hono ako e lea fakafonua 'a e fonua 'okú ke nofo aí. 'Oku fie ma'u ke tau feilaulau 'i he'etau hoko ko e mātu'ā ke tokoni'i e to'u tangata kei tupu hake ke nau ako e lea fakafonua 'o e fonua 'oku nau lolotonga nofo aí. Tokoni'i ke nau 'ai e lea fakafonua ko iá ko e lea fakafonua ia 'a honau lotó.
22. Vakai, Mōsaia 18:21.
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:25, 27.
24. 'I he ta'u 'e 25 kuohilí, 'oku holo e fika totonu 'o e kāingalotu 'oku mavahe mei he Siasí pea kuo meimei ke liunga ua e tokolahi 'oku kau maí. 'Oku holo 'aupito e peseti 'o e ní'hi 'oku mavahe.
25. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10.
26. Ngaahi Saame 27:1; toe vakai, "Ko e 'Eikí ko 'Eku Maama," *Ngaahi Himi*, fika 45.

Fai 'e 'Elett M. Russell Ballard

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e To'u Tangata Ma'ongo'onga Taha 'o e Kakai Lalahi Kei Talavou

'Oku tau fie ma'u he taimi ni 'a e to'u tangata ma'ongo'onga taha 'o e kakai lalahi kei talavou 'i he hisitolia 'o e Siasí. 'Oku mau fie ma'u kakato ho lotó mo e laumalie.

Ko e taha e ngaahi me'a fakafiefia 'oku ou a'usia he'eku fefolau'aki he māmaní, ko e faingamālie ko ia ke fe'iloaki mo 'etau kau faifekau. 'Oku malama mei he kau 'eletā mo e kau sisitā ma'ongo'onga ni e Maama 'o Kalaisí, pea 'oku ongo ma'u pē kiate au 'enau 'ofa ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí pea mo 'enau tokoni mateaki kiate Iá. Ko e taimi kotoa pē 'oku ou lulululu ai mo kinautolu, 'oku ou ongo'i honau laumālie faka'ofa'ofa mo 'enau tuí, peá u pehē loto pē, "Ko ha mana mo'oni e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine faka'ofa'ofa ni!"

Lolotonga e fakataha lahi 'a e lakanga fakataula'eikí 'i he konifelenisi 'o 'Okatopa 2002, ne u fakatukupaa'i ai e kau pīsopé mo e ngaahi mātú'á mo e kau teuteu ngāue fakafaifekau ke nau "hiki'i hake tu'unga" 'o e fie ma'u ki he ngāue fakafaifekau.

Ne u pehē ange leva, "oku tau fie ma'u . . . 'a e to'u tangata ma'ongo'onga taha 'o e kau faifekau 'i he hisitolia 'o e Siasí. 'Oku tau fie ma'u ha kau faifekau

'oku mo'ui taau, fe'unga mo longo-mo'ui fakalaumālie. . .

". . . 'Oku mau fie ma'u kakato homou lotó mo e laumālie. 'Oku mau fie ma'u ha kau faifekau longomo'ui, fa'a fakakaukau mo faivelenga 'oku nau 'ilo 'a e founa ke fakafanongo mo tali ai e ngaahi fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni.'"¹

'Oku lahi ha ngaahi founa 'oku toe faingata'a ange ai 'a e māmaní he 'ahó ni, 'o laka ia he ta'u 'e 13 kuohilí. 'Oku lahi ange ngaahi me'a ke ne tohoaki'i e tokanga 'etau kau talavou mo e kau finemuí mei he'enau teuteu ke ngāue fakafaifekau mo ma'u ha kaha'u fiefiá. Kuo toe fakalahi 'a e tekinolosiá pea meimei ma'u 'e he tokotaha kotoa ha'ane device to'oto'o 'okú ne puke 'a e tokanga e fānau 'a e 'Otúá 'i he lelei mo e koví fakatou'osi.

'Oku ou lea he pooni ki he kau faifekau 'oku lolotonga ngāué, kau faifekau he kaha'ú, kau toki 'osi faifekau, pea pehē ki he kakai tangata tāutaha lalahi kotoa pē 'i he Siasí. 'Oku ou lotua 'e mahino kiate kimoutolu pea mou fakakaukau lelei ki he me'a te u lea 'akí 'i ho'omou fononga 'i he ngaahi ta'u fakafiefia mo mohu faingata'a ko 'eni 'o ho'omou mo'ui.

'I he ngaahi fuofua 'aho ne fokotu'u ai e Siasí, na'e 'initaviu 'e ha Taki Mā'olunga e kau faifekau kimu'a pea nau toki ō 'o ngāue fakafaifekau. 'I he 'aho ní, 'oku faka'eke'eke kimoutolu kau faifekau 'e ho'omou pīsopé mo e palesiteni fakasiteikí, pea ko ha tokolahi 'o kimoutolu te mou a'u 'o mālōlō 'oku te'eki ai 'initaviu kimoutolu ia 'e ha Taki Mā'olunga. Ko e fōtunga 'eni ia 'o ha me'a mo'oni 'i ha siasi fakaemāmani lahi 'oku toko 15 miliona tupu hono kāingalotú. 'Oku ou 'ilo ko 'eku fakafofonga'i 'eni hoku kaungā ngāué 'i hono talaatu pehē ange mai na'e malava ke mau 'ilo'i fakatāutaha mo malava ke

mau fakahaa'i tonu atu 'emau 'ofa mo poupu'u kimoutolú.

Me'amālie, kuo 'omi 'e he 'Eikí ha ngaahi founa ke mau a'u tonu atu ai kiate kimoutolu. Hangē ko 'ení, 'oku vahe 'e ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e faifekau kotoa pē ki hono misioná. Neongo 'oku fai ia te'eki ai ke tau femātaaki tonu, ka 'oku fakataha'i e tekinolosía mo e fakahaa' ke a'usia ha me'a 'oku fakafo mo fakatāutaha. Te u fakamatala'i atu hono founa.

'Oku 'asi hake ho la'itaá 'i he komipiutá, fakataha mo e ngaahi fakamatala mahu'inga 'oku 'omi 'e ho'o pīsopé mo e palesiteni fakasiteikí. Ko e taimi 'oku 'asi hake ai ho la'itaá, 'oku mau sio atu ki ho fofongá pea mau vakai'i ho'o ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i 'i he foomu fakaongoongolelei ngāue fakafaifekaú. 'I he ki'i momeniti si'i ko iá, hangē tofú pē 'okú ke 'i ai tonu 'o lea mai kiate kimautolú.

'I he'emaui sio ki ho la'itaá, 'oku mau falala kuó ke 'osi faka'ata'atā mo "hiki'i hake" 'a e tu'unga 'oku fie ma'ú ke ke hoko ai ko ha faifekau faivelenga mo lavame'a. Pea 'i he mālohi leva 'o e Laumālie 'o e 'Eikí pea fakataha mo e fakahinohino 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoní, 'oku mau vahe koe ki he taha 'o e ngaahi misiona 'e 406 'a e Siasí 'i he funga 'o e māmaní.

'Oku 'ikai tataua ia mo e 'initaviu fesiofaki mata ki he matá. Ka 'oku ofi pē ki ai.

Ko e konifelenisi vitioó ko ha founa ia 'e taha 'e tokoni ke mau fetu'utaki ai ki he kau taki mo e kāingalotu 'o e Siasí 'oku nofo 'i ha ngaahi feitu'u mama'o mei he hetikuota 'o e Siasí.

'I he fakakaukau ko iá, 'oku ou faka'amu ko kimoutolu ko ia 'oku teuteu ngāue fakafaifekaú, mo kimoutolu 'osi foki maí kae pehē kiate kimoutolu kotoa kakai lalahi kei talavou, ke mou tokanga kiate au 'o hangē tofú pē 'okú ta talanoa fakatāutaha he vitioó he taimi ní. Kātaki ka ke sio fakamama'u mai kiate au 'o hangē tofú pē ko kitaua toko ua pē 'i he lokí, neongo pe ko e fē feitu'u 'okú ke 'i ai he pōnī.

Ko aú, te u fakakaukauloto 'o hangē tofú pē 'oku ou sio atu ki ho fofongá peá u fakafanongo lelei ki ho'o ngaahi talí ki ha fanga ki'i fehu'i 'oku ou tui te ne talamai ai kiate au e loloto ho'o fakamo'oni mo ho'o mateaki'i 'a e 'Otuá. Kapau te u fakalea fo'ou 'eku lea ki he kau faifekaú 'i he ta'u 'e 13 kuohilí, ko e me'a 'oku tau fie ma'u lahi taha he taimi ní ko ha to'u tangata ma'ongo'onga 'o ha kakai lalahi kei talavou 'i he hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku mau fie ma'u kakato ho lotó mo ho laumālié. 'Oku mau fie ma'u ha kakai lalahi kei talavou

'oku longomo'ui, fa'a fakakaukau mo faivelenga 'oku poto he fakafanongo mo tali e ngaahi fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'i ho'o foua e ngaahi 'ahi'ahi mo e fakatauvele faka'aho 'o e hoko ko ha mēmipa kei talavou, 'o e Siasí he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Ko hono fakalea 'e tahá, kuo taimi ke hiki'i hake 'a e tu'ungá, 'o 'ikai ki he kau faifekaú pē, ka ki he kau toki 'osi faifekaú mo ho'omou to'u tangatá kotoa. Ko ia ai, fakakaukauloto ki he ngaahi tali te ke fai ki he ngaahi fehu'i ni:

1. 'Okú ke fekumi ma'u pē 'i he folofolá?
2. 'Okú ke tū'ulutui 'o fefolofolai mo ho'o Tamai Hēvaní he pongipongi mo e pō kotoa pē?
3. 'Okú ke 'aukai mo foaki ha pa'anga 'aukai he māhina takitaha—neongo ai pē pe 'okú ke masiva, faingata'a'ia he akó pea 'ikai lahi ho'o foaki?
4. 'Okú ke fakakaukau lahi ki he Fakamo'uí mo 'Ene feilaulau Fakalelei ma'ú 'i he taimi 'oku kole atu ai ke ke teuteu'i, tāpuaki'i, tufaki mo ma'u 'a e sākalamēnití?
5. 'Okú ke 'alu ki ho'o ngaahi fakataha'angá peá ke feinga ke tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni?
6. 'Okú ke faitotonu 'i 'api, 'apiako, siasí mo e ngāué?
7. 'Okú ke ma'a fakae'atamai mo fakalaumālie? 'Okú ke faka'ehi'ehi mei he sio ponokalafi pe sio he ngaahi uepisaiti, makasini, faiva pe polokalama fakakompiuta hangē ko e 'ū tā Tinder pe Snapchat te ke ongo'i fakamā'ia 'o kapau 'e sio atu ho'o mātu'á, kau taki faka-Siasí pe Fakamo'uí tonu kiate koe ai?
8. 'Okú ke fakapotopoto'i ho taimí—'o faka'ehi'ehi mei he tekinolosia 'oku ta'e'angá mo e mītia fakasōsialé 'o kau ai 'a e va'inga keimi vitioó, 'a ia te ne lava 'o huhu fakaongonoa'i ho ngaahi ongo'anga fakalaumālié?
9. 'Okú 'i ai ha fa'ahinga me'a 'i ho'o mo'uí 'oku fie ma'u ke ke liliu mo fakalelei'i, 'o kamata he pooni?

'Oku ou fakamālō atu he'eta ki'i talanoa nounou mo fakatāutahá ni. 'Ofa pē na'á ke tali totonu mo fa'a fakakaukau

mai ki he fehu'i takitaha. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke ke fai 'i he fanga ki'i tefito'i mo'oni faingofua ko 'ení, 'oku ou tapou atu ke ke lototo'a 'o fakatomala leva pea fakafokifoki mai ho'o mo'u'i ke fenāpasi mo e ngaahi tu'unga mo'u'i 'a e ongoongolelei ki he tu'unga fakaākonga 'o e anga mā'oni'oni.

Ngaahi tokoua, tuku mu'a ke u fai atu ha toe talatalaifale 'e tokoni ke toe loloto ange ai ho'o fakamo'oni ki he ongoongolelei 'i ho lotó mo e laumālié?

'Oku ou fie fakamanatu atu kiate kimoutolu kau 'osi ngāue fakafaifekau 'oku totonu ke kei hokohoko atu pē ho'o teuteu ki he mo'u'i mo ha fāmilí. 'Oku 'ikai 'uhinga e "RM" ia ko e "retired Mormon (Māmonga mālōlō)!" 'I ho'o hoko ko ha taha 'osi ngāue fakafaifekau, 'oku totonu ke ke "femo'uekina . . . 'i he holi lahi 'i ha ngāue lelei, pea fai 'a e ngaahi me'a lahi ko [ho'o] fili tau'atāina . . . pē ['a'au], pea fakahoko 'a e mā'oni'oni lahi."²

Kātaki faka'aonga'i e ngaahi taukei na'á ke ako 'i ho'o ngāue fakafaifekau ke faitāpuekina e mo'u'i 'a e kakai 'oku mou feohi faka'ahó. 'Oua 'e to'o ho'o tokangá mei he tokoni ki he ni'ihí kehé koe'uhí ko ho'o tokanga ki he akó, ngāue pe feohi fakasōsialé. Fakapalanisi ho'o mo'u'i 'aki e ngaahi a'usia fakalaumālie 'okú ne fakamanatu mo teuteu'i koe ke hokohoko atu ho'o tokoni faka'aho ki he ni'ihí kehé.

Na'á ke ako 'i ho'o ngāue fakafaifekau ki he mahu'inga 'o e 'a'ahi ki he kakaí 'i honau ngaahi 'apí. 'Oku ou fakatauange 'e lava ke mahino ki hotau kakai kei talavou kotoa pē, 'o tatau ai pē pe na'á ke ngāue fakafaifekau pe 'ikai, 'a hono mahu'inga 'o e 'a'ahi ki he kakai 'oku ta'elatá, puké pe ongo'i loto fo'í—'o 'ikai koe'uhí ko hano vahe atu, ka koe'uhí ko ho'o 'ofa mo'oni ki he Tamai Hēvaní mo 'Ene fānaú.

Ko kimoutolu 'i he ako mā'olungá 'oku teuteu ngāue fakafaifekau, 'oku ou pou pou atu ke mou kau pea lava'i 'a e semineli. 'Oku totonu ke lesisita e kakai lalahi kei talavou 'i he kalasi 'inisititiuti fakalotú.³ Kapau 'okú ke ako 'i ha 'apiako 'a e Siasi, fakakau atu e kalasi lēsoni fakalotú 'i he semesitā fakaako

kotoa pē. 'I he fa'ahita'u mahu'inga ko 'ení 'o e teuteu ki he ngāue fakafaifekau pe mali ta'engatá pea mo ho'o mo'u'i ko ha taha lahí, kuo pau ke ke kumi ha ngaahi founa ke ke ako mo tupulaki ai pea ma'u e ngaahi ue'i mo e tataki fakalaumālié 'o fakafou 'i he Lau-mālie Mā'oni'oni. 'E lava ke tokoni atu hano ako fakalelei ki he ongoongolelei 'i he fa'a lotu he ngaahi kalasi semineli, 'inisititiuti pe lēsoni fakalotú, ke ke a'usia e taumu'a ko iá.

Tatau ai pē pe 'okú ke ako 'i ha 'apiako Siasi pe 'ikai, pe 'okú ke ako 'univēsi pe 'ikai, 'oua na'á ke fakakaukau 'okú ke fu'u femo'uekina ke ako e ongoongolelei. 'E ngaohi 'e he ngaahi kalasi semineli, 'inisititiuti pe lēsoni fakalotú ke palanisi ho'o mo'u'i pea mo tokoni atu ki ho'o ako faka'atamaí, 'aki hono 'oatu ha toe faingamālie ke ke faka'aonga'i ho taimí 'i hono ako 'o e folofolá mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá mo e kau 'aposetoló. 'Oku 'i ai ha ngaahi kalasi fisifisimu'a 'e fā 'oku ou pou pou'i atu e kakai lalahi kei talavou kotoa pē ke nau vakai'i pea mo kau ki aí.⁴

Pea 'oua na'a ngalo ko e ngaahi kalasi mo e 'ekitiviti 'oku fai 'i ho'omou 'inisititiuti fakafeitu'ú pe 'i homou uooti pe siteiki kakai lalahi kei talavou, 'e hoko foki ia ko ha feitu'u 'e lava ke fefakamaama'aki mo fepou pou'aki

ai e kau talavou mo e kau finemuí 'i ho'omou ako mo tupulaki fakalaumālié pea mo feohi fakatahá. Ngaahi tokoua, kapau te mou ki'i tuku hifo ho'omou telefoni to'oto'ó ka mou vakavakai holo, mahalo na'a lava ke ke ma'u 'i he 'inisititiuti ho hoa ki he kaha'ú.

'Oku taki atu ai au ki ha fale'i 'e taha 'oku ou tui 'oku mou 'ilo 'e fakahoko atu: 'Oku fie ma'u 'a kimoutolu kakai lalahi tāutahá ke mou teiti pea mali. 'Oua mu'a 'e toe fakatoloi! 'Oku ou tui 'oku manavasi'i hamou ni'ihí he fa'u fāmilí fo'ou. Ka 'o kapau te mou mali mo e tokotaha totonú 'i he taimi totonu 'i he feitu'u totonú, he 'ikai fie ma'u ia ke ke manavasi'i. Ko hono mo'oni, te ke hao ai he fetaulaki mo ha ngaahi palopalema lahi 'o kapau te ke "femo'uekina mo'oni" 'i he teiti angatonú, faikaume'á mo e nofo malí. 'Oua na'á ke text ki ai! Lea ho ngutú 'o fakafe'iloaki koe ki he ngaahi 'ofefine angatonu 'o e 'Otuá 'oku mou feohí. Mahalo na'a 'ohovale ia ho'o lea angé-pea 'io atu ai pē.

Ka 'e kāinga, 'oku ou fakamo'oni kiate kimoutolu 'e lava 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ke Ne tokoni'i kitautilu 'o fakalelei'i ha me'a pē 'e fie ma'u ke fakalelei'i 'i he'etau mo'u'i 'o fakafou He'ene feilaulau fakalelei.

'I he efiāfi ni 'i he'etau teuteu ke fakamanatua 'a e Sāpate Toetu'ú

‘apongipongi, kātaki ‘o ke ki‘i tu‘u hifo mo au ‘o manatua ‘a e me‘a‘ofa ‘a Kalaisi ko e Fakalelei. Manatu‘i ‘oku ‘afio‘i mo ‘ofeina taha pē koe ‘e he‘etau Tamai Hēvaní mo hotau Fakamo‘ui ko Sisū Kalaisi.

Na‘e tu‘unga ‘i he Fakalelei, ‘a hono to‘o ‘e he Huhu‘i kiate Ia hotau ngaahi faingata‘a‘iá, mamahi mo e angahalá. Na‘e mahino ki he Fakamo‘ui ‘o e māmaní ‘a hotau tūkunga fakafo‘ituituí ‘i he‘ene a‘usia tonu ‘etau ngaahi ‘amanaki tō-noá, faingata‘á mo e mamahi ‘i He‘ene mamahi ‘i Ketisemaní pea mo e funga kolosí.⁵ Na‘á Ne pekia ke fakahaa‘i faka‘osi ‘Ene ‘ofa ma‘atautolú pea na‘e telio ia ‘i ha fonualoto fo‘ou he pō fakamamahi ko iá.

Na‘e toe tu‘u ‘a Sisū mei he maté ‘i he pongipongi Sāpaté—pea tala‘ofa mai ai ha mo‘ui fo‘ou ma‘atautolu kotoa pē. Na‘e fekau leva ‘e he ‘Eiki kuo toetu‘ú ki He‘ene kau ākongá ke nau ako‘i e tokotaha kotoa pē ke tui kia Kalaisi, fakatomala mei he angahalá, ma‘u e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní pea kātaki ki he iku‘angá. Ngaahi tokoua, ‘oku tau ‘ilo na‘e ‘a‘ahi ‘a e ‘Otua ko ‘etau Tamai mo Hono ‘Alo ‘Ofa‘angá ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o fakafoki mai ‘iate ia ‘a e kakato ‘o e ongoongolelei ta‘engata ‘o Sisū Kalaisi.

Ngaahi tokoua, ke mou to‘a. Tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otua. ‘Oku tala‘ofa mai ‘e he ‘Eiki ko Sisū Kalaisi ‘e atautolu e me‘a kotoa pē ‘oku tau fie ma‘u ke fai ‘i he mā‘oni‘oní. ‘Oku falala atu e kau taki ‘o e Siasí kiate kimoutolu. ‘Oku mau fie ma‘u kimoutolu kotoa kakai lalahi kei talavou ke mou mali, ngāue pea hoko ko ha kau taki ‘i he kaha‘ú, pea ko ‘eku lotú ia ‘i he loto fakatōkilalao ‘i he huafa ‘o e ‘Eiki ko Sisū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. M. Russell Ballard, “The Greatest Generation of Missionaries,” *Liahona*, Nov. 2002, 47.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:27.
3. Vakai, Tohi ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluakí, ‘Epeleli. 21, 2011.
4. Vakai, “New Religion Classes to Be Offered at Church Universities and Institutes of Religion,” [lds.org/topics/education/new-religion-classes?lang=eng](https://www.lds.org/topics/education/new-religion-classes?lang=eng).
5. Vakai, Mōsaia 3:5–13.

Fai ‘e ‘Eletā Ulisses Soares

‘O e Kau Palesitenisi ‘o e Kau Fitungofulú

‘Io, Te Tau Lava Pea Te Tau Ikuna!

Kuo pau ke tau toe pikima‘u ange ki he‘etau fakamo‘oni ki he ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi. Pea te tau ikuna‘i ‘etau feingatau faka‘aho mo e koví.

S i‘i ngaahi tokoua, ‘oku ou ongo‘i loto fakatōkilalo ‘i he faingamālie ‘oku ou ma‘u ke lea atu kiate kimoutolu, ko e kau ma‘u lakanga fakataulaeiki ‘o e ‘Otua ‘i he Siasí ‘i he ‘ahó ni.

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni:

“E lava ke hoko ‘a e māmani ko ha feitu‘u fakamanavahē ke tau nofo ai. ‘Oku fu‘u vave ‘aupito e hōloa ‘a e ngaahi tu‘unga angama‘a ‘o e sōsaieití. ‘Oku ‘ikai hao ha taha mei he mamata pe ma‘u e ngaahi me‘a fakatupu ‘auha ko iá—tatau ai pē ‘a e talavou, matu‘otu‘á pe toulekeleka. . . .

“. . . ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ke tau fo‘i. Ko ha feingatau ia ke tau‘i e angahalá. . . . Ko ha feingatau te tau ikuna‘i. Kuo ‘omi ‘e he‘etau Tamai Hēvaní e me‘angāue ‘oku fie ma‘u ke tau ikuna‘i ‘akí.”¹

‘Oku tau kau faka‘aho ki he feinga tau ko iá, ‘a e kei talavou mo e matu‘otu‘a, hangē ko e lea ‘a Palesiteni Monisoni. ‘Oku feinga ‘a e filí mo ‘ene kau ‘āngeló ke takihala‘i kitautolu. Ko ‘enau taumu‘á ke ofe‘i kitautolu ke ‘oua te tau tauhi ‘a e ngaahi fuakava kuo tau fai mo e ‘Eikí, ‘o fakatupu ai ha‘atau

fakangalo‘i ‘a hotau tofi‘a ta‘engatá. ‘Oku nau ‘ilo‘i lelei e palani ‘etau Tamai Hēvaní ki He‘ene fānaú, he ne nau ‘i he Fakataha Lahi he Langí ne fakahā mai aí. ‘Oku nau faka‘aonga‘i hotau vaivaí mo kākaa‘i kitautolu ‘aki e “ngaahi ‘ao fakapo‘ulí . . . , ‘a ia ‘oku fakakuihi ‘a e matá, mo fakafefeka e loto ‘o e fānau ‘a e tangatá, mo tohoaki‘i atu ‘a kinautolu ki he ngaahi hala fālahi, pea nau ‘auha ai mo hē.”²

Hangē ko e akonaki ‘a Palesiteni Monisoni, neongo e faingata‘á ka ko e feinga tau ‘eni ia te tau malava pea ikuna‘i. ‘Oku falala e ‘Eikí te tau malava pea tau loto ‘aki ke fai ia.

‘Oku lahi fau he folofolá ha ngaahi sīpinga ‘o ha kakai ne nau ikuna‘i ‘enau feingatau neongo honau ngaahi tūkunga faingata‘á. Ko ha taha ‘o nautolu ko e ‘Eikitau ko Molonai ‘i he Tohi ‘a Molomoná. Na‘e lototo‘a e talavou lelei ni ke malu‘i e mo‘oní ‘i ha taimi ne lahi ai e feke‘ike‘i mo e fetau‘aki ne ala faka‘auha ai e kau Nífaí. Neongo na‘e lelei e faifatongia ‘a Molonai, ka na‘á ne kei loto-fakatōkilalo pē. Ne hanga ‘e hono ngaahi ‘ulungāngá ‘o ‘ai ke ne hoko

Kau Taki Mā'olunga mo e Kau 'Ōfisa Mā'olunga 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī

KO E KAU PALESITENISĪ 'ULUAKĪ

Henry B. Eyring
Tokoni 'Uluakī

Thomas S. Monson
Palesiteni

Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Uā

KO E KŌLOMU 'O E KAU 'APOSETOLO 'E TOKO HONGOFULU MĀ UĀ

Boyd K. Pecker

L. Tom Perry

Russell M. Nelson

Dallin H. Oaks

M. Russell Ballard

Richard G. Scott

Robert D. Hales

Jeffrey R. Holland

David A. Bednar

Quentin L. Cook

D. Todd Christofferson

Neil L. Andersen

KO E KAU PALESITENISĪ 'O E KAU FITUNGOFULŪ

Ronald A. Rastband

L. Whitney Clayton

Donald L. Halstrom

Richard J. Maynes

Craig C. Christensen

Ulisses Soares

Lynn G. Robbins

KO E KŌLOMU 'ULUAKI 'O E KAU FITUNGOFULŪ

(fakahohohoko fakamotu'aleā)

Marcos A. Adukanlis

Jose L. Alonso

Ian S. Arden

Mervyn B. Arnold

David S. Baxter

Shayne M. Bowen

Craig A. Candon

Yoon Hwan Choi

Kim B. Clark

Don R. Clarke

Carl B. Cook

Lawrence E. Corbridge

Claudio R. M. Costa

LeGrand R. Curtis Jr.

Benjamin De Hoyos

Edward Dube

Kevin R. Duncan

Larry J. Echo Hawk

Stanley G. Ellis

David F. Evans

Enrique R. Falabella

Eduardo Gavaret

Robert C. Gay

Carlos A. Gobby

Christoffer Golden

Genti W. Gong

Walter F. González

C. Scott Grow

James J. Hamula

Allen D. Haynie

Daniel L. Johnson

Paul V. Johnson

Patrick Keaton

Von G. Keetich

Jing Klebingat

Erich W. Kopschke

Hugo Montoya

Marcus B. Nash

S. Gifford Nielsen

Brent H. Nelson

Allan F. Packard

Kevin W. Pearson

Anthony D. Perkins

Paul B. Pieper

Rafael E. Pino

Bruce D. Porter

Dale G. Reilund

Michael T. Ringwood

Joseph W. Slati

Steven E. Snow

Ven F. Stanfill

Michael John U. Teh

José A. Teixeira

Juan A. Uceda

Amulfo Valenzuela

Francisco J. Vinas

W. Christopher Waddell

Scott D. Whiting

Chi Hong (Sam) Wong

Kazuhiko Yamashita

Larry Y. Wilson

Jorge F. Zeballos

Claudio D. Zivic

W. Craig Zwick

Gerald Causse
Tokoni Uluaki

Gay E. Stevenson
Prosopo Pule

Dean M. Davies
Tokoni Uā

KO E KŌLOMU HONO UA 'O E KAU FITUNGOFULŪ

(fakahohohoko fakamotu'aleā)

Wilford W. Andersen

Koichi Aoyagi

Randall K. Bennett

Bruce A. Carlson

J. Dem Comisti

Timothy J. Dydies

Bradley D. Foster

Randy D. Turk

O. Vincent Haleck

Kevin S. Hamilton

Larry S. Kacher

Larry R. Lawrence

Per G. Malm

Hugo E. Martnez

James B. Martino

Jairo Mazzagardi

Adrian Ochao

Kent F. Richards

Gregory A. Schwizer

Terence M. Vinson

John S. Tanner
Tokoni Uluaki

Tad R. Callister
Palestini

Devin C. Durrant
Tokoni Uā

Carol F. McConkie
Tokoni Uluaki

Bonnie L. Ocasson
Palestini

Neil F. Marriott
Tokoni Uā

Carole M. Stephens
Tokoni Uluaki

Linda K. Burton
Palestini

Linda S. Reeves
Tokoni Uā

Cheryl A. Espin
Tokoni Uluaki

Rosemary M. Winom
Palestini

Mary K. Durham
Tokoni Uā

Douglas D. Holmes
Tokoni Uluaki

Stephen W. Owen
Palestini

M. Joseph Brough
Tokoni Uā

KAU 'ŌFISA MĀ'OLUNGĀ

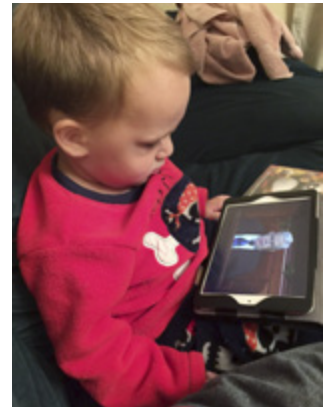
FINE OFĀ

KAU FINEMUI

KAU TALAVOU

PALAIMELI

KO E KAU PĪSOPELIKI PULĒ

Taá, takai fakato'omata'u mei 'olunga 'i hemá, ko ha káingalotu 'o e Siasí mo ha kau faifekau 'i McMinnville, Oregon, USA; San Martín de Los Andes, Neuquén, Argentina; Johannesburg, South Africa; Helsinki, Finland; Natal, Rio Grande do Norte, Brazil; Ciudad del Carmen, Campeche, Mexico; Perpignan, France; Montreal, Quebec, Canada; London, England.

ko ha me'angāue ma'ongo'onga 'i he to'ukupu 'o e Otuá 'i he taimi ko iá. 'Oku fakamatala'i 'e he tohi 'a 'Alamaá kapau na'e tatau e tangata kotoa pē ko Molonai, 'e "lulu'i ai 'o ta'engata 'a e ngaahi mālohi 'o heli, [pea 'e] 'ikai ma'u 'e he tēvoló ha mālohi ki he lotu 'o e fānau 'a e tangatā."³ Na'e tupu a e 'ulungaanga 'o Molonai mei he'ene tui lahi ki he 'Otuá mo e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi⁴ mo e lotu vilitaki ke muimui ki he 'Otuá mo 'Ene kau palōfitā.⁵

Hangē ko 'enī, 'oku fie ma'u ke tau hoko ko ha kau Molonai ka tau ikuna hono tau'i e kovi. 'Oku ou 'ilo'i ha tī-koni faivelenga na'á ne liliu 'o hoko ko ha Molonai fakaonopooni. Ka 'i he'ene feinga ke muimui ki he akonaki 'ene mātu'á mo e kau taki 'o e Siasí, kuo sivi'i faka'aho ai 'ene tuí mo e vilitakí neongo 'ene kei si'i. Na'á ne tala mai na'á ne 'ohovale 'i ha tūkunga faingata'a mo ta'e fakafiemālie na'e hoko—na'e sio ponokalafi hono kaungāme'á 'i he'enau telefoni to'otoó. Na'e pau ke fai 'e he talavou ha fili he momeniti ko iá—ko 'ene fili he manakoá pe ko 'ene angatonú. Na'á ne ma'u ha lototo'a he momeniti ke talaange ki hono kaungāme'á 'oku hala 'enau me'a 'oku faí. Na'á ne toe talaange foki ke ta'ofi 'enau me'a 'oku faí he te nau pōpula ki ai. Na'e manuki'i 'e he tokolahi 'o hono kaungā akó 'a 'ene akonakí, mo pehē ko ha konga pē ia 'o e mo'uí pea 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi. Ka neongo iá, na'e fanongo ha taha 'o ki-nautolu ki he akonaki 'a e ki'i talavou peá ne ta'ofi e me'a na'á ne faí.

Na'e takiekina 'e he talavou ni e mo'uí 'a ha taha 'o hono kaungā akó. Pau pē na'e manuki'i ia mo hono kaungāme'á he fili ne na faí. Ka na'á na muimui ki he na'ina'i 'a 'Alamā ki hono kakaí he'ene pehē, "Mou ha'u mei he kau angahalá, pea mou nofo mavahe, pea 'oua na'a ala ki he'enau ngaahi me'a ta'ema'á."⁶

'Oku kau 'i he ki'i tohi tufa ko e *Ko Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú* e akonaki ko 'eni mei he Kau Palesitenisi 'Uluakí: "Okú ke fatongia 'aki e fili 'okú ke faí. 'Oku 'afio'i mo tokanga mai e 'Otuá pea te Ne tokoni'i koe ke ke fai e fili 'oku lelei, neongo 'oku faka'aonga'i

ho fāmilí mo ho kaungāme'á 'enau tau'atāina ke filí 'i ha founa hala. Loto to'a ke ke talangofua ki he finangalo 'o e 'Otuá, neongo te ke tu'u toko taha pē ha taimi. 'I ho'o fai 'enī, 'okú ke tā sīpinga ai ki he ni'ihī kehē ke nau muimui ki ai."⁷

'E kei hoko atu pē fetau'aki 'a e kovi mo e lelei he'etau mo'uí he ko e taumu'a e filí ke mamahi e kakaí 'o tatau mo ia. 'E feinga 'a Sētane mo 'ene kau 'āngeló ke puputu'u 'etau fakakaukau mo pule'i pea 'ahi'ahi'i kitautolu ke tau fai angahala. Ka hoko ia, te nau faka'uli'i e me'a kotoa 'oku lelei. Ka 'oku mahu'inga ke ke manatu'i, te tau toki lava'i pē kitautolu kapau te tau fakangofua kinautolu.

'Oku 'i he folofolá foki ha ngaahi sīpinga lahi 'o ha kakaí ne nau faka'atā e filí pea nau iku ai 'o puputu'u mo 'auha hangē ko Nēhoa, Kolihola, mo Seialemí. 'Oku fie ma'u ke tau tokanga telia e fakatu'utamakí ni. He 'ikai lava ke tau fakangofua ha founa te tau puputu'u ai 'i he pōpoaki manakoa 'oku tali ngofua 'e he māmaní ka 'oku fepaki mo e tokāteliné mo e tefito'i

mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi. 'Oku fakafofonga'i 'e ha ngaahi pōpoaki lahi 'o e māmaní 'a e feinga hotau sōsaietí ke fakatonuhia'i e fai angahalá. 'Oku fie ma'u ke tau manatu'i, kuo pau ke tu'u e kakaí kotoa pē 'i he 'ao 'o Kalaisi 'i ha 'aho, pea fakamāu'i kitautolu 'o fakatatau mo 'etau ngaahi ngāue, pe 'oku lelei ia pe kovi.⁸ Ko ia, 'i he'etau fehanganagai mo e ngaahi pōpoaki fakaemāmani ko 'enī, 'e fie ma'u ha lototo'a mo ha mo ha 'ilo lahi ki he palani 'etau Tamai Hēvaní ke tau fili ai ki he totonú.

Te tau lava kotoa 'o ma'u ha mālohi ke fili ki he totonú kapau te tau fekumi ki he 'Eikí pea tau falala mo tui kiate Ia. Hangē ko ia 'oku ako'i mai 'e he folofolá, 'oku fie ma'u ha "loto-fakamātoato" mo e "loto-mo'oni." Pea 'e toki fakahā mai 'e he 'Eikí "'a hono mo'oni kiate [kitautolu], 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní. Pea 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní, te mou lava ai ke 'ilo'i hono mo'oni 'o e ngaahi me'a kotoa pē."⁹

Ko e 'ilo ko 'eni 'oku fakafou mai he Laumālie Mā'oni'oní, ko

‘etau fakamo’oni ia, ‘oku ne fakatupulaki ‘etau tui mo e fakapapau ke muimui ki he akonaki ‘o e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai, neongo e ngaahi pōpoaki manakoa ‘a e māmaní. Kuo pau ke hoko ‘etau fakamo’oni ko hotau pāletu’a mei he ngahau vela ‘a e filí he’ene ‘ohofi kitautolú.¹⁰ Te ne tataki lelei kitautolu ‘i he fakapo’uli mo e puputu’u ‘o e māmaní he ‘ahó ni.¹¹

Na’á ku ako ‘eni he’eku ngāue faifekau he’eku kei talavou. Na’á ku ngāue mo hoku hoá ‘i ha ki’i kolo si’isi’i mo mama’o ‘o e Siasí. Na’á ma feinga ke talanoa mo e taha kotoa ‘i he koló. Ne nau tali lelei kimaua, ka ne nau sai’ia ke fakakikihi he folofolá pea nau kole mai ke ma ‘oange ha fakamo’oni pau ki hono mo’oni ‘o e me’a ‘okú ma ako’i.

‘Okú ou manatu’i ko e taimi kotoa ne ma feinga ai ke fakamo’oni’i ha me’a

ki he kakaí, na’e mavahe e Laumālie ‘o e ‘Otuá peá ma ongo’i hē mo puputu’u ‘aupito. Ne ma ongo’i ne totonu ke fakafenāpasi ‘ema fakamo’oni ki he ngaahi mo’oni ‘o e ongoongolelei. Talu mei ai ko ‘ema fakamo’oni pē ‘aki homa lotó kotoa, na’e fakafonu e lokí ‘aki e mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni, pea ‘ikai ha toe puputu’u pe tālānga. Ne u ‘ilo ai ‘oku ‘ikai ha mālohi ‘o e koví ke ne lava ‘o ‘ai ke puputu’u, kākaa’i, pe faka’auha e mālohi ‘o ha fakamo’oni fakamātoato ‘a ha ākongā mo’oni ‘a Sīsū Kalaisí.

Hangē ko e akonaki e Fakamo’u, ‘oku loto e filí ke sisiviví’i kitautolu hangē ko e uite, ke mole meiate kitautolu hotau mālohi ke fakalotoa e māmaní ke nau fai lelei.¹²

Ngaahi tokoua, ‘i he mafola ko ia he māmaní he ‘ahó ni e kaupeau ‘o e puputu’u mo e ta’e tuí, kuo pau ke tau pikima’u ki he’etau fakamo’oni ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí. ‘E toki tupulaki ai hotau mālohi ke taukapo’i e mo’oni mo e fakamaau totonú. Te tau ikuna’i e feingatau faka’aho ‘o e koví, pea he ‘ikai ke tau tōtau he ngaahi faingata’a ‘o e mo’u, ka te tau takiekina mai e ni’ihi kehé ki he tu’unga mo’ui a e ‘Eikí.

‘Okú ou fakaafe’i ‘a e kakai kotoa pē ke nau kumi ki he malu’i ‘oku ma’u he folofolá. Na’e ‘ai ‘e he ‘Eikitau ko Molonai ke fenāpasi ‘ene tui ki he ‘Otuá mo ‘ene fakamo’oni ki he mo’oni, ‘ilo mo e poto ‘oku ma’u ‘i he folofolá. Na’á ne falala heni te ne ma’u e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eikí mo ne ikuna ‘ene ngaahi feingataú pea ko e mo’oni na’e hoko ia.

‘Okú ou fakaafe’i kimoutolu ke mou ma’u ha nonga ‘i he lea hotau kau palōfitá. Na’e pehē ‘e Palesiteni Monisoni, “E lava ‘e kitautolu kuo fakanofu ki he lakanga fakataula’eiki ‘o e ‘Otuá, ‘o fai ha liliu. ‘I he’etau pao-toloaki ‘etau haohaoa fakafo’ituitu’i mo faka’apa’apa’i hotau lakanga fakataula’eiki, ‘oku tau hoko ai ko ha sīpinga mā’oni’oni ke muimui ki ai ‘a e ni’ihi kehé . . . pea [‘oku tau] hoko ai ko ha maama ki he māmaní.”¹³

‘Okú ou fakaafe’i e taha kotoa ke nau falala ki he ngaahi lelei mo e mālohi ‘o e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí. Te tau

lava ‘o ma’u ‘i He’ene feilaulau fakalelei, ha loto to’a ke ikuna’i e ngaahi feingatau ‘o hotau kuongá, neongo e ngaahi faingata’á, palōpalemá, mo e ‘ahi’ahí. Tau falala mu’a ki He’ene ‘ofá mo Hono mālohi ke fakamo’ui kitautolú. Na’e pehē ‘e Sisū:

“Ko au ko e halá, mo e mo’oní, pea mo e mo’uí: ‘oku ‘ikai ha’u ha tangata ‘e taha ki he Tamai, kae ‘iate au.”¹⁴

“Ko au ko e maama ‘o māmaní: ko ia ‘oku muimui ‘iate au, ‘e ‘ikai ‘alu ia ‘i he po’ulí, ka ‘e ‘iate ia ‘a e maama ‘o e mo’uí.”¹⁵

“Kuó u tala ‘a e ngaahi me’á ni kiate kimoutolu, koe’uhí ke mou ma’u ‘a e fiemālié ‘iate au. Te mou ma’u ‘a e mamahí ‘i māmani: ka mou loto to’a; kuó u iku’i ‘a māmani.”¹⁶

‘Oku ou fakamo’oni ki he ngaahi mo’oni ko ‘ení ‘i he huafa toputapu ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, “Vakai Ki he Kuo-hilí pea Laka Ki Mu’a,” *Liahona*, Mē 2008, 90.
2. 1 Nifai 12:17.
3. ‘Alamā 48:17.
4. Vakai, ‘Alamā 48:13.
5. Vakai, ‘Alamā 43:23–24; 48:16.
6. ‘Alamā 5:57.
7. *Ki Hono Fakamālohia ‘o e To’u Tupú* (tohi tufa, 2011), 2.
8. Vakai, 3 Nifai 27:14.
9. Molonai 10:4–5.
10. Vakai, ‘Efesō 6:16; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:17.
11. Vakai, Fakahā 12:11.
12. Vakai, Luke 22:31–32.
13. Thomas S. Monson, “Taki Lelei Ki ‘Api,” *Liahona*, Nōvema 2014, 68.
14. Sione 14:6.
15. Sione 8:12.
16. Sione 16:33.

Fai ‘e Larry M. Gibson

Tokoni ‘Uluaki Na’e Toki Tukuange mei he Kau Palesitenisī Lahi ‘o e Kau Talavou

Ko e Fatongia Fakatamai—Hotau Iku’anga Ta’engatá

‘Ofa ke tau fiefia kotoa pē ‘i hono kakato ‘o e ngaahi tāpuaki ‘a e Tamai ‘i he mo’uí ni mo hono fakahoko ‘o ‘Ene ngāué mo Hono nāunaú ‘aki ‘etau hoko ko e ngaahi tamai ki hotau ngaahi familí ki he ta’engatá.

Na’e ako’i mai ‘e he’eku tamai ha lēsoni mahu’inga kiate au ‘i he’eku kei sií. Na’á ne ongo’i ‘oku faka’au ke u tokanga lahi ange ki he ngaahi me’a fakatu’asinó. Ko e taimi pē na’á ku ma’u ai ha pa’angá, na’á ku fakamoleki leva ia—‘o meimei ma’aku pē he taimi kotoa.

Na’e ‘i ai ha ho’atā efiafi ‘e taha na’á ne ‘ave au ke fakatau mai haku sū

fo’ou. Na’á ne fakaafe’i au ‘i he’ema ‘i he fungavaka ua ‘o e falekoloá ke ma sio fakataha atu ki tu’a ‘i he matapā sio’atá.

Na’á ne fehu’i mai, “Ko e hā ‘a e me’a ‘okú ke sio ki ai?”

Na’á ku pehē ange, “Ko e ngaahi fale lalahi, ko e langí, mo e kakaí.”

“E fiha?”

“Lahi!”

Na’á ne to’o hake leva mei hono kató ha sēniti maka. Na’á ne fehu’i mai ‘i he’ene ‘omi ia kiate aú, “Ka Ko e hā ‘ení?”

Na’á ku ‘ilo’i he taimi pē ko iá: “Ko ha sēniti siliva ia ‘e taha!”

Na’á ne pehē mai leva ‘o fakatatau ki he’ene ‘ilo ki he ngaahi me’a fakakemí, “Kapau te ke haka ke vaia ‘a e tola silivá pea hu’i fakataha ia mo e ngaahi me’a totonu kehé, te ke ma’u ai ‘a e me’a ko e siliva naituleiti. Kapau te tau vali ‘a e matapā ko ‘ení ‘aki ha

Na’e tali mai he’eku tamai, “Kapau ‘e tukutaha ho’o tokangá ‘i he silivá, ko e me’a pē te ke sio ki ai ko koe, pea te ne ta’ofi koe mei ho’o sio lelei ki ho iku’anga fakalangí kuo teuteu ‘e he Tamai Hēvaní ma’aú.”

siliva naituleiti, ko e hā ‘a e me’a te ke sio ki ai?”

Na’e ‘ikai te u ‘ilo ki ai, ko ia na’a ne taki atu au ki ha fu’u sio’ata lahi pe’a ne fahu’i mai, “Sai, ko e hā ‘a e me’a ‘okú ke sio ki ai?”

“Okú ou sio kiate au pē.”

Na’a ne pehē mai leva, “Ikai, ko e me’a ‘okú ke sio ki ai ko ho ‘atá ia mei he silivá. Kapau te ke tokanga pē ki he silivá, ko e me’a pē te ke sio ki ai ko koe, pea ‘oku hangē ia ha veilí, ‘o ne a’i ke nenefu ho’o sio ki he iku’anga ta’engata kuo teuteu ‘e he Tamai Hēvaní ma’aú.”

Na’e hoko atu ‘ene fakamatalá ‘o pehē, “E Lolo, ‘oua ‘e kumi ki he ngaahi me’a ‘o e māmaní ko ‘ení kae . . . fuofua . . . kumi ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá, pea fokotu’u ‘a [*Ene*] mā’oni’oni, pea ‘e toki fakalahi atu ‘a e ngaahi me’a ni kotoa pē kiate kimoutolu” (Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Mātiu 6:38 [‘i he Mātiu 6:33, futinouti a]).

Na’a ne pehē mai leva kiate au ke u tauhi ‘a e silini maka silivá pea ‘oua na’a mole ia. Ko e taimi kotoa pē te u sio ai ki ai, na’e pau ke u fakakaukau ki he iku’anga ta’engata kuo teuteu ‘e he Tamai Hēvaní ma’akú.

‘Okú ou ‘ofa ‘i he’eku tamaí mo e anga ‘o ‘ene faiakó. Na’a ku loto ke u

hangē ko iá. Na’a ne fakatō ki hoku lotó ha holi ke u hoko ko ha tamai lelei, pea ko e faka’amu ‘a hoku lotó kotoa ke u muimui pau ki he’ene sippingá.

Na’e fa’a pehē ‘e hotau palōfita ‘ofeina ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoní, ‘oku fakapapau’i ‘e he’etau ngaahi filí ‘a hotau iku’angá pea ‘oku ‘i ai honau ola ta’engata (vakai, “Decisions Determine Destiny” [Church Educational System fireside, Nov. 6, 2005], 2, lds.org/broadcasts).

‘Ikai ‘apē ‘oku totonu ke tau tau fakatupulaki ha vīsone mahino ki hotau *iku’anga ta’engatá*, tautautefito ki he me’a ‘oku finangalo ‘etau Tamai Hēvaní ke tau ‘ausiá—‘a e tu’unga fakatamai ‘oku ta’engatá? Tuku ke hanga ‘e hotau *iku’anga ta’engatá* ‘o takiekina *kotoa* ‘etau ngaahi filí. Ne-ongo pe ‘oku faingata’a fēfē e ngaahi fili ko iá, ‘e poupou’i ma’u pē kitautolu ‘e he Tamai.

Na’a ku ‘ilo ki he mālohi ‘o ha vīsone pehē ‘i he taimi na’a ku kau fakataha ai mo hoku ongo foha ta’u 12 mo e 13 ‘i ha fe’auhi 50/20. ‘Okú kau ki he fe’auhi 50/20 ‘a e lue lalo ‘i ha maile ‘e 50 (kilo mita ‘e 80) ‘i ha houa si’i hifo he 20. Na’a mau kamata he 9:00 p.m. pea mau lue he poó kotoa pea ‘i ha

konga lahi ‘o e ‘aho hono hokó. Ko ha houa faingataa ‘aupito ia ‘e 19, ka na’a mau ikuna’i.

Na’a mau iku totolo atu ki homau falé ‘i he’emau foki ki ‘apí, ‘a ia ne ‘osi teuteu’i mai ai ‘e ha uaifi mo e fa’ē fungani ha me’akai faka’ofa’ofa, ka na’e ‘ikai te mau ala ki ai. Na’e tōmape’e hifo ‘i he seá ‘a hoku foha si’isi’i kuo hela’ia mo’oni, kae totolo hifo ‘a e foha lahí ia ki lalo ki hono lokí.

Na’e hili ha’aku mālōlō faingata’a-ia, na’a ku ‘alu atu ‘o vakai hoku foha si’isi’i pe ‘okú ne kei mo’ui.

Na’a ku fahu’i ange, “Okú ke sai pē?”

“E Teti, ko e me’a faingata’a taha ‘eni kuó u faí, pea ‘oku ‘ikai te u toe fie fai ha me’a pehē.”

Na’e ‘ikai te u fie tala ange kiate ia ‘e ‘ikai te u toe fai ‘e au mo ha me’a pehē. Ka na’a ku fakahā ange ‘a ‘eku laukau ‘aki ia koe’uhí ko ‘ene lava’i ha me’a faingata’a pehē. Na’a ku ‘ilo’i ‘e teuteu’i ai ia ki ha ngaahi me’a faingata’a kehe te ne fehengahangai mo ia ‘i he kaha’ú. Na’a ku pehē ange ki ai ‘i he’eku fakakaukau ki he me’a ko iá, “E hoku foha, ‘oku ou fie fai atu ‘a e palōmesi ko ‘ení. He ‘ikai te ke lue lalo koe ‘i ha maile ‘e 50 ‘i he ‘aho ‘e taha, ‘i he taimi te ke ‘alu ai ‘o ngāue fakafaifekau’.”

“Okú sai ia Teti. Te u toe ‘alu pē ‘o ngāue fakafaifekau.”

Na’e fakafonu ‘e he ngaahi lea mahinongofua ko iá ‘a hoku laumalié mo hoku lotó ‘aki ‘a e fakafeta’i mo e fiefia.

Na’a ku hifo leva ki lalo ki hoku foha lahi tahá. Na’a ku tokoto hifo ‘i hono tafa’akí—pea u ala atu kiate ia. “E hoku foha, ‘okú ke sai pē?”

“E Teti, ko e me’a faingata’a taha ‘eni kuó u fai ‘i he’eku mo’ui, pea he ‘ikai pē te u toe fai ia.” Na’e kuikui hono matá—pea toe sio hake—pe’a ne pehē mai, “Tuku kehe pē ‘o kapau ‘e loto haku foha ke u fai ia.”

Na’e tō hoku lo’imatá ‘i he’eku fakahā ange ‘eku fakamālō koe’uhí ko ia. Na’a ku fakahā ange, ‘oku ou ‘ilo’i te ne hoko ko ha tamai lelei ange ‘iate au. Na’e fonu hoku lotó ‘i he fiefia koe’uhí he neongo ‘okú ne kei si’i ka kuó ne ‘osi ‘ilo’i ko e taha ‘o hono ngaahi fatongia fakataula’eiki toputapu tahá ko ‘ene hoko ko ha tamai. Na’e ‘ikai ha’ane

manavasi'i ki he fatongia mo e hingoa ko iá—'a e huafa ko ia 'oku finangalo 'a e 'Otuá tonu ke tau ngāue 'aki 'i he'etau fakataufolofola kiate Iá. Na'a ku 'ilo'i ai 'oku ai hoku tufakanga ke fakatupulaki 'a e fatongia fakatamai 'a ia na'e ongo māfana 'i he loto 'o hoku fohá.

Na'e 'uhinga loloto ange kiate au 'a e ngaahi folofola ko 'eni 'a e Fakamo'uí 'i he'eku hoko ko ha tamaí:

“Oku 'ikai fa'a fai 'e he 'Aló ha me'a 'e ia pē, ka ko ia 'okú ne mamata 'oku fai 'e he Tamaí: he [ko e me'a ko ia 'okú Ne] faí, 'oku fai ia 'e he 'Aló foki” (Sione 5:19).

'Oku 'ikai te u “fai ha me'a 'iate au pē; kae [ko ia kuo] ako'i au [ki ai] 'e he'eku Tamaí” (Sione 8:28).

'Oku ou fiefia lahi 'i he'eku hoko ko ha husepāniti mo ha tamaí—peá u mali mo ha 'ofefine fili 'o ha ongomātu'a fakalangi. 'Oku ou 'ofa ai. Ko e taha ia 'o e ngaahi konga fakafiefia taha 'o 'eku mo'uí. Ko 'eku 'amanaki he pō ko iá ke sio ma'u pē hoku ngaahi foha 'e toko nimá mo honau tuofefinē, ki he fiefia 'oku ou ma'u 'i he nofo mali ta'engatá, fatongia fakatamai, mo e fāmili.

Ngaahi tamai, 'oku ou 'ilo'i pau kuo mou 'osi fanongo 'i he lea ko ia 'oku pehē “Malanga 'aki ma'u pē 'a e ongo-ongolelé, pea ngāue 'aki 'a e leá 'o ka fie ma'u.” ('oku pehē ko e lea ia na'e fai 'e Falanisisi 'o 'Āsisi). 'Okú ke ako'i ki ho'o fānaú 'i he 'aho kotoa pē 'a hono 'uhinga 'o 'ete hoko ko e tamaí. 'Okú ke fakatoka ai e fakava'e ki he to'u tangata hokó. 'E ako ho ngaahi fohá 'a e founa ke nau hoko ai ko e husepāniti mo e tamaí 'i he'enu sio ki he anga 'o ho'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko iá. Hangē ko 'enī:

'Oku nau 'ilo'i nai hono lahi 'o ho'o 'ofa mo mahu'inga'ia 'i he'enu fa'eé, mo ho'o fiefia lahi 'i ho'o hoko ko 'enu tamaí?

Te nau ako 'a e founa ke tauhi ai honau uafi mo e fānaú 'i he kaha'ú 'i he'enu mamata ki he anga 'o ho'o tauhi *kinautolu takitahá* 'o hangē ko e me'a 'oku fai 'e he Tamai Hēvaní.

Te nau lava 'o ako mei ho'o sīpingá, 'a e founa ke nau faka'apa'apa'i, fakalāngilangi'i, mo malu'i ai 'a e tu'unga fakafefinē.

'E lava ke nau ako 'i homou 'apí, ke nau pule ki honau fāmili 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni. Te nau lava 'o ako ke tokonaki ki he ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí mo e malu'i 'o honau fāmili—fakatu'asino mo fakalaumālie (vakai, “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani” *Liahona*, Nōvema 2010, 129).

Sí'i ngaahi tokoua, 'oku ou kole 'aki e ivi kotoa 'o hoku laumālie ke mou fakakaukau ki he fehu'i ko 'enī: 'Oku mamata nai homou ngaahi fohá 'oku mou feinga ke fai 'a e me'a 'e finangalo 'a e Tamai Hēvaní ke *nau* faí?

'Oku ou fakatauange ko ho'omou talí ko e 'io. Kapau 'oku 'ikai ho'omou talí, 'oku kei taimi pē ke fai ha liliu, ka kuo pau ke mou kamata he 'ahó ni. Pea 'oku ou fakamo'oni'i atu 'e tokoni'i kimoutolu 'e he Tamai Hēvaní.

Ka 'e kau talavou, 'a ia 'oku ou 'ofa lahi aí, 'oku mou 'ilo'i 'oku mou teuteu ke ma'u 'a e Lakanga Taula-'eiki Faka-Melekisētekí, ma'u mo e ngaahi ouau toputapu 'o e tempalé, fakahoko homou *fatongia* mo e *tufakanga* ke ngāue fakafaifekau taimi kakató, pea hili iá, ke 'oua na'a mou tatali 'o fu'u fuoloa, ka mou mali 'i he tempalé mo ha 'ofefine 'o e 'Otuá pea ma'u ha fāmili. Pea mou taki leva homou fāmili 'i he ngaahi me'a fakalaumālie 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, T&F 20:44; 46:2; 107:12).

Kuó u fehu'i ki ha kau talavou tokolahi 'i he funga 'o e māmaní, “Ko e hā 'a e 'uhinga 'okú ke 'i heni aí?”

'Oku a'u mai ki he taimi ko 'enī, kuo te'eki tali mai 'e ha taha, “Ke u ako ke u hoko ko ha tamai, koe'uhí ke u ma-teuteu mo fe'unga ke u ma'u 'a e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he Tamaí.”

Tau vakai ki *homou* ngaahi fatongia 'i he Lakanga Taula-'eiki Faka-'Ēloné 'o hangē ko hono fakamatala 'i 'i he vahe 20 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Mou tokanga lelei ki he me'a te *mou* ongo'i 'i he'eku fakafekau'aki homou ngaahi fatongia ko 'enī ki ho'omou ngāue 'i homou ngaahi fāmili.

“Fakaafe'i [a homou fāmili] kotoa ke nau ha'u kia Kalaisi” (veesi 59).

“Le'ohi [a kinautolu] ma'u ai pē, pea ke [ke] 'iate kinautolu mo fakamālohia 'a kinautolu” (veesi 53).

“Malanga, akonaki, fakamatala, na'i-na'i, mo papitaiso” 'a e kau mēmipa 'o homou fāmili (veesi 46).

“Na'ina'i kiate kinautolu ke nau lotu 'aki 'a e le'ó pea 'i he liló 'o fai 'a e ngaahi fatongia fakafāmili kotoa pē” (veesi 47).

“Pea tokanga ke 'oua na'a 'i ai ha fai angahala 'i [homou fāmili], pe ko ha felotokovi'aki 'iate kinautolu, pe loi, pe lau'ikovi, pe lea kovi” (veesi 54).

“Pea [fakapapau'i] 'oku fa'a fakataha 'a [homou fāmili]” (veesi 55).

Tokoni'i ho'o tama'i 'i hono ngaahi fatongia 'i he'ene hoko ko e pēteli-aké. Poupou'i ho'o fa'eé 'aki e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he taimi 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e tama'i (vakai, veesi 52, 56).

Pea ka kole atu, "fakanofa 'a e kau taula'eiki, kau akonaki, mo e kau tikoniki kehe" 'i homou fāmili (veesi 48).

'Ikai 'oku ongo 'o hangē 'eni ko ha ngāue mo e fatongia 'o ha tama'i?

'Oku hoko ho'omou fakahoko homou ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí ko hano teuteu'i ia 'o kimoutolu kau talavou ki he fatongia fakatama'i. 'Oku lava 'e he ma'u'anga tokoni 'i he Fatongia ki he 'Otuá 'o tokoni'i kimoutolu ke mou ako mo fokotu'u ha ngaahi palani pau ki hono fakahoko homou ngaahi fatongia. 'Oku lava ke hoko ia ko ha fakahinohino mo ha tokoni 'i ho'omou kumi ki he finangalo 'o e Tamai Hēvaní mo fokotu'u ha ngaahi taumu'a ke ikuna'i 'aki iá.

Kuo 'omi kimoutolu 'e he Tamai Hēvaní ki he māmaní 'i he taimi pau ko 'ení koe'uhí ko ha ngāue makehe mo ha taumu'a ta'engata. 'Okú Ne finangalo ke mou vakai lelei pea mahino kiate kimoutolu pe ko e hā 'a e taumu'a ko iá. Ko ho'omou Tamai Ia, pea te mou lava 'o tafoki kiate Ia ma'u pē ke ma'u ha fakahinohino.

'Oku ou 'ilo'i 'oku tokanga mai 'a e Tamai Hēvaní kiate kitautolu fakafo'ituitui, pea 'oku 'i ai Ha'ane palani fakatautaha ma'atautolu ke tau lava ai 'o a'usia hotau iku'anga ta'engatá. Kuó Ne fekau mai Hono 'Alo pē Taha na'e Fakatupú, 'a Sīsū Kalaisi, ke tokoni'i kitautolu ke tau ikuna'i 'etau ngaahi ta'ehaohaoá tu'unga 'i he Fakalelei. Kuó Ne tāpuaki'i kitautolu 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke hoko ko ha fakamo'oni, takaua, mo e fai fakahinohino ki hotau iku'anga ta'engatá 'o kapau te tau falala kiate Ia. 'Ofa te tau ma'u kotoa 'a e kakato 'o e ngaahi tāpuaki 'a e Tamai 'i he mo'uí ni mo fakahoko 'a 'Ene ngāue mo Hono nāunaú 'i he'etau hoko ko e tama'i ki hotau fāmili 'o ta'engata (vakai, Mōsese 1:39). 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, ēmeni. ■

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí

Ko e Fakamātoato Mo'oni

'Ofa pē te tau fakavaivai 'i 'a kitautolu mo tukutaha hotau fofongá ki hono fakalāngilangi 'i hotau 'Otuá, kae 'ikai ko e fakamālō 'a e tangatá.

Na'e fakahā 'e Kefilini ko e Ma'ongo'ongá 'i he konga kimui 'o e senituli 18, 'e 'a'ahi ki he tafa'aki fakatonga 'o hono pule'angá, fakataha mo ha kau 'amipasitoa mei muli. Na'e loto mo'oni e kōvana 'o e feitu'u ko iá, 'a Kelekōlio Potekini, ke fakafiefia 'i e kau 'a'ahi ko 'ení. Ko ia na'á ne fai ha ngāue lahi ke faka'ali'ali e ngaahi lava-me'a 'o e fonuá.

Ne kau he 'a'ahí, ha heka vaka hifo 'a Kefilini 'i he Vaitafe Tenipaá,

'o faka'ali'ali laukau ki he kau 'amipasitoa 'a e fanga ki'i kolo faka'ofa he ve'e vaí, kuo fonu he kakai fa'a ngāue mo fiefiá. Ka na'e 'i ai ha palopalema 'e taha: ko e fakangalingali 'ata'atā pē ia. 'Oku pehē na'e hanga 'e Potekini 'o fo'u ha tukui 'api mo ha 'ū falekoloa 'aki e puha pepá. Na'á ne tuku ai ha kakai ngoue 'oku femo'uekina he ngāue ke hangē pē 'oku nau tu'umālie faka'ekonōmiká. Ko 'ene puli atu pē e kau 'a'ahí he tafa'aki vaitafé, na'e tñaki leva 'e he kau tangata 'a Potekini e kolo na'e fa'ú 'o leleaki'i atu ki he tafa'aki vaitafe 'e tahá 'o teuteu ki he a'u atu 'a Kefilini.

Neongo hono fakafehu'ia 'e he kau fa'u hisitōlia 'o onopōnī e mo'oni 'o e talanoá ni, ka kuo 'osi fakahū e fo'i lea ko e "kolo 'o Potekini" ia ki he fakalea 'a e māmaní. 'Oku 'uhinga ia ki ha fa'ahinga feinga ke tui e ni'ihiki hehé 'oku tau sai ange 'i hotau tu'unga totonú.

'Oku Tuku Nai Hotau Lotó ki he Me'a Totonú?

Ko e konga fakanatula ia 'o e tangatá ke tau 'asi lelei ma'u pē. Ko hono 'uhinga ia 'oku ngāue mālohi ai hatauni'ihiki ki he konga kitu'a 'o hotau ngaahi

‘apí pea mo e ‘uhinga ‘oku fakapapau‘i ai ‘e he‘etau kau Lakanga Taula‘eiki faka-‘Ēlone kei talavou‘ ‘oku maau honau ‘ulú telia na‘a nau fetaulaki mo e tokotaha makehé. ‘Oku ‘ikai ha me‘a ia ‘e fehalaaki ‘i hono fakangingila hotau suú, namulelei, pe fufuu‘i e ‘ū peleti ‘ulí kimu‘a pea a‘u atu ‘a e kau faiaiko faka‘apí. Neongo ia, ‘i hono fai ‘o fu‘u tōtu‘á, ‘e lava ke hiki e holi ko ‘eni ke ‘asi lelei mei he‘ene ‘aongá ki he faka-kaukau kākāá.

Kuo toutou fakatokanga mai e kau palōfita ‘a e ‘Eikí ‘o kau kiate kinautolu ‘oku nau “‘unu‘unu mai [ki he ‘Eikí] ‘aki honau ngutu, pea faka‘apa‘apa kiate [la] ‘aki honau loungutú, ka kuo mama‘o honau lotó ‘iate [la].”¹

Na‘e mahino mo anga‘ofa pē e Fakamo‘uí ki he kau angahala na‘e angavai-vai mo loto fakamātoató. Ka na‘á Ne valoki‘i mā‘oni‘oni e kau tangata tohí, kau Fālesí mo e kau Sātusi mālualoí—‘a kinautolu ne feinga ke ‘asi ngali mā‘oni‘oni ke ma‘u e fakamālō, tākiekina, mo e koloa ‘o e māmaní, lolotonga ‘enau fakamamahí‘i e kakai na‘e totonu ke nau tāpuekiná. Na‘e fakatatau kinautolu ‘e he Fakamo‘uí ki ha “fonualoto kuo vali hinehina, ‘a ia ‘oku matamata-lelei mo‘oni ‘i tu‘a, ka ‘oku fonu ‘i loto ‘i he ngaahi hui ‘o e kakai mate, mo e me‘a fakalielia kotoa pē.”²

‘Oku fai mai ‘e he ‘Eikí ha lea mālohi tatau ‘i hotau kuongá ni ki he kau ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘oku nau feinga ke “‘ufi‘ufi [‘enau] angahalá, pe fakafie-mālie‘i [‘enau] loto-hikisiá, [pe ko ‘enau] kakapa ta‘e ‘aongá.” ‘I he‘enau fai ‘ení, na‘á Ne folofola ‘o pehē, “‘oku mahu‘i atu leva ‘a e ngaahi langí [meiate kinautolu]; ‘oku mamahi mo e Laumālie ‘o e ‘Eikí; pea ‘o ka to‘o atu ia, ko e ‘Ēmeni ia ki he lakanga fakataula‘eiki pe ko e mafai ‘o e tangata ko iá.”³

Ko e hā ‘oku hoko ai e me‘á ni? Ko e hā e ‘uhinga ‘oku tau feinga ai he taimi ‘e ni‘ihi ke ‘asi hangē ‘oku tau ngali mālohi, tu‘umālie, mo mateakí ka ‘i lotó—hangē ko e lea ‘a e Tokotaha Fakahaá ki he kakai ‘Efesoó—‘oku tau “mahu‘i [mei he‘etau] ‘uluaki ‘ofá?”⁴

Mahalo ko e taimi ‘e ni‘ihi, ko e ‘ikai pē ke tau tokanga ki he ‘elito ‘o e ongoongolelei, ‘o feto‘oaki ‘a e “anga

faka‘otuá ” mo “hono mālohi.”⁵ ‘Oku matu‘aki fakatu‘utāmaki ‘eni he taimi ‘oku tau fai fakamamata ai hotau fatongia fakaākongá ke mālie‘ia ai e ni‘ihi kehē koe‘uhí ko ha‘atau lelei pe tākiekina fakatāutaha. Ko e taimi ia ‘oku tau ‘i ha tu‘unga fakatu‘utāmaki ai ke tau hangē ko e kau Fālesí, pea ko e taimi mahu‘inga ia ke vakavakai‘i ai hotau lotó pea fakatonutonu he taimi pē ko iá.

Polokalama ‘a Potekini

‘Oku ‘ikai ngata pē hono fakatokanga‘i ‘i he‘etau mo‘ui fakatāutahá e ‘ahí‘ahi ke fakangalingalí ka ‘oku lava ke toe ma‘u ia ‘i hotau ngaahi fatongia faka-Siasí.

Hangē ko ‘ení, ‘oku ou ‘ilo ha siteiki na‘e fokotu‘u ai ‘e he kau takí ha ngaahi taumu‘a fisifisimu‘a ki he ta‘ú. Neongo e ngali lelei ‘a e ngaahi taumu‘á, ka ne tukutaha ‘enau tokangá he ngaahi me‘a ta‘e‘aonga mo fakalaukau pe ko e mata‘i fiká pē mo e pesetí.

Hili hano alea‘i pea nau lototaha ki he ngaahi taumu‘á ni, ne kamata ongo‘i faingata‘a‘ia e palesiteni fakasiteikí. Na‘á ne fakakaukau ki he kau mēmipa hono siteikí—‘o hangē ko ha fa‘ē kei talavou ne toki uitou ‘oku ‘i ai ha‘ane fānau kei iiki. Na‘e fakakaukau ki he kāingalotu ‘oku fefa‘uhi mo e veiveiua pe ta‘elatá pe mahamahaki faingata‘a ka ‘oku ‘ikai ha‘anau malu‘i mo‘uí. Na‘e fakakaukau ki he kāingalotu ‘oku faingata‘a‘ia he palopalema ‘o e nofo malí, ma‘unimaá, ‘ikai ha ngāué, mo e palopalema fakae‘atamaí. Pea ko e lahi ange ‘ene fakakaukau kiate kinautolú, ko e lahi ange ia ‘ene fai pē kiate ia ‘a e fehu‘i

ko ‘ení: ‘e fakahoko nai he‘etau ngaahi taumu‘a fo‘ou ha liliu ‘i he mo‘ui ‘a e kāingalotu ko ‘ení?

Na‘e kamata ke ne fakakaukau pe na‘e mei kehe ‘enau ngaahi taumu‘á kapau na‘a nau ‘uluaki fehu‘i, “Ko e hā ‘etau ngāué?”

Na‘e toe talanoa leva e palesiteni fakasiteikí ni mo ‘ene fakataha alēleá, pea nau loto ke liliu ‘enau taumu‘á. Na‘a nau fakapapau‘i he ‘ikai ke nau tukuange “‘a e fiekaia, . . . mo e masivá, . . . mo e telefuá, . . . mo e mahakí mo e faingata‘a‘ia ke ‘alu [‘iate kinautolu], pea ‘ikai tokanga‘i ‘a kinautolu.”⁶

Na‘a nau fokotu‘u ha ngaahi taumu‘a fo‘ou, mo nau ‘ilo‘i he ‘ikai ke lava ma‘u pē ‘o fua ‘e he tangatá e lavame‘a ‘o e ngaahi taumu‘a fo‘ou ko ‘ení—he ‘e lava fēfē ‘e ha taha ‘o fua ha fakamo‘oni fakatāutaha, ‘ofa ki he ‘Otuá, pe manava‘ofa ki he ni‘ihi kehē?

Ka na‘a nau toe ‘ilo pē “‘oku ‘ikai mahu‘inga e lahi ‘o e ngaahi me‘a ‘okú ke lava ‘o laú. Ka ko e me‘a mahu‘inga tahá ‘a e lahi ‘o e ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘o laú.”⁷

‘Oku ou fakakaukau pe ‘oku lava ke hoko ko ha sipinga fakaeonopooni ‘o e kolo ‘o Potekini ‘etau ngaahi taumu‘a fakatāutaha mo fakatokolahí. ‘Oku nau ‘asi ngali lelei mei he mama‘ó ka he‘ikai lava ke ne feau e ngaahi fie ma‘u ‘a hotau kāinga ‘ofeiná?

Si‘oku kaungāme‘a mo e kau ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘ofeina, kapau na‘e ‘afio heni ‘a Sīsū Kalaisi mo kinautolu ‘o kole mai ke tau fakamatala‘i hotau fatongia fakatauhí, he ‘ikai te u tui te Ne fu‘u tokanga ki he ngaahi

ho’o ngāue he Siasí ko e kolo ‘o Potekiní, ko e ongoongo fakafiefiá ‘a e malava ko ia ke ke langa ‘i he mālohi pē ‘okú ke lolotonga ma’ú. Te ke lava ‘i he Siasí ko ‘eni ‘o Sisū Kalaisí ‘o matu’o-tu’a fakalaumālie mo ofi ange ki he Fakamo’uí ‘aki hono *fakahoko* e ngaahi

Natal, Rio Grande do Norte, Palāsila

polokalamá mo e mata’ifiká. Ko e me’a ‘e fie ma’u ‘e he Fakamo’uí ke ne ‘afio’i ko e tu’unga ‘o hotau lotó. Te Ne loto ke ‘ilo e founga ‘oku tau ‘ofa mo tauhi ai ‘a e nī’ihi ‘oku tau tokanga’i—founga ‘o ‘etau fakahaa’i ‘etau ‘ofa ki hotau malí mo e fāmili,—mo e founga ‘o ‘etau fakama’ama’a’i ‘enau kavenga faka’ahó. Pea ‘e fie ‘afio’i ‘e he Fakamo’uí ‘a e founga ‘o ‘eta faka’au ke ofi ange kiate Ia pea mo ‘etau Tamai Hēvaní.

Ko e hā e ‘UHINGA ‘OKU TAU ‘I HENI AÍ?

Mahalo ‘e mahu’inga ke tau fifili ‘i hotau lotó. Hangē ko ‘ení, mahalo te tau fehu’i, ko e hā ‘oku tau ngāue ai ‘i he Siasí ‘o Sisū Kalaisí?

Te tau lava ke fehu’i, ko e hā ‘oku tau ‘i he fakataha’anga ai ko ‘ení he ‘ahó nī?

‘Okú ou tui kapau te tau tali e fehu’i ko iá ‘i ha tu’unga mahino, mahalo te u pehē ‘oku ou ‘i hení koe’uhí ko hono vahe mai ‘e Palesiteni Monisoni ke u leá.

Ko ia ai ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’aku fili.

Makehe mai aí, ‘oku loto hoku uafi, ‘a ia ‘oku ou ‘ofa lahi aí, ke u ‘i heni. Te u faka’ikai’i fēfē ia?

Ka ‘oku tau ‘ilo’i kotoa ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga lelei ange ki he’etau

‘alu ki he ngaahi fakataha’angá mo ‘etau hoko ko ha kau ākonga mateaki ‘o Sisū Kalaisí.

‘Okú ou ‘i hení koe’uhi ko hoku lotó kotoa ia ke muimui ki hoku ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. ‘Okú ou faka’amu ke fai e me’a kotoa ‘okú Ne kole mai ke u fai ‘i he ngāue ma’ongo’ongá ni. ‘Okú ou holi mo’oni ke fakamāma’i au ‘e he Laumālie Mā’oni’oni mo fanongo ki he le’o ‘o e ‘Otuá ‘i He’ene lea mai He’ene kau tamaio’eiki kuo fakanofó. ‘Okú ou ‘i hení ke hoko ko ha tangata lelei ange, ke langaki hake au ‘e he ngaahi sīpinga ‘a hoku kāinga ‘ia Kalaisí, pea ako ke toe tokoni lelei ange kiate kinautolu ‘oku faingata’a’iá.

Ko hono fakanounou, ‘oku ou ‘i hení koe’uhi ko ‘eku ‘ofa he’eku Tamai Hēvaní mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí.

‘Okú ou tui ‘oku tatau pē mo koe. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku tau loto ai ke fai ha ngaahi feilaulau kae ‘ikai ko ha lea pē ke muimui ki he Fakamo’uí. Ko hono ‘uhinga ia ‘oku tau tauhi mo faka’apa’apa’i ai Hono lakanga fakataula’eiki mā’oni’oni.

Mei he Mofisi ‘o e Afí ki He’ene Kakahá

‘Okú tatau ai pē pe ‘oku tupulaki mo lelei ho’o fakamo’oni pe hangē

tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei *he ‘aho kotoa pē*.

Kapau te ke fa’a kātaki mo vilitaki, na’a mo e ki’i tō’onga fakaeākonga si’i-si’i tahá, pe kihí’i tui si’isi’i tahá, ‘e lava ke hoko ia ko ha afi ulo kakaha ‘o e mo’ui fakatapu’i. Ko hono mo’oni, ko e founga ia na’e kamata ai e afi kotoa pē ‘oku kakahá—mei ha ki’i mofisi ‘o ha afi.

Kapau te ke ongo’i li’ekina mo vaivai, kātaki ‘o ha’u pē kia Kalaisi, he ‘okú Ne ‘ai e me’a vaivai ke mālohi.⁸ ‘Okú lava ‘e he ‘alo’ofa ‘a e ‘Otuá ‘o ngaohi e vaivai taha ‘iate kitautolú ke mātū’aki mālohi fakalaumālie, koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke “filifilimānako ki ha taha” ‘a e ‘Otuá.⁹ Ko Ia hotau “Otuā angatonu, ‘a ia ‘okú Ne tauhi ‘a e fuakavá pea mo ‘alo’ofa kiate kinautolu ‘oku ‘ofa kiate Ia mo fai ki He’ene ngaahi fekaú.”¹⁰

Ko ‘eku tuí, kapau ‘oku lava e ‘Otuá ‘o tokoni’i ha tokotaha kumi hūfanga masiva mei Siamane mei ha fāmili ma’ulalo ‘i ha fonua ne haveki ‘e he tau ka ‘oku fu’u mama’o mei he hetikuota ‘o e Siasí, ta te Ne lava pē ‘o tokoni’i koe.

Si’oku ngaahi tokoua ‘ofeina ‘ia Kalaisi, ‘oku ma’u mo’oni ‘e he ‘Otuá ‘o e Fakatupú, ‘a ē na’a Ne foaki e mo’ui

ki he 'univēsi, ha mālohi ke fakamo'ui koe. Ko hono mo'oni te Ne lava ke ngaohi koe ke ke hoko ko e tokotaha fakalaumalie mo'oni 'o e maama mo e mo'oni 'oku ke holi ki ai.

'Oku pau mo mo'oni e ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá. 'E lava ke fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá pea fakama'a kitautolu mei he anga ta'e mā'oni'oni kotoa pē.¹¹ Pea kapau te tau hokohoko atu hono pukenimā mo mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni totonú 'i hotau ngaahi tūkunga fakatāutahā mo hotau ngaahi fāmilí, te tau taufonua ki ha feitu'u pea he 'ikai ke tau "toe fiekaia, pe toe feinua. . . . He ko e Lami 'oku 'i he ha'oha'onga 'o e nofo'a faka'e'i'eikí, te Ne fafanga'i 'a [kitautolu], pea tataki 'a [kitautolu] ki he ngaahi matavai mo'ui: pea 'e holo-holo 'e he 'Otuá 'a e lo'imata kotoa pē mei [hotau] matá."¹²

'Oku 'ikai ko ha Toitoi'anga e Siasí, ka ko ha Feitu'u 'o e Fakamo'ui

Ka he 'ikai ke lava 'o hoko 'eni kapau te tau toitoi 'i he fakalangilangi fakatāutaha, fakalotu, mo fakatokolahí. 'Oku 'ikai ke ngata pē hono hanga 'e he fakalangilangi fakaeākonga ko iá 'o ta'ofi kitautolu mei hono 'ilo'i mo'oni ko hai kitautolú, ka 'okú ne toe ta'ofi kitautolu mei he liliu mo'oni 'o fakafou 'i he mana 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'ui.

'Oku 'ikai ko ha fale fakahāhā lelei 'a e Siasí—ko ha feitu'u ke faka'ali'ali

ai kitautolu ke mālie'ia e ni'ihī kehē he'etau mo'ui fakalaumalié, me'a 'oku tau lavá, pe tu'umalié. Ka 'oku hangē ia ha senitā tokoní, 'a ia 'oku 'omi ki ai e ni'ihī faingata'a'ia ke fakalelei'i honau faingata'a'ia pea mo nau fakaakeake ai.

'Ikai 'oku tau fie ma'u kotoa ke fakalelei'i, fakalakalaka pea fakaakeake ai kitautolu?

'Oku 'ikai ke tau omi ki he lotú ke fufuu'i 'etau ngaahi palopalemá ka ke fakamo'ui kinautolu.

'Oku 'i ai hotau fatongia 'oku tñaki mai 'i he'etau hoko ko ha kau ma'u lakanga fakataula'eikí—ke "fafanga 'a e fanga sipi 'a e 'Otuá . . . , 'ikai 'i he fakapāpākú, ka 'i he loto fie fai pē; 'ikai koe'uhi ko e [manakoa fakatāutahā], kae 'i he loto manavakavakava; pea 'ikai hangē ko e kau pule ki he nofo'angá, ka ko e fa'ifa'itaki'anga ki he fanga sipi."¹³

Manatu'i ngaahi tokoua, "Oku teke'i 'e he 'Otuá 'a e laukaú, ka 'okú ne foaki 'a e 'ofá ki he angavaivái."¹⁴

Ko e tangata ma'ongo'onga tahá, lavame'a tahá, lelei taha kuo 'a'eva he māmaní na'e toe hoko pē ia ko e tangata angavaivai tahá. Na'á Ne fakahoko e ni'ihī 'o 'Ene ngāue tokoni lelei tahá 'i he ngaahi momeniti ne tokotaha aí, pea ko e tokosi'i pē na'a nau 'ilo ki aí, pea na'á Ne kole ange ke 'oua na'a "fakahā ki ha taha" 'a e me'a na'á Ne fai.¹⁵ Ko e taimi na'e ui ai Ia 'e ha taha ko e "lelei," na'e vave 'Ene ofe'i e fo'i

fakalangilangi ko iá, 'o ne vilitaki ke tala ko e 'Otuá pē 'oku lelei mo'oni.¹⁶ Na'e mahino 'a e 'ikai mahu'inga kiate Ia e fakalangilangi 'a e māmaní; ko 'Ene tefito'i taumu'á pē ke tokoni ki He'ene Tamái mo "fai ma'u ai pē 'a e ngaahi me'a 'oku lelei ai iá."¹⁷ Te tau hoko 'o lelei kapau te tau muimui ki he sippinga 'a hotau 'Eikí.

Fakatauange Te Tau 'Ofa 'o Hangē ko 'Ene 'Ofá

Sí'i ngaahi tokoua, ko hotau uiui'i mā'olunga mo toputapú 'eni—ke hoko ko e kau fakafongā 'o Sīsū Kalaisi, ke 'ofa 'o hangē ko 'Ene 'ofá, ke tokoni 'o hangē ko 'Ene tokoní, ke "hiki hake 'a e ngaahi nima 'oku tautau ki laló, pea fakamālohi 'a e ngaahi tui 'oku vaivái,"¹⁸ ke "tokanga'i [a e] masivá mo e faingata'a'ia,"¹⁹ pea tokanga'i e kau uitoú mo e kau paeá.²⁰

'E ngaahi tokoua, 'oku ou fakatauange, te tau teke'i 'a e 'ahi'ahi ke tohoaki'i e tokangá kiate kitautolú, kae feinga ke ma'u ha lāngilangi 'oku ma'ongo'onga angé, 'i he'etau ngāue 'i hotau fāmilí, kōlomú, uōtí, siteikí, koló, mo e fonuá; ke tau loto fakatōkilalo, ko e kau ākonga mo'oni 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'I he'etau fakahoko iá, te tau 'a'eva ai 'i he hala 'e fakaiku ki hotau tu'unga lelei taha, mahu'inga taha, pea mo faka'e'i'eiki tahá. Ko 'eku fakamo'oni 'eni 'i he huafa 'o hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'Isaia 29:13.
2. Mātiu 23:27.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:37.
4. Fakahā 2:4.
5. Vakai Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:19; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:20.
6. Molomona 8:39.
7. Ko e lau ia kia Albert Einstein.
8. Vakai 'Eta 12:27.
9. Ngāue 10:34.
10. Teutalōnome 7:9.
11. Vakai 1 Sione 1:9.
12. Fakahā 7:16–17.
13. 1 Pita 5:2–3.
14. Sēmesi 4:6.
15. Vakai Luke 8:56.
16. Vakai Ma'ake 10:17–18.
17. Sione 8:29.
18. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 81:5.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:35.
20. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 83:6.

Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī

Lakanga Fakataula'eikī mo e Lotu Fakafo'ituitui

'E lava ke foaki mai 'e he 'Otuá 'a e mālohi 'i he lakanga fakataula'eikī 'i ha fa'ahinga tūkunga pē te tau 'i aī. Ko e me'a pē 'oku fie ma'ú ke tau kole 'i he lotu fakatōkilalo.

‘O ku ou hounga’ia ‘i he falala kuo tuku mai ke u lea ki he kau ma’u lakanga fakataula-‘eiki ‘o e ‘Otuá ‘i he māmanī kotoa. ‘Oku ou ongo’i ‘a e mafatukituki ‘o e faingamālie ko iā he ‘oku ou ‘ilo’i ha me’a fekau’aki mo e falala kuo fai ‘e he ‘Eikī kiate kimoutolú. ‘I ho’omou tali ‘a e lakanga fakataula’eikī, kuo mou ma’u ai ‘a e totonu ke lea pea mo ngāue ‘i he huafa ‘o e ‘Otuá.

‘E toki hoko pē ‘a e totonu ko iā ‘o mo’oni ‘i ha’o ma’u ‘a e tataki fakalaumālie mei he ‘Otuá. Ko e taimi ia te ke toki lava ai ‘o lea ‘i Hono huafá. Pea ko e toki taimi pē ia te ke lava ai ‘o ngāue ‘i Hono huafá. Mahalo te ke fai ha fehalaaki ‘o ke fakakaukau, “Oī, ‘oku ‘ikai fu’u faingata’a fēfē ia. Te u lava ‘o ma’u ha tataki fakalaumālie kapau ‘e kole mai ke u fai ha malanga pe ‘e fie ma’u ke u fai ha faingāue.” Pe ‘e fakafiefiemālie ‘a e talavou tikonī pe akonakī ‘o pehē, “Ko ‘eku fu’u lahi pē pe ko e taimi ‘e ui ai au ko ha faifekaú, te u toki ‘ilo leva he taimi ko iā ‘a e me’a ‘e folofola ‘aki ‘e he ‘Otuá mo e me’a ‘e fai ‘e he ‘Otuá.”

Ka ke fakakaukau atu ki he ‘aho kuo pau ke ke ‘ilo ai ‘a e me’a ‘e folofola ‘aki ‘e he ‘Otuá mo e me’a te Ne fakahokó. Kuo ‘osi hoko mai ia kiate kitautolu katoa—‘o tatau ai pē pe ko e hā ho fatongia ‘i he lakanga fakataula-‘eikī. Na’á ku tupu hake ‘i he mala’e ngāue fakafaifekaú ‘i he fakahahake ‘o e ‘Tunaiteti Siteitī he lolotonga ‘o e Tau Lahi ‘a Māmani Hono II. Na’e nofo vā-mama’o ‘a e kāingalotu ‘o e Siasī, pea na’e fakangatangata ‘a e lahi ‘o e

penisini me’alelé. Ko au toko taha pē ‘a e tikonī ‘i he koló. Na’e ‘oange ‘e he kāingalotú ‘enau sila foaki ‘aukaí ki he palesiteni fakakoló ‘i he taimi na’a nau omi ai ki he houalotu ‘aukaí mo e fakamo’oni ‘i homau ‘apí.

Na’a mau hiki ki ‘Tutā ‘i hoku ta’u 13, ‘o nofo ‘i ha uooti tokolahi. ‘Oku ou manatu’i hoku ‘uluaki fatongia ko e lue ki he ngaahi ‘apí ke tānaki ‘a e ngaahi foaki ‘aukaí. Na’á ku sio ki ha hingoa ‘i ha taha ‘o e ngaahi sila na’e ‘omai kiate aú peá u fakatokanga’i na’e tatau mo e hingoa faka’osi ‘o ha taha ‘o e Kau Fakamo’oni ‘e Toko Tolu ‘o e Tohi ‘a Molomoná. Ko ia, na’á ku tukituki loto lahi atu ‘i he matapaá. Na’e fakaava ‘e he tangatá ‘a e matapaá, sio mai kiate au, mata’ita, pea kaila mai ke u ‘alu. Na’á ku punou pē ‘o ‘alu.

Ko e meimei ta’u ia ‘e 70 kuo hili, ka ‘oku ou kei manatu’i pē ‘a e ongo na’á ku ma’u ‘i he matapaá ‘i he ‘aho ko iá, na’e totonu ke u lea ‘aki pe fakahoko ha me’a. Kapau pē ā na’á ku lotu ‘i he tui ‘i he’eku ‘alu atu he ‘aho ko iá, na’e mei tataki fakalaumālie au ke u ki’i tu’u lōloange ‘i he sitepú, malimali, mo pehē ange: “Oku fakafiefia ke u fe’ilo-aki mo koe. Fakamālō atu ‘i he me’a kuo foaki ‘e homou familī he kuo hili. ‘Oku ou hanganaki atu ki ha’ata toe fesiofaki he māhina kaha’ú.”

Kapau na’á ku lea ‘aki mo fai ia, mahalo na’e mei toe fakatupu ‘ita ange. Ka ‘oku ou ‘ilo’i he taimi ni ‘a e me’a na’á ku mei ongo’i. Na’á ku mei ongo’i ha fakahikihiki’i le’o si’i ‘i he’eku fakakaukau mo hoku lotó, kae ‘ikai ko ha ongo’i mamahi mo ta’e lavame’a ‘i he’eku tafokí, pea mahalo na’á ku mei ongo’i ‘i he’eku fakakaukau mo hoku lotó ‘a e fakamālō le’o si’i: “Mālō e ngāue lelei.”

Kuo pau ke tau lea mo ngāue kotoa ‘i he huafa ‘o e ‘Otuá ‘i he ngaahi momeniti he ‘ikai fe’unga ai ‘a ‘etau fakakaukau, ta’e kau ai ha tataki fakalaumālie. ‘E lava ke hoko mai ‘a e ngaahi momeniti ko iā kiate kitautolu ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ma’u ai ha taimi fe’unga ke fai ha teuteú. Kuo tu’o lahi ‘ene hoko ia kiate au. Na’e hoko ia ‘i ha ngaahi ta’u lahi he kuo hili ‘i ha falemahaki na’e talamai ai ‘e ha tamai

kiate au mo hoku hoá kuo talaange 'e he kau toketaá ki ai 'e lau momeniti pē pea mālōlō si'ono 'ofefine ta'u tolu na'e lavea lahi. Ko e taimi na'á ku hili ai hoku nimá ki he feitu'u 'i hono 'ulú na'e 'ikai ha'iha'i 'i he laveá, na'e pau ke u 'ilo, 'i he'eku hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Otuá, 'a e me'a te Ne fakahoko mo folofola 'akí.

Na'e ha'u 'a e leá ki hoku 'atamaí pea mo hoku loungutú 'e mo'ui. Na'e manuki le'o lahi 'a e toketaá na'e tu'u 'i hoku tafa'akí mo pehē mai ke u 'unu ki he tafa'akí. Na'á ku hū ki tu'a mei he loki ko ia 'i falemahakí mo ha ongo'i nonga mo e 'ofa. Na'e mo'ui 'a e ki'i ta'ahiné pea luelue mai 'i he loto holó ki he houalotu sākalamēnití 'i hoku 'aho faka'osi 'i he kolo ko iá. 'Oku ou kei manatu'i pē 'a e fiefia mo e nonga na'á ku ma'u 'i he me'a na'á ku lea 'aki mo fakahoko 'i he ngāue 'a e 'Eikí ki he ki'i ta'ahine ko iá mo hono familí.

Ko e faikehekehe 'i he ongo na'á ku ma'u 'i he falemahakí pea mo e mamahi na'á ku ongo'i 'i he'eku luelue atu mei he matapā ko iá 'i he'eku kei tikoní, na'e ma'u ia mei he me'a na'á ku ako kau ki he fekau'aki 'a e lotú mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e te'eki ai ke u 'ilo 'i he'eku kei tikoní ko e mālohi ke lea mo ngāue 'i he huafa

'o e 'Otuá 'oku fie ma'u ai 'a e fakahaá, pea ke tau ma'u ia 'i he taimi 'oku tau fie ma'u aí, 'oku fie ma'u 'a e lotú mo e ngāue 'i he tuí kae ma'u 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Na'á ku 'osi fai 'eku lotu mohé, 'i he efiafi kimu'a pea u 'alu ki he matapā ko iá, ke tākaki 'a e foaki 'aukaí. Ka 'i he ngaahi uike mo e ngaahi māhina kimu'a pea fai mai 'a e telefoni mei he falemahakí, na'á ku muimui 'i ha fa'a-hinga sīpinga lotu mo fai e ngāue na'e ako'i 'e Siosefa Sāmita te ne tukuange ki he 'Otuá ke Ne fai mai e tataki fakalaumālie 'oku fie ma'u ke tau ma'u ai 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'á Ne lea mahino pē:

“Oku 'ikai fie ma'u ia ke tau tangi kiate Ia 'i ha ngaahi lea lahi fēfē. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke tau fakaongosia'i Ia 'aki ha ngaahi fu'u lotu lōloa. Ka ko e me'a 'oku tau fie ma'ú, pea mo ia 'oku totonu ke tau fakahoko 'i he'etau hoko ko e [Kāingalotú], koe'uhí ke lelei kiate kitautolu, ke tau toutou ō ki hono 'aó, 'o fakamo'oni kiate ia 'oku tau manatu'i ia pea 'oku tau loto ke to'o kiate kitautolu hono huafá, tauhi 'ene ngaahi fekau, pea ngāue 'i he angatonu.”¹

Peá ne toki talamai kiate kitautolu 'a e me'a 'oku totonu ke tau lotuá, he 'oku fakapapau 'a 'ene kau tamaio'eikí

ke lea pea mo ngāue ma'á e 'Otuá. Na'á ne pehē: “Ko e hā 'a e me'a 'oku mou lotuá? 'Oku mou lotu nai ke 'afio'i kimoutolu 'e he 'Otuá, ke ne 'afio ki [ho'omou] lotú, pea te Ne tāpuaki'i [kimoutolu] 'aki hono Laumālié.”²

'Oku 'ikai ko ha fu'u mahu'inga ia pe ko e hā e lea 'e faka'aonga'i, ka 'e fie ma'u ha fa'a kātaki. Ko ha fakataufolofola ia ki ho'o Tamai Hēvaní 'o fakataumu'a ke Ne fakatokanga'i fakatāutaha koe. Ko ia 'a e 'Otuā mā'olunga tahá, ko e Tamai 'a e taha kotoa pē, ka 'okú Ne fie tokanga fakafo'ituitui ki ha taha 'o 'Ene fānaú. Mahalo ko e 'uhinga ia na'e faka'aonga'i ai 'e he Fakamo'ui 'a e lea “Ko 'emau Tamai 'oku 'i he langi, Ke tāpuhā ho huafá.”³

'Oku faingofua ange ke ma'u 'a e ongo totonu 'o e 'apasiá 'i he taimi 'okú ke tū'ulutui ai pe punou ho 'ulú, ka 'oku malava pē ke ongo'i 'okú ke fakataufolofola ki ho'o Tamai Hēvaní 'i ha tu'unga faingofua ange pea na'a mo ha lotu loto pē, he 'e fa'a fie ma'u ia ke ke fakahoko 'i ho'o ngāue 'i he lakanga fakataula'eikí. Te ke fe'ao ma'u pē mo e longoa'á mo ha kakai 'i he taimi lahi ho'o kei 'aá. 'Oku fanongo 'a e 'Otuá ki ho'o ngaahi lotu lotó, kae mahalo 'e fie ma'u ke ke ako ke tāpuni'i ho telingá mei he ngaahi me'a fakahalá he ko e momeniti 'okú ke fie ma'u ai 'a e fetu'utaki mo e 'Otuá, he 'ikai hoko ia 'i ha taimi fakalongolongo.

Na'e fokotu'u 'e Palesiteni Sāmita te ke fie ma'u ke lotua ke fakatokanga'i 'e he 'Otuá ho ui ke tauhi kiate Iá. 'Okú Ne 'osi 'afio'i kakato 'e Ia ho uuiuí. Na'á Ne ui koe, pea 'i ho'o lotu kiate Ia fekau'aki mo ho uuiuí, te Ne fakahā ha me'a lahi ange kiate koe ke ke 'ilo.⁴

Te u 'oatu ha sīpinga 'o e me'a 'e ala fai 'e ha faiako faka'api 'i he'ene lotú. Mahalo kuó ke 'osi 'ilo 'e koe 'a e me'a ke ke fai:

“A'ahi ki he fale 'o e kāingalotú taki-taha, 'o na'ina'i kiate kinautolu ke nau lotu 'aki 'a e le'ó pea 'i he lilo 'o fai 'a e ngaahi fatongia fakafānili kotoa pē. . . .

“ . . . Le'ohi 'a e siasí ma'u ai pē, pea ke ne 'iate kinautolu mo fakamālohia 'a kinautolu;

“Pea tokanga ke 'oua na'a 'i ai ha faiangahala 'i he siasí, pe ko ha

felotokovi'aki 'iate kinautolu, pe loi, pea lau'ikovi, pe lea kovi;

"Pea tokanga'i 'oku fa'a fakataha 'a e siasí, pea tokanga'i foki 'oku fai 'e he káingalotú kotoa pē 'a honau fatongiá."⁵

Kae na'a mo e faiako faka'api taukeí mo hono hoá, 'oku mātu'aki mahino 'e ta'e-malava ke hoko ia ta'e kau ai e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni-oní. Fakakaukau ki he ngaahi familí pea na'a mo e ní'ihí fakafō'ituitui kuo 'osi ui ke ngāué. He 'ikai fe'unga e fakakaukau lelei 'a e tangatá mo e taumu'a 'oku lelei.

Ko ia te ke lotua ai e founa ke 'ilo'i 'a e lotó, ke 'ilo 'a e me'a 'oku fehalaaki 'i he mo'uí pea mo e loto 'o e kakai 'oku 'ikai ke ke 'ilo'i lelei, mo 'ikai vēvekeke ke ke 'ilo'i kinautolú. 'E fie ma'u ke ke 'ilo'i 'a e finangalo 'o e 'Otuá ke ke fai ke tokoni'i kinautolú pea fakahoko kotoa ia fakatahu mo e me'a te ke lavá, 'o ongo'i e 'ofa 'a e 'Otuá kiate kinautolú.

Koe'uhí ko ho'o ma'u e uiui'i fakataula'eiki mahu'inga mo faingata'a peheé, 'oku fokotu'u mai ai 'e Palesiteni Sāmita ko e taimi 'okú ke lotu aí, kole ma'u pē ki he 'Otuá ke Ne tāpuaki'i koe 'aki Hono Laumālié. Te ke fie ma'u 'a e Laumālie Mā'oni-oní, 'o 'ikai tu'o taha pē ka ki he lahi taha 'e foaki atu 'e he 'Otuá kiate koe ko ho

takaua ma'u pē. Ko e 'uhinga ia kuo pau ke tau lotu ma'u ai pē ke tatakí kitautolu 'e he 'Otuá 'i he'etau tokoni ki He'ene fānaú.

Koe'uhí 'oku 'ikai ke mou maa'u-sia e tu'unga totonu homou lakanga fakataula'eikí ta'e te ke kaungā-fononga mo e Laumālié, 'okú ke hoko ai ko ha tāketi ki he fili 'o e fiefia kotoa pē. Kapau te ne lava 'o fakatauvele'i koe ke ke faiangahala, te ne lava foki 'o holoki ho mālohi ke tatakí 'e he Laumālié pea holoki pehē ai mo ho mālohi 'i he lakanga fakataula'eikí. Ko e 'uhinga ia na'e pehē ai 'e Palesiteni Sāmita 'oku totonu ke ke lotu ma'u ai pē ke fakatokanga atu mo malu'i koe 'e he 'Otuá mei he koví.⁶

'Okú ne fakatokanga mai kiate kitautolu 'i ha ngaahi founa kehekehe. Ko e fakatokangá ko e kongá ia 'o e palani 'o e fakamo'uí. 'Oku fakaongo kotoa mai 'e he kau palōfitá, 'apose-toló, palesiteni fakasiteikí, pīsopé, mo e kau faifekau 'a e le'o 'o e fakatokangá ke tau hao mei he ngaahi me'a fakamamahí 'o fou he tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomalá, pea fakahoko mo tauhi 'o e ngaahi fuakava toputapú.

'I ho'o hoko ko e taha ma'u lakanga fakataula'eikí, kuo pau ke ke hoko ai ko e le'o fakatokanga 'o e 'Eikí. Ka 'oku fie ma'u ke ke talangofua mo e koe ki he fakatokangá. He 'ikai ke ke lava 'o

malu fakalaumālie ta'e ma'u 'a e malu'i mo e takaua 'a e Laumālie Mā'oni-oní 'i ho'o mo'uí faka'ahó.

Kuo pau ke ke lotua ia pea ngāue'i ke ma'u ia. Te ke toki lava pē 'i he fakahinohino ko iá ke 'ilo'i ho halá 'i he hala lausi'i mo fāsí'i 'i he ngaahi 'ao fakapo'uli 'o e koví. 'E hoko 'a e Laumālie Mā'oni-oní ko ho tatakí 'i He'ene fakahā 'a e mo'oni 'i ho'o ako 'a e lea 'a e kau palōfitá.

'E fie ma'u ha ngāue lahi ange ia 'i he fanongo pē mo laukongá ki hono ma'u 'a e fakahinohino ko iá. 'E fie ma'u ke ke lotu mo ngāue 'i he tui ke fakatō kakano mo'oni 'a e folofola mo'oni ki ho lotó. Kuo pau ke ke lotu ke tāpuaki'i koe 'e he 'Otuá 'aki Hono Laumālié, ke Ne taki koe ki he mo'oni kotoa pē mo fakahinohino atu 'a e hala 'oku totonú. Ko e founa ia 'e fakatokanga atu ai mo tatakí koe ki he hala 'oku totonuú 'i ho'o mo'uí pea 'i ho'o ngāue he lakanga fakataula'eikí.

'Oku 'omi 'e he konifelenisi lahi ha faingamālie lelei ke fakamālohia ai 'e he 'Eikí ho mālohi ke ngāue 'i he lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. Te ke lava 'o teuteu'i koe, he 'oku ou tui na'á ke fai pehē ki he konifelenisi ko 'ení, 'aki ha'o lotu. Te ke lava 'o fakataha'i ho'o tuí mo kinautolu 'e lotú, 'i he konifelenisi ko 'ení. Te nau lotua ha ngaahi tāpuaki fungani ma'á ha kakai tokolahi.

Te nau lotua 'a e Laumālie ke 'i he palōfitā ko e tokotaha lea 'a e 'Eikí. Te nau lotua 'a e Kau 'Aposetoló pea mo e kau tamaio'eiki kotoa kuo ui 'e he 'Otuá. 'A ia 'oku kau ai koe, mei he tükoni fo'ou tahā ki he taula'eiki lahi taukeí, pea mo ha nī'hi, kuo toulekeleka mo kei talavou, 'e vavé ni ha'anau hiki atu ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālie, 'a ia te nau ongo'ni ai, "Mālō, ko e tamaio'eiki lelei mo angatonu [koe]."⁷

'E fakahoko 'a e fakahihikí ki ha nī'hi te nau 'ohovale ai. Mahalo pē na'e te'eki ai ke nau ma'u ha tu'unga mā'olunga 'i he pule'anga 'o e 'Otuá he māmaní. Mahalo na'e ongo'i 'e ha nī'hi na'e 'ikai ke nau fakatokanga'i ha me'a lahi mei he'enu ngāuē pe na'e 'i ai ha ngaahi faingamālie ke ngāue na'e 'ikai teitei 'oange kiate kinautolu. 'E 'i ai mo ha nī'hi te nau ongo'i na'e fakanou-nou'i honau taimi ngāuē 'i he mo'ui mei he me'a na'a nau 'amanaki ki aí.

'Oku 'ikai ko e tu'unga na'e ma'u pe taimi 'o e ngāuē 'e mahu'inga ki he 'Eikí. 'Oku tau 'ilo 'eni mei he talanoa fakatātā 'a e 'Eikí ki he kau ngāue 'i he ngoue vainé, 'a ia na'e tatau ai 'a e totongí neongo pe ko e hā 'a e lōloa 'o 'enu ngāuē mo e feitu'ú. 'E totongi kinautolu 'o fakatatau mo e founa 'o 'enu ngāuē.⁸

'Oku ou 'ilo'i ha tangata ko hoku kaume'a mamae, na'e ngata si'ene ngāue 'i he mo'ui fakamatelie 'i he ngoue vainé 'anepō he taimi 11:00. Na'e laui ta'u hono faito'o ia ki he kanisā. Lolotonga e ngaahi ta'u hono faito'ó, pea mo e langá mo e faingata'á, na'á ne tali ha ui ke ne fakahoko fakauike ha ngaahi fakataha mo e kā-ingalotú pea mo tokanga'i kinautolu 'i hono uōtí 'a ia ko 'enu fānaú na'e mavahe mei 'api; ko e nī'hi ko e kau uitou. Ko hono fatongí ke tokoni'i kinautolu ke nau ma'u ha nonga 'i he feohi mo e nī'hi kehé pea mo e ako 'o e ongoongolelei.

Ko e taimi na'á ne ma'u ai 'a e sivi faka'osí 'oku toe pē ha taimi nounou ke mo'ui aí, na'e mama'o 'a 'ene pīsope 'i ha folau fakapisinisi. Hili ha 'aho 'e ua, na'á ne 'oatu ha pōpoaki ki he'ene pīsope 'o fou he kulupulita 'o e kau

taula'eiki lahi. Ko 'ene fakamatala 'eni ki he'ene ngāuē: "Oku mahino kiate au 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e pīsope, ko ia, 'oku ou fakahoko atu ai 'eni. 'Oku ou fakakaukau ki ha fakataha ma'a 'emau kulupú 'i he Mōnite kaha'ú. 'E lava 'e ha toko ua 'o 'ave kimaautolu ke mau 'eva ki he Senitā Konifelenisí. Te mau fie ma'u ha kau mēmipa ke nau 'ave kimaautolu pea mo ha kau Sikauti ke nau teke 'a e ngaahi salioté teketeké. Kae fakatatau mo kinautolu 'e fakamo'oni ke kau, mahalo na'a tokolahi fe'unga pē ha kau toulekeleka ke nau fakahoko pē ia, ka 'e lelei ke 'ilo 'e 'i ai ha kau talifaki, 'o ka fie ma'u. 'E toe lava foki ke hoko ko ha efiafi lelei ki he familí, ke omi 'a kinautolu 'e tokoní mo honau ngaahi familí. Ka ke fakamahino mai kimu'a peá u toki tufaki 'a e palaní. . . . Mālō."

Peá ne toki faka'ohovale'i leva 'a e pīsope 'aki ha'ane telefoni ki ai. Na'á ne fehu'i ki he pīsope, 'o 'ikai lave ki hono tükungá pe ngāue loto to'a 'i hono fatongí, "Pisope, 'oku 'i ai ha me'a te u ala fai ma'au?" Ko e Laumālie Mā'oni'oni pē na'á ne lava 'o 'ai ke ne ongo'i e mafasia 'a e pīsope neongo 'ene taulōfu'u 'i ha'aná. Pea ko e Laumālie pē taha na'á ne lava 'o 'ai ke ne fokotu'u ha palani ke tokoni'i hono ngaahi kāingá 'i he fa'ahinga tu'unga tonu tatau mo ia na'á ne faka'aonga'i 'i he palani 'o e ngaahi me'a faka-Sikauti 'i he taimi na'e kei talavou aí.

'E lava ke foaki mai 'e he 'Otuá kiate kinautolu 'i ha lotu 'o e tui, 'a e mālohi he lakanga fakataula'eikí, 'i ha fa'ahinga tükunga pē te tau 'i ai. Ko e me'a pē 'oku fie ma'u ke tau kole 'i he loto fakatōkilalo ke fakahinohino mai 'e he Laumālie kiate kinautolu 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Otuá ke tau lea 'aki mo faí, tau fakahoko ia, pea hoko atu 'o mo'ui taau mo e me'a'ofa ko iá.

'Oku ou fakamo'oni atu 'oku mo'ui 'a e 'Otuá ko e Tamaí, 'okú Ne 'ofa 'iate kinautolu, mo ongo'i 'etau lotu kotoa pē. 'Oku ou fakamo'oni ko Sīsū 'a e Kalaisi mo'ui, 'oku hanga He'ene Fakalelei 'o fakama'a kinautolu ke tau taau mo e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ou fakamo'oni te tau lava 'i he'etau tui mo faivelengá ke fanongo 'i ha 'aho ki he lea ko ia te ne 'omi kiate kinautolu 'a e fiefiá: "Mālō, ko e tamaio'eiki lelei mo angatonu [koe]."⁹ Fakatauange te tau ma'u 'a e tāpuaki faka'ofa'ofa mei he 'Eikí ke ngāuē. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa F. Sāmita* (1998), 28.
2. *Ngaahi Akonaki: Siosefa F. Sāmita*, 31.
3. Luke 11:2.
4. Vakai, Siosefa F. Sāmita, *Tokāteline 'o e Ongoongolelei*, 5th ed. (1939), 215–21.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:51, 53–55.
6. Vakai, *Ngaahi Akonaki: Siosefa F. Sāmita*, 26.
7. Mātiu 25:21.
8. Vakai, Mātiu 20:1–16.
9. Mātiu 25:21.

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Ko e Lakanga Fakataula'eikí—ko ha Me'a'ofa Toputapu

Kuo foaki mai kiate kitautolu takitaha ha taha 'o e ngaahi me'a'ofa mahu'inga taha kuo foaki ki he fa'ahinga 'o e tangatá.

Ko e taha 'o 'eku ngaahi manatu lelei tahá ko 'eku 'alu ki he fakataha lakanga fakataula'eikí ko ha tikoní na'e toki fakanofa mo e hiva'i he 'uluaki himí, "Mou ha'u kátoa mai, 'a e kau ma'u mafaí."¹ 'Oku ou toe fakalonga atu he pooni, ki he taha kotoa kuo fakatefua heni he Senitā Konifele-nisí pea, mo e funga 'o e māmaní, 'a e laumālie 'o e himi makehe ko iá pea mo pehē atu kiate kimoutolu, "*Mou ha'u kátoa mai ngaahi foha 'o e 'Otuá kuo mou ma'u e lakanga fakataula'eikí,*" tau fakakaukau'i hotau uiui'i; tau fakakaukau ki hotau ngaahi fatongia; tau fakapapau'i hotau ngafá; pea tau muimui 'ia Sisū Kalaisi, ko hotau 'Eikí. Neongo te tau kehekehe 'i hotau ta'u motu'á, anga fakafonuá, pe tangatá i fonuá, ka 'oku tau taha pē 'i hotau ngaahi uiui'i fakataula'eikí.

'Oku mahu'inga taha kiate kitautolu 'a hono fakafoki mai 'o e Lakanga Taula'eikí Faka-Ēloné, kia 'Ōliva Kautele pea mo Siosefa Sāmita 'e Sione Papitaisó. Pea 'oku tatau pē, ko ha me'a mahu'inga foki 'a e fakafoki mai 'o e

Lakanga Taula'eikí Faka-Melekisētekí, kia Siosefa mo 'Ōliva Kautele 'e Pita, Sēmisi, mo Sioné.

Tau fakakaukau'i fakamātoato 'au-pito mu'a 'a e ngaahi uiui'i, ngaahi fatongia, mo e ngaahi ngafa 'oku ha'u mo e lakanga fakataula'eikí 'oku tau ma'ú.

Na'á ku ongo'i ha fatongia lahi 'i hono ui au ke u hoko ko e sekelitali 'o e kōlomu 'o 'eku kau tikoní. Na'á ku teuteu'i fakalelei 'a e ngaahi lekooti na'á ku tauhí, he na'á ku loto ke fai 'a e lelei taha na'á ku 'ilo ki he uiui'i ko iá. Na'á ku laukau 'aki 'eku ngāué. Kuo hoko 'a e fai e me'a kotoa 'oku ou lavá, ki he lelei taha 'oku ou ma'ú, ko 'eku taumu'á ia 'i ha fatongia pē kuó u fua.

'Oku ou fakatauange ko e talavou kotoa pē kuo fakanofa ki he Lakanga Taula'eikí Faka-Ēloné 'oku 'oange kiate ia ha 'ilo fakalaumālie ki he toputapu 'o hono uiui'i kuo fakanofa ki aí, pea pehē ki ha ngaahi faingamālie ke fakahoko totonu 'a e uiui'i ko iá. Na'á ku ma'ú ha faingamālie pehē 'i he'eku kei tikoní 'i he taimi ne kole mai ai 'e he pīsopé ke u 'ave 'a e sākalamēnití

ki ha taha mamatea na'e nofo 'i ha maile nai 'e taha mei homau 'apisiasí. 'I he'eku tukituki he matapā 'o Misa Loití 'i he pongipongi makehe ko iá, ne u fanongo ki he ui mai hono ki'i le'o vai-vai, "Hū mai," na'e 'ikai ngata pē he'eku hū atu ki si'ono ki'i fale masivá ka ki ha loki na'e fonu 'i he Laumālie 'o e 'Eikí. Na'á ku 'unu atu ki he ve'e mohenga 'o Loití 'o mono fakalelei hifo ha me'i mā ki hono loungutú. Hili ia peá u to'o 'a e ipu vai, ke lava 'o inu. Na'á ku fakatokanga'i 'a e lo'imata 'i si'ono fofongá 'i he'eku 'alú, he'ene pehē mai, "Ofa ke tāpuaki'i koe 'e he 'Otuá, 'e hoku foha." Pea na'e tāpuaki'i au 'e he 'Otuá—ke u fakahounga'i 'a e fakataipe toputapu 'o e sākalamēnití pea mo e lakanga fakataula'eikí na'á ku ma'ú.

He 'ikai toe ngalo 'i ha tikoní, ako-naki, pe taula'eikí mei homau uōtí, 'a e ngaahi 'a'ahi fakangalongata'a na'a mau fai ki Kalakesitoni, 'Tutaá ki he fa'itoka 'o Māteni Hālisí, ko e taha 'o e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolu 'o e Tohi 'a Molomoná. 'I he'ema tu'u takatakai he maka kalānite 'okú ne faka'ilonga'i hono fa'itoká, pea lau 'e ha taha 'o e kau taki 'o e kōlomú kiate kimautolu 'a e ngaahi lea ongo mei he "Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú," 'oku tu'u 'i he kamata'anga 'o e Tohi 'a Molomoná, na'e tupulaki 'enau 'ofa ki he lekooti toputapu ko iá pea mo e ngaahi mo'oni 'oku ma'ú aí.

Ko 'ema kaveinga 'i he ngaahi ta'u ko iá ke mau hoko 'o hangē ko e ngaahi foha 'o Mōsaiá. Na'e fakamatala'i kinautolu 'o pehē:

“Kuo nau tupulaki ‘o mālohi ‘i he ‘ilo‘i ‘o e mo‘oní; he ko e kau tangata fa‘a fakakaukau lelei ‘a kinautolu pea kuo nau fakatotofo faivelenga ‘i he ngaahi folofolá, koe‘uhí ke nau ‘ilo‘i ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá.

“Ka ‘oku ‘ikai ko ia pē; ka kuo nau fa‘a lotu, mo ‘aukai lahi; ko ia na‘a nau ma‘u ‘a e mālohi ‘o e kikitē, pea mo e laumālie ‘o e fakahaá, pea ‘o ka nau ka akonaki ‘oku nau akonaki ‘i he mālohi mo e mafai mei he ‘Otuá.”²

‘Oku ‘ikai ke u fakakaukau ki ha toe taumu‘a taau ange ke ma‘u ‘e ha talavou ka ko hano fakamatala‘i ‘o hangē ko e ngaahi foha lototo‘a mo mā‘oni‘oni ‘o Mōsaiá.

‘I he ofi ke hoko hoku ta‘u 18 mo teuteu ke u hū ki he ngāue fakakaukau na‘e fie ma‘u ki ai e kau talavou he lolotonga ‘o e Tau Lahi ‘a Māmaní Hono II, na‘e fakaongoongolelei‘i au ke u ma‘u ‘a e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí, ka na‘e ‘uluaki fie ma‘u ke u telefoni ki he‘eku palesiteni fakasiteikí, Paula C. Sa‘ile, ke ma ‘initaviu. Ko ha taha ia na‘e ‘ofa he folofolá pea mahino ki ai, pea ko ‘ene taumu‘a ‘oku totonu ke ‘ofa pea mo mahino pehē ia ki he taha kotoa. ‘I he‘eku fanongo mei ha ni‘ihi ‘o hoku ngaahi kaungāme‘á ki he‘ene ngaahi ‘initaviu faka‘āuliliki mo lolotó, ne u holi ke si‘i ha lave ki he‘eku ‘ilo fakafolofolá; pea, ko e taimi na‘á ku telefoni ai ki aí, na‘á ku fokotu‘u ange ke ma talanoa ‘i he Sāpate hokó, ‘a ia ko ha houa ‘e taha kimu‘á he‘enau taimi houalotu sākalamēnití.

Ko ‘ene talí: “Oi, Misa Monisoni, he ‘ikai ke ma‘u ai ha taimi fe‘unga ke ta vakai‘i ‘a e folofolá.” Na‘á ne fokotu‘u mai leva ha taimi na‘e houa ‘e tolu ia kimu‘a pea toki hoko ‘ene houalotu sākalamēnití, peá ne talamai ke u ‘alu ange mo ‘eku ngaahi folofolá kuo ‘osi faka‘ilonga‘i kotoa.

Na‘e talitali fiefia au ‘i he taimi na‘á ku a‘u atu ai ki hono ‘apí he Sāpaté, pea kamata leva ‘a e ‘initaviu. Na‘e pehē mai ‘a Palesiteni Saile, “E Monisoni, ‘okú ke ma‘u e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné. Kuo ‘i ai ha taimi ne tauhi mai ai ha kau ‘āngelo kiate koe?” Na‘á ku tali ange ‘ikai. Ko

e taimi na‘á ne fahu‘i ai pe na‘á ku ‘ilo na‘e ‘i ai ‘eku totonu ki he fa‘ahinga me‘a peheé, na‘á ku toe tali ange kuo te‘eki ai ke u ‘ilo.

Na‘á ne fakahinohino mai leva, “E Monisoni, lau ma‘uloto mai ‘a e vahe 13 ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.”

Na‘á ku kamata leva, “‘I he huafa ‘o e Misaiá, ‘oku ou foaki kiate kimoua ‘a hoku ongo kaungā tamaio‘eiki, ‘a e Lakanga Fakataula‘eiki ‘o ‘Ēloné, ‘a ia ‘okú ne ma‘u ‘a e ngaahi kī ‘o e tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló . . .”

Ne pehē mai ‘a Palesiteni Saila, “Ta‘ofi. Peá ne fale‘i mai leva ‘i ha le‘o molū, mo anga‘ofa, “Misa Monisoni, ‘oua na‘a teitei ngalo ‘i ho‘o hoko ko e tokotaha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘oku ‘i ai ho‘o totonu ki he tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló.”

Na‘e mei hangē pē na‘e ‘i he lokí ha ‘āngelo he ‘aho ko iá. Kuo te‘eki ai teitei ngalo ‘a e ‘initaviu ko iá. ‘Oku ou kei ongo‘i ‘a e laumālie ‘o e me‘a molumalu ko iá ‘i he‘ema lau fakataha ‘a e ngaahi fatongia, ngaahi ngafa, mo e ngaahi tāpuaki ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné mo e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí—ko ha ngaahi tāpuaki he ‘ikai ngata pē he‘etau ma‘u ka ‘e toe

ma‘u foki ia ‘e hotau fāmilí mo e ni‘ihi kehe te tau ma‘u ‘a e faingamālie ke tokoni‘i.

Na‘e fakanofa au ko e kaumātu‘a, pea ‘i he ‘aho ‘o ‘eku mavahe ke ngāue ‘i he tautahí, na‘e kau fakataha ha mēmipa ‘o ‘eku kau pīsopelikí mo hoku fāmilí he fakahekeheka au ‘i he ta‘u‘anga lēlué. Kimu‘a pea hoko ‘a e taimi heká, na‘á ne mono mai ki hoku nimá ha ki‘i tohi na‘e ui ko e *Tohi Tu‘utu‘uni ‘a e Faifekaú*. Na‘á ku kata mo talaange ‘oku ‘ikai ko ha‘aku ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau.

Peá ne tali mai, “Alu pē mo ia. Mahalo na‘a ‘aonga.”

Na‘á ku fai ia. Na‘á ku fie ma‘u ha me‘a lōloa ‘oku fefeká ke tokalalo ‘i he‘eku kato folau koe‘uhí ke mā‘opo‘opo ange hoku valá pea mo si‘i ‘ene manusinusi. Ko e *Tohi Tu‘utu‘uni ‘a e Faifekaú* ‘a e me‘a na‘á ku fie ma‘u, pea na‘e fa‘o lelei pē ia ‘i he‘eku kato folau ‘i ha uike ‘e 12.

‘I he pō kimu‘a pea mau mālōlō Kilisimasí, na‘e tuku ‘emau fakakaukau ki ‘api. Na‘e lōngonoa ‘a e ‘api sōtiá, ka na‘e maumau‘i ia ‘e haku kaungāme‘a ‘i he mohenga hoko maí ko ha tamasi‘i Māmonga, ko Lileni Malolo na‘e kamata

ke to'e mamahi. Na'á ku 'eke hono 'uhingá, peá ne talamai 'oku fu'u puke lahi mo'oni. Na'e 'ikai ke fie 'alu ia ki he falemahaki he 'apitangá, he na'á ne 'ilo'i ka fai ia 'e ta'ofi ai ha'ane 'alu ki 'api 'i he 'aho hono hokó.

Na'e hangē na'e faka'au 'o kovi ange 'i he fakalau atu 'a e taimi. Fāifai, peá ne kole mai 'i he'ene 'ilo'i ko e kaumā-tu'a aú, ke u faingāue ange ki ai.

Kuo te'eki ai ke u fai 'e au ha faingāue kimu'a, kuo te'eki ai ke fai mai ha faingāue kiate au, pea kuo te'eki ai ke u sio au 'i hano fai ha faingāue. Ko e taimi na'á ku lotu loto ai ke ma'u

ha tokoní, na'á ku manatu 'i 'a e ki'i *Tohi Tu'utu'uni 'a e Faifekau* 'i he takele 'o 'eku kato folau. Na'á ku hua'i fakavavevave 'a e kato folau pea to'o atu 'a e ki'i tohi ki he māmá. Na'á ku lau ai 'a e founa ki he faingāue 'a ha taha ki he mahakí. Na'á ku fakahoko leva 'a e tāpuakí, kae sio pē ha kau sōtia fie 'ilo tokolahi. Kimu'a peá u fa'o 'eku kató, kuo 'osi mātemohe 'a Lileni Malolo ia, hangē ha ki'i tamsi'i. Na'e 'ā hake 'i he pongipongi hono hokó kuo sai. Na'e lahi 'ema ongo'i hounga- 'iá koe'uhí ko e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.

Kuo 'omi 'e he ngaahi ta'ú ha ngaahi faingamālie lahi ange ke fakahoko ai ha ngaahi tāpuaki kiate kinautolu faingata'a'ia 'o laka ange he lahi 'oku ou malava ke lau. Na'e 'ai au 'e he faingamālie kotoa pē ke u fakahounga'i lahi 'a e me'a'ofa toputapu kuo foaki mai 'e he 'Otuá kiate aú. 'Oku ou faka'apa- 'apa'i 'a e lakanga fakataula'eikí. Kuo tu'o lahi 'eku sionu 'i hono mālohí. Kuó u māta'ia hono iví. Kuó u fakatutumumu 'i he ngaahi mana kuó ne fakahokó.

'E ngaahi tokoua, kuo foaki mai kiate kinautolu takitaha ha taha 'o e ngaahi me'a'ofa mahu'inga taha kuo faifaiangē pea foaki ki he fa'ahinga 'o e tangatá. Ko e taimi 'oku tau faka'apa- 'apa'i ai hotau lakanga fakataula'eikí mo mo'ui taau 'i he taimi kotoa peé, 'e tafe mai 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí kiate kinautolu. 'Oku ou sai'ia 'i he fakalea 'o e Tokā-teline mo e Ngaahi Fuakava, vahe 121, veesi 45, 'a ia 'okú ne talamai 'a e me'a kuo pau ke tau fai ke tau taau ai: "Tuku foki ke fonu 'a ho lotó . . . 'i he manava'ofa ki he kakai fulipē, pea ki he fale 'o e tuí pea tuku ke ngaohi ke faka'ofa'ofa ma'u ai pē 'e he angama'a 'a ho'o ngaahi fakakaukaú; pea 'e 'āsili mālohi 'a ho'o falalá 'i he 'ao 'o e 'Otuá; pea ko e tokāteline 'o e lakanga fakataula'eikí 'e mokulu ia ki ho laumālie 'o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí."

'I he'etau hoko ko e kau ma'u lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, 'oku tau kau ai 'i he ngāue 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Kuo tau tali 'Ene uí; 'oku tau 'i He'ene ngāue. Tau ako mu'a 'iate Ia. Tau molomolo mui va'e 'iate Ia. Tau mo'ui fakatatau mo 'Ene ngaahi akonakí. 'I he'etau fai iá, te tau mateuteu ai ki ha fa'ahinga ngāue pē 'okú Ne kole ke tau fai. Ko 'Ene ngāue 'eni. Ko Hono Siasí 'eni. 'Io, ko Ia hotau 'Eikitaú, ko e Tu'i 'o e Nāunau, 'a ia ko e 'Alo 'o e 'Otuá. 'Oku ou fakamo'oni 'okú Ne mo'ui pea 'oku ou fai 'a e fakamo'oni ko 'ení 'i Hono huafa mā'oni'oni, 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. "Mou Ha'u Kātoa Mai," *Ngaahi Himi*, fika 204.
2. 'Alamā 17:2-3.

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

Ngaahi Tāpuaki 'o e Temipalé

'E lava ke hoko mai kiate kitautolu ha 'elemēniti 'o e tu'unga fakalaumālie mo ha ongo'i nonga 'i he'etau hū he temipalé.

S i'oku kāinga 'ofeina, 'oku ou fakafeta'i ke fakataha mo kimoutolu 'i he pongipongi Toetu'u faka'ofa'ofā ni 'i he taimi 'oku tuku ai 'etau fakakaukā ki he Fakamo'ui 'o e māmanī. 'Oku ou fakahoko atu 'eku 'ofa mo e talamonū kiate kimoutolu takitaha mo lotua ke tokoni'i fakalaumālie 'e he'etau Tamai Hēvanī 'eku leā.

'Oku faka'ilonga'i 'e he konifelenisi ni 'a e kakato 'o e ta'u hono fitu talu mei hono fokotu'u au ko e Palesiteni 'o e Siasī. Kuo nau hoko ko ha ngaahi ta'u femo'uekina, 'o 'ikai ngata pē hono fakafonu 'aki ha fanga ki'i palopalema si'i, kae 'aki foki ha ngaahi tāpuaki ta'efa'alaua. 'Oku kau he ngaahi tāpuaki fakafiefia mo toputapu taha ko 'enī hoku faingamālie ke fakatapui mo toe fakatapui ha ngaahi temipalé.

Ko e fakamuimui tahā, ko hoku faingamālie 'i Nōvema kuo 'osī ke fakatapui 'a e Temipale Fīniki 'Alesona fo'ou. Na'ā ku kau fakataha ai mo Palesiteni Tieta F. Ukitofa, 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi, 'Eletā Lisiate J. Meini, mo 'Eletā Lini G. Lōpini, mo 'Eletā Keni F. Lisiate. Na'e fakahoko 'i he efiafi kimu'a 'i he fakatapui ha katoanga fakafonua fakaholomamata 'a ia na'e faiva mālie

ai hatau to'u tupu 'e 4,000 tupu mei he vāhenga 'o e temipalé. Na'e fakatapui leva 'a e temipalé 'i he 'aho hokó 'i ha ngaahi fakataha'anga toputapu mo fakalaumālie 'e tolu.

'Oku fakahaa'i mahino 'e he langa 'o e ngaahi temipalé e tupulaki 'a e Siasī. 'Oku tau lolotonga 'i ai hatau temipale 'e 144 'oku ngāue he funga māmanī, mo ha 5 'oku lolotonga fakalelei'i pea mo e 13 'oku lolotonga langa. 'Ikai ngata aī, 'oku 'i ai ha temipale 'e 13 na'e

fanongonongo kimu'a 'oku 'i ha ngaahi tu'unga kehekehe 'o e teuteu kae toki kamata 'a e langā. 'Oku tau 'amanaki 'i he ta'u ni ke toe fakatapui ha temipale 'e 2 mo fakatapui ha temipale fo'ou 'e 5 'a ia 'oku 'amanaki ke 'osi hono langā.

'I he tukutaha hotau ivi 'i he ta'u 2 kuo 'osī ke faka'osi e ngaahi temipale na'e 'osi fakanongonongó, ne tau ki'i fakatatali ai e palani ki ha toe temipale. Ka, 'i he pongipongi ní, 'oku ou fiefia ke fakahoko atu ha temipale fo'ou 'e tolu 'a ia 'e langa he ngaahi feitu'u ko 'enī: 'Apitasani, 'Aivoli Kousi; Poate-Pilini, Haiti; mo Pengikoki, Taileni. Ko ha tāpuaki fakaofa mo'oni 'oku tokonaki ma'ae kāingalotu faivelenga 'i he ngaahi feitu'u ko 'enī, pea mo ha feitu'u pē 'oku tu'u ai e ngaahi temipalé he funga 'o e māmanī.

'Oku kei hokohoko pē 'a e ngāue ki he fakafuofua'i 'o e ngaahi fie ma'u mo e kumi ha tu'u'anga ki ha ngaahi temipale kehe, he 'oku tau loto ke ma'u 'e he tokolahi taha 'o e kāingalotú ha fai-ngamālie ke 'alu ki he temipalé 'o 'ikai toe fai ha feilaulau lahi 'i honau taimi mo 'enau ma'u'anga mo'ui. Te mau 'oatu ma'u pē 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku fai fekau'aki mo e me'ā ni, 'o hangē ko ia kuo mau fai 'i he kuo hili.

'Oku 'alu 'eku fakakaukā, 'i he'eku fakakaukā ki he ngaahi temipalé, ki he ngaahi tāpuaki kehekehe 'oku tau ma'u 'i aī. Ko e taimi 'oku tau hū atu ai ki loto 'i he ngaahi matapā 'o e temipalé, 'oku tau tuku kimui 'a e

ngaahi me'a fakatuta mo fakahoha'a 'o e māmaní. 'Oku tau ma'u 'i loto 'i he feitu'u unga'anga toputapu ko 'ení, 'a e faka'ofa'ofa mo e māú. 'Oku 'i ai ha nonga ki hotau laumalié mo ha ki'i mā-lōlō mei he ngaahi me'a fakapuputu'u 'i he'etau mo'ui.

'E lava ke hoko mai kiate kitautolu 'i he'etau hū ki he temipalé, ha 'elemēniti 'o e tu'unga fakalaumalié mo ha ongo'i nonga 'a ia 'e mahulu hake 'i ha toe fa'ahinga ongo 'e lava ke hū ki he loto 'o e tangatā. Te tau ma'u 'a e 'uhinga totonu 'o e folofola 'a e Fakamo'ui 'i he taimi na'á Ne folofola ai: "Oku ou tuku 'a e melinó kiate kimoutolu, ko 'eku melinó 'oku ou foaki kiate kimoutolú. . . . 'Oua na'a mamahi homou lotó, pea 'oua na'a manavahē ia."¹

'E lava 'e he melino peheé ke fakafonu ha loto pē—'a e ngaahi loto 'oku faingata'a'ia, ngaahi loto 'oku fakamafasia'i 'e he mamahí, loto 'oku ongo'i puputu'ú, mo e loto 'oku kole tokoní.

Na'á ku 'ilo tonu kimui ni mai si'a talavou na'e 'alu ki he temipalé mo ha loto faka'anaua ki ha tokoni. Na'á ne ma'u 'i he ngaahi māhina lahi kimu'ā hono uiui'i ke ngāue fakafaifekau 'i 'Amelika Tonga. Neongo ia, na'e fakatoloi 'ene visá 'i ha vaha'ataimi lōloa pea iku toe vahe ai ia ki ha misiona 'i he 'Tunaiteti Siteiti. Neongo na'e loto mamahi 'i he 'ikai lava ke ngāue 'i he feitu'u 'o hono 'uluaki uiui'i, ka na'e ngāue mālohi 'i he'ene ngāue fo'ou, mo loto ke fai hono lelei tahā. Ka, na'e a'u 'o lotofo'i, koe'uhí ko e ngaahi a'usia kovi na'e hoko 'i hono vā mo e kau faifekau na'e hangē ki ai na'a nau tokanga lahi ange ke ma'u hanau taimi fiefia, 'i ha'anau vahevahe 'o e ongoongoleléi.

'Osi ha ngaahi māhina si'i mei ai kuo hoko ha palopalema lahi 'i he mo'ui 'a e talavou ni 'o mamatea ai, pea fakafoki leva ia ki 'api 'i ha 'uhinga fakafaito'o.

'Osi ha ngaahi māhina mei ai kuo mo'ui lelei 'a e talavou, pea mole mo 'ene mamatea. Na'e fakahā ki ai 'e toe lava 'o ngāue ko ha faifekau, ko ha tāpuaki na'á ne lotua faka'aho. Ko e ongoongo fakamamahí pē ko e pau ke toe foki ki he misiona tatau na'e mavahe mei ai, 'a ē na'á ne ongo'i ai

na'e tōnounou 'a e ngaahi angafai mo e 'ulungaanga 'o ha kau faifekau 'e ni'ihī mei he tu'unga totonú.

Na'e ha'u ki he temipalé ke kumia ha fakafiemālie mo ha fakamo'oni 'e lava ke ne ma'u ha a'usia lelei ko ha faifekau. Na'e lotua foki 'e he'ene ongomātu'ā ke tokoni'i 'e he 'a'ahi ko 'eni ki he temipalé 'a e fie ma'u 'ena tamasi'i.

'I he hū atu 'a e talavou ni ki he loki silesitalé 'i he 'osi 'a e sēsini, na'á ne tangutu 'i ha sea 'o kamata ke lotua ha fakahinohino mei he Tamai Hēvaní.

Na'e 'i ai mo ha taha na'e hū atu ki he loki silesitalé, ko ha talavou ko hono hingoá ko Lenitoni. 'I he'ene hū atu ki he lokí, na'e taki 'ene vakaí ki he talavou na'e tangutu 'i he seá, 'oku kui-hono matá pea mahino 'oku lotu. Na'e ma'u 'e Lenitoni ha ue'i ta'e-toe-veiveiua 'oku totonu ke talanoa mo e talavou. Neongo ia, na'e manavasi'i ke ne fakahoha'asi, peá ne pehē leva ke tatali. Hili ha ngaahi miniti si'i, ne kei lotu pē 'a e talavou, pea 'ilo'i 'e Lenitoni he 'ikai ke ne toe toloi 'a e ue'i. Na'e 'alu atu leva ki he talavou 'o ki'i ala atu ki hono umá. Na'e 'ā'ā hake e talavou, 'o 'ohovale 'i hono fakahoha'asi. Pea lea le'o si'i ange 'a Lenitoni, "Kuó u ongo'i na'e ue'i au ke u talanoa mo koe, ne-ongo 'oku 'ikai ke u 'ilo'i hono 'uhingá."

'I he'ena kamata pōtalanoá, na'e hua'i mai 'e he talavou hono lotó kia Lenitoni, 'o fakamatala ange hono

tūkungá pea faka'osi 'aki 'ene fakamu ke ma'u ha fa'ahinga fakafiemālie mo ha poupuu fekau'aki mo 'ene ngāue fakafaifekau. Na'e fakamatala 'e Lenitoni, 'a ia na'e toki foki mai pē mei ha'ane ngāue fakafaifekau lelei 'i ha ta'u 'e taha kimu'a, 'o kau ki he'ene ngāue fakafaifekau, ngaahi palopalemā mo e ngaahi me'a fakahoha'a na'e fehangaangai mo iá, founga 'o 'ene tafoki ki he 'Otuá ke ma'u ha tokoní, pea mo e ngaahi tāpuaki na'á ne ma'ui. Na'e fakanonga 'ene leá mo mahino, pea mahino e ivi takiekina 'o 'ene loto vēkeveke ki he'ene ngāue fakafaifekau. Na'e faifai pea ongo'i nonga e talavou, 'i he mōlia atu 'ene manavasi'i. Na'á ne ongo'i ha hounga'ia lahi 'i he'ene fakatokanga'i kuo tali 'ene lotú.

Na'e lotu fakataha leva 'a e ongo talavou, pea teuteu 'a Lenitoni ke 'alu, mo fiefia 'i he'ene fakafanongo ki he ue'i fakalaumālie na'e hoko mai kiate iá. Na'e 'eke ange 'e he talavou kia Lenitoni, 'i he'ene tu'u ke 'alú, "Na'á ke ngāue fakafaifekau 'i fē?" Ko e taimi ko 'ení, na'e te'eki ai ha taha 'iate kinaua na'e lea 'o kau ki he misiona na'e ngāue ai. Ko e taimi na'e talaange ai 'e Lenitoni 'a e hingoa 'o hono misioná, na'e fakatē lo'imata 'a e talavou. Na'e ngāue fakafaifekau 'a Lenitoni 'i he misiona tatau 'e foki ki ai 'a e talavou!

Na'e vahevahe mai 'e Lenitoni kiate au 'i ha tohi kimui ni mai, 'a e lea

māvae 'a e talavou kiate iā: “Na’á ku ma’u ha tui ‘e tāpuaki’i au ‘e he Tamai Hēvaní, ka na’e ‘ikai ha’aku teitei misi te Ne fekau’i mai ha taha na’e ngāue ‘i hoku misioná ke tokoni. ‘Oku ou ‘ilo ‘eni, ‘e lelei ‘a e me’a kotoa.”² Kuo onгона mo tali ‘a e lotu fakatōkilalo ‘a e lotu fakamātoatō.

Si’oku kāinga ‘ofeina, te tau fehangahangai mo e ‘ahi’ahi ‘i he’etau mo’uí; ‘e ‘i ai hatau ngaahi faingata’a-ia mo ha’atau ngaahi palopalema. Te tau malava lelei ange ke ikuna’i ‘a e ngaahi ‘ahi’ahi ko iā mo fuesia hotau ngaahi faingata’a’iá, ‘i he’etau ō ki he tempalé, mo ‘etau manatu’i ‘etau ngaahi fuakava na’e fakahoko ‘i aí. Te tau lava ‘o ma’u ‘a e nongá ‘i he tempalé.

‘Oku mahu’inga fau e ngaahi tāpuaki ‘o e tempalé. Ko e taha te u fakahounga’i ‘i he ‘aho kotoa pē ‘o ‘eku mo’uí, ne u ma’u ia mo hoku uaifi ‘ofeina ko Falanisesi ‘i he’ema tū’ulutui ‘i he ‘ōlita toputapú mo fakahoko ‘a e ngaahi fuakava na’á ne ha’i fakataha kimaua ki he ta’engatá kotoá. ‘Oku ‘ikai ha tāpuaki ia ‘e toe mahu’inga ange ‘i he nonga mo e fiamālie ‘oku ou ma’u mei he ‘ilo te ma toe fakatahá.

‘Ofa ke tāpuaki’i kitautolu ‘e he’e-tau Tamai Hēvaní ke tau lava ‘o ma’u ‘a e laumālie ‘o e lotu ‘i he tempalé, ke tau lava ‘o talangofua ki He’ene ngaahi fekaú, pea mo tau lava ‘o molomolo muiva’e fakalelei ‘i hotau ‘Eiki mo e Fakamo’ui ko Sīsū Kalaisí. ‘Oku ou fakamo’oni ko Ia hotau Huhu’i. Ko e ‘Alo Ia ‘o e ‘Otuá. Ko Ia na’e toe tu’u mai mei he fa’itoká ‘i he ‘uluaki pongipongi Toetu’ú, ‘o Ne ‘omi ai ‘a e me’a’ofa ‘o e mo’ui ta’engatá ma’á e fānau kotoa ‘a e ‘Otuá. ‘I he’etau fakamanatua ‘i he ‘aho faka’ofa’ofá ni ‘a e me’a tu’umo’unga ko iā, ‘ofa ke tau fakahoko ha ngaahi lotu ‘o e fakafeta’i ki He’ene me’a’ofa ma’ongo’onga mo fakafo kiate kitautolú. Ko ‘eku lotú ia ‘i Hono huafa mā’oni’oni, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Sione 14:27.

2. Mei he tohi ‘oku ma’u ‘e Tōmasi S. Monisoni.

Fai ‘e Rosemary M. Wixom

Palesiteni Lahi ‘o e Palaimelí

Ko e Toe Foki ki he Tuí

Te tau lava kotoa ‘o fakamālohia ‘etau tui kia Sīsū Kalaisí mo ma’u ha fiefia ‘i he’etau fononga fakatāutahá.

‘E Palesiteni Monisoni, ‘i he pongipongi Toetu’u ko ‘ení, ‘oku mau fiefia ke fanonga ki he le’o homau palōfita mo’uí. ‘Oku mau mahu’inga’ia ‘i ho’o leá, kau ai ho’o talatalaifale: “Fiefia ‘i he fonongá”¹ pea “Oku hā ngingila tatau pē kaha’ú mo ho’omou tuí.”²

‘Oku vahevahe ‘e he fānau Palaimelí he ta’ú ni ‘a e fiefia mo e mālohi ‘enau tui kia Sīsū Kalaisí he taimi ‘oku nau hiva’i ai “Oku ou ‘Ilo ‘Oku ‘Ofa Hoku Fakamo’ui ‘Iate Au.” ‘Oku nau hiva’i e mo’oni [“Oku ou ‘ilo ‘okú Ne mo’ui! . . .

‘Oku foaki hoku lotó Ma’ana.”]³ Hangē ko e fānau Palaimelí, te tau lava kotoa ‘o fakamālohia ‘etau tui kia Sīsū Kalaisí ‘i he’etau fononga fakafo’ituituí pea tau fiefia ai.

‘I ha fakataha kimuí ni ‘a e Fine’ofá he Sāpaté, ne u fakafanongo ai ki ha fa’ē kei talavou he’ene vahevahe mai e founa ‘o ‘ene uluí. Na’á ne tupu’i Siasi, ‘i ha mātu’a na’á na ako’i kiate ia e ongoongolelei. Na’á ne kau he Palaimelí, Kau Finemuí mo e seminelí. Na’á ne fie ako mo fie ‘ilo’i ‘a e mo’oni. Na’á ne feinga ma’u pē ke ‘ilo’i e ‘uhinga.

Kuo pehē foki 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni, “Oku toki ako'i pē 'e he 'Eikí 'a e 'atamai fekumí.”⁴ Pea ako'i-ngofua e finemui ko 'ení.

Hili e ako mā'olungá, na'á ne hū ki ha 'univēsiti peá ne sila he temipalé mo ha taha ne 'osi ngāue fakafaifekau pea tāpuekina kinaua 'aki ha fānau faka'ofó'ofa.

I he laumālie 'o e fekumi ki he 'iló, na'e hokohoko atu e 'eke fehu'i 'a e fa'ē ko 'ení. Ka 'i he faka'au ke toe mamafa ange 'a e ngaahi fehu'í, na'e pehē pē foki mo e ngaahi talí. Pea taimi 'e ni'ihī na'e 'ikai pē ha tali ia—pe 'ikai pē ha tali ia te ne 'omi ha nonga. Ne toe lahi ange ngaahi fehu'i ne tupukosó, 'i he'ene fekumi ke ma'u ha talí pea kamata leva ke ne fakafehu'ia e fakava'e 'o 'ene tuí.

Na'e talaange 'e ha ni'ihī he taimi puputu'u ko 'ení, “Falala mai pē koe ki he'eku tuí,” Ka na'á ne fakakaukau, “he 'ikai lava ia. 'Oku 'ikai mahino kiate kimoutolu; 'oku 'ikai ke mou fefa'uhi kimoutolu mo e ngaahi palopalema ko 'ení.” Na'á ne fakamatala 'o pehē, “Ne u loto fiamālie ke u toka'i e ni'ihī ne 'ikai loto veiveiúá 'o kapau ne nau fakahaa'i mai e toka'i tatau kiate au.” Na'e fai ia 'e ha tokolahi.

Na'á ne pehē, “Na'e 'ilo'i 'e he'eku mātu'á 'a hoku lotó peá na tuku mai haku faingamālie. Na'á na fili pē ke 'ofa'i au lolotonga 'eku feinga ke u 'ilo'i 'iate au pē 'a e mo'oní.” Na'e fa'a

talanoa foki e fa'ē kei talavou ni mo 'ene písopé pea fakahaa'i ange 'e he písopé 'ene falala ki he fa'ē ni.

Na'e 'ikai momou e kāingalotu 'o e uotí ke nau fakahaa'i 'enau 'ofá pea na'á ne ongo'i 'oku tali lelei ia. Na'e 'ikai ko hono uotí ma'anautolu pē 'oku fofonga haohaoá; ko ha feitu'u ia 'o e tanumaki.

Na'á ne manatu 'o pehē, “Na'e mālie mo'oni. Ne u ongo'i he taimi ko iá 'a 'eku fehokotaki mo'oni mo 'eku ngaahi kui kuo pekiá. Ne nau poupou'i mai ke 'oua 'e tuku 'eku feingá. Hangē ne nau pehē mai, “Tokanga ki he me'a 'okú ke faí.”

Neongo e ngaahi poupou kotoa na'á ne ma'u, ka na'á ne tō atu 'o māmālohi. Na'á ne pehē, “Na'e 'ikai ke u mavahe mei he Siasí koe'uhí ko ha 'ulungāanga kovi, fakapikopiko fakalaumālie, kumi 'uhinga ke 'oua na'á ku mo'ui 'aki e ngaahi fekaú pe fekumi ki ha founga faingofua ke u mavahe ai. Ne u ongo'i pē na'á ku fie ma'u ha tali ki he fehu'i 'Ko e hā koā e me'a 'oku ou tui mo'oni ki a?”

Taimi ko 'ení na'á ne lau ai ha tohi 'a Mother Telesa, 'a ia na'á ne tofanga he ongo tatau pē. I ha tohi 'a Mother Telesa he 1953, na'á ne pehē ai, “Mou lotua fakatāutaha mu'a au ke 'oua na'á ku maumau'i 'Ene ngāué pea ke hā mai 'a e 'Eikí—he 'oku 'i ai ha fu'u fakapo'uli lahi 'iate au, 'o hangē 'oku mate 'a e me'a kotoa pē. Kuo peheni

pē ia talu mei he taimi ne u kamata ai e 'ngāué.' Koe ki hotau 'Eikí ke 'omi kiate au ha lototo'a.”

Ne tali ange 'e he 'Epikopō ko Pilá: “Sī'eku fa'ē, ke tataki koe 'e he 'Otuá; 'oku 'ikai ke ke 'i he fakapo'uli 'o hangē ko ho'o fakakaukau. Mahalo he 'ikai hā mahino mai leva e hala ke fouá. Lotua ke ma'u ha maama; 'oua te ke fai leva ho'o filí, ka ke fakafanongo ki he lea 'a e ni'ihī kehē peá ke fakakaukau'i 'enau ngaahi faka'uhingá. Te ke ma'u ma'u pē ha me'a ke tokoni atu. . . . Ka tataki koe 'e he lotú mo e faka'uhinga totonú, ta kuo fe'unga ia.”⁵

Na'e fakakaukau hoku kaungāme'á kapau na'e lava 'e Mother Telesa 'o mo'ui 'aki 'ene tui fakalotú ta'e te ne ma'u e ngaahi tali kotoa na'á ne fie ma'u pea 'ikai ke ne ma'u ha ongo'i fakapapau'i he taimi kotoa peé, mahalo te ne lava mo ia 'o fai pehē. Te ne lava 'o laka atu 'i he fo'i laka kotoa pē 'i he tui—pea hokohoko pehē atu ai pē. Te ne lava 'o nofotaha pē he ngaahi mo'oni na'á ne tui ki a'i pea tuku ke hanga 'e he ngaahi mo'oni ko iá 'o fakafonu hono 'atamai mo hono lotó.

I he'ene toe manatu ki a'i, na'á ne pehē, “Kuo hangē 'eku fakamo'oní ha fokotu'unga malala. Kuo 'osi kotoa ia he vela. Pea ko e toengá pē ko Sīsū Kalaisi. Ka 'oku 'ikai ke Ne li'aki koe he taimi 'okú ke fakafehu'ia a'i. I he feinga ha taha ke tauhi e ngaahi fekaú, 'oku fakaava lahi mai ai e matapaá. 'Oku hoko leva e lotú mo e ako folofolá ko ha me'a mahu'inga fau.”

Ko e fuofua me'a na'á ne fai ke toe langaki hake 'ene tuí, ko 'ene kamata he ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e ongoongoleleí. Na'á ne fakatau mai ha tohi hiva 'a e Palaimelí pea kamata ke ne lau mo ako e fakalea 'o e 'ū hivá. Na'á ne mahu'inga'ia ai. Na'á ne lotua ke ma'u ha tui ke to'o atu 'ene ongo'i mafasiá.

Na'á ne ako ko e taimi ko ia te ne fetaulaki ai mo ha fakamatala e fakatupu veiveiúá, te ne “lava 'o tu'u hifo, vakai ki he me'a kotoa 'oku hokó pea 'ai ke hoko e ongoongoleleí ko ha me'a fakatāutaha.” Na'á ne pehē, “Ne u fa'a fehu'i, 'Ko e hala totonu nai 'eni kiate au mo hoku fāmil?” Ne u fehu'i loto

pē, ‘Ko e hā ‘oku ou fie ma’u ma’a ‘eku fānaú?’ Ne u ‘ilo’i na’á ku faka’amu ke nau mali temipale. Ko e taimi ia ne u ma’u ai ha loto fiamalié.”

Kuo pehē ‘e ‘Eletā Sefilī R. Hōlani, “E hoko ma’u pē ‘a e loto fakatōkilaló, tuí mo e takiekina ‘a e Laumālie Mā-oni’oni ko ha kongā ‘o e fekumi kotoa pē ki he mo’oni.”⁶

Neongo na’e ‘i ai ha’ane ngaahi fehu’i ki he founga hono ma’u e Tohi ‘a Molomoná, ka na’e ‘ikai lava ke ne fakasitua’i e ngaahi mo’oni na’á ne ‘ilo’i fekau’aki mo e Tohi ‘a Molomoná. Na’á ne tokanga ki hono ako ‘o e Fuakava Fo’ou ke ma’u ha mahino lelei ange ki he Fakamo’ui. Na’á ne pehē, “Ka ne u toe iku pē ki he Tohi ‘a Molomoná he na’á ku sai’ia he ongo ne u ma’u he taimi ne u lautohi ai ‘o kau kia Sīsū Kalaisi mo ‘Ene Fakalelei.”

Na’á ne aofangatuku ‘o pehē, “Kuo pau ke ‘i ai ha’o ngaahi a’usia fakalau-mālie ki hono mo’oni ‘o e tohi ko iá. Ne u lau ‘ia Mōsaia pea u ongo’i kuo fakahinohino’i kakato au: ‘Tui pē ki he ‘Otuá; tui ‘oku ne ‘i ai, pea na’á ne fakatupu ‘a e ngaahi me’a kotoa pē . . . tui ‘oku ne ma’u ‘a e poto kotoa, mo e māfima’i kotoa, ‘i he langi mo e māmani fakatou’osi; tui ‘oku ‘ikai ‘ilo’i ‘e he tangatá ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku lava ke ‘a’io’i ‘e he ‘Eiki.’”⁷

‘I he taimi ko ‘eni ne hoko mai ha ui ke u hoko ko e tokotaha tā piano ‘a e Palaimeli. Na’á ne pehē, “Na’e pau ia. Na’á ku loto ke kau ‘eku fānaú ‘i he Palaimeli pea ko ‘eni te u lava ‘o ‘alu mo kinautolu. Ka na’e te’eki ai ke u mateuteu ke faia’ko.” ‘I he’ene ngāuē, na’e hoko atu ‘ene ongo’i e fakafeohi mei he ni’ihi ne nau feohi, ‘a e fakaafe “Ha’u; ‘oku mau fie ma’u koe, tatau ai pē pe ko e hā e tu’unga ‘oku ke ‘i a’i, pea te tau fetaulaki ai. Fai mai ha fa’ahinga tokoni pē ‘oku ke fie fai.”

‘I he’ene tā e ngaahi hiva Palaimeli, na’á ne fa’a fakakaukauloto ‘o pehē, “Ko e ngaahi mo’oni ‘eni ‘oku ou ‘ofa a’i. ‘E lava ke u fai ‘eku fakamo’oni. Te u lea ‘aki pē ngaahi me’a ‘oku ou ‘ilo lelei mo falala ki a’i. Mahalo pē ‘oku ‘ikai ko ha foaki haohao ia ‘o e ‘iló, ka ko ‘eku foaki pē ia. ‘Oku tupulaki ‘i hoku lotó e me’a ‘oku tukutaha ai ‘eku tokangá.

Me’a faka’ofa’ofa mo’oni ke toe foki ki he uho ‘o e ongoongolelei pea ongo’i ‘ene mahinó.”

‘I he pongipongi Sāpate ko iá, ‘i he’eku fakafanongo ki hono vahe-vahe ‘e he fefiné ni ‘ene fonongá, ne u manatu ai “kuo pau ke langa hotau fakava’é ‘i he maka ‘o hotau Huhu’i.”⁸ Ne u toe manatu foki ai ki he na’ina’i na’e fai ‘e ‘Eletā Sefilī R. Hōlani: “Pikilai ki he me’a kuó ke ‘osi ‘iló pea tu’u ma’u kae ‘oua kuo ma’u ha ‘ilo lahi ange.”⁹

‘I he lolotonga ‘ene failēsoni, ne u toe ‘ilo fakapapau’i ai, ko e tali ko ia ki he’etau ngaahi fehu’i fakamātoató, ‘oku hoko mai ia he taimi ‘oku tau fekumi ai ‘i he loto mo’oni, pea mo tauhi ‘a e ngaahi fekau. Ne fakamanatu mai ai ‘e lava ke fakalaka atu ‘etau tuí ‘i he ngaahi fakangatangata ‘o e faka’uhinga he lolotonga.

Pea ‘oku ou faka’amu ke u hangē ai ko e ni’ihi ‘oku nau feohi mo e fa’ē kei talavou’i ni, ‘o ‘ofeina mo poupou’i ia. Hangē ko e lea ‘a Palesiteni Tieta F. ‘Ukitofá: “Ko e kaungā fononga pē kitautolu ‘oku fekumi ki he maama ‘a e ‘Otuá ‘i he’etau fononga ‘i he hala fakaākongá. ‘Oku ‘ikai ke tau fakahala’i ‘a e ni’ihi kehē koe’uhi ko e lahi ‘o e maama ‘oku nau ma’u pe ‘ikai ma’u; ka ‘oku tau fafanga mo poupou’i e maama kotoa, kae ‘oua kuo tupulaki ‘o mahino, ngingila pea mo mo’oni.”¹⁰

‘I hono hiva’i ‘e he fānau Palaimeli ‘a e “Lotu ‘a ha Ki’i Tamasi’i,” ‘oku nau fehu’i ai: “[‘E Tamai Hēvani ‘oku ke ‘i hena koā? ‘Okú ke ongona nai mo tali mai e lotu ‘a ha ki’i tamasi’i?]¹¹

Mahalo te tau fifili, “‘Oku ‘i ai koā e Tamai Hēvani?” pea tau fiefia ke ‘ilo’i ‘o hangē ko ia ne fai ‘e hoku kaungā-me’á—‘a e taimi ‘oku hoko mai ai e talí ‘i ha founga fakalongolongo mo fakapapau’i. ‘Oku ou fakamo’oni ‘oku hoko mai e ongo’i loto fakapapau’i ko iá he taimi ‘oku tatau ai hotau lotó mo Hono finangaló. ‘Oku ou fakamo’oni kuo ‘i māmani ‘a e mo’oni he ‘ahó ni pea ‘oku ma’u ‘a ‘Ene ongoongolelei ‘i he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, “Ma’u ‘o ha Fiefia ‘i he Fonongá,” *Liahona*, Nōvema 2008, 85.
2. Thomas S. Monson, “Fai Ho Lelei Tahá,” *Liahona*, Mē 2009, 92.
3. “‘Oku ou ‘ilo ‘Oku ‘Oku ‘Ofa Hoku Fakamo’ui Tate Au,” ‘i he ‘Oku ou ‘ilo ‘Oku ‘Ofa Hoku Fakamo’ui Tate Au: Ko e Fokotu’utu’u ki he Taimi Fe’inasí’aki ki he 2015 (2014), 29.
4. Russell M. Nelson, ‘i he M. Russell Ballard, “What Came from Kirtland” (Brigham Young University fireside, Nov. 6, 1994); speeches.byu.edu.
5. ‘I he *Mother Teresa: Come Be My Light—The Private Writings of the Saint of Calcutta*, ed. Brian Kolodiejchuk (2007), 149–50; fakatonutonu ‘a e ngaahi faka’ilonga leá.
6. Jeffrey R. Holland, “‘Oua Te Ke Manavahē, Ka Ke Tui Pē” (ko ha efiafi mo ‘Eletā Jeffrey R. Holland, Feb. 6, 2015); lds.org/broadcasts.
7. Mōsaia 4:9.
8. Vakai, Hilamani 5:12.
9. Jeffrey R. Holland, “Eiki, ‘Oku ou Tui,” *Liahona*, Mē 2013, 94.
10. Dieter F. Uchtdorf, “Ko Hono Ma’u ‘o ha Fakamo’oni ‘o e Māmá mo e Mo’oni,” *Liahona*, Nōvema 2014, 22.
11. “Lotu ‘a ha Ki’i Tamasi’i,” *Tohi Hiva ‘a e Fānaú*, 12.

Fai 'e 'Eletā José A. Teixeira

'O e Kau Fitungofulú

Ko e Fekumi Ki he 'Eikí

'I he'etau fakaloloto 'etau mahino ki he Fakamo'uí, te tau ma'u ai ha holi lahi ange ke mo'ui fiefia, kae pehē ki ha loto fakapapau 'oku malava ke a'usia e fiefia ko iā.

S i'oku kāinga 'ofeina, 'oku ou fiefia ke tu'u atu 'i mu'a ni 'i he'etau kau fakataha ki he konifelenisi lahi ni. Kuo hoko ko ha tāpuaki mahu'inga kiate au mo Sisitā Tekisela, homa fāmīlī, pea kiate au ke fakafanongo ki he ngaahi lea 'o e potó, fale'í, fakafie-mālié mo e fakatokanga kuo fai 'i he ngaahi konifelenisi lahi he ngaahi ta'u lahi kuo maliu atu.

'I he fa'ahita'u makehe ko 'eni 'o e ta'ú, tautautefito ki he Sāpate Toetu'ú, 'oku ou fakakaukau ai ki he mahu'inga 'o e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí pea mo 'Ene sipinga 'o e anga'ofá mo e 'ofá 'i he'eku mo'ui.

'E hanga 'e ha mahino loloto ange kia Sisū Kalaisi, 'o 'omi ha 'amanaki lelei lahi ange ki he kaha'ú, pea ne-ongo 'etau ngaahi tōnōnou, ka te tau ma'u ha loto falala lahi ange ke ikuna 'i 'etau ngaahi taumu'a mā'oni'oni. 'E 'omi foki ai ha holi lahi ange ke tokoni'i hotau kāingá.

Na'e folofola 'a e 'Eikí, "[Fekumi] kiate au 'i he fakakaukau kotoa pē; 'oua 'e tāla'a, 'oua 'e manavahē."¹ Ko e fekumi ki he 'Eikí pea mo hono ongo'i 'a 'Ene 'i aí, ko ha ngāue faka'aho ia ke fai, pea ko ha ngāue mahu'inga.

Kāinga, 'oku tau ma'u 'o lahi ange 'i he 'ahó ni 'i ha toe taimi, ha ngaahi

faingamālie makehe mo e ngaahi ma'u'anga tokoni ke fakaloloto 'etau mahino kau ki he ngaahi akonaki 'a Sisū Kalaisi pea mo 'Ene Fakalelei. 'E tokoni hono faka'aonga'i totonu 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ko 'eni ke tau ma'u ai ha mo'ui 'oku mahutafea pea fonu fiefia.

'I he talanoa fakatātā 'a e Fakamo'uí kau ki he vainé mo e ngaahi va'a, na'a Ne folofola: "Nofo 'iate au, mo au 'iate kimoutolu. Hangē 'oku 'ikai fa'a fua 'a e va'a 'iate ia pē, 'o kapau 'e 'ikai nofo 'i he vainé; pea 'e pehē foki 'a kimoutolu, 'o kapau 'e 'ikai te mou nofo 'iate au."²

Ko e lahi ange 'etau mahino ki he fatongia fakaofa 'o Sisū Kalaisi 'i he'etau mo'ui, ko e lahi ange ia 'etau mahino ki he'etau taumu'a 'i he matelié ni, 'a ia ko 'etau ma'u 'a e fiefiá. Ka 'oku 'ikai ta'ofi kitautolu 'e he fiefia ko iā mei hono a'usia e ngaahi 'ahi'ahí mo e faingata'a, 'o a'u pē ki ha ni'ihi 'oku fu'u lahi mo taulōfu'u pea iku ai ke tau fakakaukau he 'ikai malava ke ma'u ha fiefia ia 'i he ngaahi tūkunga peheé.

'Oku ou 'ilo mei he ngaahi me'a fakatātutaha kuó u a'usíá 'e lava ke hoko atu e fiefiá 'i he mo'ui angatonú mo e tauhi ma'u kia Kalaisi neongo e ngaahi faingata'a 'oku tau angamaheni ki ai 'i he mo'ui fakamatelié. Ko hono

mo'oni, 'oku fa'a hanga 'e he ngaahi faingata'a ni 'o fakalahi, sivi'i mo tataki kitautolu ki ha mahino lahi ange fekau'aki mo e taumu'a 'o 'etau mo'ui fakamatelié pea mo e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi. Ka ko e fiefia kakatō 'e toki lava pē ke ma'u 'ia Sisū Kalaisi.³

Na'a Ne folofola, "Ko au ko e vainé, ko e ngaahi va'a 'a kimoutolu: Ko ia 'oku nofo 'iate aú, mo au 'iate iá, ko ia ia 'e fua lahi: ka māvae mo au, 'e 'ikai te mou fa'a fai ha me'a."⁴

'Oku ou tui 'i he'etau fakaloloto 'a 'etau mahino ki he Fakamo'uí, te tau ma'u ha holi lahi ange ke mo'ui fiefia pea mo ha tui 'e lava ke ma'u e fiefiá. Ko hono olá, te tau malava ke hanga-naki loto vēveveke ange ki he mo'ui pea ki hono tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá he 'aho kotoa, neongo e ngaahi tūkunga faingata'a.

'Oua mu'a na'a tuku ki 'apongipongi e me'a te tau lava 'o fai he 'aho ní. Ko e taimi 'eni ke tau ha'u ai kia Kalaisi he "kapau te [tau] tui kiate [ia], te [tau] ngāue lolotonga 'oku kei ui 'a e taimi ko e 'ahó ni."⁵

'Oku totonu ke tau fakakaukau ke fakakau mai ki he'etau ngaahi fengā-ue'aki faka'ahó, e ngaahi akonaki 'a Kalaisi. 'E hanga 'e he fanga ki'i ngāue iiki mo faingaofua faka'ahó 'o:

1. Fakaloloto 'etau mahino ki hono mahu'inga 'o e 'Eikí 'i he'etau mo'ui, pea
2. Tokoni'i kitautolu ke vahevahe 'etau mahinó ki he to'u tangata kei tupu haké, ke nau ongo'i mo'oni e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi, 'i he'enua mamata ki he'etau sipinga 'i hono mo'ui faka-mātoato 'aki e ongoongolelei.

Ko e hā leva ha ni'ihi 'o e ngaahi tō-onga faingofua 'i he kuonga fakaonopooni ko 'eni 'e hoko ko ha fakanonga ki hotau laumālié 'i hono fakamālohia 'etau fakamo'oni kia Sisū Kalaisi mo Hono misioná?

'I he 2014, ne ma'u 'e he fe'auhi faitā 'a e National Geographic ha 'ū tā ne fakahū tu'o 9,200 tupu ange mei ha kau faitā fakapalofesinale mo ha kau manako faitā, mei ha ngaahi fonua

'e 150 nai. 'Oku 'asi mei he la'itā na'ā ne ikuna e fe'auhi, ha fakatātā 'o ha fefine 'i ha loto lēluē 'oku fonu pāsese. 'Oku maamangia hono fofongā mei he'ene telefoni to'oto'ō. 'Okū ne 'omi ha pōpoaki mahino ki he kau pāsese kehē: ko hono sinō pē 'oku 'i aī, ka 'oku tuku 'ene fakakaukau 'a'ana 'i ha feitu'u kehe.⁶

Kuo liliu mo'oni 'e he mobile data, smartphones, mo e ngaahi netiueka fakasōsialé 'a e founa 'o 'etau 'i he māmaní mo e founa 'etau fetu'utaki mo e ni'ihī kehē.

'I he kuonga faka'ilekitulōnika ko 'enī, 'oku 'ikai hano taimi 'etau hū ki ha

'Olungá: Fakamafola 'o e konifelenisi 'i he polokalama he loto vakapuná. To'ohemá: Ko e la'itā na'ā ne ikuna e fe'auhi faitā 'a e National Geographic ki he 2014, ko ha la'itā 'o ha fefine 'okū ne 'oatu ha fekau mahino ki he kau pāsese kehe 'o e lēlué: neongo 'ene heka he lēlué, ka 'oku tuku atu hono 'atamai' pōna 'i ha feitu'u kehe.

lelei 'i he 'Initanetí. 'E fakatupu 'e he ngaahi tō'onga mo'ui ko 'enī 'etau vaka-vakai 'i faka'aho kitautolu, pea 'oku fie ma'u ia ke tau ofi ange ai ki he ngaahi akonaki 'a 'etau Tamai Hēvaní mo Hono 'Aló, ko Sīsū Kalaisí.

Tō'onga Mo'ui Fika 1: Hū ki he Uepisaiti Totonu 'a e Siasí ki he Ngaahi Ma'u'anga Tokoní

'E tokoni 'etau toutou hū he lolo-tonga e uiké ki he ngaahi ma'u'anga tokoní ke tau ongo'ingofua ma'u pē e ngaahi akonaki 'o e ongoongolelé mo poupuu 'i hotau fāmilí mo e kaungā-me'á ke nau fakakaukau mo fifili ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá.

Tō'onga Mo'ui Fika 2: Totongi (Subscribe) Ke ke Ma'u e Ngaahi Netiueka Fakasōsiale Totonu 'a e Siasí

'E faka'asi 'e he fili ko iá 'i ho'o screen 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki hono fakaloloto ho'o fekumí pea mo ho'o fekumi ki he 'Eikí mo 'Ene ngaahi akonakí, pea te ne fakamālohia ho'o holi ke mahino kiate koe 'a e ongo-ongolelé. Ka ko e mahu'inga angé, 'e tokoni atu 'eni ke ke manatu 'i e me'a 'oku 'amanaki mai 'a Kalaisi ke tau faí.

'Oku tatau pē "ikai ha kelekele lelei ta'e 'i ai ha tokotaha ngoue lelei,"⁷ mo e

ngaahi feitu'u mo e 'ekitiviti te ne 'ave kitautolu mei he me'a 'oku mahu'inga ki ha mo'ui fonu 'i he fiefia 'oku tu'uloá.

'E lava 'e he kuonga fakakomipiuta ko 'enī, 'o ka 'ikai tokanga 'i lelei, 'o liliu ke mahu'inga ange 'etau fetu'utaki mo e kakai 'oku te'eki ai ke tau fetaulaki tu'o tahá, kae 'ikai ko e kakai 'oku tau nofo mo iá—'a hotau fāmilí tonu!

'I he tafa'aki 'e tahá, 'oku tau 'ilo'i kotoa 'oku faitāpuekina kitautolu 'aki e ngaahi ma'u'anga tokoni lelei 'i he 'Initanetí, kau ai e ngaahi ma'u'anga-tokoni kuo fa'u 'e he Siasí, hangē ko hono ma'u e folofola mā'oni'oni mo e konifelenisi lahí 'i he text mo e ongó, ngaahi fo'i faiva vitiō fekau'aki mo

e mo'ui mo e ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisí, ngaahi polokalama ke lekooti ai hotau hisitōlia fakafāmilí, pea mo e ngaahi faingamālie ke fanongo ki he ngaahi hiva fakalaumālié.

'Oku mahu'inga e ngaahi fili mo e ngaahi me'a 'oku tau fakamu'omu'a 'i he taimi 'oku tau 'i he 'Initanetí aī. 'E lava ke tala mei ai 'etau fakalakalaka fakalaumālié mo 'etau matu'otu'a 'i he ongoongolelé pea mo 'etau holi ke tokoni ke fokotu'u ha māmani lelei ange pea mo'ui ke toe lelei ange.

'I he ngaahi 'uhinga ako iá, 'oku ou fie lea ai he 'ahó ni ki ha ngaahi tō'onga mo'ui faingofua 'e tolu te nau fokotu'u ha 'ekitiviti fakatupu mo'ui

‘ikai ha ututā’u lelei ‘i he ‘initaneti kapau he ‘ikai ke tau fakamu’omu’a mei he kamata’angā, ‘a e faitu’u ‘e lomi ki ai hotau nimā pea hū ki ai mo ‘etau fakakaukā.

Tō’onga Mo’ui Fika 3: Fokotu’u ha Taimi ke ‘Oua Te ke Faka’aonga’i Ai Ho’o Device To’oto’o

‘Oku fakafiemālie ke ki’i tukunoa’i atu ‘etau fanga ki’i device faka’ileki-tulōnikā ‘i ha ki’i vaha’a taimi, ka tau ala hifo ki he ‘ū peesi ‘o e tohi folo-folā pe to’o ha ki’i taimi ke talanoa ai mo e fāmilī mo e kaungāme’ā. Feinga ke a’usia e fiemālie ‘o e kau atu ki he houalotu sākalamēniti ta’e hoha’a ke vakai’i pe ‘oku ‘i ai ha ki’i pōpoaki fo’ou kiate koe pe ko ha fakamatala fo’ou, tautautefito ki he ‘aho ‘o e ‘Eiki.

‘E hanga ‘e ha’o anga’aki hono tukunoa’i ho’o telefoni to’oto’o pe ipod, ipad pe tablet (mobile devide), ‘o fakatupulekina mo toe faka’atā ange ho’o vakai ki he mo’ui, he ‘oku ‘ikai ngata pē e mo’ui ‘i he ki’i sio’ata (screen) ‘inisi ‘e faā (senitimita ‘e 10).

Na’e folofola ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi ‘o pehē, “Hangē ko e ‘ofa ‘a e Tamaī kiate aū, kuo pehē ‘eku ‘ofa kiate kimoutolū: mou nofo ma’u ‘i he’eku ‘ofā.”⁸ ‘Oku finangalo ‘a e ‘Otuā ke tau fiefia pea mo tau ongo’i ‘a ‘Ene ‘ofā. ‘Oku ‘omi ‘e Kalaisi e founa ke tau malava ai ‘o ma’u e fa’ahinga fiefia ko iā. ‘Oku tau ma’u e ngaahi founa ke ‘ilo lahi ange kiate Ia pea mo’ui ‘aki ‘Ene ongoongolelei.

‘Oku ou fakamo’oni ki he fiefia ‘oku ma’u ‘i he’etau tauhi e ngaahi fekaū kae pehē ki he nonga mo e malu ‘oku tau ongo’i ‘i he’etau nofo ma’u ‘i he ‘ofa ‘a e Tamaī Hēvanī pea mo Hono ‘Aló, ‘a ia ko hotau Fakamo’ui. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokātelina mo e Ngaahi Fuakava 6:36.
2. Sione 15:4.
3. Vakai, Sione 15:11.
4. Sione 15:5.
5. Tokātelina mo e Ngaahi Fuakava 64:25.
6. Vakai, “Photo Contest 2014,” *National Geographic*, photography.nationalgeographic.com/photography/photo-contest/2014/.
7. ‘ikai ‘ilo e tokotaha na’ā ne fa’ū.
8. Sione 15:9.

Fai ‘e Pisope Gerald Caussé

Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Pisopeliki Pulé

‘Oku Kei Fakaofo Nai Kiate Koe?

‘Oku hoko ‘etau ofo he ngaahi me’a fakaofo ‘o e ongoongolelei ko ha faka’ilonga ‘o e tuí. Ko hono ‘ilo’i ia e to’ukupu ‘o e ‘Eiki ‘i he’etau mo’ui mo e me’a kotoa pē ‘okú ne ‘ākilotoa kitautolú.

Na’ā ku fiefia mo hoku uaifi ‘i hono ohi hake ‘ema fānau ‘e toko nimā ofi ki he kolo tālā ko Pālesí. Ne ma loto he ngaahi ta’u ko iā ke ‘oange kiate kinautolu ha ngaahi fai-ngamālie lelei ke nau ‘ilo’i ai e ngaahi me’a fakaofo ‘o e māmani ko ‘enī. ‘I he fa’ahita’u māfana takitaha, na’e folau homa fāmilī ki he ngaahi mātanga mahu’inga, ngaahi faitu’u fakahisi-tolia, pea mo ha ngaahi me’a fakaofo

‘i ‘Iulope. Hili ha’amau nofo he faitu’u Pālesí ‘i he ta’u ‘eni ‘e 22, kuo mau ma-teuteu ke hiki. ‘Oku ou kei manatu’i e ‘aho na’e ha’u ai ‘eku fānau ‘o pehē mai kiate au, “Tangata’eiki, me’a ngalivale mo’oni! Talu ‘emau tupu hake heni mo e te’eki ai pē ke mau ‘alu tu’o taha ki he Eiffel Tower!”

‘Oku lahi ‘a e ngaahi me’a fakaofo ‘i he māmani ko ‘enī. Kaekehe, koe’uhi ko ‘ene hangē ha kakā tu’u ofi, ‘oku

tau fa'a tukunoa'i pē ia. 'Oku tau sio, kae 'ikai mamata lelei ki ai; 'oku tau fanongo, kae 'ikai ongo'i lelei ia.

Lolotonga e ngāue 'a Sisū 'i he māmaní, na'á Ne folofola ki He'ene kau ākongá 'o pehē:

“Oku monū'ia 'a e mata 'oku mamata ki he ngaahi me'a 'oku mou mamata ki ai:

“He 'oku ou tala kiate kimoutolu, na'e tokolahi 'a e kau palōfita mo e ngaahi tu'i na'e holi ke mamata ki he ngaahi me'a 'oku mou mamata ki ai, ka na'e 'ikai te nau mamata; pea fanongo ki he ngaahi me'a 'oku mou fanongo ki ai, ka na'e 'ikai te nau fanongo ai.”¹

'Oku ou fa'a fifili pe na'e mei fēfē nai kapau na'á ku mo'ui 'i he kuonga 'o hotau Fakamo'ui. Te ke lava 'o sioloto atu ki ha'o tangutu 'i Hono ve'e va'é? ongo'i 'Ene fā'ofuá? mātā tonu 'Ene fakamo'ui 'a e ni'hi kehé? Neongo ne tokolahi ha kakai ia ne nau fe'iloaki, ka na'e 'ikai ke nau 'ilo'i—pe “mamata”—ki he nofo tonu e 'Alo 'o e 'Otuá mo kinautolú.

'Oku tau monū'ia foki ke mo'ui 'i ha kuonga makehe. Na'e mamata e kau palōfita 'i ono'ahó ki he ngāue 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé, 'i he'ene hoko ko “ha ngāue fakafo . . . , 'io, ko ha ngāue fakafo mo faka'ulia.”² Kuo te'eki ai ha kuonga 'e tokolahi pehē fau ai e kau faifekau kuo uiui'i, lahi mo e ngaahi pulē'anga kuo faka'atā mai ki he pōpoaki 'o e ongoongolelé, pea lahi mo e ngaahi temipale kuo langa 'i he funga 'o e māmaní.

Kiate kitautolu Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku lahi foki mo ha ngaahi me'a fakafo 'oku hoko 'i he'etau mo'ui fakafo'ituitui. 'Oku kau ai 'etau ului fakatāutahá, tali ki he'etau ngaahi lotú, pea mo e ngaahi tāpuaki mohu 'alo'ofa 'oku 'omi faka'aho 'e he 'Otuá.

'Oku hoko 'etau ofo he ngaahi me'a fakafo 'o e ongoongolelé ko ha faka'ilonga 'o e tuí. Ko hono 'ilo'i ia e to'ukupu 'o e 'Eikí 'i he'etau mo'ui mo e me'a kotoa pē 'okú ne 'ākilotoa kitautolú. 'Oku toe 'omi foki 'e he'etau ofó, ha mālohinga fakalaumālie. 'Okú ne 'omi 'a e ivi ke ke fokotu'u ma'u 'etau tuí pea fakafemo'uekina'i kitautolu 'i he ngāue 'o e fakamo'ui.

Ka tau tokanga pē. 'Oku pelepele-ngesi 'etau malava ke ofo 'i ha fa'a-hinga me'a. 'E lava ke hoko mai hono tauhi fakava'iva'inga 'o e ngaahi fekaú, fakafiefiemālié, pe ko e ongosiá ke ne ngaahi kitautolu ke tau ongonoa ki he ngaahi faka'ilonga fakafo taha mo e ngaahi mana fisifisimu'a taha 'o e ongoongolelé, 'o ka fai 'i ha vaha'a taimi lōloa.

'Oku fakamatala'i 'e he Tohi 'a Molomoná ha kuonga, hangē pē ko hotau kuongá, 'i he kimu'a pea hā'ele mai 'a e Misaiá ki he Ongo 'Ameliká. Na'e fakafokifā pē kuo 'asi he langí e ngaahi faka'ilonga 'o Hono 'alo'i. Na'e to'oa e lotu 'o e kakai he'enua ofó ko ia ne nau fakavaivai'i ai kinautolu, pea meimei ului e tokotaha kotoa pē. Kae hili ha ta'u nounou 'e fā mei ai, “na'e kamata ke ngalo 'i he kakai 'a e ngaahi faka'ilongá mo e ngaahi me'a fakafo 'a ia kuo nau fanongo ki ai, pea na'e faka'au ke si'isi'i 'enau ofo 'i ha faka'ilonga pe ha me'a fakafo mei he langí . . . pea na'a nau kamata ke ta'etui ki he me'a kotoa pē kuo nau fanongo mo mamata ki ai.”³

'E hoku kāinga, 'oku kei fakafo nai 'a e ongoongolelé kiate koe? 'Okú ke kei malava nai ke mamata, fanongo, ongo'i, pea mo ofo? Pe kuó ke ongonoa fakalaumālie nai koe? Ko e hā pē ho tu'unga fakatāutahá, 'oku

ou fakaafe'i koe ke ke fai ha ngaahi me'a 'e tolu.

Ko e 'uluakí, 'oua 'aupito na'á ke teitei fo'i hono 'ilo'i mo toutou feinga ke 'ilo'i e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelé. Na'e pehē 'e he taha fa'utohi ko Māsela Polosá, “Ko e fononga mo'oni 'o e fekumí 'oku 'ikai ko e fekumi ki ha ngaahi fonua fo'ou, ka ko e ma'u 'o ha vakai 'oku fo'ou.”⁴ 'Okú ke manatu'i e fuofua taimi na'á ke lau ai ha potu folofola peá ke ongo'i 'o hangē 'oku folofola fakatāutaha atu pē 'a e 'Eikí kiate koé? Te ke lava nai 'o fakamanatu'i e fuofua taimi na'á ke ongo'i ai e ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, mahalo kimu'a peá ke toki fakatokanga'i ko e Laumālie Mā'oni'oni iá? 'Ikai ko ha ngaahi mome'ni'ni toputapu mo makehe 'ení?

'Oku totonu ke tau fiekaia mo feinua faka'aho ki he 'ilo fakalau-mālié. 'Oku fakava'e 'aki e to'onga mo'ui fakatāutaha ko 'ení 'a e akó, fakalaulautó, pea mo e lotú. Mahalo 'e 'ahi'ahi'i kitautolu he taimi 'e ni'hi ke tau fakakaukau 'o pehē, “Oku 'ikai fie ma'u ke u ako folofola he 'ahó ni; kuó u 'osi lau kotoa ia” pe “Oku 'ikai fie ma'u ke u 'alu ki he lotú he 'ahó ni; 'oku 'ikai ha me'a fo'ou ai.”

Ka ko e ongoongolelé ko ha matavai mapunopuna ia 'o e 'iló 'oku 'ikai pē teitei maha ia. 'Oku 'i ai ma'u pē ha me'a fo'ou ke ako mo ongo'i 'i

he Sāpate taki taha, 'i he houalotu mo e fakataha kotoa pē, pea 'i he potu folofola kotoa pē. 'Oku tau pukepuke he'etau tuí 'a e tala'ofa ko ia kapau te tau "kumi, . . . te [tau] ma'u."⁵

Ko hono uá, fokotu'u ma'u ho'o tuí 'i he ngaahi mo'oni mahinongofua mo faingofuá 'o e ongoongolelei. 'Oku totonu ke fakatefito 'etau ofó 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'elito 'aki 'etau tuí, 'i he haohaoa 'o 'etau ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouaú, pea 'i he'etau ngaahi founa mōihū faingofua tahá.

Na'e fai 'e ha faifekau fefine ha tala-noa ki ha kau tangata 'e toko tolu na'á ne fetaulaki mo ia lolotonga ha konifelenisi fakavahefouna 'i 'Afilika. Ne nau omi mei ha kolo maomaonganua mo mama'o 'i 'uta ne te'eki ke fokotu'u ai 'a e Siasí ka na'e 'i ai ha kāingalotu faivelenga ai 'e toko 15 pea mo ha kau fiefanongo 'e meimei toko 20 nai. Na'e laka hake he uike 'e uá e lue lalo 'a e kau tangatá ni, 'o nau fononga 'i ha maile 'e 300 tupu (kilomita 'e 480) 'i ha ngaahi hala na'e pelepele mei he fa'ahita'u 'uhá, koe'uhí ke nau lava 'o ma'u konifelenisi mo 'ave e vahehongofulu 'a e kāingalotu mei honau kakaí. Na'a nau palani ke nofo ai 'i he uike kakato 'e taha ke nau 'inasi 'i he faingamālie ko e ma'u e sākalamēnití 'i he Sāpate hokó pea 'amanaki ke nau foki mo ha 'ū puha 'oku fonu ai e 'ū Tohi 'a Molo-moná ke 'ave ki he kakai 'i honau koló.

Na'e fakamo'oni 'a e faifekau ki he ongo kiate ia e 'ulungaanga na'e hā mei he kau tangatá ni pea mo 'enau ngaahi feilaulau kakato ke ma'u 'a e ngaahi me'a na'e faingofua pē kiate ia ke ne ma'ú.

Na'á ne fakakaukau: "Kapau na'á ku 'ā hake 'i ha pongipongi Sāpate 'i 'Alesona peá u 'ilo'i 'oku maumau 'a 'eku me'alelé, te u luelue nai ki he lotú 'a ia 'oku ki'i ofi mai pē ki hoku 'apí? Pe te u nofo pē 'i 'api koe'uhí 'oku fu'u mama'o pe 'oku 'uha?"⁶ Ko e ngaahi fehu'i lelei 'eni ke tau fakakaukau ki ai.

Ko hono faka'osí, 'oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou fekumi mo mahu-ínga'ia he feohi 'o e Laumālie Mā'oni-oní. 'Oku lahi ha ngaahi me'a fakafo 'i he ongoongolelei 'oku 'ikai lava ia ke tau mātā 'aki hotau ngaahi ongo'anga fakanatulá. Ko e ngaahi me'a ia "oku te'eki ai mamata 'e ha mata, pe fanongo 'e ha telinga, . . . 'a e ngaahi me'a 'a ia 'oku teuteu 'e he 'Otuá ma'anautolu 'oku 'ofa kiate Iá."⁷

'I he taimi 'oku tau ma'u ai 'a e Laumālie, 'oku toe māsila ange hotau ngaahi ongo'anga fakalaumālie pea 'oku fakaake 'etau manatú ke 'oua na'a ngalo 'iate kitautolu e ngaahi mana mo e ngaahi faka'ilonga kuo tau mātā tonú. Mahalo ko e 'uhinga ia 'i hono 'ilo 'e he kau ākonga Nifai 'e mavahe 'a Sīsū meiate kinautolú, ne nau lotua fakamātoato ai "e ngaahi me'a na'a nau

holi lahi taha ki aí; pea na'a nau holi ke foaki 'a e Laumālie Mā'oni-oní kiate kinautolu."⁸

Neongo ne nau 'osi mamata tonu ki he Fakamo'ui pea nau ala ki he ngaahi kafo 'i Hono to'ukupú, ka na'a nau 'ilo 'e faka'au ke hōloa 'enau fakamo'oni kapau he 'ikai toutou fakafo'ou ia 'i he mālohi 'o e Laumālie 'o e 'Otuá. 'E hoku kāinga, 'oua na'a mou fai ha me'a ke mole ai e me'afoaki ma'ongo'onga mo fakafo ko 'ení—'a e takaua 'o e Laumālie Mā'oni-oní. Fekumi ki ai 'i he lotu tāuma'u mo e mo'ui angatonu.

'Oku ou fakamo'oni ko e ngāue 'oku tau fai "ko ha ngāue lahi mo fakafo" ia. 'I he'etau muimui 'ia Sīsū Kalaisí, 'oku fakamo'oni 'a e 'Otuá kiate kitautolu, "aki 'a e ngaahi faka'ilonga, mo e ngaahi me'a fakafo, mo e ngaahi mana kehekehe, pea mo e ngaahi foaki 'o e Laumālie Mā'oni-oní, 'o fakatatau ki Hono finangalo 'O'oná."⁹ 'I he 'aho makehe ko 'ení, 'oku ou fakamo'oni 'oku fakama'unga e ngaahi me'a fakafo mo ma'ongo'onga 'o e ongoongolelei 'i he me'a ofa mahu'inga taha 'a e 'Otuá—'a e Fakalelei 'a e Fakamo'ui. Ko e me'a ofa haohaoa 'eni 'o e 'ofá, 'a ia na'e foaki fakataha mai 'e he Tamaí mo e 'Aló kiate kitautolu takitaha. 'Oku ou kau fakataha mo kimoutolu 'i hono talaki "oku fakafo 'a e 'ofa 'a Sīsū [kuó Ne foaki ma'akú]. . . . 'Oku fakafo, [fakafo ia] kiate au!"¹⁰

'Oku ou lotua ke tau ma'u ma'u pē ha mata 'oku mamata, ha telinga 'oku fanongo, pea mo ha loto 'okú ne 'ilo'i e ngaahi me'a fakafo 'o e ongoongolelei fakafo ko 'ení, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Luke 10:23–24.
2. 2 Nifai 27:26.
3. 3 Nifai 2:1.
4. "Marcel Proust," *Guardian*, July 22, 2008, theguardian.com/books/2008/jun/11/marcelproust.
5. Mātiu 7:7.
6. To'o mei he Lorraine Bird Jameson, "The Giants of Kinkondja" (article on Africa Southeast Area website, 2009); web.archive.org/web/20101210013757/http://www.lds.co.za/index.php/news-a-events/news/aseanews/91-the-giants-of-kinkondja.
7. 1 Kolinitō 2:9.
8. 3 Nifai 19:9.
9. Hepelū 2:4.
10. "Oku Fakafo," *Ngaahi Himí*, fika 102.

Fai 'e 'Eletā Brent H. Nielson
'O e Kau Fitungofulú

Ko e Tatali ki he Foha Maumau Koloá

'Ofa pē ke ta ma'u 'a e fakahā ke 'ilo'i 'a e founa lelei taha ke tau tokoni'i ai 'a e kau 'āuhē 'i he'etau mo'uí.

Na'e faka'aonga'i 'e he Fakamo'uí ko Sisū Kalaisi 'a 'Ene ngāue 'i māmaní he ako'i Hono mālohi faifakamo'uí mo e huhu'í. 'I he Luke vahe 15 'i he Fuakava Fo'ou, na'e fakaanga'i Ia He'ene kai fakataha mo nofo mo e kau angahalá (vakai Luke 15:2). Na'e faka'aonga'i 'e he Fakamo'uí e fakaanga ko 'ení ko ha faingamālie ia ke ako'i kotoa ai kīautolu ki he founa ke tali 'aki kīautolu kuo 'āuheé.

Na'á Ne tali ki Hono kau fakaangá 'aki 'ene fai ange ha fehu'i mahu'inga 'e ua:

“Ko hai ha tangata 'iate kimoutolu 'oku teau 'ene sipí, pea ka mole honau taha, 'e 'ikai tuku 'a e hivangofulu mā hiva 'i he toafá, kae 'alu 'o kumi 'a ia kuo molé, kae 'oua ke ne 'ilo iá?” (Luke 15:4).

“Pea ko hai ha fefine 'oku hongo-fulu 'ene pa'anga silivá, pea ka mole ha pa'anga 'e taha, 'e 'ikai te ne tutu 'a e māmá, mo tafi 'a e falé, 'o kumi lahi, kae 'oua ke 'ilo iá?” (Luke 15:8).

Pea ako'i leva 'e he Fakamo'uí 'a e talanoa fakatātā 'o e foha maumau koloá. 'Okú 'ikai fekau'aki e talanoa fakatātā ko 'ení mo e fanga sipi 'e toko 100 pe pa'anga siliva 'e 10; ka 'oku

fekau'aki ia mo e foha mahu'inga na'e 'āuheé. Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he Fakamo'uí 'i he talanoa fakatātā 'o fekau'aki mo e founa 'o 'etau tali ha mēmipa 'o e fāmilí 'oku 'āuheé?

Ne fakahā 'e he foha maumau koloá ki he'ene tamaí 'ene fie ma'u he taimi pē ko iá 'a hono tufakanga 'i he koloá. 'Okú ne fie mavahe mei he malu 'o hono 'apí mo e fāmilí pea fekumi ki he ngaahi tūlifua 'o e māmaní (vakai, Luke 15:12–13). Kātaki 'o fakatokanga'i ange 'oku hā 'i he talanoa fakatātā 'a

e Fakamo'uí 'a e tali 'ofa ne fai 'e he tamaí 'o ne foaki ki he fohá 'a 'ene koloa tukufakaholó. Pau pē na'e fai 'e he tamaí e me'a kotoa pē na'á ne lavá ke fakaloto'i 'a e fohá ke ne nofó. Ka 'i he taimi pē na'e fai ai 'e he fohá ni 'a 'ene filí, na'e tukuange ia 'e he tamaí poto ko 'ení ke 'alu. Na'e fakahā'i leva 'e he tamaí 'a 'ene 'ofa mo'oní, 'i he'ene nofo pē 'o fakasio mo tatali (vakai, Luke 15:20).

Na'e foua 'e hoku fāmilí ha me'a tatau. Ne u tupu hake mo hoku ongo tokoua faivelengá pea mo homau tuofefine faka'ofa'ofá 'i ha ongomātu'a fungani. Na'e ako'i mai e ongoongoleléi kiate kīautolu 'i 'api pea tutupu hake 'o lalahi, pea ne mau sila kotoa pē 'i he temipalé ki homau takitaha mali. Ka 'i he 1994, na'e kamata ke ta'efiemālie homau tuofefine ko Sūsana 'i he Siasí mo ha nī'ihī 'o hono ngaahi akonakí. Na'e fakaloto'i ia 'e ha nī'ihī ne nau taukae'i mo fakaanga'i e fuofua kau taki 'o e Siasí. Na'á ne faka'atā ke hōloa 'ene tui ki he kau palōfita mo'uí mo e kau 'apostoló. Ne a'u ki ha taimi na'e ikuna'i ai 'ene tuí 'e he loto veiveiuá peá ne fili ke mavahe mei he Siasí. Kuo 'omi 'e Sūsana ha ngofua ke u vahe-vahe atu 'ene talanoá mo e 'amanaki 'e tokoni ia ki ha nī'ihī kehe.

Ne u loto mamahi lahi mo hoku ongo tokouá pea mo 'emau fa'ē uitoú. Na'e 'ikai malava ke mau 'ilo'i pe ko e hā na'á ne tākiekina ia ke li'aki 'ene tuí. Hangē ne fakamamahi'i 'emau fa'ēé 'e he ngaahi fili 'a hoku tuofefiné.

Ne mau feinga mālohi ke fokotu'u ha ngaahi polokalama fakafāmilī 'e lava ke ha'u ki ai 'a Sūsana pea mo 'ene fānaū ke mau feohi pea ke nau 'ilo'i, 'oku mau 'ofa 'iate kinautolu pea ko e konga pē kinautolu 'o homau fāmilī. 'I he ma'u 'e Sūsana ha mata'itohi faka-ako mā'olunga ange mei ha 'univēsiti 'i Kalefōniā, ne mau 'i ai kotoa pē ke pou pou'i ia 'i he'ene tākaki tu'ungā. Neongo na'e 'ikai lava ke mau tali lelei 'ene ngaahi fili kotoa na'e fa'i, ka na'e malava mo'oni ke mau tali lelei pē ia. Ne mau 'ofa ai, pea mau nofo pē 'o fakaongoongo mo tatali.

'I he 2006, hili ha ta'u 'e 12 'o e mavahe 'a Sūsana mei he Siasī, na'e hiki homa 'ofefine ko Keiti pea mo hono husepānitī ki Kalefōnia ke ne ako 'i ha 'apiako lao. Na'ā na nofo 'i he kolo tatau pē mo Sūsana. Na'e kumi e ongomātu'a kei talavou'i ni ki hona mehikitanga ko Susanā ki ha tokoni mo ha pou pou, pea na'ā na 'ofa 'iate ia. Na'e tokoni 'a Sūsana ke tokanga'i homa mokopuna fefine ta'u ua ko Lusi, pea na'e tokoni 'a Sūsana ke fakahoko 'e Lusi 'ene lotu efiafi. Na'e tā mai 'a Keiti 'i ha 'aho 'e taha peā ne 'eke mai pe 'oku ou fakakaukau nai 'e toe foki mai 'a Sūsana ki he Siasī ha 'aho. Na'ā ku fakapapau'i kiate ia 'oku ou ongo'i pē te ne fai ia, ka na'e fie ma'u ke hokohoko atu pē 'enau kākaki. Na'e toe 'osi atu mo ha ta'u 'e tolu 'o e hokohoko atu hono

Ne u hoko mo hoku ongo tokouā ko ha pīsope mo e palesiteni fakakōlomu, pea kuo mau a'usia e fiefia 'o e lavame'ā mo e kāingalotu 'o e uōtī mo e kau mēmipa 'o e kōlomū 'i he'emaui tuku e toko hivangofulu mā hivā ka mau fekumi ki he toko tahā. Ka ki homau tuofefinē, na'e hoko 'emaui vilitaki ta'etūkua atu ke fakahaofi iā mo fakafe'i ke ne foki māi, ko ha me'a ke teke'i ai ia ke toe mama'o ange.

'I he'emaui fekumi ki ha tatakī fakalangi ki ha founa totonu ke mau fai kiate iā, na'e mahino kuo pau ke mau muimui 'i he sīpinga 'a e tamai 'i he talanoa fakatātā 'o e foha maumau koloā. Kuo fai 'e Sūsana 'ene filī, pea na'e pau ke hangē ko e fakatātā, 'o tukuange ia—ka he 'ikai fai ia kae 'oua leva ke mau tomu'a fakahā ke ne 'ilo'i mo ongo'i 'emaui 'ofa fakamātoato 'iate iā. Ko ia ne mau fakafou 'emaui 'ofa mo 'emaui angalelei, pea mau nofo pē 'o siofi mo tatali ki ai.

Na'e 'ikai teitei tuku e 'ofa mo e tokanga 'emaui fa'eē kia Sūsana. 'I he taimi kotoa pē na'e 'alu ai 'emaui fa'eē ki he temipalē, na'ā ne hiki 'a e hingoa 'o Susanā 'i he lisi 'o e lotū, pea 'ikai 'aupito teitei siva 'ene 'amanakī. Na'e fakafe'i ia 'e hoku ta'oketē mo hono uaifi, 'a ia na'ā na nofo ofi taha kia Sūsana 'i Kalefōniā, ki he ngaahi polokalama kotoa pē 'a e fāmilī. Na'ā na teuteu ha ma'ume'atokoni efiafi 'i hona 'apī 'i he ta'u taki taha 'i he hoko e fa'ele'i 'o Susanā. Na'ā na fakapapau'i

ke fetu'utaki ma'u pē ki ai pea 'ai ke ne 'ilo'i 'ena 'ofa mo'oni 'iate iā.

Na'e fetu'utaki ma'u pē hoku tehinā mo hono uaifi ki he fānaui 'a Sūsana 'oku nofo 'i 'Iutaā, 'o tokangaekina mo 'ofa'i kinautolu. Na'ā na fakapapau'i na'e fakafe'i 'ene fānaui ki he ngaahi fakataha fakafāmilī, pea 'i he taimi na'e papitaiso ai e mokopuna fefine 'o Susanā, na'e 'i ai hoku tehinā ke fakahoko 'a e ouaui. Na'e toe ma'u pē foki 'e Sūsana ha ongo faiako fakapi mo e faiako 'a'ahi 'ofa pea na'e 'ikai pē ke nau fo'i.

'I he 'alu 'emaui fānaui 'o ngāue fakafaifekau pea mo malī, na'e fakafe'i 'a Sūsana ki ai pea na'ā ne ha'u ki he ngaahi katoanga fakafāmilī ko 'enī.

‘ofa’i, mo mau nofo pē ‘o fakaongo-ongo mo tatali.

‘I he ta’u ‘e ono kuohilí he faka’o-singa ‘o ha uike peheni, na’á ku nofo pea mo hoku uaifi ko Mēsiá ‘i he ‘otu mu’a ‘o e Senitā Konifelenisi ko ‘ení. Na’e ‘amanaki ke fokotu’u au ko ha Taki Mā’olunga fo’ou ‘i he ‘aho ko iá. Ne fa’a ongo’i pē ‘e Mēsia e ngaahi ue’i ‘a e Laumalié peá ne fai mai ha ki’i tohi na’e pehē, “Oku ou tui kuo taimi ke foki mai ‘a Sūsana.” Na’e fokotu’u mai ‘e hoku ‘ofefine ko Keití ke u tu’u ‘o ‘alu ‘o telefoni kia Sūsana pea faka-afe’i ia ke ne sio he konifelenisi lahí he ‘aho ko iá.

‘I hono ue’i au ‘e he ongo fafine ma’ongo’onga ko ‘ení, na’á ku luelue ki he loki talitali’anga kakaí ‘o telefoni ki hoku tuofefiné. Na’e tali tepi mai pē peá u fakaafe’i ia ke ne mamata ‘i he fakataha’anga ko ia ‘o e konifelenisi lahí. Na’á ne ma’u e fekaú. Na’a mau fiefia, he na’e ue’i ia ke ne mamata ‘i he ngaahi fakataha’anga kotoa pē ‘o e konifelenisi. Na’á ne fanongo ki ha kau palōfita mo ha kau ‘aposetolo na’á ne ‘ofeina ‘i he’ene kei tupu haké. Na’á ne ‘ilo’i ai ha ngaahi hingoa fo’ou ne te’eki ke ne fanongo ai, ‘o hangē ko Palesiteni ‘Ukitofa, mo ‘Eletā Petinā, Kuki, Kulisitofasoni pea mo ‘Enitasoni. Lolotonga e ngaahi a’usia fakafo ko ‘ení mo ha ngaahi a’usia fakalangi kehe, ne faifai pea poto hoku tuofefiné—‘o hangē ko e foha maumau koloá (vakai Luke 15:17). Na’e ue’i ia ‘e he ngaahi lea ‘a e kau palōfita mo e kau ‘aposetoló pea mo e ‘ofa hono fāmilí, ke ne tafoki ‘o kamata foki mai ki ‘api. Hili ha ta’u ‘e 15 ko e ‘ofefine mo homau tuofefine ko ia na’e molé, kuo toe ma’u. Kuo ‘osi atu e fakaongoongo mo e tatali.

‘Oku fakamatala’i ‘e Sūsana e a’usia ko ‘ení ‘o hangē ko hono fakamatala’i ia ‘e Lihai ‘i he Tohi ‘a Molomoná. Na’á ne tukuange ‘a e va’a ukameá peá ne puli atu ‘i ha ‘ao fakapo’ulí (vakai 1 Nifai 8:23). Na’á ne pehē na’e ‘ikai ke ne fakatokanga’i kuó ne hē, ka ne ta’e’oua hono toe fakaake ‘ene tuí ‘e he Maama ‘o Kalaisí, ‘a ia na’á ne hulu’ia ange e faikehekehe lahi ‘o e me’a na’á ne a’usia ‘i he māmaní

pea mo ia na’e fai ange ‘e he ‘Eikí mo hono fāmilí.

Kuo hoko ha mana ‘i he ngaahi ta’u ‘e ono kuohilí. Kuo fakafo’ou ‘e Sūsana ‘ene fakamo’oni ki he Tohi ‘a Molomoná. Kuó ne ma’u ‘ene lekomeni temipalé. Kuó ne hoko ko ha tokotaha ngāue ‘i he temipalé, pea ‘okú ne lolotonga faiako ‘i he kalasi Tokāteline ‘o e Ongoongoleléi ‘i hono uōtí. Kuo fakaava mai e ngaahi matapā ‘o e langí ki he’ene fānaú mo e makapuná, pea neongo ne ‘i ai ha ngaahi nunu’a faingata’a, ka ‘okú ne ongo’i hangē pē na’e ‘ikai ke ne mavahé.

‘Oku ‘i ai ha nī’ihi ‘o kimoutolu, ‘oku hangē ko e fāmilí Nalesoní, ‘oku ‘i ai ha kau mēmipa homou fāmilí kuo nau hē fakataimi pē mei he halá. Ko e fakahinohino ‘a e Fakamo’uí kiate kinautolu kotoa pē ‘oku ‘i ai ha’anau fanga sipi ‘e 100, ke tuku ‘a e toko hivangofulu mā hiva kae ‘alu ‘o fekumi pea fakahaofi mai e toko tahá. Ko ‘Ene fakahinohino kiate kinautolu ‘oku ‘i ai ha’anau pa’anga siliva ‘e 10 pea mole ‘a e tahá, ke kumi pē ki ai kae ‘oua leva kuo ma’u ia. ‘I he taimi ko ia ko e tokotaha ‘oku hē pe molé ko hao foha pe ‘ofefine, tokoua pe tuofefine, pea kuó ne fili pē ke mavahe, ne mau ako ‘i homau fāmilí, ka hili ‘a e me’a kotoa pē te tau lava ‘o faí, te tau kei ‘ofa pē he tokotaha ko iá ‘aki hotau lotó kotoa pea tau

fakaongoongo, mo lotu, pea tatali ke fakahā mai ‘a e to’ukupu ‘o e ‘Eikí.

Mahalo ko e lēsoni mahu’inga taha na’e ako’i mai ‘e he ‘Eikí kiate au ‘i he me’a ni, na’e hoko ia lolotonga ‘emau ako folofola fakafāmilí, hili ‘a e mavahe hoku tuofefiné mei he Siasí. Na’e lau ‘e homa foha ko Tēvitá lolotonga ‘emau ako fakatahá, ‘a e tohi ‘a Luke 15. ‘I he’ene lau e talanoa fakatātā ‘o e foha maumau koloá, na’á ku ongo’i makehe ia he ‘aho ko iá ‘i ha founa makehe mei ha toe taimi kuó u fanongo ai kimu’a. Ko hono ‘uhingá, he na’á ku fa’a fehokotaki pē mo e foha na’e nofo ‘i ‘apí. ‘I hono lau e talanoá ‘e Tēvita ‘i he pongipongi ko iá, na’á ku fakatokanga’i ‘i ha ngaahi founa he ‘aho ko iá, *ko au* ‘a e foha maumau koloá. ‘Oku tau tō nounou kotoa pē mei he nāunau ‘o e Tamaí (vakai Loma 3:23). ‘Oku tau fie ma’u kotoa e Fakalelei ‘a e Fakamo’uí ke ne fakamo’ui kitautolu. Ko e kau ‘āuhē kotoa pē kitautolu pea ‘oku fie ma’u ke ‘ilo kitautolu. Na’e tokoni e fakahā ne u ma’u he ‘aho ko iá ke u ‘ilo’i ne u fakatou fie ma’u mo hoku tuofefiné e ‘ofa ‘a e Fakamo’uí pea mo ‘Ene Fakalelei. Ne u lolotonga fakataha pē mo Sūsana ‘i he hala tatau ‘o e foki ki ‘apí.

‘Oku mālohi fau e pōpoaki ‘a e Fakamo’uí ‘i he talanoa fakatātaá, ‘i He’ene fakamatala’i e fakafetaulaki atu ‘a e tamaí ki hono foha mau-mau koloá, pea ‘oku ou tui ko hono fakamatala’i ia ‘o e me’a ‘e hoko kiate kitautolu mo e Tamaí ‘i he taimi te tau toe foki ai ki hotau ‘api fakalangí. ‘Okú ne ako’i kitautolu ki ha tamai na’e ‘ofa, na’e fakaongoongo pē mo tatali. Ko e folofola eni ‘a e Fakamo’uí: “Ka ‘i he’ene kei mama’o ‘aupitó, na’e mamata ‘a ‘ene tamaí kiate ia, pea manava’ofa, mo lele, pea fā’ofua ia, ‘o ‘uma kiate ia” (Luke 15:20).

‘Ofa pē ke ta ma’u ‘a e fakahā ke ‘ilo’i ‘a e founa lelei taha ke tau tokoni’i ai ‘a e nī’ihi ‘oku ‘āuhē ‘i he’etau mo’uí, pea mo e taimi ‘e fie ma’u ai ke tau ma’u ai e fa’a kātaki mo e ‘ofa ‘etau Tamai Hēvaní pea mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí, ‘i he’etau ‘ofa, fakaongoongo, pea mo tatali ki he foha maumau koloá. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisi, ‘ēmeni. ■

Fai 'e 'Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Feluteni Ai e Fakamaau Totonú, 'Ofá, mo e 'Alo'ofá

Na'e mamahi, pekia, pea toe tu'u 'a Sīsū mei he maté ke Ne hiki hake kitautolu ki he mo'ui ta'engatá.

Na'e 'i ai ha ongo tautehina ko Simi, ta'u 14 mo Sione ta'u 19 (ka 'oku 'ikai ko hona hingo totónú ia), ne na feinga kaka mo'unga 'i he Pa'ake Snow Canyon State 'i he faka-tokelau 'o 'Tutaá, 'a ia ne u tupu hake aí, pea na'e 'ikai ke na faka'aonga'i ha maea malu'i, me'a fakama'u maea, pe ha fa'ahinga me'a ngāue kaka mo'unga. Na'á na toki 'ilo'i 'i he'ena mei a'u ki he tumutumu 'o 'ena kaka faingata'á, 'oku 'i ai ha pā-maka na'á ne ta'ofi ha'ana kaka hake 'i he ngaahi fute si'i 'oku toe peá na toki a'u ki 'olungá. Na'e 'ikai lava ke na fakalaka ai, pea 'ikai foki te na lava 'o foki hifo mei ai. Ne na fihia ai. Hili ha feinga holo 'a Sione, na'á ne ma'u ha tepu'i maka ke tu'u lelei ai hono va'é ke ne lava 'o teke'i hake hono tehiná ki 'olunga ki he funga pā maká. Ka na'e 'ikai ha founa ia ke ne kaka hake ai ki 'olunga. Ko e lahi ange 'ene feinga ke ma'u ha me'a ke piki ai hono nimá pe tu'u ai hono va'é, ko e lahi ange ia e kamata mingi hono ngaahi uouá. Na'e kamata ke ne hoha'a pea kamata ke ne ilifia koe'uhí ko 'ene mo'uí.

Na'e 'ikai ke toe lava 'a Sione 'o piki fuoloa, peá ne pehē ko e me'a pē ke ne faí, ko ha'ane feinga ke puna hake

ki 'olunga 'o piki he pā maka ne 'asi hifó. Kapau 'e lava ia, mahalo te ne lava ai, 'o fusi hake hono sinó 'aki hono nima mālohí, ke ne hao ki 'olunga.

Na'á ne pehē 'i he'ene fakamatalá:

“Na'á ku tala ange kia Simi kimu'a peá u puná, ke 'alu 'o kumi mai ha va'akau 'oku mālohí 'e a'u hifo kiate au, neongo na'á ku 'ilo'i 'oku 'ikai ha me'a pehē ia 'i he funga mo'unga maka ko 'ení. Ko ha'aku feinga pē ke mavahe. Kapau he 'ikai lava 'eku puná, kaekehe pē kuó u fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'i ai hoku tehiná ke ne sio 'i ha'aku tō 'o mate.

“Na'á ku tukuange ha taimi fe'unga ke ne puli atu ai, peá u fai leva 'eku lotu faka'osí—he na'á ku faka'amu ke 'ilo'i 'e hoku fāmilí 'eku 'ofa 'iate kinautolú pea 'e lava 'a Simi 'o foki lelei ki 'api 'iate ia pē—ko ia na'á ku puna leva. Na'e mālohi fe'unga 'eku puná 'o fakalaka hoku tui'i nimá 'i he tepu'i maká. Ka 'i he'eku piki 'i he funga maká, ko e me'a pē na'á ku ongo'i ko e 'one'one he funga maka lafalafá. 'Oku ou kei manatu'i pē 'eku tautau ai hangē na'e 'ikai ke u piki ha me'a—na'e 'ikai ha tapa'i maka, pe tu'ahivi ke u piki ki ai. Na'e kamata ke u ongo'i 'a e homo māmālie hifo hoku nimá 'i he 'one'one

ne 'i he funga maká. Na'á ku 'ilo'i ai kuo pau ke u mate.

"Kae fakafokifā, 'o hangē ha fatulisi 'i ha matangi he fa'ahita'u māfanā, hono puke'i hoku ongo fasi'anímā 'e ha ongo ki'i nima mei 'olunga he tapa'i lilifā, 'i ha ivi mo ha loto vilitaki na'e mahulu hake ia 'i he mālohi mo e lalahi 'o e ongo ki'i nimá. Na'e 'ikai 'alu hoku ki'i tehina 'ofā 'o'oku 'o kumi mai e va'akau loi ne u fekau ki aí. Na'á ne mahalo'i pē 'eku me'a na'e teu faí, ko ia na'e 'ikai pē ke mavahe ia. Na'á ne nofo pē ia 'o tatali—fakalongolongo pē mo mihi loloa 'ene mānavá—he na'á ne 'ilo'i fakapapau te u fakavalevale 'o feinga ke u puna. 'I he'eku puná, na'á ne puke'i atu au, 'o ne puke ma'u hoku ongo nimá pea 'ikai ke ne fie tukuangē au ke u tō. Na'e hanga 'e he ongo nima mālohi fakaetokoua ko iá 'o fakahaofi 'eku mo'uí 'i he 'aho ko iá, mei he'eku tāupe faka'ofa 'i 'olunga 'i ha tūkunga ne u pehē na'e pau ke u mate ai."¹

Si'oku kāinga 'ofeina, ko e Sāpate Toetu'ú 'eni. Neongo 'oku totonu ke tau manatu'i *ma'u pē* ('oku tau palōmesi 'i he lotu tāpuaki'i fakauike 'o e sākalamēnití te tau fai ia), ka ko e 'aho topu-tapu taha 'eni 'o e ta'ú ke fakamanatu makehe ai e ongo nima 'ofa mo vilitakí pea mo e tokoni 'ofa fakatokoua na'e mafao mai ki he vanu 'o e maté ke fakahaofi kitautolu mei ha'atau tō pe hinga, pea mei hotau mamahí mo 'etau ngaahi angahalá. 'I he talanoa ko 'eni na'e fai 'e he fāmili 'o Sione mo Simí, 'oku ou fakahā ai 'eku fakafeta'i koe'uhi ko e Fakalelei mo e Toetu'ú 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí peá u fakamo'oni ki he ngaahi me'a na'e hoko 'i he palani fakalangi 'a e 'Otuá na'e tupu mo fakamahu'inga'i ai e "ofa 'a Sīsū kiate [kitautolú]."²

'I hotau sosaieti 'oku fakautuutu 'ene manakoa fakaemāmaní, 'oku 'ikai angá'aki pe ko ha anga ta'e fakalotu nai ke tau lea kau kia 'Ātama mo 'Ivi pe Ngoue ko 'Ītení pe ko e "monū'ia 'o 'ena hingá" na'e iku ki he mo'ui fakamatelié. Ka ko hono mo'oni 'eni, he *'ikai lava* ke mahino kakato kiate kitautolu a e Fakalelei mo e Toetu'ú 'a Kalaisí, pea he *'ikai* ke tau teitei fakahounga'i fe'unga 'e kitautolu e

taumu'a makehe 'o Hono 'alo'í mo 'Ene pekiá—pe 'i hono fakalea 'e tahá, 'oku 'ikai ha founa ia ke fakafiefia'i mo'oni ai e Kilisimasí *pe* Toetu'ú—ta'e ma'u ha mahino na'e 'i ai mo'oni ha 'Ātama mo ha 'Ivi ne hinga 'i ha 'Īteni mo'oni, fakataha mo e ngaahi nunu'a 'oku kau ki he hinga ko iá.

'Oku 'ikai te u 'ilo ki hono fakaikiiki 'o e me'a na'e hoko 'i he palanite ko 'ení ki mu'a aí, ka 'oku ou 'ilo'i na'e fakatupu 'a kinaua 'e he to'ukupu fakalangi 'o e 'Otuá, pea na'á na nofo toko ua pē 'i ha 'ātakai fakapalataisi na'e 'ikai 'iloa ai e mate fakaesinó mo e kaha'u ko ha fāmili, kae tu'unga 'i he'ena ngaahi filí, ne na maumau'i ai ha fono 'a e 'Otuá pea na'e pau leva ke na 'alu mei hona nofo'anga 'i he ngoué, pea malava ai ke na ma'u ha fānau kimu'a peá na toki fehanganagai mo e mate fakaesinó.³ Ke tānaki atu ki he mamahi lahi mo e faingata'a 'o hona tūkunga, na'e 'i ai foki mo ha ngaahi nunu'a fakalaumālie 'o 'ena maumau fonó, 'o motuhi ai kinaua mei he 'ao 'o e 'Otuá 'o lauikuonga. Ka koe'uhí na'e fā'ele'i kitautolu ki ha māmani hinga pea koe'uhí te tau maumau'i foki mo e ngaahi fono 'a e 'Otuá, na'e tautea'i ai kitautolu ke tau a'usia e ngaahi tautea tatau na'e hilifaki kia 'Ātama mo 'Ivi.

Me'a faka'ulia ia! Ko e tu'u he tu'unga hingá 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatā—'a e tangata, fefine, mo e fānau kotoa pē, 'o tū'ulu atu ki he mate

tu'uloá pea tō fakalaumālie atu ki he mamahi ta'engatā Ko e taumu'a nai 'eni 'o e mo'ui? Ko e aofangatuku kāfakafa nai 'eni ki he mo'ui 'a e fa'ahinga 'o e tangatā? 'Oku tau tāupe kotoa nai 'i ha lilifa moko'ī 'i ha 'univeesi noa'ia, 'o taufā tavale holo ki ha me'a ke tau piki ki ai—pea 'ikai ma'u ha me'a ka ko e ongo'i pē 'oku homo 'etau pikí pea 'ikai ha fa'ahinga me'a te ne fakahaofi kitautolu, pe ko ha me'a ke ne puke atu kitautolu? Ko 'etau taumu'a pē koā 'i he mo'ui ke foua noa'ia pē 'a e 'ahi'ahi—pea puna pē he mā'olunga taha te tau lavá, 'o fakatefito pē 'etau tokangá ki ha ta'u nai 'e fitungofulu, pea hili iá pea tau tō pe hinga pea ta'e malava ha fa'ahinga me'a ka tau hinga ai pē 'o ta'engata?

Ko e tali mahino ki he ngaahi fehu'i ko iá ko e 'ikai le'olahi mo ta'engata! 'Oku ou fakamo'oni'i fakataha mo e kau palōfita he kuonga mu'á mo e onopooní, "na'e fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he poto 'o ia 'a ia 'okú ne 'afio'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē."⁴ Ko ia, 'i he momeniti na'e fuofua manga atu ai 'etau 'uluaki ongomātu'á mei he Ngoue ko 'Ītení, na'e hanga 'e he 'Otua ko 'etau Tamaí he na'á ne 'osi 'afio'i e fili 'e fai 'e 'Ātama mo 'Ivi, 'o fekau'i atu e kau 'āngelo 'o e langí ke fakahā kiate kinaua—pea a'utaki mai kiate kitautolu foki—na'e fakahoko e palani kotoa ko 'ení, koe'uhí ke tau ma'u ai 'a e fiefia ta'engatā. Ko ha kongā ia 'o 'Ene

palani fakalangí ke 'omi ha Fakamo'ui, 'a e 'Alo Tonu pē 'o e 'Otuá, na'e ui 'e he 'Aposetolo ko Paulá ko ha "Ātama" kehe,⁵ ke ha'u 'i he vahevahenga mālie 'o taimí ke fai 'a e fakalelei mā'ā e maumau fono 'a e 'uluaki Ātamá. 'E hanga 'e he Fakalelei ko iá 'o ikuna'i kakato e mate fakaesinó, pea foaki ta'efakangatangata mai ai 'a e toetu'u, ki he tokotaha kotoa pē kuo fā'ele'i pe 'e fā'ele'i mai ki he māmaní. 'E hoko foki e 'alo'ofa ko iá ko ha fakamolemole ki he ngaahi angahala fakatātutaha 'a e kakai kotoa pē meia Ātama 'o a'u ki he ngata'anga 'o e māmaní, 'o kapau te nau fakatomala mo talangofua ki he ngaahi fekau fakalangí.

'I he'eku hoko ko e taha 'o 'Ene kau fakamo'oni kuo fakanofó, 'oku ou fakahā 'i he pongipongi Toetu'u ko 'ení, ko Sīsū 'o Nasaletí 'a e Fakamo'ui 'o e māmaní, ko e "Ātama fakamuimuí Ia,"⁶ ko e Kamata'anga mo e Iku'anga Ia 'o 'etau tuí, ko e Ālifá mo e Ōmeka 'o e mo'ui ta'engatá. Na'e pehē 'e Paula, "He hangē 'oku mate kotoa pē 'ia Ātamá, 'e pehē foki, 'e mo'ui kotoa pē 'ia Kalaisi."⁷ Na'e pehē foki 'e he palōfita mo e pēteliake ko Lihai: "Na'e hinga 'a Ātamá koe'uhí ke 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. . . . Pea 'e hā'ele mai 'a e Misaiá 'i he kakato 'o e ngaahi kuongá, koe'uhí ke ne huhu'i 'a e fānau 'a e fa'ahinga 'o e tangatá mei he hingá."⁸ Ka ko e fakamatala kakato tahá, ko hono ako'i ko ia 'e ha palōfita he Tohi 'a Molomoná

ko Sēkope, 'i ha'ane malanga 'aho 'e ua kau ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, "[kuo pau] ke hoko mai 'a e toe tu'ú . . . koe'uhí ko e hingá."⁹

Ko ia 'oku tau fakamanatua he 'ahó ni 'a e me'a'ofa ko hono ikuna'i e fa'ahinga hinga kotoa pē kuo tau a'usia, ha fa'ahinga mamahi kuo tau foua, ha fa'ahinga loto-fo'i kuo tau ongo'i, pe ko ha manavahē kuo tau fehingahangai mo ia—kae'uma'ā foki 'etau toe tu'u mei he maté mo hono fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá. 'Oku 'atā e ikuna ko iá kiate kitautolu tu'unga 'i he ngaahi me'a na'e hoko 'i ha faka'osinga 'o ha uike hangē tofu pē ko 'ení, 'i he meimei ta'u 'e ua afe tupu kuo hilí 'i Selūsalema.

Na'e kamata 'i he mamahi fakalau-mālie 'i Ketisemaní, hoko atu ki he Tutuki 'i Kalevalé, pea faka'osi ki ha pongipongi Sāpate faka'ofa'ofa 'i ha fonualoto ne foaki, 'a hono hanga 'e ha tangata na'e 'ikai ha'ane angahala, na'e haohaoa pea mā'oni'oni, 'a e 'Alo Tofu pē 'o e 'Otuá, 'o fakahoko ha me'a kuo te'eki ai fai pe 'e lava ke fai 'e ha taha pekia, 'o Ne toe tu'u mei he maté pea 'ikai 'aupito toe malava ke mavahevahe Hono sinó mo Hono laumālié. Na'ā Ne malava 'iate Ia pē, ke hu'i atu e tupenu tuovalevale na'e takai 'aki iá, 'o ne "tuku kehe 'a e holoholo ne fa'u 'aki hono 'ulú,"¹⁰ ko e lau ia 'a e folofolá.

'Oku ma'u 'i he fuofua fa'ahita'u Pekia 'i he Fakalelei mo e Toetu'u ko

iá, 'a e momeniti kafakafa tahá, 'a e me'a'ofa ma'ongo'onga tahá, 'a e mamahi taupotu tahá pea mo hono fakahaa'i faka'eieiki taha 'o e 'ofa haohaoá, kuo faifaiangé pea fakahaa'i 'i he hisitōlia 'o e māmani ko 'ení. Na'e mamahi, pekia pea toetu'u 'a Sīsū Kalaisi ko e 'Alo Tofu Pē Taha na'e Fakatupu 'o e 'Otuá, kae malava ke Ne puke'i kitautolu 'o hangē ha fatulisi 'i ha pō afaá, pea kapau te tau tō, te Ne puke ma'u atu kitautolu 'i Hono mālohí, mo Ne hiki hake kitautolu ki he mo'ui ta'engatá, 'o ka tau ka talangofua ki He'ene ngaahi fekaú.

'I he Toetu'u ko 'ení, 'oku ou fakafeta'i kiate Ia pea mo e Tamaí 'a ia na'ā Ne fekau'i mai Ia kiate kitautolu, pea 'oku kei tu'u ta'eliua pē 'a Sīsū 'o ikuna'i 'a e maté, neongo e kafo Hono ongo va'é. 'I he Toetu'u k 'ení, 'oku ou fakafeta'i kiate Ia mo e Tamaí na'ā Ne fekau'i mai Iá, ko 'Ene kei mohu 'alo'ofa ta'efakangatangá, neongo 'okú Ne fai mai ia 'i ha ongo nima mo e ongo fasi-'a-nima kuo kafo. 'I he Toetu'u ko 'ení, 'oku ou fakafeta'i kiate Ia pea mo e Tamaí na'ā Ne fekau'i mai Iá, ko e malava ke tau hiva 'i ha loto ngoue ne tafe ai hono ta'ata'á, 'i ha kolosi ne tuki fa'o pea mo ha fonualotu nāunau'ia kuo 'ikai ha taha ai:

*[Hono 'ikai ma'ongo'onga, nāunau'ia,
mo kakato,
'A e palani faka'eieiki 'o e Huhu'í,
Feluteni ai e fakamaau totonú,
'ofá mo e 'alo'ofá
'I ha ma'uma'uluta fakalangí!]¹¹*

'I he huafa toputapu 'o e 'Eiki toe-tu'u ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ngaahi fetohi'aki 'oku tauhi 'e Jeffrey R. Holland.
2. "Oku Faka'ofa," *Ngaahi Himi*, fika 102.
3. Vakai, 2 Nifai 2:19–29, kae tautautefito ki he veesi 20–23; Mōse 5:10–11.
4. 2 Nifai 2:24.
5. Vakai, 1 Kolinitō 15:45.
6. 1 Kolinitō 15:45.
7. 1 Kolinitō 15:22.
8. 2 Nifai 2:25–26.
9. 2 Nifai 9:6.
10. Sione 20:7.
11. "Na'e Lahi Fau 'a e 'Ofa," *Ngaahi Himi*, fika 105.

Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí

Ko e Me'a'ofa 'o e 'Alo'ofá

'Oku 'atā e 'alo'ofa 'a e 'Otuá 'i he 'ahó ni pea lauikuonga, kiate kinautolu kotoa kuo mafesifesi honau lotó mo fakatomala honau laumālié.

Oku tau fakamanatua 'i he Sāpate Toetu'ú 'a e me'a na'e tatali fuoloa ki ai mo nāunau'ia taha 'i he hisitōlia 'o e māmaní.

Ko ha 'aho ia na'á ne liliu 'a e me'a kotoa pē.

Na'e liliu 'eku mo'uí 'i he 'aho ko iá.

Na'e liliu ho'o mo'uí.

Na'e liliu mo e iku'anga 'o e fānau kotoa 'a e 'Otuá.

'I he 'aho mohu tāpuekina ko iá, na'e hanga ai 'e he Fakamo'ui 'o e fa'ahinga e tangatá, 'a ē na'á Ne to'o kiate ia e ngaahi ha'i 'o e angahala mo e mate na'á ne fakapōpula'i kitautolú, 'o veteki e ngaahi ha'i ko iá mo fakatautāina'i kitautolu.

Kuo 'ikai ha toe huhu 'o e maté, pea 'ikuna 'a fa'itoka koe'uhí ko e feilaulau na'e fai 'e hotau Huhu'i 'ofeiná,¹ kuo 'ikai ha toe mālohi tu'uloa 'o Sētane, pea 'oku "fakatupe fo'ou 'a kitautolu . . . ki he 'amanaki mo'ui 'i he toetu'ú 'a Sīsū Kalaisí."²

Ko e mo'oni, na'e tonu e 'Aposetolo ko Paulá 'i he'ene pehē te tau lava 'o "toutou fefakafiemālie'aki . . . 'i he ngaahi lea ní."³

'Alo'ofa 'a e 'Otuá

'Oku tau fa'a lea ki he Fakalelei 'a e Fakamo'ui—pea 'oku mo'oni ia!

'I he fakalea 'a Sēkopé, "Ko e hā 'oku 'ikai ke tau lau ai ki he fakalelei 'a Kalaisí, pea ma'u ha 'ilo haohaoa kiate ia?"⁴ Ka 'i he'etau "lea 'ia Kalaisi, . . . fiefia 'ia Kalaisi, . . . malanga 'aki 'a Kalaisi, [mo] kikite 'ia Kalaisi"⁵ 'i he faingamālie kotoa peé, kuo pau ke 'oua na'a mole 'a 'etau ongo'i 'a'apa mo hounga'ia mo'oni 'i he feilaulau ta'engata 'a e 'Alo 'o e 'Otuá.

He 'ikai lava ke hoko e Fakalelei 'a e Fakamo'ui ko ha me'a noa pē 'i he'etau faiakó pe akonakí, 'etau pōtala-noá, pe 'i hotau lotó. 'Oku toputapu ia mo mā'oni'oni, he na'e tu'unga 'i he "feilaulau ma'ongo'onga mo faka'osi" ko 'eni 'a hono 'omi 'e Sīsū Kalaisi 'a e "fakamo'ui kiate kinautolu fulipē 'e tui ki hono huafā."⁶

'Oku ou fakatumutumu he'eku fakakaukau ki he afeitaulalo e 'Alo 'o e 'Otuá ke fakahaofi kitautolu, neongo 'etau ta'e-haohaoá, ta'ema'á, mohu fehālākí, mo 'ikai fa'a ma'u ha lotu hounga'ia. Kuó u feinga ke mahino kiate au e Fakalelei 'a e Fakamo'ui 'aki hoku 'atamai fakangatangatá, ka ko e fakamatala pē 'eni 'oku ou lava 'o ma'ú: 'oku loloto, haohaoa, mo ta'e fakangatangata e 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kitautolú. 'Oku 'ikai ke u lava 'o fakafuofua 'i 'a hono "[māokupu, mo hono lōloa, mo hono loloto, pea mo hono mā'olunga . . . 'o e 'ofa 'a Kalaisí]."⁷

'Oku fa'a ui 'e he folofolá 'a hono fakahaa'i mo'oni e 'ofa ko iá, ko e 'alo'ofa 'a e 'Otuá—ko e tokoni fakalangi pea mo e fakakoloa 'o e ivi 'oku tau tupulaki ai mei hotau tu'unga he taimí ni ko ha kakai mohu fehalaaki mo fakangatangatá, ki he tu'unga hakeaki'i 'o e "mo'oni mo e māmá, kae 'oua kuo fakanāunau'i [kitautolu] 'i he mo'oni pea tau 'ilo'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē."⁸

Ko ha me'a fakaaofo 'aupito, 'a e 'alo'ofa ko 'eni 'a e 'Otuá. Ka 'oku fa'a ma'u hala.⁹ Neongo ia, 'oku totonu ke tau 'ilo

Helsinki, Finilani

ki he 'alo'ofa 'a e 'Otuá kapau 'oku tau fakataumu'a ke ma'u 'a e me'a kuo 'osi teuteu ma'atautolu 'i Hono pule'anga ta'engatá.

I he 'uhinga ko iá, 'oku ou fie lea ai kau ki he 'alo'ofá. Tautautefito ki he, 'uluakí, 'a e founa 'oku *vete ange ai e he [alo'ofá] 'a e ngaahi hū'anga ki he langí* pea uá, founa 'okú ne *fakaava ai 'a e ngaahi matapā 'o e langí*.

'Uluakí: 'Oku Fakaava 'e he 'Alo'ofá 'a e Ngaahi Hū'anga ki he Langí

Koe'uhí kuo tau "faiangahala kotoa pē, pea tōmui 'i he fakamālō [ki] he 'Otuá"¹⁰ pea koe'uhí "oku 'ikai lava 'o hū ha me'a 'oku ta'ema'a ki he pule'anga 'o e 'Otuá,"¹¹ 'oku tau ta'etau kotoa ai ke foki ki he 'ao 'o e 'Otuá.

Neongo kapau te tau tauhi ki he 'Otuá 'aki 'etau mo'uí kotoa, ka 'oku 'ikai fe'unga ia; he te tau kei hoko pē ko e "kau tamaio'eiki ta'e'aonga."¹² He 'ikai ke tau lava 'o ngāue'i 'etau hū ki he langí; 'oku ta'ofi kitautolu 'e he ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú pea 'oku 'ikai hatau ivi ke ikuna'i ia 'iate kitautolu pē.

Ka 'oku 'ikai mole ai 'a e me'a kotoa pē.

Ko hotau 'amanakilelei 'anga ma-'ongo'onga mo ta'engatá pē 'a e 'alo'ofa e 'Otuá.

Tu'unga 'i he feilaulau 'a Sīsū Kalaisí, 'oku fakalato ai 'e he 'alo'ofá e ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú,¹³ "pea [omi] ai 'a e ngaahi founa ki he tangatá ke nau ma'u ai ha tui ke fakatomala."¹⁴

Neongo 'e tatau 'etau ngaahi angahalá mo e kulá'aho'ahó, ka 'e lava ke hangē ko e 'uha hinaekiakí.¹⁵ He kuo hanga 'e hotau Fakamo'uí 'ofeiná "o foaki 'e ia ia ko e totongi huhu'i ma'á e kakai kotoa pē,"¹⁶ ko ha hū'anga ki Hono pule'anga ta'engatá.¹⁷

Kuo fakaava 'a e matapā hū'angá!

Ka 'oku 'ikai fakafoki pē kitautolu 'e he 'alo'ofa 'a e 'Otuá ki hotau tu'unga ta'e-ha-mele kimu'á. Kapau ko e 'uhinga pē 'o e fakamo'uí ko e tamate'i 'etau ngaahi fehalaakí mo e angahalá, pea tā kuo 'ikai lava 'e he fakamo'uí—neongo 'ene faka'ofa'ofá—'o fakakakato e fie ma'u 'a e Tamaí ma'atautolú. 'Oku mā'olunga ange 'ene taumu'á: 'Okú Ne finangalo ke hoko Hono ngaahi fohá mo e ngaahi 'ofefiné 'o tatau mo Ia.

I he me'a'ofa 'o e 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'oku 'ikai foki fakaholomui e hala 'o e tu'unga fakaākongá; 'oku hanga ia ki 'olunga.

'Oku iku ia ki ha tu'unga mā'olunga 'oku hāhāmolofia ke tau makupusi! 'Oku taki ki he hakeakí 'i he pule'anga fakasilesitiale 'o 'etau Tamai Hēvaní, 'a ia 'e takataakí ai kitautolu 'e hotau ngaahi 'ofa'angá, ma'u "mei hono fonú, pea mo hono nāunaú."¹⁸ 'Oku 'atautolu 'a e ngaahi me'a kotoa pē, pea 'oku 'a Kalaisí 'a kitautolu.¹⁹ To, ko e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he Tamaí 'e foaki ia kiate kitautolu.²⁰

'Oku tau fie ma'u ha me'a 'oku lahi ange 'i he fakaava pē 'o e matapā 'o e 'aá ke tau ma'u 'a e nāunau ko 'ení; kuo pau ke tau hū 'i he matapā ko 'ení mo ha loto holi ke liliu—ko ha fu'u liliu lahi 'oku fakamatala'i 'e he folofolá ko e "fanau'i fo'ou; 'io, ke nau fanau'i 'i he 'Otuá, 'o liliu mei [hotau anga faka-māmani] mo tō ki laló, ki ha tu'unga 'o e anga mā'oni'oni, kuo huhu'i 'e he 'Otuá, 'o hoko ko hono ngaahi foha mo hono ngaahi 'ofefine."²¹

Uá: 'Oku Fakaava 'e he 'Alo'ofá 'a e Ngaahi Matapā 'o e Langí

Ko ha 'elemēniti 'e taha 'o e 'alo'ofa 'a e 'Otuá ko hono fakaava 'o e ngaahi matapā 'o e langí, 'a ia 'oku lilingi mai ai 'e he 'Otuá 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mālohi mo e ivi, 'o tau lava ai ke a'usia 'a e ngaahi me'a na'e mei tāumama'o ke tau ma'u. 'Oku tu'unga 'i he 'alo'ofa faka'ofa 'a e 'Otuá 'a e malava 'a 'Ene fānaú ke ikuna'i 'a e lea fakatauvele mo mōlia ngofua 'a e tokotaha kākaá, mavahe mei he angahalá, pea "hoko 'o haohaoa 'ia Kalaisí."²²

Neongo 'oku tau ma'u kotoa ha vaivai'anga, ka te tau lava 'o ikuna'i kitautolu. Kapau te tau loto fakatōkilalo mo tui, 'e lava ke hoko e ngaahi me'a vaivai 'o mālohi, tu'unga 'i he 'alo'ofa pē 'a e 'Otuá.²³

'Oku foaki 'e he 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'i he kotoa 'etau mo'uí, 'a e ngaahi tāpuaki fakatu'asinó mo e ngaahi me'afoaki fakalaumālie ko ē 'okú ne fakalahi hotau ivi mo tokoni'i 'etau mo'uí. 'Oku fakafo'ou kitautolu 'e He'ene 'alo'ofá. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e He'ene 'alo'ofá ke tau a'usia hotau tu'unga lelei tahá.

Ko Hai 'e Lava 'o Fe'ungá?

'Oku tau lau 'i he Tohi Tapú ki he 'a'ahi 'a Kalaisi ki he 'api 'o Saimone ko e Fālesi.

Na'e hā ki tu'a 'a Saimone, 'o hangē ha tangata lelei mo angatonú. Na'ā ne fakapapau'i ma'u pē 'oku fai hono ngaahi fatongia fakalotú: na'ā ne tauhi 'a e fonó, totongi 'ene vahehongofulú, tauhi 'a e Sāpaté, lotu faka'aho, pea mo 'alu ki he falelotu lahi.

Ka 'i he lolotonga e nofo 'a Sisū mo Saimoné, na'e ha'u ha fefine, 'o fufulu e va'e 'o e Fakamo'u'i 'aki hono lo'imata, pea tākai Hono to'ukupu va'e 'aki ha lolo mahu'inga.

Na'e 'ikai fiamālie 'a Saimone 'i he fakafōtunga 'o e mōihū ko 'enī, he na'ā ne 'ilo ko e fefinē ni ko ha angahala. Na'e fakakaukau 'a Saimone kapau na'e 'ikai 'afio'i 'eni 'e Sisū, ta 'oku pau pē 'oku 'ikai ko ha palōfita Ia he ka ne pehē he 'ikai ke Ne tuku e fefinē ke ala kiate Ia.

'I hono 'afio'i 'e Sisū e fakakaukau 'a Saimoné, na'ā ne tafoki 'o fehu'i ange. Na'ā Ne pehē, "Na'e ai 'a e tangata 'e toko taha, pea na'e totonu ke totongi kiate ia 'e he toko ua . . . ko e tēnali 'e nimangeau 'a e toko taha, kae nimangofulu 'a e toko taha.

"Pea kuo 'ikai ha'ana me'a ke totongi 'aki, peá ne [fakamolemole'i 'osi] 'a kinaua. Ko ia, ke ke talamai, pe ko hai 'iate kinaua 'e 'ofa lahi [taha] kiate iá?"

Na'e tali 'e Saimone ko e toko taha kuo fakamolemole'i lahi tahá.

Pea toki ako'i leva 'e Sisū ha lēsoni kāfakafa: "Okú ke mamata ki he fefinē ni? . . . Ko 'ene angahalá, 'a ia 'oku lahi kuo fakamolemole'i ia; [pea] 'oku lahi 'ene 'ofá: ka ko ia 'oku si'i hono fakamolemole'i, 'oku si'i 'ene 'ofá.'" ²⁴

Ko hai 'i he ongo me'á ni 'oku tau tatau mo iá?

'Oku tau tatau mo Saimone? 'Oku tau vėkeveke mo fiamālie 'i he'etau ngaahi ngāue lelei, 'o falala ki he'etau angamā'oni'oni? 'Oku fa'a si'i nai ke tau kātaki'i 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau a'usia 'etau tu'unga mo'u? 'Oku pule'i nai kinautolu 'e ha tō'onga tukupau, 'o tau fakahoko e ngaahi ngāue, ma'u 'etau ngaahi houlotú mo e fakatahá, mamao fiamohea he kalasi Tokāteline 'o e Ongoongolelei, pea vakai'i mahalo 'etau telefoni to'oto'ó lolotonga e houlotu sākalamēnití?

Pe 'oku tau tatau mo e fefine ko 'enī, na'e fakakaukau kuo mole kotoa pea 'ikai ha toe 'amanaki koe'uhí ko e angahalá?

'Oku lahi nai 'etau 'ofá?

'Oku mahino nai kiate kinautolu hotau mo'ua ki he Tamai Hēvaní pea tau tautapa 'aki e kotoa hotau laumālie ke ma'u e 'alo'ofa 'a e 'Otuá?

'I he'etau tū'ulutui ke lotú, 'oku fakataumu'a nai ia ke fakalau ai e ngaahi lelei lahi 'o 'etau anga mā'oni'oni,

pe 'oku fai ia ke vete ai 'etau ngaahi fehālāki, tautapa ke ma'u e 'alo'ofa 'a e 'Otuá, pea tō mo ha lo'imata 'o e hounga'ia koe'uhí ko e palani fakaofu 'o e huhu'í? ²⁵

He 'ikai ke lava 'o fakatau e fakamo'u'i 'aki e talangofuá pē; 'oku fakatau 'aki ia e ta'ata'a 'o e 'Alo 'o e 'Otuá. ²⁶ 'Oku hangē 'etau fakakaukau te tau lava 'o fetongi 'etau ngaahi ngāue lelei 'aki e fakamo'u'i, ko ha'atau fakatau ha tikite vakapuna pea tau pehē ai 'oku tau ma'u e kautaha vakapuná. Pe ko 'etau fakakaukau 'i he 'osi hono totongi e fale 'oku tau nofo aí, kuo tau ma'u ai e fo'i palanitē kotoa.

Ko e Hā Leva 'Oku Tau Talangofua Aí?

Kapau ko e 'alo'ofa ko ha me'a-'ofa 'a e 'Otuá, ko e hā leva 'oku fu'u mahu'inga ai e talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá? Ko e hā 'oku tau toe hoha'a ai ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá—pe fakatomalá, 'i he 'uhinga ko iá? Fēfē ke tau tala pē 'oku tau angahalá'ia pea tuku ke fakahaofi kinautolu 'e he 'Otuá?

Pe, ke fakaongo atu e fehu'í 'i he fakalea 'a Paulá, "Te tau kei [hoko-hoko atu he] faiangahalá kae [lava ke] tupulaki 'a e 'ofá?" 'Oku faingofua pea mahino e tali 'a Paulá: "Ikai 'aupito." ²⁷

Kāinga, 'oku tau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá—koe'uhí ko 'etau 'ofa kiate Iá!

'Oku hanga 'e he feinga 'aki hotau lotó mo e 'atamai kotoa ke mahino e me'a'ofa ko e 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'o 'omi ha toe ngaahi 'uhinga lahi ange ke tau 'ofa pea mo talangofua ai ki he'etau Tamai Hēvaní 'i he angamalū mo e lotohounga'ia. 'I he taimi 'oku tau fononga ai 'i he hala 'o e tu'unga fakaākongá, 'okú ne sivi'i, fakalakalaka mo tokoni'i kinautolu ke tau hoko 'o tatau ange mo Ia, pea 'oku tataki atu ai kinautolu ke tau toe foki ki Hono 'aó. 'Oku 'omi 'e he "Laumālie 'o e 'Eiki [ko hotau 'Otuá]" ha "fu'u liliu lahi 'i loto 'iate kinautolu, . . . 'o 'ikai ai te mau toe ma'u ha holi ke faikovi, ka ke failelei ma'u ai pē." ²⁸

Ko ia, 'oku hoko mai 'etau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá ko ha tupulaki fakanatula pē ia 'o

'etau 'ofa mo e hounga'ia ta'e fakangatanga 'i he ngaahi lelei 'a e 'Otuá. 'E hanga 'e he tu'unga mo'oni mo fakamātoato ko 'eni 'o e 'ofa mo'oni mo e fakahounga'í, 'o fakataha'í 'i ha founga faka'ofa 'a 'etau ngaahi ngāue mo e 'alo'ofa 'a e 'Otuá. 'E ngaohi ke faka'ofa ma'u ai pē 'e he angama'á, 'a ['etau] ngaahi fakakaukau, pea 'e 'āsili mālohi 'a ['etau] falalá 'i he 'ao 'o e 'Otuá.²⁹

Kāinga 'ofeina, 'oku 'ikai ko ha fakamafasia 'a hono mo'ui faivelenga 'aki e ongoongolelei. Ko ha toe fakamanatu fakafiefia ia—ko ha teuteu ke ma'u 'a e nāunau faka'eieiki 'o e ta'engata. 'Oku tau feinga ke talangofua ki he 'etau Tamai Hēvaní he 'oku toe feongoongoi ange ai hotau laumālié ki he ngaahi me'a fakalaumālié. 'Oku fakaava mai ai ha ngaahi 'ata faka'ofa kuo te'eki ke tau 'ilo ki ai. 'Oku hoko mai 'a e fakamāmā mo e mahinó kiate kitautolu 'i he taimi 'oku tau fai ai 'a e finangalo 'o e Tamai.³⁰

Ko e 'alo'ofa ko ha me'a'ofa ia 'a e 'Otuá, pea ko 'etau holi ke talangofua ki he ngaahi fekau takitaha 'a e 'Otuá, ko e mafao atu ia hotau nima fakamatelié ke ma'u 'a e me'a'ofa toputapu ni mei he 'etau Tamai Hēvaní.

Ko e Me'a Pē Te Tau Lava 'o Fai

Na'e fai 'e he palōfita ko Nifai ha tokoni mahu'inga ki he 'etau mahino fekau'aki mo e 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'i he'ene pehē: "Oku mau ngāue faivelenga . . . ke fakaloto'i 'emau fānau, mo homau kāingá, ke nau tui kia Kalaisi, mo fakalelei ki he 'Otuá; he 'oku mau 'ilo 'oku 'i he 'alo'ofa 'a homau fakamo'ui, 'o ka hili 'emau fai 'a e me'a kotoa pē 'e ala fai."³¹

Ka 'oku ou fifili pe 'oku tau fa'a fakauhinga'í hala he taimi 'e ni'ihí 'a e kupu'í lea "o ka hili 'emau fai 'a e me'a kotoa pē [te mau] ala fai." Kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'oku 'ikai tatau 'a e "o ka hili" mo e "koe'uhí."

'Oku 'ikai fakahaofi kitautolu "koe'uhí" ko e me'a kotoa te tau lava 'o fai. Kuo 'i ai nai ha ni'ihí 'o kitautolu kuó ne fai 'a e me'a kotoa 'oku tau lava ke fai? 'Oku tatali nai 'a e 'Otuá kae 'oua kuo tau fakahoko 'a e feinga kotoa pē,

kimu'a peá Ne toki kau mai ki he 'etau mo'ui mo 'Ene 'alo'ofa fai fakamo'ui?

'Oku lotofa'i ha kakai tokolahi koe'uhí 'oku 'oku nau fa'a tōnōnou. 'Oku nau 'ilo'i tonu "oku fie fai 'e he laumālié, ka 'oku vaivai 'a e kakanó."³² 'Oku hiki fakataha honau le'ó mo Nifai 'o pehē, "Oku mamahi 'a hoku laumālié koe'uhí ko 'eku ngaahi angahalá."³³

'Oku ou 'ilo pau na'e 'ilo'i 'e Nifai 'oku hanga 'e he 'alo'ofa 'a e Fakamo'ui 'o *faka'atā* kitautolu mo *fakafaingofua* 'i 'etau ikuna'í 'a e angahalá.³⁴ Ko e 'uhinga 'eni na'e ngāue tōtōivi ai 'a Nifai ke fakaloto'i 'ene fānau mo hono kāingá ke nau "tui kia Kalaisi, pea mo fakalelei ki he 'Otuá."³⁵

Ko hono mo'oni, *ko e me'aia* 'oku tau lava 'o fai! Pea ko hotau tufakanga ia'i he mo'ui fakamatelié!

'Oku 'Atā 'a e 'Alo'ofa ki he Taha Kotoa

'I he taimi 'oku ou fakakaukau ai ki he me'a na'e fai 'e he Fakamo'ui ma'atautolu 'o a'u ki he 'uluaki Sāpate Toetu'ú, 'oku ou fie hiki hoku le'ó 'o kalanga fakafeta'í ki he 'Otua Fungani Mā'olungá mo Hono 'Alo, ko Sīsū Kalaisí!

Kuo fakaava 'a e ngaahi hū'anga ki he langí!

Kuo fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí!

'Oku 'atā 'i he 'ahó ni pea ma'u ai pē, 'a e 'alo'ofa 'a e 'Otuá kiate kinautolu kotoa kuo mafesifesi honau lotó mo fakatomala honau laumālié.³⁶ Kuo 'osi tofa 'e Sīsū Kalaisi 'a e hala ke tau a'usia e tu'unga mā'olunga taha 'oku

'ikai malava ke mafakakaukaua 'e he 'atamai fakamatelié.³⁷

'Oku ou fakatauange te tau sio 'aki 'a e mata fo'ou mo e loto fo'ou ki he mahu'inga ta'engata 'o e feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'ui. 'Ofa ke tau fakahaa'í 'etau 'ofa ki he 'Otuá pea mo 'etau hounga'ia 'i he me'a'ofa ko e 'alo'ofa ta'efakangatanga 'a e 'Otuá, 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú mo tau "felaka'i [fiefia] 'i [ha] mo'ui fo'ou."³⁸ 'I he huafa toputapu 'o hotau 'Eiki mo e Huhu'i, ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, 1 Kolinitō 15:55; Mōsaia 16:8.
2. 1 Pita 1:3; ko e tñaki atu 'a e fakamamafa'í.
3. 1 Tesalonika 4:18; vakai foki, veesi 13–17.
4. Sekope 4:12.
5. 2 Nifai 25:26.
6. 'Alamā 34:10, 15.
7. 'Efesō 3:18–19.
8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:28.
9. Ko e mo'oni "ko e fānau iiki 'a [kitautolu], pea . . . kuo te'eki ai mahino [kiate kitautolu] . . . 'a hono lahi 'o e ngaahi tāpuaki mahu'inga 'oku ma'u 'e he Tamai 'i hono to'ukupu 'o oná pea kuo teuteu [ma'atautolu]" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 78:17).
10. Loma 3:23.
11. 1 Nifai 15:34; vakai foki, 1 Nifai 10:21; Mōsesē 6:57.
12. Mōsaia 2:21.
13. Vakai, 'Alamā 42:15.
14. 'Alamā 34:15.
15. Vakai, 'Isaia 1:18.
16. 1 Timote 2:6.
17. Vakai, 2 Pita 1:11.
18. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:56.
19. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:59.
20. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:38.
21. Mōsaia 27:25.
22. Molonai 10:32.
23. Vakai, 'Eta 12:27.
24. Vakai, Luke 7:36–50; toki tñaki atu 'a e fakamamafa'í.
25. 'Oku fakamahino'í lelei 'a e me'a ni 'i he talanoa fakatā 'a Kalaisi ki he kau Fālesí mo e tangata tñaki tukuhaú (vakai, Luke 18:9–14).
26. Vakai, Ngāue 20:28.
27. Loma 6:1–2.
28. Mōsaia 5:2.
29. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45.
30. Vakai, Sione 7:17.
31. 2 Nifai 25:23; toki tñaki atu 'a e fakamamafa'í.
32. Mātiu 26:41; vakai foki, Loma 7:19.
33. 2 Nifai 4:17.
34. Vakai, 2 Nifai 4:19–35; 'Alamā 34:31.
35. 2 Nifai 25:23.
36. Vakai, 3 Nifai 9:19–20.
37. Vakai, 1 Kolinitō 2:9.
38. Loma 6:4.

Fai 'e 'Eletā Robert D. Hales

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Paotoloaki 'o e Tau'atāina ke Filí, Malu'í 'o e Tau'atāina Fakalotú

'Oku makatu'unga 'etau faka'aonga'i lelei 'etau tau'atāina ke filí mei he'etau ma'u 'etau tau'atāina fakalotú.

Ko e Sāpate Toetu'ú 'eni: ko ha 'aho 'o e fakafeta'i mo e manatua 'i hono fakalāngilangi'i 'a e Fakalelei mo e Toetu'u 'a hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisi ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. 'Oku tau mōihū kiate Ia, fakahounga'i 'etau tau'atāina fakalotú, tau'atāina ke fakatahá, tau'atāina ke leá, pea mo 'etau totonu ke fili kuo foaki mai 'e he 'Otuá.

Hangē ko ia ne tomu'a kikite'i 'e he kau palōfitá fekau'aki mo hotau kuongá, 'oku tokolahi ha ni'ihī 'oku puputu'u fekau'aki pe ko hai kitautolu mo e me'a 'oku tau tui ki aī. Ko e ni'ihī ko ha "kau lohiaki . . . [mo e] kau manuki kiate kinautolu 'oku lelei."¹ Ko e ni'ihī "oku ui 'a e kovi ko e lelei, mo e lelei ko e kovi; [mo] ui 'a e po'ulí ko e maama, mo e māmá ko e po'uli."²

Ko e taimi 'oku fili ai 'e he kakai 'oku tau feohí, 'a e founa ke nau tali 'aki 'etau tui fakalotú, kuo pau ke 'oua na'a ngalo 'iate kitautolu ko e tau'atāina ke fili ko ha konga mahu'inga ia 'o e palani 'a e 'Otuá ma'a 'Ene fānau kotoa. 'Oku kau e me'a'ofa 'o e tau'atāina ke

filí, he palani ta'engata ko ia na'e tuku mai 'i he Fakataha Lahi he Langí 'i he maama fakalaumālié.³

'I he fakataha lahi ko iá, na'e faka'aonga'i 'e Lusifā, 'a ia na'e 'iloa ko Sētané, 'a 'ene tau'atāina ke fili ke fakafepaki'i e palani 'a e 'Otuá. Na'e folofola 'a e 'Otuá: "Ko e me'a . . . 'i he angatu'u 'a Sētane kiate au, 'o ne feinga ke faka'auha 'a e tau'atāina ke fili 'a e tangatá, 'a ia ko au ko e 'Eiki ko e 'Otuá, kuó u foaki kiate iá, . . . na'á ku pule ke kapusi hifo ia ki lalo."⁴

Pea na'á Ne toe hoko atu: "Pea na'á ne fakatafoki'i atu foki meiate au ha vahe tolu 'e taha 'o e fu'u kau tau 'o e langí koe'uhí ko 'enau tau'atāina ke fili."⁵

Ko hono olá, na'e mole ai e iku'anga fakalangi 'o e fānau fakalaumālie 'a e Tamai Hēvaní na'a nau fili ke fakasitu'a'i 'Ene palaní kae muimui kia Lusifaá.

Na'e folofola 'a Sīsū Kalaisi, 'i He'ene faka'aonga'i 'Ene tau'atāina ke fili:

"Ko au 'eni, fekau'i au."⁶

"Ke fai pē 'a ho finangaló, pea ke 'o'ou 'a e lāngilangí 'o ta'engata."⁷

Na'e fili mo fokotu'u 'e he Tamai Hēvaní 'a Sīsū ko hotau Fakamo'ui, hili 'Ene ngāue 'aki 'Ene tau'atāina ke fili ke poupou'i e palani 'a e Tamai Hēvaní, pea na'e tomu'a fakanofa Ia ke Ne fakahoko e feilaulau fakalelei ma'á e kakai kotoa pē. Ko e me'a tatau pē, 'e toki lava pē 'o mahino kakato kiate kitautolu pe ko hai kitautolu mo tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'oku ma'u 'e he Tamai, 'o ka hili 'etau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke fili ke tauhi 'a e ngaahi fekau—pea 'oku kau ai 'a e fai-ngamālie ke ma'u ha sinó, fakalakalaká, a'usia 'a e fiefiá, ma'u ha fāmilí, pea mo ma'u 'a e mo'ui ta'engatá.

Ke tauhi e ngaahi fekau, 'oku fie ma'u ia ke tau 'ilo'i 'a e tokāteline totonu 'o e Siasí ke 'oua na'a takihala'i kitautolu mei he founa fakatakimu'a 'a Kalaisi 'e he ngaahi fakakaukau feliu-liuaki 'a e fakafo'ituitui.

'Oku ma'u e ngaahi tāpuaki 'oku tau fiefia ai he taimi ní koe'uhí he na'a tau fai 'a e fili ke muimui 'i he Fakamo'ui ki mu'a 'i he mo'ui ko 'eni. Ki he taha kotoa 'okú ne lau pe fanongo ki he ngaahi leá ni, neongo pe ko hai koe pea mo ho kuohilí, manatu'i 'eni: 'oku 'ikai tōmui ke ke toe fai 'a e fili tatau pea muimui 'iate Ia.

Te tau lava 'i he'etau tui kia Sīsū Kalaisi, tui ki He'ene Fakalelei, fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, pea papitaisó, ke tau toki ma'u ai e me'a'ofa kāfakafa 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'omi 'e he me'afoaki

ni 'a e 'ilo mo e mahino, fakahinohino mo e ivi ke ako mo ma'u ha fakamo'oni, mālohi, fakama'a ke ikuna'i e angahalā, pea mo e fakafiemālie mo e fakalotolahi ke kei faivelenga 'i he faingata'ā. 'Oku fakatupulaki 'e he ngaahi tāpuaki ta'e-fakatataua ko 'eni 'o e Laumālie 'a 'etau tau'atāina mo hotau mālohi ke fai 'a e me'a 'oku totonū, he "ko ia 'oku 'i ai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, 'oku 'i ai 'a e tau'atāina."⁸

'I he'etau fononga 'i he hala 'o e tau'atāina fakalaumālie 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni, kuo pau ke mahino kiate kitautolu ko hono faka'aonga'i lelei 'o 'etau tau'atāina ke filí 'oku makatu'unga ia 'i he'etau ma'u 'etau tau'atāina fakalotú. 'Oku tau 'osi 'ilo'i 'oku 'ikai loto 'a Sētane ke tau ma'u 'a e tau'atāina ko 'ení. Na'e feinga ke faka'auha 'a e tau'atāina ke filí 'i he langí, pea 'okú ne feinga 'i he māmaní he taimí ni ke tukuhifo, fakafepaki'i, mo fakamafola 'a e puputu'u ki he tau'atāina fakalotú—'a hono tu'ungá mo e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ki he'etau mo'ui fakalaumālie mo 'etau fakamo'ui.

'Oku 'i ai ha makatuliki 'e fā 'o e tau'atāina fakalotú kuo pau ke tau fakafalala ki ai mo malu'i 'e kitautolu ko e Kāingalotú.

Ko e 'uluakí ko e tau'atāina ke tuí. 'Oku 'ikai totonu ke fakaanga'i, fakatanga'i, pe 'ohofi 'e ha fakafo'ituitui pe pule'anga koe'uhí ko e me'a 'oku tui ki ai ha taha fekau'aki mo e 'Otuá. Ko ha me'a fakataautaha ia mo fu'u

mahu'inga 'aupito. 'Oku pehē 'e hano 'uluaki fanongonongo 'etau tui fekau'aki mo e tau'atāina fakalotú:

"E 'ikai lava ha pule'anga ke nofo melino, tuku kehe 'o kapau 'e fa'u mo tauhi ta'e-maumu'u'i ha ngaahi lao 'a ia 'e fakapapau'i ai ki he tangata kotoa pē 'a 'ene fakahā tau'atāina 'a hono konisēnisi. . . .

". . . 'Oku totonu ke ta'ofi 'e he fakamaau fakapule'angá 'a e ngaahi fai hiá, kae 'oua na'a ne teitei pule'i 'a e konisēnisi; . . . [pe] ta'ofi fakangatangata 'a e tau'atāina 'o e laumālie."⁹

Kuo 'osi tali 'a e tefito'i tau'atāina ko 'eni 'o e tuí 'e he Pule'anga Fakatahatahá 'i he'ene Fanongonongo Fakamāmani Lahi 'o e Totonu 'a e Tangatá (Universal Declaration of Human Rights) pea mo ha ngaahi tohi fakafonua mo fakavaha'a pule'anga kehe.¹⁰

Ko e makatuliki hono ua 'o e tau'atāina fakalotú ko e tau'atāina ke vahevahe ki he ni'ihi kehē 'etau tui fakalotú mo e ngaahi me'a 'oku tau tui ki aí. 'Oku fekau'i kitautolu 'e he 'Eikí, "Pea ke mou ako 'aki [a e ongoongolelei] ki ho'omou fānaú . . . 'o ka ke ka nofo 'i ho falé."¹¹ Na'a Ne toe folofola ki He'ene kau ākongá, "Mou 'alu ki māmani kotoa pē, 'o malanga 'aki 'a e ongoongolelei ki he kakai fulipē."¹² 'I he'etau hoko ko e mātu'a, kau faifekau taimi kakato, mo e kau mēmipa faifekau, 'oku tau fakafalala ki he tau'atāina fakalotú kae lava ke tau ako'i e tokāteline 'a e 'Eikí 'i ho tau fāmilí, pea 'i he funga māmaní.

Ko e makatuliki hono tolu 'o e tau'atāina fakalotú ko e tau'atāina ke fokotu'u ha kautaha fakalotu, ha siasi pea lotu vālele mo e ni'ihi kehē. 'Oku pehē 'e he tefito 'o e tui hono hongofulu mā tahā, "Oku mau 'ekea 'a e faingamālie ke hū ki he 'Otuā Māfima'i 'o fakataua ki he ngaahi tu'utu'uni 'a homau konisēnisi 'omautolú pē, pea tuku ki he kakai kotoa pē 'a e faingamālie tataua, 'o tukuange ke nau lotu, pe 'e founa fēfē, pe 'e fai 'i fē, pe ko e hā te nau lotu ki aí." 'Oku poupuu'i 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení 'e he ngaahi tohi fakavaha'a pule'anga ki he totonu 'a e tangatá mo ha ngaahi konisitūtone fakafonua kehe.

Ko e makatuliki hono fā 'o e tau'atāina fakalotú ko e tau'atāina ke mo'ui 'aki 'etau tuí—'o 'ikai 'i he 'apí pē mo e falelotú ka 'i he ngaahi feitu'u fakapule'angá foki. 'Oku fekau kitautolu 'e he 'Eikí ke 'oua na'a tau lotu pē 'i he liló¹³ ka ke tau laka atu foki pea "tuku ke ulo pehē [etau] māma 'i he 'ao 'o e kakai, koe'uhí ke nau mamata ki [he'etau] ngaahi ngāue lelei, pea fakamālō'ia 'a [etau] Tamai 'a ia 'oku 'i he langí."¹⁴

'Oku 'ita ha ni'ihi 'i he'etau 'omi 'etau tui fakalotú ki he feitu'u fakapule'angá, ka 'oku fa'a fakatuai 'a e kakai tataua pē ko ia 'oku vivili ke tali 'enau fakakaukau mo 'enau angafai 'i he sosaietí, ke fai 'a e me'a tataua ki he kau tui fakalotu 'oku nau faka'amu ke fakangofua 'enau fakakaukau mo 'enau angafai. 'Oku hōloa vave 'a e 'ikai faka'apa'apa'i e ngaahi fakakaukau fakalotú 'o 'ikai toe tali fakasosiale mo fakapolitikale 'a e kakai lotú mo e ngaahi kautaha lotú.

'I he'etau fehangahangai mo e teke ke tau tukulolo ki he ngaahi tu'unga fakamāmaní, tukuange 'etau ngaahi tau'atāina fakalotú, liliu 'etau tau'atāina ke filí, fakakaukau angé ki he me'a 'oku ako'i 'e he Tohi 'a Molomoná fekau'aki mo hotau ngaahi fatongiá. 'Oku tau lau 'i he tohi 'a 'Alamaá ko 'Amelikai, ko ha taha "olopoto" mo "angakovi" na'e feinga ke hoko ko e tu'i ki he kakai mo "to'o ai meiate kinautolu 'enau ngaahi totonú mo e ngaahi faingamālie, . . . [a ia] na'e fakatupu hoha'a ki he kakai 'o e siasí."¹⁵ Na'e 'osi ako'i kinautolu 'e he Tu'i ko Mōsaiá ke nau lea 'o fakahā e

me'a na'a nau ongo'i na'e totonú.¹⁶ Ko ia, na'a nau "fakataha 'i he ngaahi feitu'u kotoa pē 'o e fonuá, ko e tangata taki taha 'o fakatatau ki hono loto, pe ko 'enau loto pe ta'e-loto kia 'Amelikai, 'i ha ngaahi fakataha'anga kehekehe, pea na'e lahi 'enau feke'ike'i . . . iate kinautolu."¹⁷

Na'e ma'u faingamālie e kāingalotu 'o e Siasí mo ha ni'ihi kehe 'i he ngaahi alea ko 'ení ke fakataha ai, ongo'i 'a e laumālie 'o e uouangatahá, pea takiekina 'e he Laumālie Mā'oni'oni. "Pea na'e hoko 'o pehē na'e 'ikai tali 'e he loto 'o e kakaí 'a 'Amelikai, pea na'e 'ikai ai fokotu'u ia ko e tu'i."¹⁸

'Oku 'i ai hotau fatongia 'i he'etau hoko ko e kau muimui 'o Sisū Kalaisí ke ngāue fakataha mo e kakaí tui 'oku tau fakakaukau tataú, ke 'ohake hotau le'ó 'i he me'a 'oku totonú. Neongo 'oku 'ikai totonu ke pehē 'e he kāingalotú pe 'ai ke pehē 'oku nau fakafofonga'i 'a e Siasí, ka 'oku fakaafe'i kitautolu, 'i hotau tu'unga ko e tangata'i fonuá, ke vahevahe 'etau fakamo'oni, 'ilo, pea mo e 'ofa fakafo'ituitui—"a e tangata [mo e fefine] taki taha 'o fakatatau ki [hono] lotó."¹⁹

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

"Oku ou loto lahi ke u fakahā 'i he 'ao 'o e Langí ke u mate 'i hano malu'i ha ngaahi totonu 'a ha taha siasi Pellesipitiliane, 'a ha taha siasi Papitaiso, pe ko ha tangata lelei 'o ha fa'ahinga siasi pē [hangē ko ha Māmonga]; 'i he tefito'i mo'oni tatau pē 'oku tāmoloiki ai 'a e ngaahi totonu 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mo tāpalasia ai e ngaahi totonu 'a e siasi Katoliká, pe ko ha toe fa'ahinga siasi 'oku 'ikai manakoa pe te nau lava 'o malu'i kinautolu.

"Ko e 'ofa 'i he tau'atāina 'okú ne ue'i hoku lotó—'a e tau'atāina ko ia 'a e kakaí pea mo e tui fakalotu 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá."²⁰

Kāinga, ko hotau fatongia ke malu'i 'a e ngaahi tau'atāina mo e totonu toputapu ko 'ení ma'atautolu pea mo hotau hakó. Ko e hā 'a e me'a te tau lava ke fa'i

'Uluakí, te tau lava 'o feinga ke 'ilo'i. Tokanga ki he ngaahi me'a 'oku hoko

'i ho koló te ne ala uesia 'a e tau'atāina fakalotú.

Ua, kau 'i ho tu'unga fakafo'ituitui, mo e ni'ihi 'oku nau tui tatau mo 'etau tukupā ki he tau'atāina fakalotú. Ngāue fakataha ke malu'i 'a e tau'atāina fakalotú.

Tolú, mo'ui ke ke hoko ko ha si-pinga 'o e me'a 'okú ke tui ki a'i—'i he leá mo e ngāue. 'Oku mahu'inga hake 'etau mo'ui 'aki 'etau tui fakalotú 'i he me'a te tau ala lea 'aki 'o kau ki he'etau tui fakalotú.

'Oku fakaofi mai e Hā'ele 'Anga Ua mai hotau Fakamo'ui. 'Oua na'a tau toloi e ngāue ma'ongo'ongá ni. Manatu'i 'a e 'Eikitau ko Molonáí he'ene fusi 'a e fuka 'o e tau'atāina na'e tohi ai 'a e kupu'i lea: "Ko e fakamanatu ki hotau 'Otuá, mo 'etau lotú, mo e tau'atāina, mo 'etau melinó, ko hotau ngaahi uaifí, mo 'etau fānaú."²¹ Tau manatu'i mu'a e tali 'a e kakaí: 'i he'enu tau'atāina ke filí, na'a nau "felele'i [fakataha] mai" mo fuakava ke fai ha me'a.²²

Si'oku kāinga 'ofeina, 'oua 'e luelué! Lele! Lele ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tau'atāina ke filí 'aki ha'o muimui 'i he Laumālie Mā'oni'oni mo faka'aonga'i 'a e tau'atāina kuo foaki 'e he 'Otuá ke tau fakahoko 'aki Hono finangaló.

'Oku 'oatu 'eku fakamo'oni makehe 'i he 'aho mahu'inga 'o e Toetu'u ko 'ení, na'e faka'aonga'i 'e Sisū Kalaisi 'Ene tau'atāina ke filí ke fakahoko e finangalo 'o 'etau Tamai.

'Oku tau hiva fekau'aki mo hotau Fakamo'ui, ["Na'a Ne lilingi tau'atāina pē Hono ta'ata'a mahu'ingá; Foaki tau'atāina 'Ene mo'ui."]²³ Pea koe'uhí ko iá, 'oku tau ma'u ai 'a e faingamālie

mahu'inga ke "fili 'a e tau'atāina mo e mo'ui ta'engatá" tu'unga 'i he mālohi mo e ngaahi tāpuaki 'o 'Ene Fakalelei.²⁴ 'Ofa te tau fili tau'atāina ke muimui 'iate Ia ma'u ai pē, 'oku ou fai 'eni 'i Hono huafa mā'oni'oni, ko Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

- 2 Timote 3:3.
- Ísaia 5:20.
- Vakai, Mōse 6:56.
- Mōse 4:3.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:36.
- Épalahame 3:27.
- Mōse 4:2.
- 2 Kolinitō 3:17.
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 134:2, 4.
- Vakai, Universal Declaration of Human Rights, tali 'e he United Nations General Assembly 'i Tisema 10, 1948, un.org/en/documents/udhr. 'Oku pehē 'e he kupu 18: "Oku ma'u 'e he tokotaha kotoa 'a e totonu ki he tau'atāina 'o e fakakaukau, konisēnisi mo e tui fakalotú; 'oku kau 'i he totonu ko 'ení 'a e tau'atāina ke liliu 'ene tui fakalotú pe tui, mo e tau'atāina, tatau ai pē pe 'e fai 'iate ia pē, pe fakataha mo ha ni'ihi kehe pea 'i he kakaí pe tokotaha pē, ke fakahaa'i 'ene tui fakalotú pe tui ki he akonaki, angafai, lotu pe mōihū." Vakai foki, kupu 9 'o e Europe's Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, na'e tali 'i Sepitema 3, 1953, conventions. coe.int/005.htm.
- Teutalōnome 11:19.
- Ma'ake 16:15.
- Vakai, Mātiu 6:6.
- Mātiu 5:16.
- Vakai, 'Alamā 2:1–4.
- Vakai, Mōsaia 29:25–26.
- 'Alamā 2:5; tēnaki atu 'a hono fakamamafa'i.
- 'Alamā 2:7.
- 'Alamā 2:5.
- Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita (2007), 398.
- 'Alamā 46:12.
- 'Alamā 46:21.
- "Na'e Lahi Fau 'a e 'Ofā," Ngaahi Himi, fika 105.
- 2 Nifai 2:27.

Fai 'e 'Eletā Kevin W. Pearson
'O e Kau Fitungofulú

Nofo Ma'u 'i he Fu'u 'Akaú

'Oku hoko e mata-me'a-hā mai 'a Lihai ki he 'akau 'o e mo'uí, ko ha talanoa fakatātā ia 'o e kātaki ki he iku'angá.

‘I ha taimi nounou kimu’a pea mālōlō ‘a Palesiteni Hiipa J. Kalānitē, ne ‘a’ahi atu ha taha ‘o e kau Takí Mā’olungá ki hono ‘apí. Kimu’a peá ne mavahé, ne lotu ‘a Palesiteni Kalānite ‘o pehē, “E ‘Otua, tāpuaki’i au ke ‘oua na’a mole ‘eku fakamo’oní pea ke u faivelenga ki he ngata’angá!”¹ Ko ha lotu fakamātoato mo’oni ‘eni hili ha meimei ta’u ‘e 27 ‘ene hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí. ‘Oku fakamanatu mai he’ene sipingá ‘oku ‘ikai hao ha taha meia Sētane ‘o tatau ai pē ko e hā hono ta’u motu’á. Ko e ongo me’angāue mālohi taha ‘a Sētane ko e tohoaki’i e tokangá, mo e kākā takihala’i.

Ko e kātaki ki he ngata’angá, ko ha ‘ulungaanga ia ‘o e tu’unga fakaā-konga mo’oní pea ‘oku fie ma’u ia ki he mo’uí ta’engatá. ‘I he taimi ‘oku tau fepaki ai mo e faingata’á mo e ‘ahí’ahí, ‘oku fa’a talamai ke tau “talitali pē.” Tuku ke u fakamahino’i atu: ‘oku ‘ikai ko ha tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei ‘a e “talitali peé.” ‘Oku ‘uhinga e kātaki ki he ngata’angá ko e ha’u ma’u pē kia Kalaisi pea hoko ‘o haohaoa ‘iate Ia.

Kapau ‘oku fie ma’u e kātaki ki he ngata’angá ki he mo’uí ta’engatá, ko e

hā leva ‘oku faingata’a ai ke tau mo’ui faivelengá? ‘Oku tau faingata’a’ia he taimi ‘oku tau fihia ai ‘i ha fe’au’auhi ha ongo me’a ‘oku fakatou mahu’inga. ‘Oku hanga ‘e he talangofua fakakou-na’i mo e ‘ikai fu’u lotu vēkeveke ki aí, ‘o fakavaivai’i e tuí. ‘Oku fie ma’u ‘e he kātaki ki he ngata’angá ‘a hono

mateaki’i kakato ‘o e Fakamo’uí mo ‘etau ngaahi fuakavá.

‘Oku hoko e mata-me’a-hā mai ‘a Lihai ki he ‘akau ‘o e mo’uí, ko ha talanoa fakatātā kāfakafa ia ‘o e kātaki ki he iku’angá. Kātaki ‘o ako mo fakaulauloto ‘i he fa’a lotu ki he misi ‘a Lihai; pea fakatatau ia kiate koe. ‘I ho’o fai iá, fakakaukau’i fakalelei e ngaahi tefito’i mo’oni mahu’inga ‘e ono ‘okú ne tokoni’i kitautolu ke tau kātaki ki he ngata’angá.

1. ‘Oua Na’a Ngalo ke ke Lotu

‘Oku tau kamata mo Lihai ‘i he’ene nofo toko taha “i ha potu lala faka-po’uli mo fakata’elatá.”² Manatu’i kuo tau foua kotoa ha ngaahi taimi ‘o e mamahí mo e li’ekina. [“Lotu, he taimi ‘oku fakamamahi mo fakata’elata ai e mo’uí.”]³ Muimui he sipinga ‘a Palesiteni Hiipa J. Kalānitē. Lotua ke ma’u ha mālohi ke kātaki ki he iku’angá. Fehu’i ki he Tamai Hēvaní, “Ko e hā mo ha toe me’a ‘okú Ke finangalo ke u fai?”

2. Ha’u kia Kalaisi pea Hoko ‘o

Haohaoa ‘iate Ia

Ko e ‘akau ‘o e mo’uí ko e uho ia e misi ‘a Lihai. ‘Oku fakataumu’a e me’a kotoa pē ki he ‘akau ‘o e mo’uí. ‘Oku fakafofonga’i ‘e he ‘akau ‘a Kalaisi, ko e fakatātā mahino ia ‘o e

‘ofa ‘a e ‘Otuá. Ko hono fuá ‘a ‘Ene Fakalelei ta’e fakangatangata pea ko e fakamo’oni ma’ongo’onga ia ‘o e ‘ofa ‘a e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ha me’a ‘e melie mo ifo ange ka ko e mo’ui ta’engata mo e ni’ihi ‘oku tau ‘ofa aí. Kuo pau ke tau “ha’u kia Kalaisi, pea hoko ‘o haohaoa ‘iate ia”⁴ kae toki lava ‘o ma’u e me’a’ofa ko ‘ení. Ko Ia “a e halá, mo e mo’oní, pea mo e mo’uí.”⁵ ‘E lava ke mohu lavame’a mo failelei ‘etau mo’uí, ka ‘i he iku’angá, kapau he ‘ikai ke tau fai e ngaahi fuakava toputapú ke muimui kia Kalaisi mo tauhi faivelenga kinautolú, he ‘ikai ke mahino kakato kiate kinautolu ‘etau taumu’á.

3. Vilitaki Atu ‘i he Tui

‘Oku ‘i ai ha hala ‘oku fakatau ki he ‘akau ‘o e mo’uí pea kia Kalaisi. ‘Oku fāsi’i mo hangatonu pea totonu mo ‘ikai ke toe afeafe. ‘Oku fakahangatonu e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá ka ‘oku ‘ikai fakangatangata. ‘Oku nau malu’i kinautolu mei he faingata’a fakatu’asinó mo fakalaumālié pea ta’ofi kinautolu ke ‘oua na’a tau hē.

‘Oku langaki ‘e he talangofuá ‘a e tui kia Kalaisi. Ko e tuí ko ha tefito’i mo’oni ‘o e ngāue mo e mālohi. ‘Oku tupulahi ‘a e mālohi mo e ivi fakalaumālié mei he muimui ma’u pē ki he sippinga ‘a e Fakamo’uí. ‘Oku faingata’a ke nofo ma’u he halá mo kātaki fuoloa, ka ne ta’e’oua e mālohi mo e ivi ‘o e Fakalelei.

“Vivili atu kimu’a ‘i he tui mālohi kia Kalaisi.”⁶

4. Ko e Tohi ‘a Molomoná ‘a e Kī ki he Mo’ui Fakalaumālié

‘Oku faingata’a e fononga ‘o e mo’uí. ‘Oku faingofua ke tohoaki’i e tokangá, pea hē mei he halá. Ko ha konga pau mo mahu’inga e faingata’a ki he’etau fakalakalaka ta’engata. ‘I he taimi ‘oku hoko mai ai e faingata’a, ‘oua na’a ke tuku ke hanga ‘e he me’a ‘oku ‘ikai ke mahino kakato kiate koé, ‘o maumau’i e me’a kotoa pē ‘okú ke ‘iló. Fa’a kātaki, pikitai ki he mo’oní; pea te ke ma’u e mahinó. ‘Oku hangē e ngaahi faingata’a ko ha konga ‘ao fakapo’uli ‘e lava ke ne fakakuihi e matá mo fakafefeka hotau lotó. Kapau he ‘ikai ke tau

“piki ma’u ma’u ai pē”⁷ ki he folofola ‘a e ‘Otuá mo mo’ui ‘aki ia, te tau kui fakalaumālie pea ‘ikai ke tau ‘atamai’ia fakalaumālie. Fekumi ‘i he Tohi ‘a Molomoná mo e ngaahi lea ‘a e kau palōfita mo’uí he ‘aho kotoa pē, ‘aho kotoa pē, ‘aho kotoa pē! Ko e kī ia ki he mo’ui fakalaumālié pea hao ai mei he takihala’i. Ka ‘ikai ke fai ia, te tau hē fakalaumālie.

5. ‘Oua na’a ke Tuku ke Tohoaki’i mo Kākaa’i Koe

‘Oku ‘uhinga e talangofuá ki hono tuku kakato ki ai e tokangá. He ‘ikai tokoni ke ke ‘ilo’i Ia, kapau te ke talangofua kiate kinautolu ‘oku ‘ikai tui kia Kalaisi. He ‘ikai hanga ‘e ho’o fekumi ki he ‘iló ‘i he fu’u fale lahi mo ‘ata’atā ‘o e māmaní, ‘o tatakī koe ki he mo’oní. ‘Oku ‘ikai ke ma’u ia ai. Ko e Fakamo’uí pē ‘e taha ‘oku ‘i ai “a e ngaahi lea ‘o e mo’ui ta’engata.”⁸ Ko e me’a kehe kotoa pē ko he koto lau pē. ‘Oku fakafongofongofa’i ‘e he fu’u fale lahi mo ‘ata’ata’a e “ngaahi mahalo laulaunoa mo e loto hikisia”⁹ ‘o e māmaní—‘i hono fakalea ‘e tahá, ko e tohoaki’i ia ‘o e tokangá mo e kākaa. ‘Oku fonu ai ha kakai

teunga lelei ‘o hangē ‘oku nau ma’u e me’a kotoa pē. Ka ‘oku nau taukae ki he Fakamo’uí mo kinautolu ‘oku muimui kiate Iá. ‘Oku nau “ako ma’u ai pē, ka ‘oku ‘ikai si’i te nau lava’i ‘a e ‘ilo ‘o e mo’oní.”¹⁰ Mahalo pē te nau tonu ‘i he vakai ‘a e māmaní, ka ‘oku nau hē fakalaumālie.

6. Nofo Ma’u he Fu’u ‘Akaú

Ko e pōpoaki ‘a Lihaí ke nofo ma’u he fu’u ‘akaú. ‘Oku tau nofo aí koe’uhi ‘oku tau ului ki he ‘Eikí. Na’e ako’i ‘e ‘Alamā, “Vakai, na’a ne liliu honau lotó; ‘io, na’a ne fafangu ‘a kinautolu mei he mohe ma’u, ‘o nau ‘ā hake ki he ‘Otuá.”¹¹ ‘I he’etau tukulolo ki he ‘Otuá, ‘e liliu leva ‘e he Laumālie Mā’oni’oní hotau ‘ulungāngā, pea tau ului kakato leva ki he ‘Eikí, ‘o ‘ikai ke toe fekumi ki he ngaahi me’a ‘o e māmaní. Kapau he ‘ikai ke tau fai e ngaahi me’a ‘oku ma’u ai e ului kakatō, te tau holomui fakalaumālie. Ko e fehengahangai ‘o e uluí ko e hē mei he mo’oní.

Ki he kau faifekau kotoa pē kuo ‘osi mo lolotonga ngāue: kau ‘Eletā mo e kau sisitā, he ‘ikai lava ke ke ‘osi mei he ngāue fakafaifekau, ‘o toe fai e me’a

te ke toe foki ai ki he halá. Toe kamata ke ako e Tohi 'a Molomoná 'i he fa'a lotu pea mo'ui 'aki hono ngaahi ako-nakí he 'aho kotoa pē, 'aho kotoa pē, 'aho kotoa pē! 'Oku ou fakamo'oni ki he liliu 'e fai 'e he fu'u mālohi 'o e Tohi 'a Molomoná ki ho'o mo'ui mo fakamā-lohia ho'o holi ke muimui kia Kalaisí. 'E liliu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ho lotó mo tokoni ke ke sio "ki he ngaahi me'á 'o hangē ko honau anga mo'oni." ¹² Te Ne fakahā atu kiate koe e me'a hoko 'oku fie ma'u ke ke faí. Ko e tala'ofa 'eni 'a Nifai kiate koé:

"Pea na'á ku pehē ange kiate kinautolu . . . pea 'ilonga 'a kinautolu 'e tokanga ki he folofola 'a e 'Otuá, 'o piki ma'u ki aí, 'e 'ikai te nau teitei mate; pea 'e 'ikai foki lava ke ikuna'i 'a kinautolu 'e he ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi ngahau vela 'a e filí ke fakakuihi mo tohoaki'i atu 'a kinautolu ki he faka'auhá.

"Ko ia, ko au . . . na'á ku na'ina'i kiate kinautolu . . . ke nau tokanga ki he folofola 'a e "Otuá pea manatu ke tauhi ma'u ai pē 'a 'ene ngaahi fekaú 'i he me'a kotoa pē." ¹³

Kāinga, ko e sivi ma'ongo'onga taha 'o e tu'unga fakaākongá ko e kātaki ki he ngata'angá. 'E makatu'unga hotau iku'anga ta'engata mei he'etau ngāue fakaākongā faka'ahó. 'Ā hake ki he 'Otuá, pikitai ki he mo'oni, tauhi ho'o ngaahi fuakava toputapu he temipalé, pea nofo ma'u he fu'u 'akaú!

'Oku ou fakamo'oni ki he Kalaisi mo'ui kuo toetu'ú. 'Oku ou 'ilo'i 'oku Ne mo'ui. Ko 'eku faka'amu lahi tahá ke u tu'uma'u mo faivelenga ki he ngata'angá 'i he muimui ki He'ene sippinga tu'ukimu'á. 'I he huafa toputapu 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. To'o mei he lea 'a John Longden, 'i he Conference Report, Oct. 1958, 70.
2. 1 Nifai 8:7.
3. "Fai Ha'o Lotu?" *Ngaahi Himi*, fika 70.
4. Molonai 10:32.
5. Sione 14:6.
6. 2 Nifai 31:20.
7. 1 Nifai 8:30.
8. Sione 6:68.
9. 1 Nifai 12:18.
10. 2 Timote 3:7.
11. 'Alamā 5:7.
12. Sēkope 4:13.
13. 1 Nifai 15:24–25.

'o e māmaní, mo fakamoleki ha ngaahi houa lahi he va'inga maumautaimi he vitiō keimí ke ma'u e kai mā'olunga tahá, he 'e toe hōloa ai ho mālohi fakalaumālié. He 'ikai te ke lava 'o sio ponokalafi he 'initaneti kae tukunoa'i e 'ulungaanga ma'á mo angama'á, ta'e hoko mai kiate koe hono nunu'a fakalaumālié. Ka mahu'i e Laumālie meiate koe, 'okú ke hē. 'Oua na'a tohoaki'i ho'o tokangá pe kākaa'i koe.

'Oku 'ā hake ma'u pē e kau ākongā mo'oni he 'aho takitaha 'o fai ha lotu 'oku mahu'ingamālie fakatāutaha, ako fakamātoato e folofolá, talangofua fakatāutaha, mo ngāue tokoni ta'e siokita. Nofo ma'u he ongoongoleléi pea tokanga.

'I he ngaahi ta'u lahi kuohilí, ne ui au mo Sisitā Peasoni ke tokanga'i e Misiona Takoma Uāsingatoní. Na'e faka'ohovale e uí. Ne u manavasi'i hono fakahā 'a hoku uiui'i ki he sea mo e pule lahi 'o e kautaha ne u ngāue aí. Na'á na fu'u hoha'a he'eku fakakaukau ke mavahe mei he kautahá. Na'á na 'eke mai, "Na'á ke fakakaukau'i 'eni

'anefē, pea ko e hā ne 'ikai te ke fakahā fuolua ai kiate kimauá?"

Ne taimi si'i pē mo e ha'u ha tali mahino ki hoku 'atamaí. Ne u pehē ange, "Ne u 'osi fai pē 'a e fili ko 'eni he'eku kei ta'u 19, he taimi na'á ku fai ai ha fuakava toputapu mo e 'Otuá he temipalé ke muimui he Fakamo'ui. Kuo langa e kotoa 'eku mo'ui he ngaahi fuakava ko iá, pea 'oku ou loto mo'oni ke tauhi kinautolu he taimí ni."

'Oku 'ikai ha toe tafoki hili 'etau fai e ngaahi fuakava mo e 'Otuá. 'Oku 'ikai ha me'a ko e fo'i, tukulolo, mo e faka'aki'akimui. 'Oku 'i ai ha tu'unga 'ulungaanga haohaoa mo'ó e hake-aki'i 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku fie ma'u ki ai ha tu'unga fakaākongā fai mateaki! 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kau ākongā fakahōhōloto pe fakafiefie-mālie. Ko e fakafili 'o e lelei tahá 'a e fakatoupikoí, pea 'e hanga 'e he mate-aki'i fakakonga peé 'o ta'ofi koe mei he kātaki ki he ngata'angá.

Kapau 'okú ke faingata'a'ia, pupu-tu'u, pe hē fakalaumālie, 'oku ou kole atu ke ke fai e me'a 'e taha 'oku ou 'ilo'i

Fai 'e 'Eletā Rafael E. Pino
'O e Kau Fitungofulú

Ko e Tafa'aki Ta'engata 'o e Ongoongolelei

'Oku mahu'inga ke vakai mā'u pē mei he ongoongolelei, 'i he ngaahi fili pe tu'utu'uni te ne uesia 'a e ta'engata.

‘I ha fakahā ne fai kia Mōse, ne talamai ai e taumu'a 'etau Tamai Hēvaní: “He vakai, ko 'eku ngāué 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-maté mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá.”¹ Fakatauta mo e fakamatala ko iá, ko e finangalo 'etau Tamai ke 'oange ki he tokotaha kotoa pē 'a e faingamālie ke ne a'usia kakato ai 'a e fiefiá. 'Oku 'asi 'i he ngaahi fakahā he 'aho kimui ní na'e fa'u 'e he 'etau Tamai Hēvaní ha palani 'o e fiefiá ma'a 'Ene fānaú kotoa, ko ha palani makehe 'e lava ke tau toe foki ai 'o nofo fakataha mo Ia.

'Oku hanga 'e he mahino e palani ko 'eni 'o e fiefiá 'o 'omi kiate kitautolu ha fakakaukau ta'engata mo ne tokoni ke tau fakamahu'inga'i mo'oni 'a e ngaahi fekaú, ngaahi ouaú, ngaahi fua-kavá, ngaahi 'ahi'ahí pea mo e ngaahi faingata'á.

'Oku talamai 'e 'Alamā ha tefito'i mo'oni mahu'inga: “Ko ia na'e tuku ai 'e he 'Otuá ha ngaahi fekau kiate kinautolu, hili 'ene fakahā kiate kinautolu 'a e palani 'o e huhu'í.”²

'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'a e hokohoko 'o e ako'í. Na'e 'uluaki ako'í 'e he Tamai Hēvaní kia 'Ātama mo

'Ivi 'a e palani 'o e huhu'í peá Ne toki 'oange kiate kinaua e ngaahi fekaú.

Ko ha mo'oni ma'ongo'onga 'eni. 'E tokoni ha mahino 'a e palani ki he kakaí ke nau tauhi 'a e ngaahi fekaú, fai ha ngaahi fili 'oku lelei angé pea fakalotoa kinautolu he founa totonú.

Lolotonga e taimi ne u ngāue ai 'i he Siasí, kuó u mātā tonu e mateaki mo e faivelenga e kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngaahi fonua lahi 'oku hoko ai ha fepakipaki fakapolitikale, fakasosiale pe faka'ekonōmika. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku ou 'ilo 'oku faitatau ai e kāingalotu faivelenga ko 'ení, ko 'enau vakai ko ia ki he ta'engatá. 'Oku hanga 'e he vakai ta'engata ki he ongoongolelei 'o 'ai ke

mahino kiate kitautolu 'a hotau fatongia 'i he palani 'a e 'Otuá, ke tau tali e ngaahi faingata'á pea fakalakalaka ai, ke fai ha ngaahi fili pea fakatefito 'etau mo'uí 'i hotau ivi fakalangí.

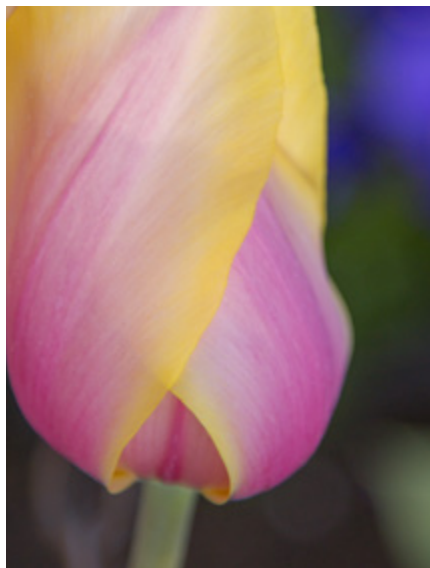
Ko e fakakaukau, ko e taimi ia 'oku tau vakai ai ki he ngaahi me'a 'oku hokó mei ha feitu'u pau, pea malava ai ke tau fakahounga'i honau mahu'inga mo'oní.

'Oku hangē ia ko ha'ate 'i ha vaotā pea 'i ai ha fu'u 'akau 'i mu'a. Ka 'ikai ke tau ki'i manga mai ki mui, he 'ikai ke tau lava kitautolu 'o fakahounga'i e tu'unga mo'oni 'o e vaotaá. Ne u 'a'ahi tu'o taha ki he vaotā 'Amasoní 'i Letisia 'i Kolomupíá, 'ofi ki he kau'āfonua 'o Palāsila mo Peluú. Na'e 'ikai lava ke u fakamahu'inga'i hono lahí, ka ne ta'e 'oua 'eku heka ha vakapuna 'o sio lelei hifo mei 'olunga.

'I he kei iiki 'ema fānaú, ne nau fa'a sio he sēnolo TV 'a e fānaú 'i ha polokalama ne ui *Ko e Hā 'Okú ke Sio Ki aī?* Ne hulu'i ofi mai ha me'a, pea 'e mate'i 'e he fānaú pe ko e hā e me'a ko iá kae fakaava māmālie hake 'a e la'itaá. Ko 'ene 'asi kakato mai pē 'a e la'itaá, 'oku lava leva ke ke 'ilo'i pe ko ha pusi, fu'u 'akau, fua'i 'akau mo e alā me'a pehē.

'Oku ou manatu'i na'e 'i ai ha taimi ne nau sio ai he polokalama ko iá pea na'e 'asi hake ha me'a ne ngali palakū kiate kinautolu, mo fakamātatu'a; ka 'i he toe 'asi lahi ange 'a e fakatātaá, ne nau fakatokanga'i hake ko ha fo'i pisa fakatupu 'uakai. Ne nau pehē mai leva, “E Teti, fakatau mai ha fo'i me'a pehē!” Ko 'ene toki mahino pē kiate kinautolu e fakatātaá, ne hoko leva e me'a ne hā ngali palakuú ko ha me'a matamatalelei.

Tuku mu'a ke u toe vahevahe atu ha a'usia 'e taha. 'I homau 'apí, 'oku sai'ia 'ema fānaú he fakafonu e fanga ki'i pāsóló. Mahalo kuo tau 'osi mā'u faingamālie kotoa ke fakafonu ha pāsolo. 'Oku fa'u e ni'ihí 'aki ha fanga ki'i kongokonga kehekehe. 'Oku ou manatu'i na'e fa'a tokanga ha taha 'ema fānaú (pea he 'ikai ke u fakahā atu hono hingoá ke malu'i ia) 'o siofi pē fanga ki'i kongokonga fakatāutahá, pea ko e taimi pē na'e 'ikai ke hao ai ha ki'i konga he feitu'u na'á

ne pehē na'e totonu ke hao aí, na'á ne 'ita pea 'ai ke ne tolongi. Faifai pea ne poto he fokotu'utu'u pāsóló he taimi na'e mahino ai kiate ia 'oku mahu'inga e ki'i konga kotoa pē ki he fakatātaá he'ene 'osí, neongo 'ene ta'e 'ilo'i e feitu'u ke fokotu'u ki ai e ki'i konga ko iá.

Ko ha founa 'eni ke mahino ai kiate kitautolu e palani 'a e 'Eikí. 'Oku 'ikai fie ma'u ke tau hoha'a ki hono ngaahi kongokonga kehekehe, ka 'oku totonu ke tau feinga ke tau sio lelei ki he fo'i fakatātaá pea 'oua na'a ngalo 'iate kitautolu e ola faka'osi 'oku fie ma'ú. 'Oku 'afio'i 'e he 'Eikí e feitu'u ke fokotu'u ai e konga kotoa pē ke fe'unga mo e palaní. 'Oku mahu'inga ta'engata e ngaahi fekau kotoa pē 'i he palani lahi ko ia 'o e fiefiá.

'Oku mahu'inga ke 'oua te tau fai ha ngaahi fili ta'engata 'i he anga pē 'etau vakai ki ai mei he tafa'aki fakamatelié. Ko e ngaahi fili ko ia 'okú ne uesia

e ta'engata, 'oku mahu'inga ia ke tau vakai ki ai mei he ongoongoleléi.

Na'e akonaki mai 'a 'Eletā Niila A. Mekisuele 'o pehē: "Neongo e li taula 'i he 'amanaki pau mo tuputupu'á, ka 'e lava ke ta'ehoko 'etau ngaahi 'amanaki ma'ama'a angé. 'E lava ke tau 'amanaki lelei ki ha hiki vāhenga pe 'i ai ha kau-me'a makehe, 'ikuna'i ha fili falealea, mo ma'u ha fale lahi, ka ko ha ngaahi me'a pē ia 'e lava ke hoko pe ta'ehoko. 'Oku hanga 'e he tui ki ha palani 'a e Tamaí 'o fakaivia kitautolu 'i he siva e ngaahi 'amanaki peheé. 'Oku hanga 'e he 'amanaki 'o 'ai kitautolu ke tau 'femo'uekina 'i he holi lahi 'i he fai lelei, neongo e hā ngali vaivaí (vakai, T&F 58:27)."³

'E lava 'e he 'ikai ke tau ma'u ha vakai 'oku ta'engata pe ko ha'ane mole ia meiate kitautolú, ke tau vakai fakaemāmani pē ai ki he'etau tu'unga mo'ui fakatāutahá pea tau fai ai ha ngaahi fili 'oku 'ikai ke fenāpasi mo e finangalo 'o e 'Otuá.

'Oku fakahā mai 'e he Tohi 'a Molo-moná e tō'onga fakakaukau 'a Nifai pea pehē ki he tō'onga fakakaukau 'a Leimana mo Lemiuélá. Ne nau a'usia ha ngaahi faingata'a lahi mo ha 'ahi'ahi; ka neongo ia, na'e kehekehe pē 'enau tō'onga fakakaukau ki aí. Na'e pehē 'e Nifai, "Pea na'e pehē fau hono lahi 'o e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí kiate kinautolú, neongo na'a nau ma'u mo'ui mei he kakano'i manu 'ota 'i he feitu'u maomaonganoá, [ka] na'e foaki 'e homau kakai fefiné 'a e hu'a huhu fe'unga ma'a 'enau fānaú, 'o nau sino mālohi, 'io, 'o tatau mo e kau tangata; pea kamata ke nau kātaki'i 'a 'enau fonongá pea 'ikai ke toe 'i ai ha ngaahi lāunga."⁴

Ka na'e lāunga mamahi 'a Leimana ia mo Lēmiuela. "Pea na'e pehē 'a e lāunga 'a Leimana mo Lēmiuelá, 'a ia na'á na lalahí, 'o kau ki he'ena tamaí. Pea na'á na lāunga koe'uhí ko e 'ikai te na 'ilo'i 'a e ngaahi fengāue'aki 'a e tangatá mo e 'Otua ko ia na'á ne fakatupu 'a kinauá."⁵ Ko hono ta'e'ilo pe li'aki ko ia e ngaahi fengāue'aki mo e 'Otuá . . . ko ha founa ia 'e taha 'oku mole atu ai 'etau vakai ta'engata, pea ko hano faka'ilonga 'e taha ko e lāungá. Neongo ne mātā tonu 'e Leimana mo Lēmiuela ha ngaahi mana, fakataha mo Nifai, ka ne na tala 'o pehē: "Pea kuo tau 'auhē 'i he feitu'u maomaonganoá 'i he ngaahi ta'u lahi ko 'ení; pea kuo ngāue mālohi 'a hotau kakai fefiné, lolotonga 'enau faitamá; pea kuo nau fanau'i 'a e fānau 'i he feitu'u maomaonganoá mo kātaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē, tukukehe pē 'a e maté; ka na'e mei lelei ange ke nau mate 'oku te'eki ai ke nau ha'u mei Selusalemá 'i he'etau kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a ko 'ení."⁶

Ko ha tō'onga fakakaukau kehekehe ia 'e ua, neongo na'e tatau pē ngaahi faingata'a mo e mamahi ne nau fehangahangai mo iá. Ko hono mo'oní, na'e kehekehe pē 'enau vakai ki aí.

Na'e tohi 'e Palesiteni Sipenisá W. Kimipolo 'o pehē: "Kapau te tau vakai ki he mo'ui fakamatelié 'o pehē ko e kotoa pē ia 'o e mo'uí, ta 'e fakamamahi leva 'a e felāngaakí, mamahí, tōnounou mo e mo'ui nounou. Ka 'o kapau te tau vakai ki he mo'uí ko ha me'a ta'engata 'oku ope atu ki he

maama fakalaumalié ki he kaha'u ta'engata hili e maté, ta kuo tonu 'etau vakai ki he ngaahi me'a kotoa pē 'oku hokó."⁷

Na'e fai 'e 'Eletā Tēvita B. Heiti ha talanoa ki he tangata tā-tongitongi ko Maikolo'eniselō, ke fakatāta'i 'aki e mahu'inga 'o e vakai ki ha me'a mei he tafa'aki 'oku totonū: "I hono tongitongi ko ia 'e he tangata tā-tongitongi ha konga maka māpelé, na'e ha'u ha ki'i tamasi'i he 'aho kotoa pē 'o sio matahū pē. 'I he 'asi ko ia e fōtunga 'o Tēvitā mei he konga maká kuo kakato ke mamata ki ai e māmaní, na'e fehu'i ange 'e he ki'i tamasi'i kia Maikolo'eniselō, 'Na'á ke 'ilo fēfē na'á ne 'i he loto'i fo'i maká?"⁸

Na'e kehe pē anga e vakai e tangata tā-tongitongi ki he konga maka māpelé, mei he vakai ko ia e ki'i tamasi'i na'á ne siofi 'ene ngāué. Na'e hanga 'e he visone 'a e tangata tā-valivalí ki he ngaahi me'a 'e malava ke fa'u 'aki e konga maká, 'o fakatupu 'ene malava ke fa'u ha ngāue faka'atí.

'Oku 'afio'i 'e he 'Eikí e me'a 'oku Ne finangalo ke tau lava'i. 'Okú Ne 'afio'i e fa'ahinga liliu 'oku Ne finangalo ke hoko he'etau mo'uí, pea 'oku 'ikai ha'atau totonu ke tau toe fiepoto kiate Ia. 'Oku mā'olunga ange 'Ene fakakaukā 'i he'etau fakakaukā.⁹

'Oku ou fakamo'oni 'oku 'i ai ha'atau Tamai Hēvani 'ofa, angatonu mo mohu 'alo'ofa kuó Ne teuteu ha palani ma'a 'etau fiefia ta'engatá. 'Oku ou fakamo'oni ko Sīsū Kalaisi Hono 'Aló mo e Fakamo'ui 'o e māmaní. 'Oku ou 'ilo ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoní ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá. Ko 'eku fakamo'oni 'eni 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Mōse 1:39.
2. 'Alamā 12:32.
3. Neal A. Maxwell, "Brightness of Hope," *Ensign*, Nov. 1994, 35–36.
4. 1 Nifai 17:2.
5. 1 Nifai 2:12.
6. 1 Nifai 17:20.
7. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Sīpenisā W. Kimipolo* (2006), 15.
8. David B. Haight, "Your Purpose and Responsibility" (Brigham Young University fireside, Sept. 4, 1977), 2–3, speeches.byu.edu.
9. Vakai 'Isaia 55:8–9.

Fai 'e 'Eletā Neil L. Andersen

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ke Hoko Mai Ho Pule'angá

'Oku hanga 'e he'eku fakakaukau ki He'ene hā'ele mai 'o ue'i hoku laumalié. 'E fakaofo mo'oni! 'E laka hake 'ene makehé mo e ngeiá, hono lahí mo e faka'ofóofá, 'i ha toe me'a kuo a'usia pe mamata ai e mata fakamatelié.

'he'etau hiva, ne ongo mo'oni kiate au e fakakaukau he momeniti pē ko 'eni ki ha Kāingalotu tui 'e lauiafe pea mahalo 'oku a'u 'o laui miliona 'i ha fonua 'e 150 nai, 'i ha lea fakafonua kehekehe 'e 75,¹ 'oku hiki fakataha hake hotau le'ó ki he 'Otuá, 'o hiva:

*Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i!
[Kuo fuoloo 'emau tatali] kiate Koe
[Ha'u mo e fakamo'ui 'i Ho to'ukupú]
Ke fakatau'atāina . . . 'a Ho kakai.²*

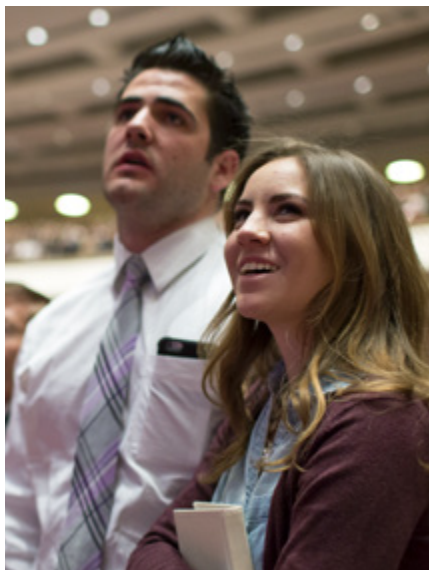
"Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i!"³ 'Oku tau hoko ko ha fāmili

fakaemāmani lahi 'o ha kakai tui, ko e kau ākonga 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Kuo tau to'o Hono huafá kiate kitautolu, pea 'i he'etau ma'u e sā-kalamēniti he uike takitaha, 'oku tau fakapapau ai te tau manatu'i Ia mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú. 'Oku 'ikai ke tau haohaoa, ka 'oku tau mateaki'i pē 'etau tuí. 'Oku tau tui kiate Ia. 'Oku tau mōihū kiate Ia. 'Oku tau muimui kiate Ia. 'Oku tau 'ofa mo'oni 'iate Ia. Ko 'Ene ngāué 'a e ngāue ma'ongo'onga taha 'i he māmaní kotoa.

'E kāinga, 'oku tau mo'ui 'i he ngaahi 'aho kimu'a he Hā'ele 'Angaua Mai 'a e 'Eikí, ko ha taimi kuo fuoloo e nofo 'amanaki atu ki ai e kakai tuí 'i he ngaahi kuongá. 'Oku tau mo'ui he ngaahi 'aho 'o e tauú mo e ongoongo 'o e tau, fakatamaki fakanatula, ngaahi 'aho 'oku fefa'uhi ai e māmaní mo e puputu'ú mo e moveuveú.

Ka 'oku tau toe mo'ui foki he kuonga nāunau'ia 'o hono Fakafoki mai 'o e ongoongolelé, ko ha taimi kuo 'ave ai e ongoongolelé ki he māmaní kotoa—ko ha taimi ne tala'ofa mai ai e 'Eikí te Ne "fokotu'u hake . . . ha kakai haohaoa,"⁴ pea fakateunga kinautolu

“aki ‘a e mā’oni’oni pea mo e mālohi ‘o e ‘Otuá.”⁵

‘Oku tau fiefia he ngaahi ‘ahó ni pea lotua te tau lava ke fehanganhangai loto-to’a mo hotau ngaahi faingata’a’iá mo e ta’epaú. ‘Oku lahi ange e ngaahi faingata’a’ia ‘a ha ni’ihi ia ‘i ha ni’ihi, ka ‘oku ‘ikai ha taha ‘e hao. Na’e talamai ‘e ‘Eletā Niila A. Mekisuele kiate au, “Kapau ‘oku lelei e me’a kotoa pē kiate koe he taimi ni, ki’i tatali pē.”

Neongo hono toutou fakapapau’i mai ‘e he ‘Eikí kiate kitautolu ke “‘oua ‘e manavaheé,”⁶ ‘oku ‘ikai faingofua ma’u pē ke ma’u ha mahino pea vakai ‘o fakalaka atu ‘i he māmani ko ‘ení lolotonga ‘etau ‘i he uhouhonga ‘o e faingata’a.

Na’e ako’i mai ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ha lēsoni mahu’inga ki hono ma’u ha mahino ‘oku ta’engatā.

Ne u fononga lēlue atu mo Palesiteni Monisoni ‘i Suisalani he ta’u ‘e hongofulu mā valu kuohilí, pea ne u fehu’i ki ai fekau’aki mo hono ngaahi fatongiá. Na’e hanga ‘e he’ene talí ‘o fakamālohia ‘eku tuí. Na’á ne pehē, “‘I he kau Palesitenisí ‘Uluakí, ‘oku mau fai e me’a kotoa pē ‘e lavá ke ‘unuaki’i kimu’a e ngāué. Ko e ngāue ‘eni ‘a e ‘Eikí pea ‘okú Ne tataki ia. Ko Ia ‘oku ‘i he fohé. ‘Oku mau ofo he mamata ki He’ene fakaava ha ngaahi matapā ‘oku ‘ikai ke mau lava ‘o fakaavá mo fakahoko ha ngaahi mana ‘oku taukakapa ki he’emau fakakaukau.”⁷

Kāinga ‘e lava ke tokoni’i kitautolu he’etau mamata mo tui ki he ngaahi mana ‘a e ‘Eikí ‘i hono fokotu’u Hono pule’angá he māmani mo tui ‘oku kau e to’ukupu ‘o e ‘Eikí he ngāué mo ‘etau mo’uí foki.

Na’e folofola e ‘Eikí, “‘Oku ou mafai ke fai ‘a ‘eku ngāué.”⁸ ‘Oku tau takitaha feinga ke fai hono fatongia, ka ko Ia na’á ne fakatupu ‘a e me’a kotoa pē. ‘I he fakahinohino ‘a ‘Ene Tamaí, na’á Ne fakatupu e māmani ko ‘ení. “Na’e ngaohi ‘e Ia ‘a e me’a kotoa pē; pea na’e ‘ikai ha me’a ‘e ngaohi kae ‘iate ia pē.”⁹ ‘I he’etau ‘āā mo tokanga fakalaumālié, ‘oku tau sio ai ki Hono to’ukupú he māmani kotoa pea ‘i he’etau mo’uí fakatāutaha.

Tuku ke u vahevahe atu ha sipinga.

Na’e folofola e ‘Eikí ki he kāingalotu ‘e toko 600 ‘o e Siasí ‘i he 1831 ‘o pehē, “Kuo tuku e ngaahi ki ‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá ki he tangatā ‘i he māmani, pea ‘e teka atu mei ai ‘a e ongoongo-lelei ‘o a’u ki he ngaahi ngata’anga ‘o e māmani, ‘o hangē ko e teka atu ‘a e maka kuo tā mei he mo’ungá ta’e kau ai ha nimá, kae ‘oua kuo fakafonu ‘e ia ‘a e māmani kotoa pē.”¹⁰

Ne mamata mai ‘a e palōfita ko Nifai ki hotau kuongá ni ‘e “tokosi’i” pē e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i hono fakahoa ki he kakai ‘o e māmani ka te nau ‘i he “funga kotoa ‘o e māmani.”¹¹

Ko e ngaahi sipinga faka’ofu’ofa ‘e tolu hono fokotu’u ‘e he to’ukupu ‘o e ‘Eikí ‘a Hono pule’angá, ko e ngaahi tempale na’e fakahā ‘e Palesiteni Monisoni. Ko hai ne teitei fakakaukau ‘i he ngaahi ta’u kuohilí ‘e langa ha tempale ‘i Haiti, Taileni mo e ‘Aivolí Kousi?

‘Oku ‘ikai makatu’unga e feitu’u ‘e tu’u ai ha tempalé, mei he’ene faingamālie fakasiokālafi. ‘Oku ‘omi ia ‘i he fakahā mei he ‘Eikí ki He’ene palōfitá, ‘o fakamahino’i ha ngāue mā’ongo’onga ‘e fai, mo e tu’unga mā’oni’oni ‘o e Kāingalotu te nau fakamahu’inga’i mo tokanga’i Hono falé ‘i he ngaahi to’u tangatā.¹²

Ne u ‘a’ahi mo hoku uaifi ko Kefi ki Haiti he ta’u ‘e ua kuohilí. Ne mau fakamana-tua fakataha mo ha Kāingalotu Haiti ‘a hono fakatapui ‘o e fonuá ‘e ‘Eletā Tōmasi S. Monisoni he ta’u ‘e 30 kimu’á, ‘i ha feitu’u mā’olunga ‘oku hanga hifo ki he Poata Pilinisí. He ‘ikai ke ngalo ‘i ha taha e mofuika faka’auha ‘i Haiti he 2010. Kuo tupu mo mālohi e Siasí he pule’anga ko ‘eni ‘o ha kāingalotu faivelenga mo ha kau faifekau lototo’a pē mei Haiti. ‘Oku tupulaki ‘eku tuí ke fakakaukauloto atu ki he Kāingalotu angatonu ko ‘eni ‘o e ‘Otuá ‘i ha’anau teunga hina, pea nau ma’u e mālohi ‘o e lakanga fakataula’eiki mā’oni’oni ke tataki pea fakahoko e ngaahi ouau toputapu ‘i he fale ‘o e ‘Eikí.

Ko hai na’á ne lavelave’iloa ‘e ‘i ai ha ‘o e ‘Eikí ‘i he kolo faka’ofu’ofa ko Pengikoki? ‘Oku peseti pē 1 ‘a e kau Kalisitiane ‘i ha fonua ‘oku tokolahi taha ai e kau tui faka-Putá. Hangē ko ia ‘oku hoko ‘i Haití, kuo tākaki ‘e he ‘Eikí ha’ane kakai fili he māmani ‘i Pengikoki. ‘I he ngaahi māhina kuohilí, ne u fe’iloaki ai mo Satiti mo Sutamasi Kaivaivatana mo ‘ena fānu mateakí. Ne kau ‘a Satiti ki he Siasí ‘i hono ta’u 17 pea ngāue fakafaifekau pē ‘i hono fonua tupu’angá. Na’á ne fe’iloaki kimui mo Sutamasi ‘i he kalasi ‘inisititiutí, pea sila’i kinaua ‘i he Temipale Manila Filipainí. ‘I he 1993 ne tuí’i ‘e ha loli e fāmili Kaivalataná he na’e mohe e faka’ulí, pea na’e mamatea ‘a Satiti mei hono fatafatá ki lalo. Na’e ‘ikai pē ke holo ‘ena tuí. Ko ha faiake to’ukimu’a ‘a Satiti ‘i ha ‘Apiako Fakavaha’apule’anga ‘i Pengikoki. ‘Okú ne hoko ko e palesiteni ‘o e Siteiki Taileni Pengikoki Noaté. ‘Oku tau vakai ki he ngaahi mana ‘a e ‘Otuá ‘i He’ene ngāue fakafó pea ‘i he’etau mo’ui fakatāutahá.

He 'ikai lava ke fakamatala'i e mana 'oku hoko he Siasí 'i he 'Aivolí Kousi ta'e kau ai e hingoa 'o ha ngaahi mātu'a hangē ko: Filipe mo 'Amelisi 'Asati pea mo Lusieni mo 'Ākata 'Āfoa. Na'a nau kau ki he Siasí ko ha ongo-me'a mali kei talavou, ko e taha mei Siamane mo e taha mei Falanisē. Ne 'ikai ha'anau fe'ilongaki he 1980, ka na'e ongo'i 'e Filipe mo Lusieni ke na

Sisitā 'Asati ko ha Siamane, 'o mavahe mei hono fāmīlī mo fakangofua 'a Misa 'Asati ke tuku 'ene ngāue ko ha 'enisinia mataotao. Ne fuofua fe'iloaki e ngaahi mātu'a ko 'enī 'i 'Aivolí Kousi 'i he Lautohi Faka-Sāpaté. Ko e ta'u ia 'e 30 kuohilí. 'Oku 'i ai ha siteiki 'e valu mo ha kāingalotu 'e toko 27,000 he taimí ni 'i he fonua 'Afilika ko 'enī. Ne hokohoko atu e ngāue lelei 'a e fāmili 'Āfoá, mo e fāmili 'Asatí, 'a ia na'á na toki 'osi ngāue fakafaifekau 'i he Temipale 'Akalā Kaná.

Te ke lava nai 'o vakai ki hono 'unuaki'i 'e he to'ukupu 'o e 'Otuá 'Ene ngāue kimu'á? Te ke lava nai ke vakai ki he to'ukupu 'o e 'Otuá 'i he mo'ui 'a e kau faifekau 'i Haití pe fāmili Kaivaivatana 'i Taileni? Te ke lava nai 'o vakai ki he to'ukupu 'o e 'Otuá 'i he mo'ui 'a e ongo fāmili 'Asatí mo e 'Āfoá? Te ke lava nai 'o vakai ki he to'ukupu 'o e 'Otuá 'i ho'o mo'ui?

"Pea 'oku 'ikai ha me'a 'oku fakatupu houhau ai 'a e tangatá ki he 'Otuá . . . ka

ko kinautolu 'oku 'ikai ke fakamo'oni' 'a e kau mai hono to'ukupú 'i he me'a kotoa pē." ¹³

'Oku 'ikai ke hoko pē 'a e mana 'a e 'Otuá 'i Haití, Taileni, pe 'Aivolí Kousi. Vakavakai holo. ¹⁴ "Oku 'afio mai 'a e 'Otuá ki he kakai kotoa pē, . . . 'io, 'okú ne lau 'a hono kakaí, pea 'oku tofuhia 'a māmani fulipē 'i he'ene . . . 'alo'ofá." ¹⁵

'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku lava ke tau vakai ki he to'ukupu 'o e 'Eikí he mo'ui 'a e ni'ihī kehē pea tau fakakaukau, "E lava fēfē ke u vakai lelei ange ki he to'ukupu 'o e 'Eikí 'i he'eku mo'ui?"

Na'e lolofola 'a e Fakamo'ui:

"Oua na'a fakata'eta'e tui." ¹⁶

"Oua 'e manavahē." ¹⁷

"Ikai ha . . . [manupuna] 'e taha 'e tō . . . [ki he] kekelelé [kae ta'e 'ilo ki ai] ho'omou Tamaí. . . .

"Oua . . . na'a mou manavahē he 'oku mou mahu'inga lahi [ange 'i he fanga manupuna tokolahí]." ¹⁸

Manatu'i e talavou na'e kaila ki he palōfita ko 'Ilaisá 'i hono 'ātakai'i kinaua 'e he filí: "Oiaue, ko e hā te ta fa?" ¹⁹

Ne tali atu 'e 'Ilaisa:

"Oua na'á ke manavahē: he ko kinautolu 'oku kau mai kiate kitauá 'oku tokolahi hake 'iate kinautolu 'oku kau kiate kinautolú.

"Pea na'e lotu 'a 'Ilaisa, . . . ['Eiki], . . . faka'ā 'a hono matá, koe'uhí ke ne mamata. Pea na'e faka'ā 'a e mata 'o e

'Olunga 'i to'ohemá: Palesiteni Thomas S. Monson 'i Haití ki hono fakatapui 'o e fonua 'i he 1983. 'Olungá: Kau paionia 'o e 'Aivolí Kousi ko Phillippe mo Annelies Assard (to'ohemá) pea mo Lucien mo Agathe Affoue. To'ohemá: Ko e palesiteni fakasiteiki ko Shathit Kaivaivatana mo hono uaifi ko Juthamas, 'i Pengikoki, Taileni.

foki ki hona fonua tupu'angá 'i 'Afilika ke langa hake e pule'anga 'o e 'Otuá. Ne fie ma'u ha fu'u tui lahi ke lava 'e

talavou 'e [he 'Eikí]; pea na'á ne sio pea vakai na'e fonu 'a e mo'ungá 'i he fanga hōsī mo e ngaahi saliote afí.²⁰

'I ho'o tauhi 'a e ngaahi fekaú pea lotu 'i he tui ke mamata ki he to'u-kupu 'o e 'Eikí 'i ho'o mo'uí, 'oku ou palōmesi atu te Ne faka'a lelei hake ho mata fakalaumālié, ke ke vakai lelei ange 'oku 'ikai te ke tuēnoa.

'Oku ako'i mai 'e he folofolá 'oku totonu ke tau [tu'uma'u] 'i he tui mālohi ki he ngaahi me'a 'e hoko mai.²¹ Ko e hā e me'a 'e hoko mai? Na'e lotu e Fakamo'uí 'o pehē:

"Ko 'emau Tamai 'oku 'i he langi, ke tapuhā ho huafá.

"Ke hoko mai ho'o pulé. Ke fai ho finangalo 'i he māmaní, 'o hangē [ko ia] 'i he langí.²²

Na'a tau toki hiva'i 'a e "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi tu'i."

'Oku tupulaki 'etau tu'i 'i he'etau teu-teu atu ki he hā'ele mai 'a e Fakamo'uí. 'Oku hanga 'e he'eku fakakaukau ki He'ene hā'ele mai 'o ue'i hoku laumālié. 'E fakafo mo'oni! 'E laka hake 'ene makehé mo e ngeiá, hono lahí mo e faka'ofa'ofá, 'i ha toe me'a kuo a'usia pe mamata ai e mata fakamatelié.

'I he 'aho ko iá, he 'ikai ke Ne hā'ele mai kuo "takataka'i 'aki ia 'a e kofu, pea tokoto ia 'i ha 'ai'anga kai 'o e manu,"²³ ka te Ne hā mai "i he ngaahi 'ao 'o e langí, kuo kofu 'aki 'a e mālohi mo e nāunau lahi; fakataha mo e kau 'āngelo mā'oni'oni kotoa pē."²⁴ Te tau fanongo ki he "le'o 'o e 'āngelo lahí, mo e . . . me'alea 'a e 'Otuá."²⁵ 'E liliu e la'aá mo e māhiná, "pea [e] laku hifo

'a e ngaahi fetu'ú mei honau ngaahi tu'ungá."²⁶ Ko kitautolu, pe kinautolu 'oku muimui 'iate kitautolú, 'a e "kau mā'oni'oni . . . mei he ngaahi [vahe 'e fā kotoa pē] 'o e māmaní,"²⁷ "e fakaake pea 'e . . . to'o hake kinautolu ke fakafetaulaki kiate ia,"²⁸ pea ko kinautolu ne mate mā'oni'oni, te nau "to'o hake 'a kinautolu foki ke fakafetaulaki kiate ia 'i he lotolotonga . . . 'o e langí."²⁹

Pea 'e hoko ha me'a na'e hangē he 'ikai malavá: 'Oku folofola e 'Eikí, "Pea 'e mamata fakataha kiate au 'a e kakano kotoa pē."³⁰ 'E fēfē 'ene hokó? 'Oku 'ikai ke tau 'ilo. Ka 'oku ou fakamo'oni kuo pau ke hoko—"o hangē tofu pē ko hono kikitē. Te tau tū'ulutui 'i he loto-āpasia. "Pea 'e fakaongo atu 'e he 'Eikí 'a hono le'ó, pea 'e fanongo ki ai 'a e ngaahi ngata'anga kotoa pē 'o e māmaní."³¹ "Pea 'e . . . hangē ko e le'o 'o e ngaahi vai lahi, pea 'e hangē ko e le'o 'o e mana lahi."³² "Pea ko e 'Eikí, 'io 'a e Fakamo'uí, te ne tu'u 'i he lotolotonga 'o hono kakaí."³³

'E 'i ai e ngaahi fakataha fakangalo-ngata'a mo e kau 'āngelo 'o e langí mo e Kāingalotu 'i he māmaní.³⁴ Ka ko e mahu'inga tahá, 'o hangē ko e fakahā 'e 'Īsaia, "Pea 'e mamata 'e he ngaahi ngata'anga kotoa pē 'o māmaní [ki he] fakamo'uí 'a hotau 'Otuá,"³⁵ pea te Ne "pule ki he kakano kotoa pē."³⁶

'I he 'aho ko iá, 'e fakalongolongo e kau fakaangá, "he'e ongo'i ia 'e he telinga kotoa pē . . . , pea 'e peluki 'a e tui kotoa pē, pea 'e vete 'e he 'elelo kotoa pē"³⁷ ko Sisū 'a e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ko e Fakamo'uí mo e Huhu'i 'o e māmaní.

Ko e 'aho Toetu'ú 'eni. 'Oku tau fiefia mo e kau Kalisitiane he funga 'o e māmaní 'i He'ene Toetu'u nāunau'ia pea no 'etau toetu'u ne 'osi tala'ofa mai. Fakatauange te tau mateuteu ki He'ene hā'ele mai, 'aki 'etau toutou fakamanatu e ngaahi me'a nāunau'ia ko 'eni 'i hotau 'atamai mo kinautolu 'oku tau 'ofa aí, pea fakatauange ke hoko 'Ene lotú ko 'etau lotú ia: "Ke hoko mai ho'o pulé. Ke fai ho finangaló 'i māmaní, 'o hangē [ko ia] 'i he langí."³⁸ 'Oku ou fakamo'oni 'okú Ne mo'ui. "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i." 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Lolotonga 'oku liliu e konifelenisi lahí ki ha ngaahi lea fakafonua 'e 94, ka 'oku 'ikai fakamafola kotoa e ngaahi lea fakafonua'i he taimi tatau 'oku fakahoko ai e konifele-nisi pe ngaahi fakatahá kotoa. Ko e lea fakafonua 'e 75 na'e fakamafola fakahanga-tonu ai 'a e fakataha 'o e ho'atā Sāpaté 'i he konifelenisi ko 'eni.
2. "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i," *Ngaahi Himi*, fika 23.
3. 'I he 'aho Tūsute, 31 'o Mā'asi, 2015 ne 'omi mei he 'ōfisi 'o e Kau Palesitenisi 'Uluakí ha 'imeili kiate au 'o fakamatala mai te u lea 'i he ho'atā Sāpate, 'aho 5 'o 'Epelelī 'i he hili pē hono hiva'i 'e he ha'ofangá 'a e "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i" Ko e faka-lea 'o e himi ma'ongo'onga ko 'eni 'o hono Fakafoki mai e ongoongolelei, 'a ia ne fa'u 'e Pa'ale P. Palati, ko ha tautapa ia 'i he loto fakatōkilalo ki he Fakamo'uí ke foki mai ki he māmaní. 'Okú ne fālute 'a e pōpoaki 'o 'eku lea he konifelenisi pea mahalo 'oku mālohi ange ia 'i ha toe hini ne tau hiva'i. Ne ongo mo'oni kiate au 'a hono mahu'inga 'o e tui 'a e Kāingalotu he feitu'u kotoa 'oku tau kau fakataha 'i he Sāpate Toetu'ú, 'o hiki hake hotau le'ó ki he 'Otuá pea hiva'i fakataha, "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i! [Kuo fuoloa 'emau tatali ki he 'Afioná." 'I he'eku 'ilo ne 'ikai ha'aku kaunga ki he hiva 'oku fili ki he konifelenisi lahí, ne u fakakaukau pe na'e lau koā 'a 'eku leá 'e kinautolu 'oku fatongia 'aki hono fili e hiva 'a ia ne ui ko e "Ke Hoko Mai Ho Pule'angá" pea fili leva e himi ko 'eni kau ki he Hā'ele 'Angau 'a e Fakamo'uí. Na'a ku toki 'ilo kimui ne hanga 'e he kau fai hiva 'o e Kuaea Tāpanikalé 'o fokotu'u ange ki he Kau Palesitenisi 'Uluakí ke liliu 'a e himi 'i he konga kimu'a 'o Mā'asi, ko ha ngaahi uike si'i pē ia hono 'ave 'a 'eku leá ki he Kau Palesitenisi 'Uluakí. Ne hiva'i fakamuimuitaha 'a e himi ko 'eni "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i" 'e he ha'ofangá 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2002. 'Oku tau takitaha feinga ke fai pē me'a te tau lavá, ka ko Ia 'a e tā palani ma'ongo'ongá.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 100:16.
5. 1 Nifai 14:14.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 10:55.
7. A'usia fakatāutaha, Mē 1997.

8. 2 Nifai 27:20.
9. Sione 1:3
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:2.
11. 1 Nifai 14:12.
12. 'I he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 2001, lolotonga 'eku nofo 'i Palāsila, ne u loto vēkeveke 'o vahevahe mo Palesiteni Sēmisi E. Fausi 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki ha ngaahi mo'oni'i me'a fakaofa fekau'aki mo e Kāingalotu 'oku nofo 'i he kolo ko Kulitipā, 'o 'amanaki te ne fakamatala ia kia Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli. Ne ta'ofi au 'e Palesiteni Fausi lolotonga 'eku leā. Na'ā ne pehē mai, "E Niila, 'oku 'ikai ke tau feinga ke fakalotoa e Palesiteni. Ko hono fili ko ia e feitu'u ke langa ai e temipalē 'oku 'i he 'Eiki pē mo 'Ene Palōfitā." Ne fakatapui e Temipale Kulitipa Palāsila 'i he ta'u 2008.
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 59:21.
14. Ko e taha e ngaahi mana lalahi 'oku fakahoko 'e he to'ukupu 'o e 'Eiki ko hono 'unuaki'i Hono pulē'angā 'i he ngaahi kolo mo e vāhenga kotoa pē 'o e 'Iunaiteti Siteiti. Ko e fakatātā 'eni 'e taha. Ne vahe au 'i Mē 'o e 2006 ki ha konifele-nisi fakasiteiki 'i Tenitoni 'i Tekisisi. Ne u nofo he 'api 'o e palesiteni fakasiteiki, ko Palesiteni Vōni A 'Enitulasi. Ne talanoa'i mai 'e Sisitā 'Enitulasi e kamata mai 'a e Siasī 'i Tenitoni, ne fuofua kau ki ai 'ene ongomātu'ā, 'a Sione mo Makeleta Poota. Ko e Lautohi Faka-Sāpatē pē na'e kamata 'aki. Ka na'e vahevahe 'e he fāmili Pōtā e ongoongolelei ki he fāmili Lekitelī, pea vahevahe atu ia 'e he fāmili Lekitelī ki he fāmili Nōpelē mo e Mātino. Ne kau atu foki mo e kau faifekau 'i hono fai ha tokoni mahu'inga. Ne tokolahi ha ngaahi fāmili ne kau ki he Siasī. Ne hiki mai ha ni'ihī kehe mei he hihifō ki Tenitoni. 'I he 'ahō ni, 'i he feitu'u ne 'i ai pē ha ki'i kolo si'isi'i, 'oku 'i ai 'eni ha siteiki e fā, pea 'oku hoko ha taha 'o e ngaahi foha 'o e fāmili Mātini, 'a 'Eletā Sēmisi B. Mātino ne kau ki he Siasī 'i he'ene kei ta'u 17, ko ha Taki Mā'olunga 'o e Siasī.
15. 'Alamā 26:37.
16. Mātiu 21:21
17. Ma'ake 5:36
18. Mātiu 10:29, 31.
19. 2 Ngaahi Tu'i 6:15.
20. 2 Ngaahi Tu'i 6:16–17.
21. Mōsaia 4:11.
22. Mātiu 6:9–10; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:6
23. Luke 2:12.
24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:44.
25. 1 Tesalonika 4:16.
26. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:49.
27. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:46.
28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:96.
29. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:97.
30. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:23.
31. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45:49.
32. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā 133:22.
33. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:25.
34. Vakai, Mōse 7:63.
35. 'Isaia 52:10.
36. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:25.
37. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:104.
38. Mātiu 6:10.

Fai 'e 'Eletā Jorge F. Zeballos
'O e Kau Fitungofulū

Kapau Te ke Fatongia'aki la

Tau vilitaki atu kimu'a 'i hono ako hotau fatongia, fai e fili 'oku totonu, mo ngāue 'o fakatatau ki he ngaahi fili ko iā, pea tali e finangalo 'o 'etau Tama'i.

Ne u kei ta'u 12 he taimi ne a'u ange ai e ongo faifekau ke fuofua malanga he kolo he fakatokelau 'o Silē 'a ia ne fā'ele'i ai a'u. 'I ha Sāpate 'e taha hili ha māhina 'e ono 'eku ma'u lotu he ki'i kolo tokosi'i, na'e tufa mai 'e he faifekau kiate au e maā he sākalamēnitī. Ne u sio kiate ia 'o pehē le'o si'i ange, "He 'ikai ke u kai."

Na'ā ne pehē mai, "Ko e hā hono 'uhingā?"

Ne u talaange, "Koe'uhī he 'oku 'ikai ko ha mēmipa au 'o e Siasī."¹

Ne 'ikai ke tui ki ai e faifekau. Na'ā ne fu'u 'ohovale. 'Oku ou tui na'a ne pehē, "Ka 'oku ha'u ma'u pē e ki'i talavou ni ki he fakataha'anga kotoa pē! 'Oku anga fēfē 'a e 'ikai ke ne hoko ko ha mēmipa 'o e Siasī?"

Ne a'u vave ange e ongo faifekau ki hoku 'api he 'aho hono hokó, peá na fai e me'a kotoa pē ke ma'u ha faingamālie ke ako'i kotoa ai hoku fāmili. Ne kei falala pē e ongo faifekau ke hoko atu hono ako'i a'u, koe'uhi pē ko 'eku ma'u lotu fakauike he Siasī 'o laka hake he māhina 'e onó neongo 'a e 'ikai ke tokanga ki ai hoku fāmili. Ne faifai pea a'u ki he momeniti fakafiefia ne u tatali ki a'i ko 'ena fakaafe'i au ke u hoko ko ha mēmipa 'o e Siasī 'o Sisū Kalaisi. Ne talamai 'e he ongo faifekau 'e fie ma'u ke u ma'u ha ngofua mei he'eku ongo mātu'ā, he 'oku ou kei si'i. Na'ā ku 'alu mo e ongo faifekau ki he'eku tama'i mo fakakaukau te ne tali anga'ofa 'o pehē mai "E hoku foha ko ho'o ta'u fakalaó pē, pea te ke lava leva 'o fai ho'o fili."

lelei, mo mo'ui 'o fakatatau mo Hono finangalo ma'atautolu. Na'e folofola e 'Eiki 'o pehē, "Ko ia, tuku ke akó ni 'o 'ilo 'e he tangata kotoa pē 'a hono fatongia, pea ke ngāue 'i he lakanga kuo fakanofa ia ki ai, 'i he faivelenga kakato."⁵ 'Oku 'ikai ke fe'unga pē 'a e holi ke fai 'a ia 'oku lelei kapau 'oku 'ikai ke tau fakapapau 'i 'oku mahino e me'a 'oku 'amanaki mai 'etau Tamaí meiate kitautolu mo finangalo ke tau faí.

I he talanoa ko e 'Alisi 'i he Fonua Fakaofó [Alice in Wonderland], ne 'ikai ke 'ilo 'e 'Alisi e hala ke 'alu ai, peá ne 'eke ki he Pusí, "Te ke lava 'o talamai e hala 'oku totonu ke u 'alu ai?"

Ne tali mai e pusí, "E makatu'unga pē ia mei he feitu'u 'okú ke fie 'alu ki ai."

Na'e tali atu 'e 'Alisi, "Ta 'oku 'ikai ke u tokanga au pe ko fē feitu'u te u 'alu ki ai."

Na'e pehē mai e pusí, "Pea tā 'oku 'ikai ke mahu'inga e hala ia ke ke 'alu ai."⁶

Neongo ia, 'oku tau 'ilo ko e hala 'oku fakatau ki he "fu'u 'akau, 'a ia [oku] lelei hono fuá ke ngaohi ha taha ke fiefia"⁷—"a e hala, 'oku fakatau ki he mo'ui"—'oku fāsi'i, pea 'oku ngāue'i e fononga he hala ko iá, pea 'oku "ilo ia 'e he tokosi'i pē."⁸

'Oku ako'i e Nifai 'o pehē "e fakahā kiate kimoutolu 'e he ngaahi folofola 'a Kalaisi 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou faí."⁹ Peá ne toe tñaki mai 'o pehē "ko e Laumālie Mā'oni-oni . . . te ne fakahā kiate kimoutolu 'a e me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou faí."¹⁰ Ko e ngaahi folofola ko ia 'a Kalaisi 'oku tau ma'u mei he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōnī pea mo e fakahā fakatāutaha 'oku tau ma'u mei he Laumālie Mā'oni-oni, ko e ngaahi me'a ia 'okú ne fakalotoa kitautolu ke tau ako hotau fatongia.

2. Fai 'o e Fili

'Oku 'atautolu e fili ke faí, 'o tatau ai pē pe na'a tau ako ki hono Toe Faka-foki Mai 'o e Ongoongolelei, ki ha fo'i fekau tukupau, ngaahi fatongia 'oku fekau'aki mo e ngāue 'i ha uiu'í, pe ngaahi fuakava 'oku tau fai he temi-palé, pea tatau ai pē pe 'oku tau ngāue

Ne u lotu fakamātoato he lolotonga 'ene talanoa mo e ongo faifekau, ke liliu hono lotó 'o fakangofua ke u papitaiso. Ko 'ene tali 'eni ki he ongo faifekau: "Ongo faifekau, 'i he māhina 'e ono kuohilí ne u sio ki he 'ā pongi-pongia hoku foha ko Siasí he Sāpate kotoa pē 'o tui hono vala lelei tahá, 'o 'alu ki he lotú. Kuó u mamata ki ha ivi tākiekina lelei kuo fai 'e he Siasí 'i he'ene mo'ui." Na'á ku 'ohovale he'ene tafoki 'o pehē mai kiate au, "Foha, kapau te ke fatongia'aki ho'o fili ko 'ení, te u lotu ke ke papitaiso." Ne u fā'ofua ki he'eku tamaí, 'o 'uma kiate ia, mo fakamālō he'ene lotu ke u papitaiso. Ne u papitaiso he 'aho hono hokó. Na'e fakamanatua he uike kuo 'osí e ta'u 'e 47 'o e fo'i momeniti mahu'inga ko ia he'eku mo'ui.

Ko e hā e fatongia 'oku tau ma'u ko e kāingalotu 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi? Na'e fakahāa'ia 'e Palesieni Siosefa Filitingi Sāmīta 'o peheni: "Oku tau ma'u e ongo fatongia lalahi ko 'ení. . . 'Uluakí, ko e feinga ke fakamo'ui kitautolu; ko hono uá, ko hotau tufakanga ki hotau kāingá."²

Ko e tefito'i fatongia 'eni na'e tuku mai 'e he'etau Tamaí ma'atautolu: feinga ke fakamo'ui kitautolu pea pehē ki he ni'hi kehē, 'i he mahino ko e 'uhinga 'o e fakamo'ui 'i he fakamatala ko 'ení, ko hono a'usia e nāunau

mā'olunga taha na'e tuku mai 'e he Tamaí ma'a 'Ene fānau talangofuá.³ Kuo pau ke hā mei he ngaahi fatongia ko 'eni kuo tuku mai kiate kitautolu—pea tau tali lotu fiemālié—'a e ngaahi me'a 'oku tau fakamu'omu'á, 'etau ngaahi faka'amú, 'etau ngaahi filí, mo hotau 'ulungaanga faka'ahó.

Ki ha taha kuo mahino ki ai e me'a ko iá, 'oku malava ke ma'u e hakeaki'í, koe'uhi ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi, pea ka 'ikai ke ma'u ia, 'oku tatau ia mo e fakamala'ia. Ko ia, ko e fehanga-hangai 'o e fakamo'ui ko e fakamala'ia, 'o hangē pē ko e fehanga-hangai 'a e lavame'á mo e ta'emalavá. Ne ako'i mai 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni kiate kitautolu 'o pehē "he 'ikai ke fakafie-fiemālie fuoloa ai pē e kakai tangatá 'i ha lavame'a si'isi'í ka 'oku nau 'ilo'i 'e malava ke nau ma'u e lelei tahá."⁴ Te tau fiemālie fēfē 'i ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai ke ma'u ai e hakeaki'í kapau 'oku tau 'ilo'i oku malava ke ma'u ia?

Tuku ke u vahevahe atu ha tefito'i mo'oni mahu'inga 'e fā 'e tokoni ki he'etau faka'amú ke tau tauhi ki he'etau Tamaí 'i Hēvaní, pea pehē ki He'ene faka'amú ke tau hangē pē ko Iá.

1. Ako Hotau Fatongia

Kapau te tau fai e finangalo 'o e 'Otúá, mo tauhi kiate Ia, kuo pau ke tau kamata 'aki ha ako, mahino, tali

‘o fakatatau ki he fo’i ‘ilo fo’ou ko iá pe ‘ikai. ‘Oku fili tau’atāina e taha kotoa pē ma’ana ke fai ha fuakava toputapu hangē ko e papitaisó pe ngaahi ouau fakatemipalé. Ko ha konga angama-heni ‘o e mo’ui fakalotu ‘a e kakai he kuonga mu’á ko hono fai ha fuakava, he na’e pehē ‘e he fono motu’a “oua na’a mou fuakava loi ‘i hoku hingoá.”¹¹ Neongo ia, ne ako’i ‘e he Fakamo’ui ‘i he vaeua’angamālie ‘o taimi ha founa mā’olunga ange ki hono tauhi ‘etau ngaahi tukupaá he taimi na’á Ne folofola ai ke ‘ai e ‘io ke mahino ko e ‘io pea ko e ‘ikai ke mahino ko e ‘ikai.¹² ‘Oku totonu ke fe’unga pē e lea ‘a ha taha ke mahino ai ‘ene tauhi pau ki he’ene tukupā ki ha taha kehe kae tautefito kapau ko e tokotaha kehe ko iá ko ‘etau Tamaí Hēvaní. ‘Oku fakahaa’i mei hono tauhi ‘o ha tukupaá ‘a e mo’oni mo e angatonu ‘o ‘etau leá.

3. Ngāue ‘o Fakatatau Ki ai

Hili hono ako hotau fatongiá mo fai e ngaahi fili ‘oku fekau’aki mo e ‘ilo mo e mahino ko iá, kuo pau ke tau ngāue leva ‘o fakatatau ki ai.

‘Oku hā mei he me’a na’e fai ‘e he Fakamo’ui ki he tangata na’e puke he mahaki teté ‘i hono ‘omi kiate Ia ke fakamo’ui, ‘a e sīpinga mālohi ‘o e fai pau ki hono fakahoko ‘Ene tukupā

mo ‘Ene Tamaí. “Pea mamata ‘a Sisū ki he’enua tuí, pea pehē ‘e ia ki he mahaki teté, Foha, kuo fakamolemole ho’o ngaahi angahalá.”¹³ ‘Oku tau ‘ilo ‘oku fie ma’u e Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí ki hono fakamolemole’i ‘o ‘etau ngaahi angahalá, ka ‘i he lolotonga hono fakamo’ui ko ‘eni ‘o e tangata teté, ne te’eki ke hoko e me’a ma’ongo’ongá ia; na’e te’eki ai ke hoko e faingata’a’ia ‘a e Fakamo’ui ia ‘i Ketisemaní pea ‘i he funga kolosí. Neongo ia, na’e ‘ikai ke ngata pē ‘i hono tāpuaki’i ‘e Sisū e tangata teté ke ne lava ‘o ‘alú, ka na’á Ne toe fakamolemole’i ‘ene ngaahi angahalá, mo ‘omi ha faka’ilonga pau te Ne lava’i e ngāué, te Ne fakahoko ‘Ene tukupā mo e Tamaí, pea te Ne fakahoko ‘i Ketisemani mo e kolosí e me’a na’á Ne tala’ofa ke fai.

‘Oku fāsi’i e hala kuo tau fili ke fononga aí. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi faingata’a he fonongá ‘e fie ma’u ki ai ‘etau tui kia Sisū Kalaisí mo hotau lelei taha ke nofo he halá pea vivili atu kimu’a. ‘Oku fie ma’u ke tau fakatomala mo talangofua pea fa’a kātaki, neongo kapau ‘oku ‘ikai mahino kakato kiate kitautolu e ngaahi tu’unga ‘oku tau fehangaangai mo iá. Kuo pau ke tau fakamolemole’i e ni’ihi kehé mo mo’ui ‘o fakatatau ki he me’a kuo tau akó mo e ngaahi fili kuo tau fai.

4. Ko Hono Tali Lelei e Finangalo ‘o e Tamaí

‘Oku ‘ikai ke ngata pē hono fie ma’u ‘e he tu’unga fakaākongá ke tau ako hotau fatongiá, fai e fili ‘oku totonú, mo ngāue ‘o fakatatau ki ai, ka ‘oku toe mahu’inga foki ke tau fakatupulaki e loto mo e malava ke tali e finangalo ‘o e ‘Eikí, neongo ‘oku ‘ikai ke tataua ia mo ‘etau holi mā’oni’oni pe ngaahi me’a ‘oku tau fie ma’u.

‘Oku ou ofo mo tangane’ia he tō’onga ‘a e tokotaha kilia ne ha’u ki he ‘Eikí ‘o, “kole kiate ia, mo tū’ulutui kiate ia, mo ne pehē kiate ia, Kapau ko ho finangaló, ke ke fa’a fakama’a au.”¹⁴ Ne ‘ikai kole ‘e he kiliá ha me’a, neongo na’e mā’oni’oni ‘ene ngaahi faka’amú; na’á ne loto pē ke tali e finangalo ‘o e ‘Eikí.

‘I he ngaahi ta’u kuohilí, ne tāpuekina haku kaungāme’a ko ha ongo mātu’a faivelenga ‘i hano ma’u ha foha ne na faka’amua mo lotua ‘i ha taimi lahi. Ne fiefia hoku kaungāme’á mo hona ‘ofefine pē ‘e taha he taimi ko iá mo honau ‘apí ‘i hono fā’ele’i mai e ki’i tamasi’i. Ne ‘i ai ha ‘aho ‘e taha ne hoko ha me’a fakatu’upakē: ne faka-fokifā e pongia ‘a e ki’i tamasi’i ta’u tolú. ‘I he’eku ‘ilo e me’a ne hokó, ne u tā ki hoku kaungāme’á ‘o fakahā ‘eku fakalotolahi he taimi faingata’a ko iá.

Na'e hoko 'ene talí ko ha lēsoni kiate au. Na'á ne pehē mai, "Kapau ko e finangalo 'o e Tamaí ke to'o ia 'o 'ave kiate Ia, pea 'e sai pē ia kiate kimaua." Ne 'ikai ke teitei 'asi mai ha lāunga, fakafepaki, pe ta'e fiemālie mei he lea 'a hoku kaungāme'á. Ne 'ikai ha me'a pehē, ko e me'a pē ne u ongo'i mei he'ene leá ko e fakafeta'i ki he 'Otuá he'ene faka'atā ke na fiefia 'i hona ki'i fohá 'i he ki'i vaha'ataimi ko iá, mo 'enau tali lelei e finangalo 'o e Tamaí. Ne hili ha ngaahi 'aho sí'i kuo toe foki pē ki'i tamasi'i ki hono 'api fakasilesitalé.

Tau vilitaki atu mu'a 'i hono ako hotau fatongiá, fai e fili 'oku totonú, mo ngāue 'o fakatatau ki he ngaahi fili ko iá, pea tali e finangalo 'o 'etau Tamaí.

'Oku ou fiefia mo hounga'ia he fili na'e fai 'e he'eku tamaí he ta'u 'e 47 kuohilí. Hili ha ngaahi taimi, ne toki mahino kiate au e tu'unga na'á ne 'omi kiate aú—ke u fatongia'aki e fili ko iá—'oku uHINGA ia ko e tokanga ki he'eku Tamai Hēvaní mo fekumi ke ma'u hoku fakamo'uí kae 'uma'á 'a hoku kāingá, pea hoko tatau ange mo e finangalo 'o e Tamaí. 'Oku ou fakamo'oni 'i he 'aho mātu'aki mahu-ingá ni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá ko 'etau Tamaí mo Hono 'Alo 'Ofa'angá. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Kātaki 'o fakatokanga'i "neongo 'oku fakataumu'a 'a e sākalamēniti ma'á e kā-ingalotu 'o e Siasí, ka 'oku 'ikai totonu ke fakahā 'e he kau pisopeliki 'e tufa pē ia ki he kāingalotu, pea 'oku 'ikai totonu ke fai ha me'a ke ta'ofi ai 'a e kakai te'eki Siasí mei ha'anau ma'u ia" (*Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* [2010], 20.4.1).
2. *Ngaahi Akonaki 'o e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Filitingi Sāmita* (2013), 294.
3. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:21–23.
4. Thomas S. Monson, "To the Rescue," *Liahona*, July 2001, 58.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:99.
6. Lewis Carroll, *Alice's Adventures in Wonderland* (1920), 89.
7. 1 Nifai 8:10.
8. Mātiu 7:14.
9. 2 Nifai 32:3.
10. 2 Nifai 32:5.
11. Levitiko 19:12.
12. Vakai, Mātiu 5:37.
13. Ma'ake 2:5.
14. Ma'ake 1:40.

Fai 'e 'Eletā Joseph W. Sitati
'O e Kau Fitungofulú

Tupulaki, Fakatokolahi mo Pule ki he Māmaní

Kuo fakatukupaa'i mo tāpuaki'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní ke tau tupulaki, fakatokolahi mo fakafonu 'a e māmaní ke tau lava 'o hangē ko Iá.

Fakamālō atu ki he Kuaea 'o e Tāpanekalé 'i he fakahihiki lelei ki he Fakamo'ui 'o e māmaní.

'I he 'aho ne ui ai 'e he 'Otuá ko e Tamaí 'a Hono 'Alo Tofu Pē Taha Na'e Fakatupú ke ngaohi 'a e tangatá 'i Hona 'imisí mo Hona tataú, na'á Ne tāpuekina 'Ene fānaú He'ene folofola ange, "Mo fanafanau, mo fakatokolahi, pea fakakakai 'a e māmaní, 'o iku-na'i ia, pea pule . . . ki he me'a mo'ui kotoa pē 'a ia 'oku 'alu holo 'i he funga fonuá."¹ Ko ia ne kamata ai 'etau fononga fakamatelié 'aki ha tukupā fakalangi mo ha tāpuaki. Na'e 'omi 'e ha Tamai 'ofa 'a e tukupā pea mo e tapuaki ke fanafanau, fakatokolahi pea ke tau pule ke tau lava 'o fakalakalaka pea hoko 'o hangē ko Iá.

'E kāinga, 'oku ou fakaafe'i ho'omou tuí mo ho'omou lotú 'i he'eku vahe-vahe atu ha ngaahi fakakaukau ki he ngaahi tefito'i 'ulungaanga 'e tolu 'o hotau natula fakalangí. 'Oku ou lotua ke tau fakatokanga'i kakato mo fakahoko hotau fatongia toputapú—'a e tukupā 'a 'etau Tamaí—ke fakatupulaki hotau natula faka-'Otuá kae lava ke ola lelei ange 'etau fonongá pea tau tū'uta ki hotau iku'anga fakalangí.

'Uluakí, Na'e Fakatukupaa'i Kitautolu 'e he 'Otuá ke Tau Tupulaki

'Oku 'ikai ke tau fa'a fakatokanga'i ha konga mahu'inga 'o e tupulakí, ko hono 'omi ia 'a e pule'anga 'o e 'Otuá he funga māmaní. Na'e ako'i 'e he Fakamo'ui:

"Ko au ko e vainé, ko e ngaahi va'á 'a kimoutolu; ko ia 'oku nofo 'iate au, mo au 'iate iá, ko ia ia 'e fua lahí: ka māvae mo au, 'e 'ikai te mou fa'a fai ha me'a. . . .

"Kapau 'oku mou nofo 'iate au, pea nofo 'Eku ngaahi leá 'iate kimoutolu, te mou kole 'a ia te mou loto ki aí, pea 'e fai ia kiate kimoutolu.

"I he me'á ni 'e ongoongo lelei ai 'a 'eku Tamaí, koe'uhí ke mou fua lahi; ko ia te mou hoko ai ko 'eku kau ākongā."²

'Oku tau ma'u ha fua lahi 'i he taimi 'oku tau muimui ai kia Kalaisi pea "to'o kiate [kitautolu Hono] huafá [pea] . . . tauhi kiate Ia 'o a'u ki he ngata'angá"³ pea tokoni ki he ni'ihí kehé ke nau ha'u kiate Iá.

'Oku hokohoko atu hono hiki hake 'e he kau palōfita mo'ui mo e kau 'aposetoló honau le'ó 'i hotau kuongá ni, ke fakaafe'i kitautolu taki taha ke

tau toe kau kakato ange ki he ngāue 'o e fakamo'uí 'o fakatatau mo e me'a te tau malavá pea mo hotau ngaahi faingamālié.

Ko e kamata'anga 'o ha tali 'okú ne 'omai ha tupulakí, ko 'ete "angamalū mo loto-fakatōkilalo."⁴ Te tau lava 'o ha'u kakato kia Kalaisi 'i he'etau talangofua ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo tauhi e ngaahi fuakava kotoa kuo tau faí.⁵ Te tau lava 'o fekumi mo ma'u 'a e me'afoaki 'o e manava 'ofá pea ma'u mo e mālohi ke fakaafe'i hotau ngaahi fāmilí, 'etau ngaahi kuí pea mo hotau kaungā'api mo e kaungāme'a siasi mo te'eki ai siasí ke nau tali e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.

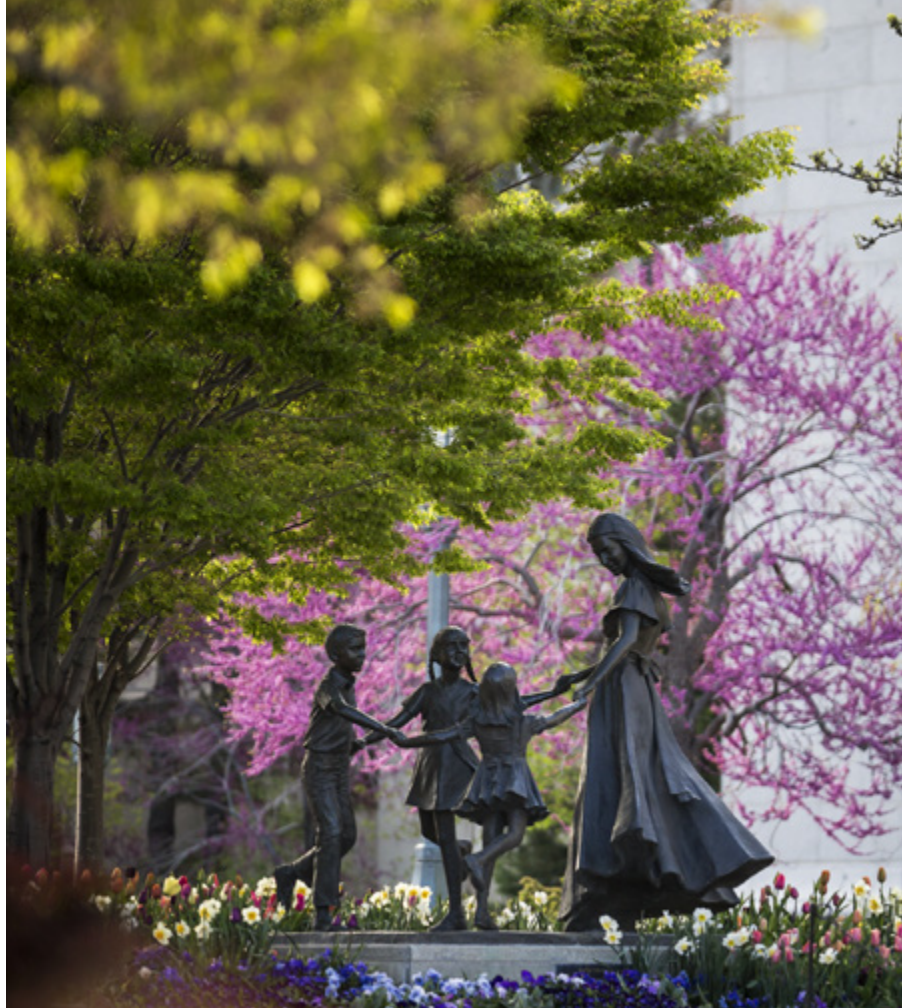
'Okú 'ikai ko ha tufakanga e ngāue 'i he laumālie 'o e manava 'ofá, ka ko ha fiefia ia. 'Okú hoko e ngaahi faingata'á ko ha ngaahi faingamālie ke langaki ai e tuí. 'Okú tau hoko ko ha "kau fakamo'oni [ki he lelei] 'o e 'Otuá 'i he taimi kotoa pē pea 'i he me'a kotoa pē, pea 'i he feitu'u kotoa pē te [tau] 'i ai, 'o a'u ki he maté."⁶

Te tau lava kotoa 'o kau kakato ange ki he ngāue 'o e fakamo'uí. Kuo 'omi 'e he Fakamo'uí e fatongia ko 'ení mo ha tala'ofa: "Kuó u fili 'a kimoutolu, 'o tu'u-tu'uni 'a kimoutolu, ke mou 'alu atu, 'o ma'u 'a e fua, pea ke tolonga homou fuá: koe'uhí ko ia kotoa pē te mou kole ki he Tamai 'i Hoku huafá, ke Ne foaki kiate kimoutolu."⁷

Uá, Kuo Fakatukupaa'i Kitautolu 'e he 'Otuá ke Tau Fakatokolahí

Ko hotau sino fakamatelié ko ha tāpuaki ia mei he 'Otuá. 'Okú tau ma'u ia ko e fakataumu'a ke fakahoko e ngāue 'a e Tamai Hēvaní "ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá."⁸ Ko e sinó ko e founa ia 'e lava ke tau a'usia ai hotau tu'unga fakalangí.

'Okú makatu'unga 'i he sinó, 'a e malava e fānau fakalaumālie mo talangofua 'a e Tamai Hēvaní ke nau a'usia 'a e mo'ui 'i he māmaní.⁹ 'Okú hanga 'e he fanafanaú 'o 'oange ki he fānau fakalaumālie kehe 'a e 'Otuá, 'a e faingamālie ke nau foua 'a e mo'ui 'i he māmaní. 'Okú ma'u 'e kinautolu kotoa pē 'oku fanau'i mai 'i he mo'ui

fakamatelié, 'a e faingamālie ke tupulaki pea hakeaki'i kinautolu 'o kapau te tau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá.

Ko e mali 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefiné, ko e fa'unga ia kuo tu'u-tu'uni 'e he 'Otuá ke fakahoko 'aki e tukupā ke fanafanaú. 'Okú 'ikai malava 'e he mali fakatangata pe fakafefiné 'o fanafanaú.

'Okú hanga 'e he mali totonu mo fakalao 'oku sila 'i he temipalé pea faka'apa'apa'i ai e ngaahi fuakava 'o e silá, 'o 'oange ki he mātu'á mo 'enau fānau 'a e faingamālie ke nau a'usia lelei taha ai e 'ofá mo e teuteu ki ha mo'ui 'oku tupulakí. 'Okú ne 'oange kiate kinautolu 'a e ātakai lelei taha 'e lava ke nau mo'ui 'aki ai 'enau ngaahi fuakava ne nau fai mo e 'Otuá.

Koe'uhí ko e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate kitautolú, kuó Ne 'omi ai ke toki a'usia 'e He'ene fānau faivelenga kotoa 'oku 'ikai ke nau lava pe malava 'o a'usia e ngaahi tāpuaki 'o e malí mo e fānau he fuakavá pe ma'u kakato e

tāpuaki ko iá tu'unga 'i ha 'uhinga 'oku 'ikai ke nau pule ki aí, ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuakí ni 'i he taimi ko ia kuo kotofa 'e he 'Eikí.¹⁰

Kuo na'ina'i mai e kau palōfita mo e kau 'aposetolo mo'ui kiate kinautolu kotoa 'oku nau ma'u e faingamālie ke fai e fuakava 'o e mali ta'engatá, ke nau hokohoko atu 'i he fakapoto-poto mo e tui. 'Okú 'ikai totonu ke tau fakatoloi e 'aho toputapu ko iá koe'uhí ko ha ngaahi tulifua fakaemāmani pe 'amanaki ki ha hoa, 'oku 'i ha tu'unga he 'ikai maa'usia ia 'e he taha kotoa 'e malava ke te mali mo iá.

Ko 'eni e tala'ofa kiate kinautolu kotoa 'oku sila 'i he fuakava 'o e mali ta'engatá pea 'oku nau tupulaki 'i hono tauhi 'enau ngaahi fuakavá, he 'ikai teitei ma'u 'e he filí ha mālohi ke ne holo e fakava'e 'o 'ena feohi ta'engatá.

Tolú, 'Okú Fakatukupaa'i Kitautolu 'e he 'Otuá ke Tau Pule ki he Māmaní

'Okú 'uhinga 'a e pule ki he māmaní mo e me'a mo'ui kotoa peé, ke

he 'Eiki ke fokotu'u 'ene mā'onioní, ka 'oku 'a'eva 'a e tangata taki taha 'i hono hala pē 'o'ona, pea fakatatau ki he tatau 'o hono 'otua 'o'oná, 'a ia ko hono tataú 'oku hangē ko e māmaní."16

Ka neongo ia, 'oku fakaafe'i 'e he 'Otuá 'Ene fānaú kotoa ke nau mā'u 'Ene tokoní ke ikuna'i mo kátekina e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí, 'aki e ngaahi leá ni:

"Ko e 'Otuá au; na'á ku fakatupu 'a e māmaní mo e tangatá 'i he te'eki ai ke nau 'i he kakanó.

". . . Kapau te ke tafoki mai kiate au, pea tokanga ki hoku le'ó, pea tui, mo fakatomala mei ho'o ngaahi maumau-fono kotoa pē, pea papitaiso, 'io 'i he vaí, 'i he huafa 'o hoku 'Alo pē Taha na'e Fakatupú, . . . te ke mā'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Ma'oni'oní, 'o kole 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i hono huafá, pea 'ilonga ha me'a te ke kole, 'e foaki ia kiate koe."17

Ko e Kaingalotu faivelenga ko ia 'oku mahino kiate kinautolu honau tu'unga fakalangí mo fakafalala kakato ki he mālohi 'oku mā'u 'i he Fakalelei 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'oku fakamālohia kinautolu 'i honau vaivai fakanatulá pea nau "lava ke fai 'a e me'a kotoa pē."18 'Oku nau malava 'o ikuna'i e ngaahi fakatauvele 'a e koví kuó ne fakapōpula 'i ha tokolahi ki he filí. Na'e akonaki 'a Paula:

mapule'i e ngaahi me'a ko 'ení ke nau fakahoko e finangalo 'o e 'Otuá"11 'i he'enu fakahoko e ngaahi taumu'a 'a 'Ene fānaú. 'Oku kau 'i hono pule'i 'a hono pule'i hotau sinó.12 'Oku 'ikai kau ai 'a e mo'ulaloa kovi ki he ngaahi me'a ni pe faka'aonga'i ia 'i ha founga 'oku fepaki mo e finangalo 'o e 'Otuá.13

'Oku kamata hono fakatupulaki 'etau malava ke pule ki he ngaahi me'a 'o e māmaní, 'i he'etau loto fakatōkilalo ke 'ilo'i hotau vaivai fakatāngatá pea mo e mālohi 'e lava ke tau mā'u 'ia Kalaisi mo 'Ene Fakalelei. He kuo folofola 'a Kalaisi: "Kapau te mou tui kiate au te mou mā'u 'a e mālohi ke fai 'a e me'a kotoa pē 'oku totonu ke fai 'iate aú."14 'Oku malava ke tau mā'u e mālohí ni 'i he'etau fili ke talangofua ki He'ene ngaahi fekaú. 'Oku tau fakatupulaki 'etau malavá, 'i he'etau fekumi ki he ngaahi me'afoaki 'a e Laumālié mo fakatupulaki hotau ngaahi talēnití.

Na'e fanau'i au peá u tupu hake 'i ha ngaahi tūkunga masivesiva, hangē ko ha ngaahi fāmilí lahi 'i 'Afilika. Ne u malava ke mavahe hake mei he ngaahi tūkunga ko iá 'i he'eku fekumi mo mā'u ha ako lelei 'i he tokoni 'eku mātu'á. Na'e mahu'inga ki he'eku fakalakalaká, ke fokotu'u ha vīsone 'o e me'a te u malava 'o a'usiá. Ne u mā'u kimui ange mo hoku uafi ko Kelētisí, 'i he'ema mali fo'ou, 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, pea 'okú ne kei faitāpuekina 'ema mo'uí 'aki ha ngaahi

fakahinohino fakalaumālie. 'Oku 'i ai ha ngaahi 'ahi'ahi mo e faingata'a 'okú ma foua, 'o hangē ko e fāmilí kotoa pē. Ka 'i he'ema tafoki ki he 'Eiki ke mā'u ha tokoní, kuó ma mā'u ai 'a e ngaahi tali 'oku fakanonga mo fakafiemālié pea 'oku 'ikai ke ma ongo'i lōmekina 'i he ngaahi me'a ni.

'Oku fakautuutu e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e fa'ahinga 'o e tangatá he 'ahó ni, 'o kau ai 'a e anga ta'ema'á, ponokālafí, fetā'akí, 'uli e 'eá, faito'o konatapú pea mo e masivá koe'uhí kuo tafoki ha tokolahi 'i he māmaní, 'o nau fili ke fai e "loto 'o e tēvoló mo e kakanó"15 kae 'ikai ko e finangalo 'o e 'Otuá. "Oku 'ikai te nau kumi ki

“Oku mo’oni ‘a e ‘Otuá, [pea] ‘e ‘ikai te Ne tuku ke lahi hono ‘ahi’ahi’i ‘a kimoutolú ‘i he me’a te mou fa’a fa’i; ka ‘i he ‘ahi’ahi’i ‘e tofa foki ‘e ia ‘a e hala ke hao ai koe’uhí ke mou fa’a kātaki ai.”¹⁹

“He ko e me’a ‘i he’ene mamahi ‘a’ana ‘i hono ‘ahi’ahi’i, ‘okú ne fa’a fai ke tokoni’i ‘a kinautolu ‘oku ‘ahi’ahi’i.”²⁰

Kuo fakatukupaa’i mo faitāpuekina kitautolu ‘e he Tamai Hēvaní ke tau fakafonu mo fakatokolahi mo pule ki he māmaní ke tau hoko ai ‘o hangē ko Iá. Kuó Ne ‘omi ha tokoni ‘e lava ke tau tupulaki ai ‘o hangē ko Iá, ‘o makatu’unga ‘i he’etau fili fakafo’itui-tui, pea tupulaki tatau. ‘Oku ou lotua te tau mo’ui ‘i ha founa ‘e tatakai ai kitautolu ‘e he vīsone ‘o hotau natula faka’otuá, ma’u hotau ngaahi faingamālie fakalangí pea mo a’usia hotau iku’anga fakalangí.

‘Oku ou fakamo’oni ‘oku mo’ui mo’oni ‘a e ‘Otuá ko e Tamai pea mo Hono ‘Alo ‘Ofa’angá, ‘a ia ko hotau Fakamo’ui ko Sisū Kalaisí; ki He’ene palani nāunau’ia ‘o e fiefiá; pea mo e ngaahi kī kuó Ne foaki mai ki he palōfita mo’ui ‘i he māmaní he ‘ahó ni, ko Tōmasi S. Monisoní, ‘a ia ‘oku tau ‘ofa mo poupu’i. ‘Oku ou lotua ke tau ma’u e mālohi ke fiefia kakato ‘i He’ene ngaahi tāpuakí, ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Mōse 2:28; vakai foki, Mōse 2:26–27; Sēsesi 1:26–28.
2. Sione 15:5, 7–8.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37.
4. Molonai 7:44.
5. Vakai, Mōsaia 3:19.
6. Mōsaia 18:9.
7. Sione 15:16.
8. Mōse 1:39.
9. Vakai Mōse 5:10–11.
10. Vakai, *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí* (2010), 1.3.3; Ezra Taft Benson, “To the Single Adult Sisters of the Church,” *Ensign*, Nov. 1988, 96–97.
11. Vakai, Sēkope 2:18–19.
12. Vakai, 1 Kolinitō 6:19–20; Kalētia 5:16–25; 1 Tesalonika 4:3–7; 2 Timote 2:22.
13. Vakai, Sēkope 2:12–16, 20–21.
14. Molonai 7:33.
15. 2 Nifai 10:24.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:16.
17. Mōse 6:51–52.
18. ‘Alamā 26:12.
19. 1 Kolinitō 10:13.
20. Hepelū 2:18.

Fai ‘e ‘Eletā Russell M. Nelson

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

‘Oku Fakafiefia ‘a e ‘Aho Sapaté

Te ke fakapapau’i fēfē ko ho’o ngaahi tōonga ‘i he Sāpaté ‘e fakaiuku ki he fiefiá mo e nēkeneká?

Si’i kāinga ‘ofeina, kuo nāunau’ia ‘a e ongo ‘aho ko ‘eni ‘o e konifele-nisí. Kuo langaki kitautolu ‘e he hiva fakalaumālie mo e ngaahi lotu lelei. Kuo fakamāma’i hotau laumālie ‘e he ngaahi pōpoaki ‘o e māmá mo e mo’oni. ‘Oku tau toe fakataha mo fakafeta’i fakamātoato ‘i he Sāpate Toetu’u ni ki he ‘Otuá koe’uhí ko e palōfitá!

Ko e fehu’i kiate kitautolu takitaha: ‘i he me’a kuó u ongonā mo ongo’i ‘i he lolotonga ‘o e konifelenisi ko ‘eni, te u liliu fēfē? Ko e hā pē ha’o tali, tuku ke u fakaafe’i koe ke ke vakavakai’i e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u fekau’aki mo ho’o tōonga ‘i he ‘aho Sāpaté.

‘Oku ou mālie’ia ‘i he lea ‘a ‘Īsaia, ‘a ia na’á ne ui ‘a e Sāpaté ko e “fakafiefia.”¹ Ka ‘oku ou fifili, ‘oku hoko mo’oni nai ‘a e Sāpaté ko ha me’a fakafiefia kiate koe pea mo au?

Na’á ku ‘uluaki ma’u ‘a e fiefia he Sāpaté ‘i he ngaahi ta’u lahi kuo hili ‘i he’eku kei hoko ko ha taha faitafa femo’uekiná, na’á ku ‘ilo ai ne hoko ‘a e Sāpaté ko ha ‘aho ‘o e fakaakeake fakafo’ituitui. ‘I he faka’osinga ‘o e uiké, na’e mamahi hoku ongo nimá ‘i hono toutou olo ‘aki ‘a e koá, vaí, mo ha polosi fefeka. Na’á ku toe fie ma’u

foki ha ki’i mālōlō mei he mafasia ‘o e ngāue faingata’á ni. Na’e ‘omi ‘e he Sāpaté ‘a e fakafiemālie na’e fie ma’u lahí.

Na’e ‘uhinga ki he hā ‘a e Fakamo’ui ‘i He’ene folofola “na’e ngaohi ‘a e sāpaté koe’uhí ko e tangatá, ka na’e ‘ikai ngaohi ‘a e tangatá koe’uhí ko e sāpaté?”² ‘Oku ou tui na’á Ne fie ma’u ke mahino kiate kitautolu ko e Sāpaté ko ‘Ene me’a’ofa ia kiate kitautolu, ‘okú ne ‘omi ha mālōlō mo’oni mei he ha’aha’a ‘o e mo’ui faka’ahó pea mo ha faingamālie ke fakafo’ou fakalaumālie mo fakatu’asino ai. Na’e foaki mai ‘e he ‘Otuá ‘a e ‘aho makehé ni, ‘o ‘ikai ki he fakafiefiá pe ngāue faka’ahó ka ke mālōlō ai mei he ngāue, ko ha tokoni fakatu’asino mo fakalaumālie.

‘Oku ‘uhinga ‘a e fo’i lea *Sāpaté* ‘i he lea faka-Hepeluú ko e “mālōlō.” ‘Oku foki ‘a e taumu’a ‘o e Sāpaté ki he Fakatupu ‘o e māmaní, ‘a ia na’e ‘osi e ‘aho ‘e ono ‘o e ngāue, na’e mālōlō leva ‘a e ‘Eikí mei he ngāue ‘o e fakatupú.³ ‘I hono fakahā ‘e he ‘Otuá kia Mōse ‘a e Fekau ‘e Hongofulú, na’á Ne fekau ke tau “manatu ki he ‘aho sapaté, ke tauhi ia ke mā’oni’oni.”⁴ Na’e tauhi kimui ‘a e Sāpaté ko ha fakamanatu ‘o e fakatau’atāina ‘i ‘o ‘Isileli mei he’enu

mo ha tala'ofa fo'ou. Fakafanongo ki he mālohi 'o e tu'utu'uni fakalangi ko 'enī:

“Pea ko e me'a ke tauhi ai koe ke ma'a ange mei māmanī, ke ke 'alu ki he fale 'o e lotū pea 'ohake ai ho'o ngaahi ouau toputapū 'i hoku 'aho tapū;

“He ko e mo'oni ko e 'aho 'eni kuo tu'utu'uni kiate koe ke ke mālōlō ai mei ho'o ngaahi ngāuē, pea fai ho'o ngaahi huū ki he Fungani Mā'olungā. . . .

“Pea ko e 'aho ko 'enī . . . 'oua na'a ke fai mo ha toe me'a kehe kae tuku pē ke teuteu'i ho'o me'akai 'i he loto 'oku angatonu, . . . koe'uhī ke kakato 'a ho'o fiefiā. . . .

“Pea fakatatau ki ho'omou fai 'a e ngaahi me'ā ni 'i he fakafeta'i, 'i he loto fiefia mo e ngaahi fofonga malimali, . . . te mou ma'u 'a e mahu 'o e māmanī.”¹³

Fakakaukau ki he ma'ongo'onga 'o e kupu'i lea ko iā! 'Oku tala'ofa 'a e koloa 'o e māmanī kiate kinautolu 'oku nau tauhi 'a e Sāpaté ke mā'oni'oni.¹⁴ 'Oku 'ikai ai ha ofo 'i hono ui 'e 'Isaia 'a e Sāpaté ko e “fakafiefiā.”

Te ke fakapapau'i fēfē ko ho'o ngaahi tō'onga 'i he Sāpaté 'e fakaiku ki he fiefiā mo e nēkenekā? Makehe mei ho'o 'alu ki he lotū, ma'u 'a e sākalamēnitī, pea mo ngāue faivelengā, ko e hā mo ha toe ngaahi 'ekitiviti kehe 'e tokoni ke ke 'ai 'a e Sāpaté ko ha me'a fakafiefia kiate koē? Ko e hā ha faka'ilo-nga te ke 'oange ki he 'Eikī ke fakahaa'i ho'o 'ofa kiate Iā?

nofo pōpula 'i 'Isipité.⁵ Mahalo ko e mahu'inga tahā, na'e foaki 'a e Sāpaté ko ha fuakava ke tauhi ma'u, ko ha fakamanatu ma'u pē 'e ala fakamā'oni-'oni' 'e he 'Eikī Hono kakaí.⁶

'Ikai ngata aí, 'oku tau ma'u 'eni 'a e sākalamēnitī 'i he 'aho Sāpaté ko e fakamanatu ki he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí.⁷ 'Oku tau toe fuakava ai 'oku tau loto fiamālie ke to'o kiate kitautolu Hono huafa mā'oni'oni.⁸

Na'e fakahā 'e he Fakamo'ui ko Ia 'a e 'Eiki 'o e Sāpaté.⁹ Ko Hono 'ahó ia! Kuó Ne toutou kole mai ke tau *tauhi* 'a e Sāpaté¹⁰ pe ke *fakamā'oni'oni'i* 'a e 'aho Sāpaté.¹¹ 'Oku tau ha'isia 'i he fuakava ke fai ia.

'Oku tau *faka'apa'apa'i* fēfē 'a e 'aho Sāpaté? 'I hoku ngaahi ta'u kei talavou angé, na'a ku 'ilo ai ki ha ngāue 'a ha kakai kehe na'a nau fakataha'i ha ngaahi lisi 'o e ngaahi me'a ke fai pea mo ha ngaahi me'a ke 'oua 'e fai 'i he 'aho Sāpaté. Na'a ku toki ako kimui ange mei he folofolā 'oku hoko 'eku tō'onga mo 'eku fakakaukau 'i he Sāpaté ko ha *faka'ilonga* 'i hoku vā mo 'eku Tamai Hēvaní.¹² 'I he mahino ko iā, 'oku 'ikai ke u toe fie ma'u 'a e ngaahi lisi 'o e me'a ke fai pe ta'e faí.

Ko e taimi kuo pau ai ke u fai ha fili pe tu'utu'uni pe 'oku taau 'a e 'ekitiviti ko iā pe 'ikai mo e Sāpaté, 'oku ou fehu'i pē kiate au, “Ko e hā 'a e *faka'ilonga* 'oku ou fie foaki ki he 'Otuá?” Na'e 'ai 'e he fehu'i ni ke mahino 'aupito 'eku ngaahi fili kau ki he 'aho Sāpaté.

Neongo na'e kamata mei ono'aho e tokāteline fekau'aki mo e Sāpaté, ka kuo toe fakafo'ou ia 'i he ngaahi 'aho kimui ní ko e kongā 'o ha fuakava

‘Oku ‘omi ‘e he Sāpaté ha faingamālie lelei ke fakamālohia ai ‘a e ngaahi ha‘i ‘o e familí. Ko hono aofangatukú, ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Otuá ‘a kitautolu kotoa, ‘i he‘etau hoko ko ‘Ene fānaú, ke tau foki ange kiate Ia ko ha mēmipa kuo ‘osi fakakoloa‘i, ‘osi sila ‘i he temipalé ko e famili, ki he‘etau ngaahi kuí, mo hotau hakó.¹⁵

‘Oku tau ‘ai ‘a e Sāpaté ko ha me‘a fakafiefia ‘i he taimi ‘oku tau ako‘i ai ‘a e ongoongoleléi ki he‘etau fānaú. ‘Oku mahino ‘aupito hotau fatongia ko e mātū‘á. Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí, “Pea ko e tahá, kapau ‘oku ma‘u ha fānau ‘e ha ongomātu‘a ‘i Saione . . . ‘oku *‘ikai* te nau ako‘i ‘a kinautolu ke nau ‘ilo‘i ‘a e tokāteline ‘o e fakatomalá, tui kia Kalaisi ko e ‘Alo ‘o e ‘Otua mo‘uí, pea mo e papitaisó mo e foaki ‘o e Lau-mālie Mā‘oni‘oní ‘i he hilifaki ‘o e nimá, ‘i he taimi ‘oku nau ta‘u valu aí, ‘e ‘i he ‘ulu ‘o e mātū‘á ‘a e angahalá.”¹⁶

Na‘e hanga ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘o fakamamafa‘i he ngaahi ta‘u lahi kuohilí, ‘a hono mahu‘inga ‘o e taimi lelei mo e fāmilí. Na‘a nau tohi:

“Oku mau kole ki he ngaahi mātū‘á ke fai honau tahá ke ako‘i mo ohi hake ‘enau fānaú ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleléi ‘a ia te ne pukepuke kinautolu ke nau kei mālohi ai ‘i he Siasí. Ko ‘api ‘a e makatu‘unga ‘o ha

mo‘ui mā‘oni‘oní, pea ‘oku ‘ikai ha toe fa‘ahinga me‘a te ne lava ke fetongi pe fakahoko hono ngaahi fatongia mahu‘ingá ‘i hono paotoloaki ‘o e fatongia ko ‘eni kuo foaki mai ‘e he ‘Otuá.

“Oku mau fale‘i ‘a e mātū‘á mo e fānaú ke nau fakamu‘omu‘a taha ‘a e lotu fakafāmilí, efiafi fakafāmilí ‘i ‘apí, ako mo e fakahinohino‘i ‘o e ongoongoleléi, pea mo e ngaahi ‘ekitivití langaki mo‘uí. Neongo pe ko e hā hono lelei mo taau ‘o e ngaahi fie ma‘u pe ‘ekitivití kehé, ka kuo pau ke ‘oua na‘a tuku ke nau fetongi ‘a e ngaahi fatongia kuo fokotu‘u fakalangi ko e mātū‘á pē mo e familí te nau lava ke fakahoko totonú.”¹⁷

‘I he‘eku fakakaukau ki he fale‘i ko ‘ení, na‘á ku meimei faka‘amu ke u toe hoko ko ha tamai kei talavou. ‘Oku ma‘u ‘eni ‘e he ngaahi mātū‘á ha ma‘u-‘anga tokoni faka‘ofa ofa ke tokoni ke nau fokotu‘u ha taimi fakafāmilí ‘oku mahu‘inga angé, ‘i he Sāpaté pea mo e ngaahi ‘aho kehé foki. ‘Oku nau ma‘u ‘a e LDS.org, Mormon.org, ngaahi vitiō ‘o e Tohi Tapú, the Mormon Channel, Mesia Library, *Friend*, *New Era*, *Ensign*, *Liahoná*, pea toe mahulu ange—‘o lahi ‘aupito. ‘Oku fu‘u tokoni lahi mo‘oni ‘a e ngaahi ma‘u-‘anga tokoni ko ‘ení ki he ngaahi mātū‘á ‘i he fakahoko honau fatongia toputapu ko e ako‘i ‘enau fānaú. ‘Oku ‘ikai ha toe ngāue te ne

lakasi e fatongia fakaemātu‘a mā‘oni-‘oni mo mo‘oni!

Te ke ‘ilo lahi ange ‘i ho‘o ako‘i e ongoongoleléi. Ko e founga ‘eni ‘a e ‘Eikí ke tokoni‘i koe ke ke ‘ilo ‘Ene ongoongoleléi. Na‘á Ne folofola:

“Pea ‘oku ou fai kiate kimoutolu ‘a e fekau ke mou feako‘i‘aki ‘iate kimoutolu ‘a e tokāteline ‘o e pule‘angá.

“Ke mou ako‘i faivelenga . . . , koe-‘uhí ke akonekina ‘a kimoutolu ‘o kato ange . . . ‘i he ngaahi tokāteline, ‘i he fono ‘o e ongoongoleléi, ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku kau ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá.”¹⁸

‘Oku ‘ai ‘e he fa‘ahinga ako pehē ‘o e ongoongoleléi ke hoko ‘a e Sāpaté ko ha fakafiefia. ‘Oku mahu‘inga ‘a e tala-‘ofá ni neongo pe ko e hā e tokolahi ‘o e familí, fa‘ungá, pe feitu‘u ‘okú ke ‘i aí.

‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he taimí mo e fāmilí, ka te mou lava ‘o a‘usia ha fiefia mo‘oni ‘i he ‘aho Sāpaté ‘i he ngāue hisitōlia fakafāmilí. ‘E lava ‘e he fekumi ke ‘ilo‘i e kau mēmipa ‘o e fāmilí ne mo‘ui ‘i mu‘a ‘iate kimoutolú—‘a kinautolu na‘e ‘ikai ke nau ma‘u ha faingamālie ke tali ‘a e ongoongoleléi he‘enau ‘i hení—ke ne ‘oatu ha fiefia lahi.

Kuó u mātā tonu ia. Na‘e fakakaukau hoku uaifi ‘ofeina ko Uenitií, ‘i he ngaahi ta‘u kuo hilí, ke ne ako e founga fakahoko ‘o e fakatotolo he hisitōlia

fakafāmilī. Na'e māmālie 'ene fakalaka-laká 'i he kamata'angá, ka na'á ne ako māmālie, ki hono faingofua ke fai 'a e ngāue toputapú ni. Pea kuo te'eki ai ha taimi te u fakatokanga'i na'e toe fiefia ange ai. 'Oku 'ikai fie ma'u foki ke mou fononga ki he ngaahi fonua kehe pe ki ha senitā hisitōlia fakafāmilī. Te ke lava pē 'i 'api, 'aki e tokoni 'a e komipiutā pe telefoni to'oto'ó, ke 'ilo ha kakai 'oku nau faka'ānaua honau ngaahi ouaú. 'Ai 'a e Sāpaté ke fakafiefia 'aki ha'o fekumi ki ho'o ngaahi kuí pea fakatau'atāina'i kinautolu mei he fale fakapōpula 'o e ngaahi laumālié!¹⁹

'Ai 'a e Sāpaté ko ha 'aho fakafiefia 'aki ha'o fai ha tokoni ki he ni'ihī kehé, tautautefito kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau ongo'i mo'ui lelé pe ko kinautolu 'oku ta'elatā pe fie ma'u tokoní.²⁰ 'I hono hiki hake honau laumālié 'e hiki ai foki mo ho laumālié.

Ko e taimi na'e fakamatala'i ai 'e 'Īsaia 'a e Sāpaté ko ha "fakafiefiá," na'á ne toe ako'i foki ai e founga ke 'ai ia ke fakafiefiá. Na'á ne pehē:

"Kapau te ke ta'ofi . . . pea 'oua na'a fai ki ho lotó 'i hoku 'aho mā'oni'oni; peá ke ui 'a e 'aho [sāpaté] ko e 'aho fakafiefia, . . . pea faka'apa'apa ki [he 'Eikí], 'o ta'e fai ki ho ngaahi halá, pea ta'e lea 'aki 'a e ngaahi lea 'a'au:

"Pea te ke toki fiefia koe *i he 'Eikí*."²¹

'Oku fie ma'u 'a e mapule'i kitá 'i he 'ikai kumi ho'o "fiefia 'a'au" 'i he Sāpaté.

Mahalo na'a fie ma'u ke ke ta'ofi meiate koe ha me'a te ke sai'ia ai. Kapau te ke fili ke ke fiefia *i he 'Eikí*, he 'ikai te ke tuku ke ke 'ai ia ke tatau mo ha toe 'aho kehe. 'E lava ke fai 'a e ngaahi 'ekitiviti angamaheni mo fakafiefiá 'i ha taimi kehe.

Fakakaukau ki heni: 'I he totongi vahahongofulú, 'oku tau fakafoki ai ha vahe hongofulu 'e taha 'o 'etau tupú ki he 'Eikí. 'I he tauhi 'o e Sāpaté ke mā'oni'oni, 'oku tau tuku mavahe ai ha 'aho 'e taha 'i he 'aho 'e fitú Ma'ana. 'Oku pehē pē mo hotau faingamālie ke fakatapui 'a e pa'angá mo e taimí kiate Ia 'okú Ne foaki mai 'a e mo'ui 'i he 'aho takitaha.²²

'Oku fakatupu 'e he tui ki he 'Otuá ha 'ofa ki he Sāpaté; 'oku fakatupu 'e he tui ki he Sāpaté ha 'ofa ki he 'Otuá. 'Oku hoko e 'aho Sāpate toputapú ko ha me'a fakafiefia mo'oni.

'I he 'amanaki 'osi 'a e konifelenisi ko 'ení, 'oku tau 'ilo'i neongo pe ko e fē ha feitu'u 'oku tau nofo ai, kuo pau ke tau hoko ko e sīpinga 'o e kakai tui 'i hotau ngaahi fāmilī, kaungā'apí, mo e ngaahi kaungāme'á.²³ Ko e kakai tui mo'oni 'oku nau tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni.

'Oku ou faka'osi 'aki e lea māvae 'a Molonai, 'i he'ene faka'osi 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne tohi, "Ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate ia, pea fakafisi 'a kimoutolu mei he

anga ta'e-mā'oni'oni kotoa pē; pea kapau te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'e-mā'oni'oni kotoa pē, pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki homou iví, 'atamaí, mo e mālohí kotoa, pea 'oku toki . . . fakamā'oni'oni 'i 'a kimoutolu."²⁴

'Oku ou 'oatu 'aki hoku 'ofá, 'a 'eku lotú mo 'eku fakamo'oni, pea ha tāpu-aki ma'amoutolu, 'i he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'Īsaia 58:13.
2. Ma'ake 2:27.
3. Vakai, Sēnesi 2:2–3.
4. 'Ekesōtosi 20:8; vakai foki, Teutalōnome 5:12; Mōsaia 13:16; 18:23.
5. Vakai, Teutalōnome 5:14–15. Ko e kakai 'oku fili ke nau ngāue 'aho 'e fitu 'i he uiké 'oku nau pōpula—ki he ngāue pe mahalo ki he pa'angá, ka ko e kau pōpula kinautolu. Ko ha milionea 'oku ngāue 'aho 'e fitu 'i he uiké ko ha pōpula kolō'ia ia.
6. Vakai, 'Ekesōtosi 31:13, 16.
7. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:12. Na'e fakahinohino 'e he 'Eikí 'a e sākalamēnití ki He'ene kau ākongá 'i he Kātoanga 'o e Laka Atú, kimu'a 'i Hono Tutukí (vakai, Mātiu 26:26–28; Ma'ake 14:22–24). Na'e fokotu'u 'e he 'Eiki kuo Toetu'u 'a e sākalamēnití ko e fakamanatu 'o 'Ene Fakalelé, 'i he lotolotonga 'o e kakai 'o 'Ameliká he kuonga mu'á (vakai, 3 Nifai 18:1–12; Molonai 4:1–3; 5:2) pea toe fakafoki mai ia 'i onopooni (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77, 79). 'Oku fakafo'ou 'etau fuakava na'e fai 'i he papi-taisó ke tauhi 'Ene ngaahi fekau 'i he 'etau ma'u 'a e sākalamēnití (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:68).
8. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:37, 77.
9. Vakai, Mātiu 12:8; Ma'ake 2:28; Luke 6:5.
10. Vakai, 'Ekesōtosi 31:13; Levitiko 19:3, 30; 26:2; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:29.
11. Vakai, 'Isikeli 20:20; 44:24.
12. Vakai, 'Ekesōtosi 31:13; 'Isikeli 20:12, 20.
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–10, 13, 15–16.
14. Vakai, Levitiko 26:2–4.
15. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:15–18.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25; ko e tñaki atu 'a e fakamamafa'i; vakai foki, Mōsesi 6:58–62.
17. First Presidency letter, Feb. 11, 1999; na'e faka'aonga 'i 'i he *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), 1.4.1.
18. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:77–78.
19. Vakai, 'Īsaia 61:1; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:22; 138:57–59.
20. Vakai, Mātiu 25:35–40.
21. 'Īsaia 58:13–14; ko e tñaki atu 'a e fakamamafa'i.
22. Vakai, Mōsaia 2:21.
23. Vakai, 1 Timote 4:12.
24. Molonai 10:32–33.

'E lava ke faka'aonga'i e lisi ko 'eni 'o ha ngaahi a'usia kuo filifili mei he konifelenisi lahi, 'i he taimi ako fakatāutahā, efiāfi fakafāmilī 'i 'apī pea mo e ako'i kehē. 'Oku 'uhinga 'a e mata'ifikā ki he peesi 'uluaki 'o e leā.

Tokotaha Leā	Talanoā
Neil L. Andersen	(119) Ko hono fakamatala 'e 'Eletā Thomas S. Monson kia Neil L. Andersen 'i he ngaahi ta'u lahi kimu'ā, 'oku fakaava 'e he 'Eikī e ngaahi matapaā mo fakahoko ha ngaahi mana. Ko e mālohi e tui 'a ha ongomātu'a Taileni hili e mamatea 'a e husepānitī. Hili ha fakataha 'i 'Aovoli Kousi, na'e langa ai 'e ha ngaahi mātu'a mali e pulē'anga 'o e 'Otuā ai.
Wilford W. Andersen	(54) Ko e talaange 'e ha tangata Tu'ufonua 'Amelika ki ha toketā te ne lava 'o ako'i ia ke tau'olunga/hulohula ka kuo pau ke ne tomu'a fanongo ki he fasi.
David A. Bednar	(46) Na'e manavasi'i 'a David A. Bednar he'ene kīi tamasi'i, telia na'a fakahū pilisone ia hili ha'ane maumau'i ha matapā sio'ata 'o ha falekoloa.
Linda K. Burton	(29) Ko e talaange 'e ha tamai ki he'ene fānaū te nau malu kapau te nau nofo ma'u 'i loto 'i ha 'ā 'o honau 'apī. Ko e tatakī 'e he 'Eikī ha fefine 'i he'ene fokotu'u mo hono husepānitī ha 'apī e talitali lelei ai 'a e Laumālīe.
Gérald Caussé	(98) Hili ha nofo e fāmilī Kōsei 'i Pālesi he ta'u 'e 22, ne nau fakatokanga'i hake 'oku te'eki ai ke nau 'a'ahi ki he Eiffel Tower. Ko e lue lalo ha kau tangata 'Afilika 'e toko tolu 'i ha mailē 'e 300 tupu (480 km) ke kau atu ki ha konifelenisi fakavahefonua, totongi vahehongofulu mo 'omai ha 'ū Tohi 'a Molomona.
D. Todd Christofferson	(50) Ko hono poupu'i mo lotua 'e D. Todd Christofferson ha fefine na'e ongo'i ta'efe'unga ke ne hoko ko ha fa'ē.
L. Whitney Clayton	(36) Ko e sīi faifeinga atu ha kīi tāhine ta'u fitu mei ha vakapuna na'e pā, ke ne a'u ki ha maama he mama'ō ke ne sīi malu ai.
Quentin L. Cook	(62) Ko e mālōlō e kāinga 'o Quentin L. Cook lolotonga e Tau Lahi 'a Māmani hono II . Ko e 'alu ha mēmipa Ha'amoā 'o e Siasī 'o sio ki ha toketā hili 'ene fie lotua 'a e mahaki na'ā ne puke ai.
Cheryl A. Esplin	(8) Ko e 'alu 'a Cheryl A. Esplin ki ha fakataha ne ako ai 'e he kau fafinē 'oku 'oange 'e he mo'oni mo e Laumālīe Mā'oni'oni ki honau 'apī mo e fāmilī ha mālohi ke matu'uaki e kovi. Ko e ma'u 'e he tuofefine 'o e kuitangata ua 'a Cheryl A. Esplin ha ongo mālohi ke vahevahe 'ene fakamo'oni.
Henry B. Eyring	(17) 'Oku 'omi 'e he Laumālīe Mā'oni'oni ha fakafiemālīe mo e nonga ki he ongomātu'a loto mamahi 'a ha kīi tamasi'i na'e mate 'i ha fakatu'utāmaki. (22) Ko e ongo'i monū'ia 'a Henry B. Eyring 'e ala tokoni 'ene foaki 'aukai ki he Kāingalotu 'i Vanuatu ne nau faingata'a'ia 'i ha afaā. Ko e fakaha'ā 'e ha fefine 'ene hounga'ia koe'uhī ko e foaki 'aukai na'e tokoni'i ai ia mo ha kau mēmipa kehe 'o e Siasī lolotonga ha tau fakalotofonua 'i Siela Leone. (84) Lolotonga hono tākani 'e he talavou ta'u 13 ko Henry B. Eyring e sila foaki, na'e tuli ia 'e ha tangata. Ko hono ue'i 'o Henry B. Eyring ke ne tāpuaki'i ha kīi tamasi'i na'e lavea ke ne mo'ui. Ko hono ue'i 'e he Laumālīe Mā'oni'oni ha tangata ne mei mate ke kei fua pē hono fatongā pea ke ne 'inasi foki he mafasia 'oku fuesia 'e he'ene pīsopē.
Larry M. Gibson	(77) Ko e 'oange 'e he tamai 'a Larry M. Gibson kiate ia ha seniti maka siliva ke fakamanatu ange ki ai hono iku'anga ta'engatā. Ko e lue 'a Larry M. Gibson 'i ha mailē 'e 50 (80 km) mo hono ongo fohā 'i he houa 'e 19.
Jeffrey R. Holland	(104) Ko e fakahaofi 'e he tangata kei talavou hono ta'oketē mei ha'ane tō 'i ha pā maka he lilifā 'aki 'ene puke'i hono ongo fasi'anima 'o fusi hake ia ke hao ki 'olunga.
Thomas S. Monson	(88) 'I he kei tīkoni 'a Thomas S. Monson, na'ā ne ongo'i monū'ia ke 'alu 'o 'ave sākalamēniti 'a ha tangata na'e puke. Fakatupulaki 'e Thomas S. Monson ha 'ofa ki he Tohi 'a Molomonā hili 'ene 'a'ahi ki he fa'itoka 'o Māteni Hālisī. Lolotonga e kei 'i he tautahi 'a Thomas S. Monson, na'ā ne faingāue ki hano kaungāme'a 'o mo'ui. (91) Hili e lotua 'e ha talavou 'i he temipalē 'ene toke foki ki hono misionā, na'ā ne ma'u ha loto fakapapau mei he talavou ne toki foki mai mei he misiona tatau pē.
Brent H. Nielson	(101) Ne tatali fiemālīe mo 'ofa 'a Brent H. Nielson mo hono fāmilī ki ha mēmipa māmālohi 'i hono fāmilī 'o ne toe foki mai ki he Siasī.
Bonnie L. Oscarson	(14) Ko e fakafepaki'i 'e ha finemui 'i titali 'i he 1850 ha kau fakatanga. Ko e taukapōi 'e he tama fefine 'a Bonnie L. Oscarson 'a e tu'unga fakaefa'ē 'i he 'apiako 'ene fānaū.
Boyd K. Packer	(26) Ko e tatali 'a Boyd K. Packer 'i tu'a 'i ha lokiako ki hono uafī ko Donna Smith, ke 'oange ha'ane fōi pisikete mo 'uma ange ki ai.
Kevin W. Pearson	(114) Ko e lotu 'a Heber J. Grant ke ne faivelenga ai pē ki he ngata'angā. Ko e mavahe 'a Kevin W. Pearson mei he ngāue'angā ke ne tali ha uui'i ke hoko ko ha palesiteni fakamisiona.
Rafael E. Pino	(117) Ko e ako e fānau 'a Rafael E. Pino ke nau fakahounga'i e fakakaukau mei he polokalama televīsonē pea mo ha pāsolo. Ko e fehu'i 'e ha kīi tamasi'i kia Maikolo'eniselō pe na'ā ne 'ilo fēfē na'e 'i loto e fakatātā 'o Tēviti 'i he loto maka māpelē.
Dale G. Renlund	(56) Ko e ako'i 'e ha fa'ē 'i Saute 'Afilika ha'ane tama fefine ke kātaki fuoloa. Ko e ma'u 'e ha faifekau ha ue'i ke tokoni ke ne kātaki'i hono hoa faifekau.
Michael T. Ringwood	(59) Ko e ako 'a Michael T. Ringwood 'i he'ene ngāue fakafaifekau mo e semineli, ko e tokoni mahu'inga tahā 'a e tokoni ko ia meimei ko e 'Otuā pē 'oku ne fakatokanga'i.
Ulisses Soares	(70) Ko e fakatokanga ha tīkoni ki hono kaungā-akō fekau'aki mo e ponokalafī. Ko e ako 'a Ulisses Soares he'ene ngāue fakafaifekau he 'ikai lava 'e he kovi 'o ta'ofi e mālohi 'o e fakamo'oni 'a ha ākonga.
Joseph W. Sitati	(126) Ko e hiki hake 'e Joseph W. Sitati ia mei he tu'unga masivesivā, 'aki 'ene ma'u ha tu'unga fakaako 'oku lelei.
Carole M. Stephens	(11) Ko e 'a'ahi 'a Carole M. Stephens ki ha fefine Tu'ufonua 'Amelika 'i 'Alesona, USA, 'a ia na'e ui 'e he taha kotoa pē ko 'enau kuifefine.
Dieter F. Uchtdorf	(80) Ko hono fakatahatahāi mai 'e ha kōvana 'i Lūsia 'a e kau ngoué mo fa'u ha 'ū falekoloa loi ke matamatalele'ia ai ha kau 'āmpasitōa ne 'a'ahi ange. Ko e fokotu'u 'e ha kau taki fakasiteiki ha ngaahi taumu'a na'e tokanga taha pē ki he'enua ngāué.
Rosemary M. Wixom	(93) Ko e fakaake 'e ha fefine māmālohi 'ene tu'i hili 'ene ako ki he ongoongolele'i, lau e Tohi 'a Molomonā mo ma'u ha poupu mei hono fāmilī mo e kau mēmipa 'o e uōtī.
Jorge F. Zeballos	(123) Ko e faka'atē 'e he tamai 'a e talavou ta'u 12 ko Jorge F. Zeballos ke ne kau ki he Siasī. Ko hono tali 'e ha ongo mātu'a faivelenga e finangalo 'o e Tamai Hēvani he mālōlō 'ena pēpē.

Ko Hono 'Ai e Konifelenisi' ke Hoko ko e Konga 'Etau Mo'ui

Fakakaukau ke faka'aonga'i e ni'ihī 'o e ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi fehu'i ko 'enī ke kamata 'aki ha fealēlea'aki fakafāfāmi pe fakalaulauloto fakatāutaha.

Ma'a e Fānaū

- Ko hono vahevahe 'e 'Eletā David A. Bednar 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā ha talanoa 'o 'ene ongo'i ilifia hili 'ene fahi'i ha matapā sio'ata 'o ha falekoloa ofi ange ki honau 'apī (peesi 46). Na'ā ne ako'i mai leva ko e taimi 'oku tau tafoki ai kia Sisū Kalaisi pea muimui 'iate Iā, 'e lava ke tau ongo'i ha nonga kae 'ikai ko e ilifia. Ko e hā te ke lava 'o fai he 'aho takitaha ke tokoni'i ai ho'o fānaū ke nau tafoki ki he Fakamo'ui? Te ke ako'i fēfē kinautolu ke nau vilitaki atu ki mu'a 'ia Kalaisi, neongo e ngaahi taimi faingata'ā?
- Ko e fakamatala 'a Sisitā Linda K. Burton, ko e palesiteni lahi 'o e Fine'ofā, kau ki ha fāmili ne nau hiki mai ki ha fale fo'ou ka na'e te'eki ai ke 'aa'i honau loto 'ata'ataā (peesi 29). Na'e faka'ilonga'i 'e he tama'i 'a honau 'apī 'aki ha afo peā ne fakahā ki he fānaū te nau malu pē 'o kapau te nau nofo ma'u 'i he loto 'aā. Na'e

talangofua e fānaū, 'o a'u pē ki he taimi na'e teka ai e fo'i pulū ki tu'a mei he loto 'aā. Ko e hā ha founa 'e tokoni ai e ngaahi mātu'ā ke malu 'a e fānaū? Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei he fakafanongo ki he'etau mātu'ā? Ko e hā e ngaahi fakangatangata 'oku 'omi 'e he Tamai Hēvanī kiate kitautolu?

- Na'e fai 'e Pisope Gérald Caussé, ko e Tokoni Uluaki 'i he Kau Pisope-likī Pulé, ha talanoa kau ki ha kau tangata 'e toko tolu 'i 'Afilika ne nau lue lalo 'i ha uike 'e ua 'i ha fanga ki'i hala pelepela ke kau atu ki ha konifelenisi fakavahefonua (peesi 98)! Ne nau nofo ai 'i ha uike 'e taha ke nau lava 'o ma'u e sākalamēnitī kimu'a pea nau toki foki ki 'api. Ne nau fua leva ha 'ū puha fonu he 'ū Tohi 'a Molomonā 'o hilifaki honau 'ulū ke 'ave ki he kakai honau koló. 'Okū ke fakakaukau ko ha me'a lelei e ongoongolele? Ko e hā ha ngaahi feilaulau 'okū ke loto fiamālie ke fai ke mo'ui 'aki e ongoongolele?

Ma'a e To'u Tupú

- Na'e lahi ha ngaahi lea he konifele-nisi ni na'a nau fakamahu'inga'i 'a e fāmili mo e 'apī. Hangē ko 'enī, na'e kole 'e Sisitā Bonnie L. Oscarson, Pa-lesiteni Lahi 'o e Kau Finemu'i, ki he kāingalotu 'o e Siasī ke nau "malu'i mo taukapo'i 'a e 'apī ko e feitu'u hoko hake ia ki he temipalé 'i he mā'oni'oni" (peesi 14). Ko e hā te ke lava 'o fakahoko ke malu'i ai e 'apī? Te ke tokoni fēfē ke ngaohi homou 'apī ko ha potu toputapu?
- Na'e akonaki 'a Elder Russell M. Nelson 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apo-setolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā 'oku hoko hotau loto mo e tō'onga he 'aho Sāpaté ko ha faka'ilonga 'i hotau vā mo e Tamai Hēvanī (peesi 129). 'I ho'o lau e lea 'a 'Eletā Nalesonī, te ke fakakaukau ki he Sāpate ka hokó mo ke fehu'i loto pē, "Ko e hā 'a e faka'ilonga 'oku ou fie 'oatu ki he 'Otuá?"
- Na'e talanoa 'a 'Eletā Uliisses Soares 'o e Kau Fitungofulū 'o kau ki ha tīkoni na'ā ne muimui ki he sīpinga 'a e 'Eikitau ko Molonāi (peesi 70). 'I he mamata ha talavou ki he sio ponokalafi hano kaungā-ako 'i he'enua telefoni to'oto'ó, na'ā ne talaange 'oku hala 'enua me'a 'oku fa'i pea ke ta'ofi ia. Na'e ta'ofi ia 'e ha taha 'o hono kaungāme'ā. Te tau ma'u fēfē ha ivi ke fili ai ki he totonū? Ko e hā e founa te tau 'ilo 'aki e me'a 'oku malu ke tau fiefia a?
- 'E lava ke mālohi fau e ivi tākiekina 'o e fanga ki'i device faka'ileki-tulōnikā he ta'efakangatangata e fakamatala mo e mitia 'e lava ke nau hū ki aī. Kuó ke ki'i tu'u hifo nai 'o fifili pe 'oku nau pule'i koe? Na'e pehē 'e 'Eletā José A. Teixeira 'o e Kau Fitungofulū, "Ko e me'a fakafiemālie mo'oni hono ki'i tuku hifo ho'o device faka'ilekitulōnikā ki he tafa'aki" (peesi 96). 'Ahi'ahi fakahoko ia! Fili he 'aho vavé ni mai pē ke 'oua na'ā ke toe ala ai ki ha device. Mahalo 'e hangē ka 'ikai ke ke fie fai iā, ka te ke 'ohovale he lahi e taimi ke ke talanoa mo feohi fiefia

ai mo ho kaungāme'ā mo e fāmilī ke fokotu'u ha ngaahi manatu fakafiefiā.

- Ko e 'aukaí ko e taha ia 'o e ngaahi founa lelei taha ke ma'u ai 'a e mālohi fakalaumāliē. Na'e fakamanatu mai 'e Palesiteni Henry B. Eyring, Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, na'e fakamālohia 'a Sisū 'e he 'aukaí mo e lotú ke Ne matu'u-aki e ngaahi fakatauvele 'a Sētané, lolotonga e nofo 'a e Fakamo'uí 'i he toafá (peesí 22). 'I he Sāpate 'aukai ka hokó, feinga ke ke muimui ki he sippinga 'a Sisū 'o 'ai ha taumu'a ho'o 'aukaí. Te ke ma'u ha tokoni mo ha malu'i fakalangi foki.

Ma'á e Kakai Lalahi

- Na'e tokolahi ha kau lea he konifele-nisi ne nau lea 'i he mahu'inga 'o e malí mo e fāmilī 'i he sosaieti pea 'i he palani 'o e fakamo'uí. 'E lava ke ke tali 'a e ngaahi fehu'i 'e nima ne fai 'e Sisitā Peatoni 'i he peesi 31 peá ke fifili 'i he fa'a lotu ki he founa te ke lava 'o langaki hake mo 'ofeina ai e ni'hi 'oku ofi taha kiate koé. Alea'i 'e homou fāmilī e founa 'e lava ke toe tokanga taha ange ai homou 'apí kia Sisū Kalaisí, mo e founa 'e lava ke mou fepoupouaki lelei ange aí.
- Na'e fakamanatu mai 'e Palesiteni Thomas S. Monson e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei he mōihū 'i he temipalé, kau ai 'a e tu'unga fakalaumāliē, nongá mo e mālohi ke ikuna'i 'a e ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'á (peesí 91). Na'á ne pehē, "I he'etau 'alu ki he temipalé, te tau ma'u ha ongo'i fakalaumālie mo e ongo'i nonga 'oku mahulu hake ia 'i ha fa'ahinga ongo 'e ma'u 'e he loto 'o e tangatá." Ko e hā te ke lava 'o fai ke toe mahu-'ingamālie ange ai ho'o 'alu ki he temipalé?
- Ko e tui kia Sisū Kalaisí ko ha tefito'i mo'oni ngāue ia. Na'e pehē 'e Eletā L. Whitney Clayton, 'o e Kau Palesitenisi 'o e Kau

Fitungofulú, "Na'e 'ikai tupukoso noa'ia pē 'etau tui ki he Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelei, kae pehē ki he lotú mo e totongi vahehongo-fulú." "Oku tau fili 'ilo'ilopau pē ke tui" (peesí 36). 'I ho'o lau 'ene leá mo e ngaahi lea na'e fai 'e Eletā Dallin H. Oaks 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (peesí 32); Rosemary M. Wixom, ko e palesiteni lahi 'o e Palaimelí (peesí 93); Písope Gérald Caussé (peesí 98); pea mo 'Eletā Kevin W. Pearson 'o e Kau Fitungofulú (peesí 114), fakakaukau ke ke fa'u ha lisi 'o e ngaahi founa te ne fakamālohia ho'o tui kia Sisū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei. Pea hiki leva ha lisi 'o e ngaahi tāpuaki

kuo tala'ofa mai 'e ma'u 'i hono fakatupulaki 'o e tui.

- Ko e akonaki 'a 'Eletā Jeffrey R. Holland 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e Fakalelei mo e Toetu'u 'a e Fakamo'uí, ko "hono fakafōtunga faka'e'i'eiki taha ia 'o e 'ofa haohaoa ke malava 'e ha taha 'o fakahaa'i 'i he hisitōlia 'o e māmaní" (peesí 104). Ko e hā ha founa 'e lava ke fakafōtunga lelei ange ai 'e ho'o fakakaukau, leá mo e tō'onga mo'uí, 'a ho'o hounga'ia 'i he me'a kuo fai 'e he Fakamo'uí?
- Ko e fakamatala'i 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, 'a e me'a-'ofa fakaofa ko ia 'o e 'alo'ofa pea mo hono mahu'inga 'o e talangofuá mo e fakatomalá. Na'á ne pehē, "I he'etau feinga ko ia ke mahino kiate kitautolu e me'afoaki 'o e 'alo'ofa 'aki e kotoa hotau lotó mo e 'atamaí, te ne 'omi ai ha 'uhinga lahi ange ke tau 'ofa mo talangofua ai ki he'etau Tamai Hēvaní 'i he angamalū mo e loto hounga'ia." (peesí 107). Fakakaukau ke hokohoko atu ho'o ako ki he 'alo'ofa 'i ho'o lau e Loma 3:23; 6:1-4; 2 Nifai 25: 23, 26; Mōsaia 2:21; 5:2; 27:25; 'Alamā 34:10, 15; 'Eta 12:27; mo e Molonai 10:32. ■

Tominiká, 'a e temipale ofi tahá. Ne-ongo 'oku tu'u 'i he motu tatau pē, ka 'oku fe'unga mo ha meimei 'aho 'e taha e fononga ki aí.

Temipale 'Aпитasani 'Aivoli Kousí

Ko 'Aivoli Kousí (Côte d'Ivoire) 'oku nofo ai ha kāingalotu 'o e Siasí 'e toko 27,000 'i ha fonua 'oku fakafuofua hono tokolahí ki ha kakai 'e toko 20 miliona. Na'e kamata e ngāue fakafaifekaú ai 'i he 1988. Ko e temipale ofi taha ki aí ko e Temipale 'Akalā Kaná, 'a ia 'oku maile 'e 340 (550 km) hono mama'ó.

Temipale Pengikoki Tailení

Ko Tailení, 'oku nofo ai ha Kāingalotu 'e toko 19,000 'i ha fonua 'oku fakafuofua hono tokolahí ki ha kakai 'e toko 67 miliona. Na'e fokotu'u 'a e Siasí 'i Tailení 'i he 1966. 'E ngāue'aki 'a e Temipale Pengikoki Tailení 'e he Kāingalotu 'i Tailení pea mo 'Ēsia Tongahahake kotoa. Ko e temipale ofi taha ki Tailení he taimi ní, ko e Temipale Hongo Kongo Siainá, 'oku maile 'e 1,000 (km 'e 1,610) hono mama'ó.

Ngaahi Ongoongo Kehé

Kuo fanongonongo he ngaahi 'oupeni hausi, mo e 'aho ke huufi ai ha ngaahi temipale 'e nima 'i he 2015, 'i Kōtopa, 'Āsenitina; Peisoni, 'Iutā, USA; Tuluhio, Pelū; 'Initianapolisi, 'Initiana, USA; pea mo Tiwana, Mekisikou. 'E toe fakatapui foki 'i he 2015 'a e Temipale Mekisikou Siti Mekisikou, 'a ia ne toe fakalelei'i.

'I he ta'u 'e ua kuohilí, kuo fakatefito e feinga 'a e Siasí ke fakakakato e ngaahi temipale ne fanongonongo kimu'á. Makehe mei he temipale fo'ou 'e 3, 'oku 'i ai ha temipale 'e 144 'oku lolotonga ngāue'aki, 5 'oku fakalelei'i, 13 'oku kei langa pea 13 ne 'osi fanongonongo ka 'oku 'i ha ngaahi tu'unga kehekehe ko e teuteu atu ke langa. ■

Fanongonongo 'o ha Temipale Fo'ou 'e Tolu

'O ku palani ke langaha ngaahi temipale Poata Pilinisi; 'Apitasani, 'Aivoli Kousi; pea mo Pengikoki, Tailení, ko e fanongonongo ia 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni lolotonga e fakataha 'o e pongipongi Sāpaté 'i he konifelenisi lahí. Ko e fuofua temipale foki 'eni ke takitaha langa 'i hono fonua. 'E toki fakahā 'amuiange 'a e feitu'u totonu 'e tu'u ai e temipalé

Na'e pehē 'e Palesiteni Monisoni, "Oku teuaki mai ha ngaahi tāpuaki

fakaofo ma'a hotau kāingalotu faive-lenga 'i he ngaahi feitu'u ko 'ení, pea mo ha feitu'u pē 'oku tu'u ai ha temipale 'i he funga 'o e māmaní."

Temipale Poata Pilinisi Haití

Ko Haití 'oku nofo ai ha Kāingalotu 'e toko 20,000 tupu 'i ha fonua 'oku fakafuofua hono toko lahí ki ha kakai 'e toko 10 milioná. Na'e kamata e ngāue fakafaifekaú ai 'i he 1980. Ko e Temipale Sanitō Tomingikou Lepupelika 'o

Hikinima'i ha Kau Takimu'a Fo'ou

Na'e hikinima'i ha Kau Taki Mā'olunga fo'ou 'e toko nima lolotonga e konifelenisi lahí, ke nau ngāue 'i he Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú. Ko honau hingoá ko 'Eletā Kim B. Clark, 'Eletā Allen D. Haynie, 'Eletā Von G. Keetch, 'Eletā Hugo Montoya, pea mo 'Eletā Vern P. Stanfill.

Na'e toe hikinima'i foki mo ha kau palesiteni lahi fo'ou 'o e Kau Tala-vou. 'E hoko 'a Stephen W. Owen ko e palesiteni; Douglas D. Holmes, ko e tokoni 'uluaki; pea mo M. Joseph Brough, ko e tokoni ua.

Na'e toe hikinima'i foki mo ha tokoni fo'ou 'i he kau palesiteni lahi 'o e Palaimeli. Na'e ui 'a Mary R. Durham ke hoko ko e tokoni ua. 'E kei hoko atu pē 'a Rosemary M. Wixom ko e palesiteni, pea 'e tokoni 'uluaki he taimi ni 'a Cheryl A. Esplin, na'e tokoni ua kimu'á.

'E lava ke ma'u 'a e ngaahi piokālafi 'o e kau taki ne toki ui fo'ou 'i he peesi 140–144. ■

Palesiteni Eyring 'i he Fakataha he Vatikanó

Na'e fakahā 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi 'a e fie ma'u ke "fakaake 'a e nofo mali fiefiá" lolotonga ha fakataha fakavaha'apule'anga 'a e ngaahi tui fakalotu na'e fai 'i he Vatikanó Siti 'o fakalele 'e he Siasi Katoliká, he 'aho 18 'o Nōvema 2014. Ko e kaveinga 'o e fakataha ko iá "Ko e Taha 'a e Tangatá mo e Fefiné," pea na'e omi ki ai ha kau taki fakalotu mei ha ngaahi siasi kehekehe 'e 14 mei ha ngaahi fonua 'e 23.

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Aealingi, "Oku ma'u 'e ha tangata mo ha fefine kuo fakataha 'i he malí, ha mālohi fisifisimu'a ke a'usia 'a e fiefiá ma'anaua, ma'a hona fāmilí pea mo e kakai 'oku nau feohí." ■

Tohi 'a Molomoná 'i he Lea Fakafonua 'e 110

Kuo a'u hono lilii 'o e Tohi 'a Molomoná he taimi ni ki he lea fakafonua 'e 110, hili hono toki pulusi 'i he lea faka-Kosaleá. Ko Kosaleá ko ha ki'i motu ia 'i he 'Otu Motu Fakatahataha 'o Maikolonisiá.

'E lava ke ma'u atu 'i Siulai 2015, ha tataua 'o e Tohi 'a Molomoná kuo paaki he lea faka-Kosaleá. Na'e lava 'i Mā'asi 'o ma'u hono tataua faka'ilekitulōniká 'i he LDS.org, kae pehē ki he Laipeli 'o e Ongoongolelé pea mo e polokalama 'a e Tohi 'a Molomoná ki he device to'oto'ó. 'Oku tukuange atu he taimi ni 'e he Siasi 'a e 'ū tataua faka'ilekitulōnika 'o e folofolá 'i he taimi tataua pē 'oku tukuatu ai hono tataua fakapepá ke pāki. 'Oku malava ai ke toe vave ange hono ma'u 'e he kāingalotú 'a e lilii paaki 'o e folofolá.

'Oku 'i ai ha ngaahi lilii fo'ou 'o e folofolá 'e fanongonongo atu he ta'u 'e ua ka hokó. 'E pulusi 'i he 2015 ha lea fakafonua fo'ou 'e tolu 'o e Tohi 'a Molomoná pea lea fakafonua fo'ou 'e nima 'o e folofola 'e tolu kuo fakataha 'i (Tohi 'a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, mo e Mata'itofe

Mahu'ingá 'o paaki fakataha'i). 'E toki fakahā ke 'ilo 'e he kāingalotu 'o e ngaahi lea fakafonua ko 'ení, 'a e taimi 'e pulusi ai mo e tataua faka'ilekitulōniká. ■

Vitiō ‘o e Tohi Tapú ki Hono Fakamālohia ‘o e Tuí

Te ke lava ‘o tokoni he ta’ú ni ke fakamālohia e tui kia Sīsū Kalaisi—‘a ho’o tui ‘a’au mo e ni’ihi kehé—‘i ha’amou mamata mo vahevahe atu e *Vitiō Fakatohitapu ki he Mo’ui ‘a Sīsū Kalaisi* ‘i he BibleVideos.org pea mo e polokalama ki he Ngaahi Vitiō ‘o e Tohi Tapú.

‘Oku ‘oatu ta’etotongi ki he ngaahi siasi kehé ‘a e ma’u’anga tokoni langaki ko ‘eni ‘o e tuí, ko ha feinga ke vahevahe atu e pōpoaki ‘o e Fakamo’ui ki he lahi taha ‘e lavá ‘i he funga ‘o e māmaní, ke tokoni ‘i hono tataki kinautolu ke nau ongo’i ‘Ene ‘ofá pea nau fie hoko ‘o hangē ko lá.

‘I he vitiō Tohi Tapu ‘e 92 kuo fa’u ‘e he Siasí he ta’u ‘e tolu kuohilí, kuo ‘osi liliu hanau konga lahi mei he lea faka-Pilitāniá ki he lea ‘o e 92 vitiō kuo fa’u ‘e he Siasí ‘i he ta’u ‘e tolu kuo hilí, ne laka hake ‘i he vaeua na’e liliu mei he lea faka-Sipeiní, faka-Potukalí, faka-‘Italí, faka-Falaniseé, faka-Lūsiá, faka-Siamané, faka-Kōleá, faka-Siapaní mo e faka-Siainá. ■

Polokalama Tali Fehu‘i pea mo ‘Eletā mo Sisitā Petinā

‘Oku fakaafe‘i atu e to‘u tupu he funga ‘o e māmaní ke nau kau mai ki ha polokalama tali fehu‘i Mata ki he Mata pea mo ‘Eletā David A. Bednar ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo hono uafi ko Sūsaná.

Te mou lava ‘o kau mai ki he fetalanoa’aki ko ‘ení he ‘aho 12 ‘o Mē 2015, ‘i he 6:00pm Mountain Daylight Taimi, ‘i ha’o sio fakahangatonu mai he ‘Initanetí (live stream) ‘i he LDS.org, peesi Facebook ko e LDS Youth Facebook, uepisaiti ki he Ngaahi ‘Ekitiviti ‘a e To‘u tupú (lds.org/youth/activities), pe ko e peesi Mormon Channel YouTube. E liliu fakahangatonu foki e fakamafolá ‘i he lea faka-Sipeiní, faka-Potukalí, faka-‘Italí, faka-Siamane, faka-Falanisē, faka-Lūsiá, faka-Kōleá, faka-Siapani, mo e faka-Siainá.

‘Oku poupu’i atu e to‘u tupú ke nau fakahū mai e ngaahi fehu‘i ‘i he

uepisaiti ‘o e Ngaahi ‘Ekitiviti ‘a e To‘u Tupú kimu’a mo e lolotonga e polokalamá; te nau lava foki ‘o muimui‘i e fetalanoa’aki ni ‘i he #LDSface2face.

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Petinā, “Oku mau poupu’i atu e to’i tupú ‘i he’enua teu-teu ki he polokalamá ni, ke nau fekumi ke ma’u e tataki ‘a e Laumālié ‘i he’enua fakalaulauloto ki he ngaahi fehu‘i te nau fai.” “I he’enua ma’u ko ia e Laumālié, te mau ako fakataha ai.” ■

Fakataha Lotu ma’á e Kakai Lalahi Kei Talavou

‘E lea ‘a ‘Eletā Lynn G. Robbins ‘o e Kau Palesitenisi ‘o e Kau Fitungofulú lolotonga ha fakataha lotu fakaemāmani lahi ma’á e kakai lalahi kei talavou ke fakamafolá ‘i he Sāpate ko hono 3 ‘o Mē 2015, ‘i he 6:00 p.m. Mountain Daylight Time. Ko e fakamafolá ‘aki ‘eni hono ua mei he ngaahi fakataha lotu ‘e tolu na’e palani ki he 2015.

‘Oku fakaafe‘i atu ke kau mai ki ai e kakali lalahi kei talavou kotoa pē (ta’u 18–30) mo e fānau ako ‘e ‘osi mei he ako mālō’ungá pe tatau mo iá. ‘E fai atu e fakamafolá ‘i he polokalama sate-laite ‘a e Siasí, ‘initanetí mo ha ngaahi mītia kehe. ‘E lava foki ke ma’u atu mei he devotionals.lds.org ha ngaahi nāunau kehe fekau’aki mo e ngaahi fakataha lotu. ■

Tokoni ‘a e Ngaahi Uepisaiti

Ko e hā ‘oku fai ‘e he Kāingalotu ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Nī ke toe lelei ange ‘a e tukui kolo ‘oku nau nofo ai? ‘Ilo ki ai, ‘aki ho‘o hū ki he MormonNewsroom.org. Ko ha ngaahi sipinga ‘eni mei he ngaahi talanoa ne toki tuku mai he ngaahi uepisaiti ongo-ongo fakavaha‘apule‘angá.

Nu‘u sila mo Vanuatu

‘I hono tō mai ‘a e Afā ko Pam ki he ki‘i motu ko Vanuatu ‘i he Pasifikí, na‘e ngāue fakataha e Kāingalotu ‘i ‘Okalani, Nu‘u Silá—mo e tokoni mei he Ngaahi Tokoni ‘Ofa Fakaetangata ‘a e Siasí—ke faitokonia ‘a kinautolu ne ma‘utangí ‘e he matangí. Ne nau fa‘o ha fanga ki‘i puha me‘akai ‘e 2,000 ke tokoni ki he tokolahi taha ‘e ala lavá. Na‘e fakafonu e hina takitaha ‘aki ha mahoa‘a, laise, ‘ū kapa fua‘i‘akau, piini, kapa pulu, kapa ika, mā pakupaku, fuamelie, nūtolo, efuefu sokoleti hu‘akau mo ha me‘a hae kapa. ‘E lava ke faka‘aonga‘i e ‘ū hiná ki ha ngaahi taumu‘a kehe, hangē ko e ‘utu vái.

Lepupelika Tominikení mo Kānata

‘I he Lepupelika Tominikení mo Kānatá, ne kau fakataha ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí ‘i hono fakamanatu e ‘Aho Fakavaha‘apule‘anga ‘o e Kakai Fefiné, ko ha polokalama na‘e fakapa‘anga ‘e he Ngaahi Pule‘anga Fakatahatahá. Ne fakataha hake ha kakai fefine ‘e toko 1,200 tupu ki he ngaahi ‘apisiasí ‘i ha ngaahi feitu‘u kehekehe ‘i he Lepupelika Tominikení ke fakalāngi-langi‘i e kakai fefiné ko ‘enau ngaahi tokoni lahi ki he māmaní. Ne kau atu e kau taki fakalotú, fakapule‘angá mo fakakautau ki he polokalamá, ‘a ia na‘e kau ai ha polokalama hiva mo ha ‘ū lea. ‘I Kānatá, na‘e faka‘ilonga‘i foki ‘e he kau fefine Siasí e ‘ahó ‘aki ha‘anau vahevahe atu ha ngaahi fakamatala

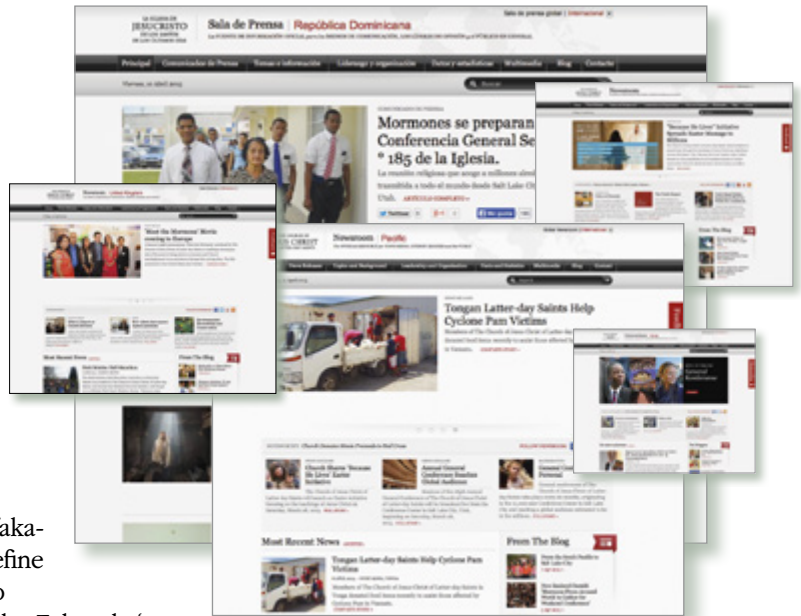
fekau‘aki mo e Fine‘ofá, ‘o pehē ko ha “founga fisifisimu‘a ia ‘o e tokoní ‘i he fo‘i kolopé.”

Pilitānia

Ko ‘enau tefito‘i taumu‘á ke teuteu ha ‘ū kofu ‘e 100 ma‘á e fānau faingata‘a‘ia ‘i ‘Afiliká, ka ‘i he‘ene ‘osí, ne laka hake he ‘ū kofu ‘e 230 ia ne lava‘i ‘e he kau fefine ‘o e Uooti Kovenitolí ‘i ‘Ingilani. Ko e fanga ki‘i kofu sipinga faingofuá ni ne fa‘u ia mei he ‘ū tangai piló pea faingofua hono tuituí. Na‘e lava ‘e ha fefine ia ne te‘eki ai poto he tuituí ‘o ngaohi ha ki‘i kofu ‘e 3.

‘Ākenisoa, USA

Ne fe‘unga mo ha kakai ‘e toko 600 tupu ne nau kau atu ki ha fakataha lotu ‘a e ngaahi tui fakalotu kehekehé ‘i he kaveinga ko e tau‘atāina fakalotú ‘i he Siteiki Lito Loka ‘Ākenisoá, kau ai ha kau fakafofonga mei he Katoliká, Metotisi mo e tui faka-‘Isilamí kae pehē ki ha taha mei he letiō faka-‘Evangelioó. Na‘e kau foki he polokalama tui fio ‘o e ngaahi tui fakalotú, ha pōpoaki vitiō mei he lafitani kōvana ‘o e siteití pea mo ha lotu tuku ne fai ‘e ha senato ‘o e siteití, ‘okú na fakatou kau he siasi Papitaisó. Na‘e pehē ‘e he kau fokotu‘utu‘u polokalamá na‘e hanga ‘e he polokalamá ni ‘o langa ha “halafakakavava ‘o e mahinó.” ■

Ko ha LDS.org Faingofua Ange

‘Etoe ‘i ai ha menu fo‘ou ‘a e LDS.org pea toe pau ange mo e founga hū ki ai ‘o kamata ‘i Mē ‘o e ta‘u ní, ‘a ia ko e fakalelei‘i fakamui-muitaha ia kuo fai ‘e he Siasí ke toe faingofua ange hono ngāue‘aki ‘o e uepisaiti faka‘ofisiale ko ‘ení.

Na‘e faka‘aonga‘i ‘e he kau fa‘u mo e fokotu‘utu‘u saití, ‘a e ngaahi fakamatala kuo ta‘u lahi hono tānaki mei

he kakai ne nau ngāue‘akí, fakataha mo ha fekumi makehe ke fa‘u ‘aki ha menu ‘oku faingofua angé. Kuo hā mei hono sivi‘í, ‘a e faingofua ange ‘o e hū holó mo e kumi ha kaveinga pe ma‘u‘anga tokoní.

‘Oku ‘oatu foki mo ha vitiō ‘o e hū holo he LDS.org ke tokoni ke anga ai e kāingalotú ki he fokotu‘utu‘u fo‘ou. ■

Fakamatala ‘o e ‘Uluaki Mata-Me‘a-Hā-Maí

‘O ku lava ke ma’u atu he taimí ni ‘i ha lea fakafonua ‘e 10 ‘a e fakamatala totonu ‘e fá ne hiki ‘e Siosefa Sāmita fekau‘aki mo e ‘Uluaki Mata-me‘a-hā-maí. ‘E lava ke ma’u ia ‘i he josephsmithpapers.org, ‘a ia ‘e lava ‘e he vakai ki ai he ‘initaneti ke ne sio ki he ‘ū tohi mo e ‘ū tohinoa na’e ‘uluaki hiki. ■

Ngaahi Akonaki Ma’a Hotau Kuongá

‘O ku totonu ke teuteu‘i e lēsoni Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisētekí mo e Fine‘ofá ‘o e Sāpate fá ‘o Mē 2015 ki ‘Okatopa 2015, mei ha lea ‘e taha pe lahi ange ‘o e konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli 2015. ‘I ‘Okatopa 2015, ‘e lava ke filifili e ngaahi leá mei he konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli pe ‘Okatopa 2015. ‘Oku totonu ke fili ‘e he kau palesiteni fakasiteikí mo e fakavahefonuá ‘a e ngaahi lea ‘e faka‘aonga‘i ‘i honau feitu‘ú, pe te nau vahe e fatongia ni ki he kau pīsopé mo e kau palesiteni fakakoló.

‘Oku poupu‘i atu ‘a kinautolu ‘oku ō ki he ngaahi lēsoni ‘o e Sāpate faá ke nau tomu‘a ako ‘a e ngaahi lea kuo filí. ‘Oku lava ke ma’u atu e ngaahi lea ‘o e konifelenisi ‘i ha ngaahi lea fakafonua lahi ‘i he conference.lds.org. ■

‘Eletā Kimi B. Clark

Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú

Ko e akó ‘i he kotoa ‘o e mo‘uí—‘i he‘ete hoko ko ha tokotaha ako pe faiakó—‘e ‘aonga ia kia ‘Eletā Kimi Palasi Kalake ‘i hono fatongia fo‘ou ‘i he Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú. Na’e hikinima‘i ‘a ‘Eletā Kalake ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Epeleli 2015, pea ‘e kamata ngāue leva ‘i ha ngaahi uike si‘i pē hili ‘ene mavahe mei hono fatongia ko e palesiteni ‘o e ‘Univēsi Pilikihami ‘Tongi-‘Aitahoó.

Na’e pehē ‘e he Fitungofulu ne uiui‘i fo‘ou ko ‘ení, “Talu ‘eku fakakaunga-tāmaki he akó mei hoku ta‘u nimá.” “Oku ou manako ke ako mo faiako.”

Na’e fá‘ele‘i ia ‘i Sōleki Siti, ‘Iutā, ‘i he ‘aho 20 ‘o Mā‘asi 1949, kia Māloni mo Hēleni Mā Kalake, pea ko e lahi tahá ia ‘i he fānau ‘e toko tolu. Na‘á ne tupu hake pē ‘i Sōleki Siti ‘o nau nofo ai ‘o a‘u ki hono ta‘u 11, pea nau toki hiki he ma’u e ngāue ‘ene tamaí ‘i Sipoukeni, Uāsingatoni.

Neongo na‘á ne palani ke ako he ‘Univēsi Pilikihami ‘Tongi ‘i Polovó, ‘Iutā, he toe ha ta‘u ‘e ua peá ne ‘osí, ka na‘á ne ongo‘i na’e fie ma’u ke ne toe vaka-vakai‘i ha ngaahi tafa‘aki kehe, ko ia na‘á ne pehē ke ne kole hū ki he ‘Univēsi Hāvatí ‘i Mesasūseti—ko ha feitu‘u ‘e hoko ko hano ‘api he ta‘u ‘e tolungofulu tupu.

Hili e ‘uluaki ta‘u ‘o e ako ‘a ‘Eletā Kalake ‘i Hāvatí, na‘á ne ngāue ‘i he Misiona Siamane Sauté mei he 1968 ki he 1970. Na‘á ne foki mai ‘o ako ‘i BYU, ‘o ne fetaulaki ai mo Sū Loleini Hani ‘i hono uōtí. Na‘á na mali ‘i ha ngaahi māhina si‘i mei ai ‘i he ‘aho 14 ‘o Sune 1971. ‘Oku ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko fitu.

Hili pē ‘ena malí, na’e hiki e ongomātu‘á ki he feitu‘u Positoni, Mesasūsetí, ‘o toe hū ai ‘a ‘Eletā Kalake ‘o ako ‘i Hāvatí. Na’e ma’u ai hono mata‘itohi BA, mata‘itohi MA mo e mata‘itohi PhD—‘i he ‘ekonōmiká kotoa. Na’e hoko ‘a ‘Eletā Kalake ko ha mēmipa ‘o e kau faiako ‘i he ‘Apiako Pisinisi Hāvatí ‘i he 1978 pea na’e ui ia ko e Tiini ‘a e akó ‘i he 1995. Na’e ui ia he 2005 ko e palesiteni ‘o BYU–‘Aitahoó, ‘o ne ngāue ai ‘i ha meimei ta‘u ‘e hongofulu.

Kuo hoko ‘a ‘Eletā Kalake ko ha palesiteni kōlomu kaumātu‘a, sekelitali pule ‘a e uōtí, tokoni pīsope, pīsope, alea‘anga mā‘olunga, tokoni palesiteni fakamisi-ona mo ha Fitungofulu Faka‘ēlia. ■

‘Eletā Allen D. Haynie

Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú

Na’e hikinima’i ‘a ‘Eletā ‘Ālani Tekā Haini ko ha mē-mipa ‘o e Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Epeleli 2015.

Na’e fā‘ele’i ‘a ‘Eletā Haini ‘i he ‘aho 29 ‘o ‘Aokosi 1958, kia Veni Loiti pea mo Sela Lulu Luisi Haini.

Na’e fā‘ele’i ia ‘i Lōkani, ‘Iutā, ka na’e lahi ange taimi na’e tupu hake ai ‘i he ngaahi kolo kehe he fakatokelau ‘o ‘Iutaā, mo e Tele’a Silikoni ‘o Kalefōniā. Na’á ne ako ‘i ha ‘apiako lautohi si’i kehekehe ‘e nima, ako lotoloto ‘e ua pea mo ha ako mā‘olunga ‘i Paunitifulu, ‘Iutā.

Na’á ne pehē, na’e hanga ‘e he“ngaahi a’usia kehekehe ko ‘enī ‘o ako’i kiate au ha lēsoni ma’ongo’onga ke u fakahounga’i e tokotaha kotoa pē, ka na’e hangē ne u fetongitongi feitu’u pē au mo toe fetaulaki mo ha ngaahi kaungāme’a fo’ou he ta’u kotoa pē.” Ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku ou ‘ofa ai ki he Siasí ko ‘ene ‘omai ha faingamālie ke feohi mo e kakaí pea fakamahu’inga’i honau puipuitu’á, taukeí, talēnití mo e me’a kehekehe ‘oku nau malavá.”

Na’á ne ngāue ‘i he Misiona Kolotopa ‘Āsenitiná mei he 1977 ki he 1979.

Na’e ma’u e mata’itohi bachelor ‘o ‘Eletā Haini ‘i he saienisi fakapolitikale mei he ‘Univēsi Pilikihami ‘Iongí, peá ne hoko atu ai ‘o ma’u hono mata’itohi toketā mei he Ako’anga Lao J. Lūpeni Kalaké ‘i he 1985.

Na’á ne ngāue fakakalake ‘i he fakamaau’angá ‘i he Fakamaau’anga Tangi U.S. Ninth Circuit Court ‘i Seni Tiekō, Kalefōniā kimu’a peá ne toki ngāue he kautaha lao ko e Lathan and Watkins, ‘o ngāue pē mei he ‘ōfisi Seni Tiekō. ‘I he ta’u ‘e nima nai kuohilí, na’á ne foku-tu’u ai mo hono tokouá ha’ana kautaha ngāue fakalao.

Na’e hoko foki ‘a ‘Eletā Haini ko ha palesiteni kō-lomu kaumātu’a, palesiteni ‘o e Kau Talavou’u he uōtí, faiako semineli, alea’anga mā‘olunga, pīsope, palesiteni fakasiteiki mo e Fitungofulu Faka’ēlia.

Na’á ne fetaulaki mo e Tēpola Lute lolotonga ‘ene ako ‘i BYU, pea na’á na mali ‘i he ‘aho 19 ‘o Tisema 1983, ‘i he Temipale Sōlekí. ‘Oku ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko ono.

Na’e lo‘imata’ia ‘a ‘Eletā Haini he’ene fakamatala fekau’aki mo ‘ene fakamo’oní he’ene ‘uluaki lau mo faka-‘ilonga’i e Tohi ‘a Molomoná he’ene kei ta’u 12. “‘Oku ‘ikai ke u manatu’i ha taimi ne te’eki ke u tui ai; ‘oku ‘ikai ke u manatu’i ha taimi na’e te’eki ai ke u lotu ai.” ■

‘Eletā Von G. Keetch

Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú

Na’e hoko ko ha momeniti mahu’inga fau ‘i he mo’ui ‘a ‘Eletā Voni G. Kitisí, ‘a e taimi na’e kei ngāue fakakalake ai he fakamaau’angá, fakataha mo e Fakamaau Lahi ko Warren E. Burger pea mo e Fakamaau ko Antonin Scalia ‘o e Fakamaau’anga Lahi ‘a e ‘Unaiteti Siteití, ‘i he teuteu ke ne hū ‘o ngāue taimi kakato ki he me’a fakalao.

Na’e lava ke ne ngāue ‘i ha fa’ahinga kolo pē ‘i he ‘Unaiteti Siteití ‘i ha ngaahi kautaha ngāue fakalao lalahi. Ka na’á ne lotua mo hono uaifi ko Pēnisi Pima Kitisí, ke ‘ilo’i e me’a ke na faí. Hili ha’ana fekumi, na’e toe foki e ongomātu’a ni ki Sōleki Siti, ‘Iutā, ‘o ne ngāue ai ki he kautaha ngāue fakalao ko e Kirton McConkie.

Na’e fakakaukau ‘a ‘Eletā Kitisí he taimi ko iá ‘okú ne feilaulau’i ‘ene malava ke ngāue ‘i ha ‘eke fakalao lalahi kae kehe pē ke ne ofi ki hono fāmilí. Ka ‘i he’ene hoko ko ha fakahinohino lao pule ki he Siasí, na’e taukave’i ai ‘e ‘Eletā Kitisí, e ngaahi me’a fakakonisitūtoné mo ha ngaahi hopo fekau’aki mo e tau’atāina fakalotú. Kuó ne fakafongā ‘i e meimei siasi fakalotu lalahi kotoa pē ‘i he fonuá. Na’á ne pehē, “‘Oku ou manako he ngāue mo ha kautaha lalahi pea lava ke mau ngāue ki ha ngaahi me’a mahu’inga pehē.”

Na’e fā‘ele’i ‘a ‘Eletā Kitisí ‘i he ‘aho 17 ‘o Mā’asi 1960, ‘i Polovo, ‘Iutā kia Keuli mo Taiana Kitisí, pea ko e lahi taha ia ‘i he fānau ‘e toko fā. Na’e nofo hono fāmilí ‘i ‘Ōlemi, ‘Iutā kimu’a pea nau hiki ki Pelēseni Kolove, ‘Iutā—‘o ne ngāue fakataha ai mo e ta’ahine te na malí ‘i he fakataha alēlea ki he semineli ‘o hona ako’anga mā‘olungá.

Na’e ngāue ‘a ‘Eletā Kitisí ‘i he Misiona Siamane Tāsolutofi pea na’á ne ‘ofa ‘i he kakai Siamané. Hili ‘ene foki mei he mala’e ngāue fakafaifekau, na’á ne mali mo Pēnisi Pimi ‘i he Temipale Sōlekí ‘i he ‘aho 21 ‘o Nōvema 1981; ‘oku ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko ono. Na’e ‘osi e ako ‘a ‘Eletā Kitisí mei he ‘Univēsi Pilikihami ‘Iongí ‘i he 1984, mo hono mata’itohi ‘i he saienisi fakapolitikale pea ma’u mo hono mata’itohi lao mei he ‘univēsití ‘i he 1987.

‘I hono hikinima’i ‘o ‘Eletā Kitisí he ‘aho 4 ‘o ‘Epeleli 2014 ki he Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú, kuó ne ngāue he kuohilí ‘i he kau pīsopekikí, alea’anga mā‘olungá peá ne hoko ko ha palesiteni fakasiteiki mo ha Fitungofulu Faka’ēlia. ■

‘Eletā Hugo Montoya

Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú

Na’e mahino e ongo’i lomekina ‘a ‘Eletā Hiuko Monitoiā he taimi na’e ui ai ia ki he Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú. Na’á ne ma’u ha fakafiemālie ‘i he ngaahi lea ongo vaivai ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni lolotonga ha fakataha ako ki he Kau Taki Mā’olunga fo’ou: “Okú ke ‘i hení koe’uhí ko ho’o ‘ofa ‘i he Fakamo’uí.” Na’e ongo’i fiefia ‘a ‘Eletā Monitoiā ‘i he’ene ‘ilo’i kuo fokotu’u ia ‘e hono uiui’i fo’ou ke ne fai e fekau ‘a e ‘Eikí.

Na’á ne pehē, “Okú ou ‘ofa ‘i he Fakamo’uí, pea te u ‘alu ki ha fa’ahinga feitu’u pē te ne kole mai ke u ‘alu ki ai.” “Te u fai ha me’a pē ‘oku kole mai ke u faí. Te u lea’aki ha me’a pē ‘oku kole mai ke u lea ‘aki.” Na’e hiki-nima’i ‘a ‘Eletā Monitoiā lolotonga e fakataha ho’atā Tokonaki ‘o e Konifelenisi Lahi Fakata’u Hono 185 ‘o e Siasí.

‘Okú ma’u foki ‘e ‘Eletā Monitoiā ha mālohinga ‘i he tukufakaholo ‘o e tui ‘a hono fāmilí. Ko ‘ene kui uá ko Lafaele Monilou, ko ha taha ‘iloa he hisitōlia ‘o e Siasí ‘i Mekisikou. ‘I he 1915, na’e fakahū pilisone ai ‘a Misa Monilou mo hano kaunga-mēmipa ko Veniseni Molālesi, ‘e ha kau fakafepaki lolotonga e Tau Fakalotofonua ‘a Mekisikou. Na’e talaange ki he ongo talavou ‘e tukuange kinaua, kapau te na faka’ikai’i ‘ena tui fakalotú, mo ha ngaahi fie ma’u kehe pē.

Na’á na fakafisi ke fai pehē pea na’e fana’i kinaua ‘e ha kau tangata fana.

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Monitoiā kuo hoko ma’u pē sippinga ‘o ‘ene kui uá ko ha ivi takiekina mālohi ‘i he’ene mo’uí. “Kuó u ako ‘oku lava ke ikuna’i e ongo’i manavahē ‘e he ongo’i tuí mo e fakamo’oní, he taimi ‘okú ke ‘ilo ai ‘okú ke fai e me’a ‘oku totonú.”

Na’e fā’ele’i ‘a ‘Eletā Monitoiā ‘i he ‘aho 2 ‘o ‘Epeleli 1960, ‘i Felesinou, Kalefōnia, kia ‘Ēpeli mo Mekilōvia Monilou. Kuó ne nofo he kongā lahi ‘o ‘ene mo’uí ‘i Mekisikou.

Na’á ne mali mo Malia Teli Kāmani Palasitulō ‘i Hemasilō; ne na sila ‘i he Temipale Mesa ‘Alesoná ‘i he ‘aho 6 ‘o ‘Epeleli 1983. ‘Okú ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko nima.

Hili ‘ene ngāue fakafaifekau taimi kakato ‘i he Misiona Mekisikou Siti Noatē mei he 1979 ki he 1981, na’á ne hoko ai ko e palesiteni ‘o e Kau Talavou he uōtí, alea-‘anga mā’olunga, pīsope, palesiteni fakasiteiki, tokotaha ‘aotita faka’ēlia, mo ha Fitungofulu Faka’ēlia.

Na’á ne ‘osi mei he ‘Univēsi ‘o e Siteiti Sonolá ‘i he 1986 mo hano mata’itohi faka’enisinia he ngoué pea kuó ne ngāue ‘i he ngaahi lakanga pule kehekehe ‘i he kautaha Xerox pea na’á ne hoko ko ha faiako ‘inisititiuti ‘a e Siasí. ■

‘Eletā Vern P. Stanfill

Kōlomu ‘Uluaki ‘o e Kau Fitungofulú

Na’e tui ‘a ‘Eletā Veni Paulo Sitenifila ‘oku ‘ikai ha me’a ia ko e hoko-noa-pē. ‘Okú ne tui ‘oku ‘i ai ha ngaahi fetaulaki’anga ‘i he mo’uí ni, ‘i he vaha’a ‘o e kakaí ‘i ha taumu’a pea ‘e lava ke ue’i fakalaumālie ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ene fānau ke nau faitāpuekina ha ni’ihi kehe.

‘Okú fiefia ‘a ‘Eletā Sitenifila he tokoni ki he ni’ihi kehē ‘i he ongoongolelé, tautautefito ki he ngāue fakatāutaha mo e kakaí.

Na’e fā’ele’i ia ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Aokosi 1957, kia Seti mo Peki Sitenifila, pea na’á ne tupuhake ‘i ha faama pulu ofi ki Tauniseni, Monitana. Na’á ne ako e mahu-‘inga ‘o e ngāue mālohi mo hono fakatupulaki ‘o ha fakamo’oni ki he Fakamo’ui ko Sīsū Kalaisí. Ko ‘Eletā Sitenifilá, ko e fika tolu ia ‘i ha fānau ‘e toko fā, pea ‘oku ngāue faivelenga hono ongo ta’oketē mo hono tuofefiné ‘i he Siasí.

Na’á ne pehē “Okú kau mai e to’ukupu ‘o e ‘Eikí ki he’etau mo’uí neongo hotau ngaahi vaivai.” “Okú ‘ikai ke u haohaoa mo hoku uaiifí. ‘Okú ‘ikai haohaoa homa fāmilí. Ko ha kakai angamaheni pē kimaua ‘oku feinga ke mo’ui faka’aho pea tuku ki he ‘Eikí ke kau mai ki ai.”

Hili ‘ene ngāue fakafaifekau taimi kakato ‘i Tūlusi, Falaniseé, pea ma’u hono mata’itohi faka’ekonōmika ‘i he ngoué mei he ‘Univēsi Pilikihami ‘Iongí, na’á ne fetaulaki peá na mali mo ‘Alisi Koka. Na’á na mali ‘i he ‘aho 17 ‘o Tisema 1980, ‘i he Temipale Sōlekí.

Hili ‘ene ‘osi mei he akó, na’e toe foki ‘a e fāmilí Sitenifilá ki Monitana ke ne lava ‘o fakalele e faama ‘a e fāmilí, ‘o fakalele e ngāue he tafa’aki ki he fanga pulú, mohuku mōmoá mo e kēlení. Na’á ne fakatau atu e pisinisí ‘i he 1998 peá ne kamata ngāue leva ki he fakatau kekelelé mo e me’a fakapa’angá, kae pehē ki hano fokotu’utu’u ha ngaahi kautaha tokoni ‘ofa mo e me’a fakakelelelé.

Na’e kau e fefolau’aki vakapuná he pisinisi mo e me’a fakafiefia ne kau ai ‘a ‘Eletā Sitenifila pea ‘okú ne ma’u faka’ilonga he puna fakakomēsialé mo e helikopetá.

Makehe mei hono ohi hake ‘e ‘Eletā ha fānau fefine ‘e toko faá, na’á ne ma’u faingamālie foki ke ngāue ‘i he Siasí ko ha palesiteni kōlomu kaumātu’a, pīsope, alea’anga mā’olunga, palesiteni fakasiteiki mo ha Fitungofulu Faka’ēlia. Na’á ne ngāue ‘i he Kōlomu hono Ono ‘o e Kau Fitungofulú ‘i he taimi na’e uiui’i ai ia ki he Kōlomu ‘Uluakí. ■

Mary R. Durham

*Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi
Lahi 'a e Palaimeli*

Lolotonga hono fakapalanisi 'e Mele Lisiata Tuahema e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui 'i 'api, ngaahi uiui'i fakasiasí, ngāue ma'u'anga mo'ui, mo e ngaahi fatongia kehe talu mei he'ene nofo malí, mo 'ene fakatokanga'i ko e taimi 'oku ne hanga ai mo hono husepānití 'o fakamu'omu'a e 'Eikí, 'e lelei leva e me'a kotoa pē. Na'á ne pehē, "Ko ha me'a faka'ofa'ofa ia. Kapau te ke falala, 'e faitāpuekina koe 'e he 'Eikí."

Ko ha kaveinga ia kuo tu'o lahi 'ene mātā 'ene toutou hokó. Na'e ui ia ke hoko ko e palesiteni 'o e Kau Finemuí he uōtí lolotonga e ngāue hono husepānití 'i he kau palesitenisi fakasiteiki. Ne na ngāue fakataha kimui ange mo hono husepānití 'i hono ui ia ke ne tokanga'i 'a e Misiona Tokiō Siapani mei he 2000 ki he 2003. Te ne hoko 'eni ko e tokoni ua 'i he kau palesitenisi lahi 'o e Palaimeli, kae kamata ngāue 'a hono husepānití ko ha Fitungofulu Faka'elia.

Na'á ne pehē, "I he taimi 'oku tau kāfataha ai mo e 'Eikí 'i he ngāue, 'e faingofua leva e me'a kotoa pē."

Na'e fā'ele'i 'a Mele Lūsia Lisiata 'i he 'aho 15 'o Mā'asi 1954, 'i Poatasimifi, Vesīnia, kia L. Sitiveni Lisiata ko e Sī'i, pea mo 'Ānete Lisiata. Lolotonga e feinga 'ene tama'i ke ma'u hano mata'itohi fakafaito'ó, na'e hiki ai e fāmilí ki Miniapolisi, Minisota kimu'a pea nau toki nofo 'i Sōleki Siti, 'Iutaá.

Na'e tanumaki ia 'e he tui mo e 'ofa 'ene ongomā-tu'á mo hono kāingá, 'o ne 'ilo ai 'a hono mo'oni 'o e ongoongolelei. Na'e pehē 'e Sisitā Tuahema, "Ko ha me'a fakafiefia ke mo'ui 'aki e ongoongolelei. Na'e 'ikai faingata'a. Na'e fakafiefia ia."

I he'ene kei finemuí, na'e ongo mālohi kiate ia 'a hono mahu'inga 'o e kumi ha talavou mo'ui taau ke mali mo iá pea na'e hoko ia ko ha kaveinga 'o 'ene lotu faka'ahó mo 'ene 'aukai fakauiké. Hili 'ene 'i he ako mā'olungá, na'á ne ako he 'Univēsi Pilikihami 'Iongí 'i ha sikolasipi tau'olunga, peá ne fe'iloaki ai mo Ma'ake Tuahema, na'e ako ia he 'Univēsi 'o 'Iutaá. Na'á ne pehē, "Tuai-e-kemo kuó u fakatokanga'i 'ene angalelei."

Na'e mali 'a e ongo me'á ni 'i Sune 'o e 1974 'i he Temipale Sōleki. 'Oku 'i ai 'ena fānau 'e toko fitu.

Kuo hoko 'a Sisitā Tuahema ko ha palesiteni Fine'ofa 'i he siteiki, tokoni 'i he kau palesitenisi fakauooti 'a e Fine'ofá, faiako Tokāteline 'o e Ongoongolelei, palesiteni 'o e Kau Finemuí 'i he uōtí pea na'e toki hoko kimui ni ko ha mēmipa 'o e poate lahi 'a e Palaimeli. ■

Stephen W. Owen

Palesiteni Lahi 'o e Kau Talavou

I he kei ta'u 14 'a Sitiveni W. 'Oueni, na'e totongi ia 'e hono kaungā'api ke kosi honau fu'u loto 'ata'ataá mo huo 'enau ngoué he uike kotoa pē. "Na'e fe'unga mo ha 'aho 'e tolu hono kosi e loto-'ata'ataá," ko e lau ia 'a Misa 'Oueni kuo hikinima'i he 'aho 4 'o 'Epeleli 2015 ke hoko ko e palesiteni lahi 'o e Kau Talavou.

I he faifai pea 'osi e kosi 'a e talavou ko Sitiveni, na'e kole ange 'ene pule ngāué ke na ki'i luelue 'o 'eve'eva he ngoue matala'i'akaú ke ne tuhu'i ange ha fanga ki'i vao na'e ngalo ke ne ta'aki.

Na'á ne pehē, "Na'á ne talamai na'e fie ma'u ke u ta'aki e ki'i vao kotoa pē." "Ko 'eku fuofua ngāué ia pea na'e tokoni ia ke mahino kiate au 'a e me'a ko e ha'isia ki he fatongiá."

Na'e ako 'e Misa 'Oueni ha lēsoni lahi he ta'u ko iá 'o mahulu hake ia hono tauhi pē ha loto 'ata'atā mo ha ngoue matala'i'akaú. Ko e taha, na'á ne 'ilo'i e fiemālie 'oku ma'u 'i he ngāue mālohi he founa totonú. Na'á ne ako foki ai ki hono mahu'inga 'o e ma'u ha taha fai fale'i (mentors).

Na'e fie ma'u pē 'e he kaungā'api ia ke fai 'e Sitiveni hono lelei tahá. "Hangē ia ha'ane pehē mai kiate au, "oku ou 'ilo'i e tu'unga te ke lava 'o a'u ki ai pea 'oku ou fie tokoni'i koe."

Na'á ne toe pehē mai, 'oku fie ma'u 'e he talavou kotoa pē he Siasí ha kau faifale'i pehē, ke tokoni'i ia ke ne hoko ko e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki lelei tahá. Na'á ne pehē, "Oku ou 'ofa lahi ki he to'u tupú." "Oku ou 'ilo'i ko ha taimi faingata'a 'eni te ne fokotu'u e sippinga ki he toenga 'o 'enau mo'ui."

Na'e ngāue 'a Misa 'Oueni 'i he Misiona Tekisisi Seni 'Enitōnioó pea hoko kimui ko ha pule Sikauti, palesiteni 'o e Kau Talavou 'i he uōtí, pīsope, alea'anga mā'olunga mo ha palesiteni fakasiteiki.

Na'e tupu hake 'i Holatei, 'Iutā, pea na'á ne tokanga'i foki mo e Misiona Kalefōnia 'Ākatiá mei he 2005 ki he 2008, 'o ne ngāue ai mo hono uafi ko Sēini Situlingihami 'Oueni. Na'á na mali 'i he 'aho 28 'o Tīsema 1979, 'i he Temipale Polovo 'Iutaá. 'Oku 'i ai 'ena fānau 'e toko nima.

Na'e fā'ele'i ia 'i he 'aho 22 'o Mā'asi 1958, 'i Sōleki Siti, 'Iutā, kia Kōtoni mo Kalolaine 'Oueni. Na'á ne 'osi mei he 'Univēsi 'o 'Iutaá mo hono mata'itohi 'i he me'a fakapa'angá pea ko e palesiteni ia 'o e Kautaha Great Harven Bread Company 'i Polovo, 'Iutaá. ■

Douglas D. Holmes

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavou

“**O**ku lahi ange ivi talangofua 'o e to'u tangata 'o e to'u tupu ko 'enī, 'o mahulu hake ia 'i ha to'u tangata kimu'a. 'Oku ou tui ko e konga pē ia e fokotu'u-tu'u 'a e 'Eikī mo e teuteu ki he kuonga 'oku tau mo'ui aī,” ko e lau ia 'a Misa Takilesi D. Holomesi na'e hikinima'i 'i he 'aho 4 'o 'Epeleli 2015, ko e tokoni 'uluaki 'i he kau palesitenisī lahi 'o e Kau Talavou.

Na'e fā'ele'i 'a Misa Holomesi 'i he 'aho 27 'o Fēpueli 1961, 'i Sōleki Siti, 'Iutā, kia Ti W. mo Melepā Haueli Holomesi pea na'e tupu hake pē 'i he feitu'u Kōtoniutī, 'Iutā.

Hili 'ene ngāue 'i he Misiona Sikotilani Kalasikou mei he 1980 ki he 1982, na'e ma'u e mata'itohi BA 'o Misa Holomesi he sainisi 'o e fāmilī mei he 'Univēsitī Pilikihami 'Iongī 'i he 1986 peā ne hoko atu 'o ma'u hono mata'itohi MA he fakalele pisinisī mei he Marriot School of Management.

Hili 'ene 'osi mei he akō, na'ā ne hoko ko ha tokotaha fai fale'i ki he kau pulē 'i ha ta'u 'e tolu peā ne ngāue 'i he tafa'aki fetu'utakī, 'o ne hoko ko ha tokoni talēkita pule 'i he tafa'aki ki he palani ngāué mo e fakalakalaka 'a e potungāué ma'ā e kautaha Media One. Talu mei he 2000 'o a'u mai ki hono uiui' ko e palesiteni fakamisiona 'i he 2010, pea mo e 2013, kuó ne fakalele 'iate ia pē 'ene kautaha 'inivesi mo e fakatau kekelelé pe fakatau 'apī.

Kuó ne tukutaha 'a e konga lahi 'o hono taimi mo e ngaahi talēnitī ke tokoni ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakatupu pa'angā, ngāue 'i he ngaahi poate 'a e United Way 'o e Vahefonua Teivisi, 'Iutā; Parents for Choice in Education; Hūfanga'anga 'o e Kakai Fefinē 'i Safe Harbor 'i he Vahefonua Teivisi pea mo e Academy ki he Creating Enterprise.

Kuó ne hoko ko ha taki faifekau fakauooti, palesiteni 'o e Kau Talavou 'i he uōtī, pīsope pea kimu' ni ko ha tokoni 'i he kau palesitenisī fakasiteikī. Na'ā ne tokanga'i e Misiona Misikeni Tituloitī mei he 2010 ki he 2013.

Na'ā ne mali mo 'Eleni Sū Tuuni 'i he 'aho 22 'o Sune 1985, 'i he Temipale Sōlekī. 'Oku 'i ai 'ena fānau 'e toko ono.

Na'e pehē 'e Misa Holomesi, “Kuo mau mātā e mālohi 'o e folofolā he'ema mo'ui, 'o tatau pē 'i he lea 'a e kau palōfitā pe ko e ngaahi tohi folofolā pe ko e fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni.” ■

M. Joseph Brough

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavou

Ihe ta'u 'e tolu na'e hoko ai 'a M. Siosefa Palafu ko e palesiteni 'o e Misiona Kuatamala Kuatamala Siti Lotolotó (mei he 2011 ki 2014), na'e fakatou mālōlō ai 'a 'ene tamaí mo 'ene tamaí 'i he fonó.

Neongo na'e malava ke foki mai hono uaifī ki he 'Iunaiteti Siteitī ki he ongo me'afaka'eikī ni, ka na'e fili e ongomātu'ā ni te na nofo 'i Kuatamala 'o hoko atu 'ena ngāue fakafaifekaú. “Na'ā ma 'ilo'i 'e lelei ange ke ma nofo 'o ngāue ki he lelei taha te ma lavá,” ko e lea ia 'a Misa Palafu, na'e uiui' he 'aho 4 'o 'Epeleli 2015, ko e tokoni ua 'i he kau palesitenisī lahi 'o e Kau Talavou. “Ko e me'a tofu pē ia na'e mei fie ma'u he'ema ongo tamaí.”

Na'e fā'ele'i 'a Misa Palafu 'i Sōleki Siti, 'Iutā, 'i he 'aho 11 'o Tisema 1963, kia Monitī J. mo 'Aita B. Palafu. Na'ā ne tupu hake he'ene kei talavou 'i Fāmingitoni, 'Iutā pea mo Lōpetisoni, Uaiōmingi. Na'e hiki e fāmilī ki Minesota 'i he taimi na'e ui e tamaí 'a Siosefā ke palesiteni fakamisionā, pea na'e toki ui ia kimui ke hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú. Ko e ta'u faka'osi ia 'o Siosefa he ako mā'olungā, he taimi na'e kakato ai e hoko 'ene tamaí ko ha palesiteni fakamisionā. Na'e 'ikai toe foki ki he ako mā'olungā, ka na'ā ne sivi he sivi tatau pē mo ia ne fai he ako mā'olungā peā ne hū hangatonu pē mei ai ki he 'Univēsitī Weber State, 'i 'Okiteni, 'Iutā.

Ka na'e loto 'ene ongomātu'ā ke ne fakakakato 'ene seminelī ke ma'u 'ene tohi fakamo'oni ta'u 'e faā. Lolo-tonga 'ene ako seminelī 'i he 'Apiako Davis High, na'ā ne fetaulaki ai mo e ta'ahine te na malí, ko 'Emeli Sēini Tomisoni. Ne na mali 'i he 'aho 25 'o 'Epeleli 1985, 'i he Temipale Sōlekī; pea 'oku 'i ai 'ena fānau 'e toko fā.

Kimu'a pea mali e ongo me'ā ni, na'e ngāue fakafaifekau 'a Misa Palafu 'i he Misiona Kuatamala Ku-etisatenangó. Na'ā ne pehē, na'e hoko 'ene palesiteni fakamisiona ko Hōsea H. Pelesī, ko e “ivi takiekina lahi taha 'i he'eku mo'ui.”

Na'ā ne fokotu'u pea 'a'ana 'a e kautaha Rotational Molding 'o 'Iutaá, pea na'e ma'u hano mata'itohi bachelor 'i he me'a fakapa'angā mo e fakalele pisinisī mei he 'Univēsitī 'o 'Iutaá. Kuó ne hoko he Siasí ko ha pīsope, palesiteni 'o e Kau Talavou 'i he uōtī pea mo ha alea-'anga mā'olunga. ■

'I ho 'Aó, 'e 'Eiki, tā 'e Annette Everett

"Hoku 'Eiki, te u hū atū

Fakamālō ta'etukū.

Hoku lotó, te u 'oatū

Laumālié ko e fakaū.

Folofola kuo ongoná!

Le'ohi 'Eiki kau nongá.

Peá u nofo he 'afioná.

Sila'i ho folofolá."

(Ngaahi Himi, fika 84)

Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni lolotonga
e Konifelenisi Lahi Fakata'u Hono 185 'o e Siasí
“'Ofa ke tāpuaki'i kitautolu 'e he'etau Tamai Hēvaní
ke tau ma'u e laumālie 'o e mōihū 'i he temipalé, ke
tau lava 'o talangofua ki He'ene ngaahi fekaú, pea
tau lava 'o molomolo muiva'e fakalelei 'i hotau 'Eiki
mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. 'Oku ou fakamo'oni
ko la hotau Huhu'í. Ko e 'Alo la 'o e 'Otuá. Ko la
na'e toe tu'u mei he fa'itoká 'i he fuofua pongipongi
Toetu'u ko iá, 'o Ne 'omi ai 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui
ta'engatá ma'á e fānau kotoa 'a e 'Otuá.”

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ONTONI
'I HE NGA'HI 'AHO
KIMUI NĪ